

THE  
**DHARMA ŚĀSTRA**  
OR  
THE HINDU LAW CODES

EDITED BY :  
MANMATHA NATH DUTT

229.08  
दत्त/म/ध

Y:  
DEYA



229.08

दत्त/म/धनु







THE  
DHARMA-ŚĀSTRA  
(Volume I)







THE  
**DHARMA-ŚĀSTRA**

OR  
THE HINDU LAW CODES

TEXT

[YĀJÑAVALKYA, HĀRĪTA, UŚANAS, AṅGIRAS,  
YAMA, ATRI, SAMVARTA, KĀTYĀYANA,  
BRĤASPATI, DAKṢA, ŚĀTĀTAPA,  
LIKHITA, SAMKHA, GAUTAMA.  
ĀPASTAMBA, VAŚIṢṬHA

VOL. I

Edited By  
MANMATHA NATH DUTT

With An Introduction by  
Prof. R. C. PANDEYA

**Eastern Book Linkers**

DELHI

::

(INDIA)



Published by :

**EASTERN BOOK LINKERS**

5825, New Chandrawal, Jawahar Nagar,  
Delhi-110007

229.08  
22/5/88-I  
Vol. I—ISBN 81-85133-13-1

ISBN 81-85133-15-8 set

Edition : 1988

Price : Rs. 550.00 per set (in two volumes)

Printed by :

Orient offset, Delhi-21



## PREFACE

In this Volume the text of the sixteen Saṁhitās, viz., Yājñavalkya, Hārita, Uśanas, Aṅgiras, Yama, Atri, Saṁvarta, Kātyāyana, Bṛhaspati, Dakṣa, Śātātapa, Likhita, Śaṁkha, Gautama, Āpastamba and Vaśiṣṭha is published after a careful collation. The text of the remaining three Saṁhitās and that of Manu will appear in the Second Volume. This division of the text is made for the convenience of the readers for the volumes will be handy enough for constant reference. We have followed the Bengal recension which is generally regarded as the most genuine and reliable and we have tried our best to make this edition as much accurate as possible. In collating the text we have consulted almost all the works that are in print as well as a few others that have not as yet seen the light of print.

M.N. DUTT







## CONTENTS

1. Yājñavalkya Saṁhitā याज्ञवल्क्य संहिता	1
2. Hārīta Saṁhitā हारीत संहिता	91
3. Uśanās Saṁhitā उशनस् संहिता	111
4. Aṅgīras Saṁhitā अङ्गिरस् संहिता	165
5. Yama Saṁhitā यम संहिता	173
6. Atri Saṁhitā अत्रि संहिता	181
7. Saṁvarta Saṁhitā संवर्त संहिता	215
8. Kātyāyana Saṁhitā कात्यायन संहिता	235
9. Bṛhaspati Saṁhitā बृहस्पति संहिता	283
10. Dakṣa Saṁhitā दक्ष संहिता	291
11. Śātātapa Saṁhitā शातातप संहिता	311



12. Likhita Samhitā लिखित संहिता	333
13. Śamkha Samhitā शङ्ख संहिता	341
14. Gautama Samhitā गौतम संहिता	377
15. Āpastamba Samhitā आपस्तम्ब संहिता	405
16. Vasiṣṭha Samhitā वसिष्ठ संहिता	425



## INTRODUCTION

### DHARMA-ŚĀSTRA : THE SOURCE OF INDIAN SOCIAL PHILOSOPHY

It is a matter of great pleasure for us to introduce twenty Dharmaśāstra texts contained in two volumes, edited and published by Śri Manmatha Nath Dutt, Calcutta, 1908-1909. These texts have formed the basis of English translation by the same scholar. The editor has followed the Bengal recension which, in his opinion, is regarded as the most genuine and reliable basis so far as the readings are concerned. It may however be noted that since the publication of these texts about eighty years ago, much work has been done in the field of Dharmaśāstra by scholars of Hindu Law, Sociology, History, Religion, Philosophy, Political theory etc. Therefore, the value of the present publication does not lie in bringing any new, unknown, material in light, nor does it add textual or otherwise anything to our stock of knowledge. The only merit of the present reproduction of these texts is to make available to the scholars of Dharmaśāstra the basic texts of twenty leading Smṛtis in a handy form.

As is well known the Smṛtis collected here belong to different times, places, traditions, even religious sects. No scholar will ever commit the mistake of taking any point contained in a particular text to be the reflection of universal



importance. For example, the view of Manu on marriage cannot be taken to be an universally accepted practice, followed all over the country for all time. Similarly the differences between the *dāyabhāga* and *mitākṣarā* interpretations of the text of Yājñavalkya is too well known to merit detailed discussion. There is another aspect to be born in mind regarding the universal acceptibility of views contained in these texts. There are not only different interpretations of the same text written by different commentators belonging to different times and traditions but there are also different strata of the texts in the same book. It would be a matter of interest for scholars to examine and identify these strata for the sake of our clearer understanding of ancient Indian tradition.

There is a problem concerning the date and place of composition of various texts. The problem of identity of the author would ever remain unsolved, thanks to the association of the names of ṛṣis with these texts who are legendary figures in the history of the Puranic tradition. Late Prof. P V. Kane has made herculian effort in solving some of these problems in his famous monumental work the *History of Dharmaśāstra*. But his pronouncements and opinions on various issues of importance obviously would not satisfy the enquiring spirit of modern scholarship. But never-the-less the importance of his work cannot be ignored as it is like an oasis in the desert of Dharmaśāstra scholarship. In the absence of any other dependable guidance the texts contained here should be studied in the light of what the late Prof. Kane has said. Atleast Prof. Kane's work would provide an impetus to our future inquiries into relevant matters.

The orthodox belief is that the entire Dharmaśāstra is an elucidation of the Vedic injunctions and prohibitions. But



it is obvious that since the evolution of Dharmaśāstra has been related to the society it is bound to display changes and modifications in the old tradition. No body would dare to deny the role that times significantly play in affecting changes in socio-political and religious life of the people. The tradition itself recognises the cycle of *yugas*, depicting upward and downward changes in the society. It is generally believed that there is gradual deterioration in the standard of social life and behaviour. From *Satyuga* down to the *Kali* age and again from *Kali* to *Satyuga* there is downward and upward movements, so far as human virtues are concerned. In fact deterioration and upgradation are measured by the yardstick of the prevalence of value in life. For example, the age in which there is lack of morality is named *Kali* and the Yuga where commitment to moral values among people is firm and unshaking is given the name of *Satyuga*. In other words the moral attitude of the common people gives identity and the name to an age. Thus one can draw the implication from this fact that the age in which people are spontaneously committed to moral values and uphold human dignity would not require law, regulations and commandments to the extent to which they are needed in an age of decay and deterioration. Much more law and law-enforcing machinery would be needed in the *Kali* age than in the *Satyuga*.

It is supposed that the Indian concept of time is cyclic, i.e., the cycle of time goes on without allowing new factors to intervene. It is contended that even God created the universe at the beginning exactly in the fashion in which it existed in the earlier formation (धाता यथापूर्वमकल्पयत्—ऋग्वेद) The succession of Yugas in exactly the same order and for the fixed period shows that every major happening is pre-determined. This would mean that things cannot be otherwise than what is

already fixed for. This being the case in the total perspective of time nothing new can be introduced. Perhaps this concept of time is responsible for the orthodox idea of *Sanātana-dharma*. Every Yuga has a fixed general tendency and people born in it will display that tendency in their life and conduct. If one can identify that tendency of the given time one can lay down the laws of conduct and norms and values to be followed. Thus the whole development of Dharmaśāstra as an epitome of *Sanātana-dharma* can be viewed in this light of the cyclic concept of time.

Perhaps it will be wrong to suggest that in this situation there will be no scope for the freedom of only the individual or society. The idea of *Sanātana-dharma* displays only the general tendencies but within a given general tendency ample scope is given for the display of variations of all kinds. Thus, for example, if the general tendency of the Kali-age is characterised by dishonesty and deception men born in this atmosphere may show more or less amount of these tendencies in their life and behaviour. Some men may be more dishonest than others. In this way the Dharmaśāstra will also keep in view the possible variations within the framework of the tendency of a given age. Hence inspite of the overall determinism an effort is meaningful in order to minimise the influence of general tendency in life. The *Manusmṛiti* echoes this idea when it says that there is nothing wrong in eating meat, drinking or indulging in sexual act but there is a lot of good in abstaining from indulgence.

We have seen that the Dharmaśāstra literature by and large tries to maintain a balance between determinism and free-will, at the same time maintaining its link with the given temporal conditions. In order to achieve this balance a comprehensive perception of tendency of a given the age is



required. Hence the source which provides us the knowledge of the total picture of that age, alongwith the possible variations not only obtaining at the present but also likely to occur in the future, becomes a necessity. In keeping with the general framework of Indian philosophical thinking such a comprehensive source of our information for all the times to come is said to be the impersonal (अपौरुषेय) *śruti* or the *śruti* which is the word of God. Thus all the Dharmaśāstras claim that they are expositions of the *śruti* based on the perceptions of their authors of the prevailing situation. This raises an interesting epistemological and logical question. One may ask in what respects precepts of the *śruti* are relevant to the given time and on what authority should the present condition be brought within the fold of the *śruti* knowledge? Similarly, how does one know that in a given situation which of the innumerable directions of *śruti* would be appropriately suitable. Each text of Dharmaśāstra tries to give answers to these questions by resorting to scriptural dictates, the time-honoured tradition, reasoning and respected etiquette. Each one of these is however accepted within the rigid framework of the *śruti* itself. Where there is no *śruti* available it is presumed that there must have been a *śruti* which is lost, on the ground that the people of virtue have followed the same in their life.

The Dharmaśāstra as stated above is based upon scriptures, the tradition and the circumstances in which a person is placed. In case of the conflict of Pramāṇas the best one is to be selected on rational grounds. But rationality is here to be interpreted in terms of the scriptures and the tradition in the same order of priority. This implies that ordinarily scriptures cannot be sacrificed. But when there are incompatible scriptures available in respect of the given situation, the decision has to be rationally arrived at. While determining

the import of scriptures in one way rather than the other the methods of interpretation developed in the Mīmāṃsā school of philosophy have to be put into service. This means that the Mīmāṃsā, specially the Pūrva-Mīmāṃsā, provides logical and philosophical background to the Dharmaśāstra. Hence the two have to go together.

The texts of Dharmaśāstra written at different periods and in different socio-cultural climates embody the guideline for human conduct. This guideline is always to be kept in view (*smṛti*) while leading active life in the society. It would be wrong to suppose that in the Indian tradition Dharmaśāstra is a repository of religious belief and custom. It is rather the handbook for leading social life. Thus even an atheist would have no objection to regulate his life according to the Dharmaśāstra. This is because it is more social than religious in any sense of the term 'religion'. The social code of conduct would be applicable to all those who submit to the authority of the society and the ruler recognised by the society. Because of this practical commitment to social life the Dharmaśāstra would be irrelevant in the case of those who have completely renounced worldly life. This is the reason why the propagators of Buddhism and Jainism, who laid emphasis on renouncing active social life, had nothing to do with the Dharmaśāstra. For them social life in the worldly sense was inimical to their commitment to the complete renunciation leading to Nirvāṇa. Thus we do not find any Buddhist or Jaina Dharmaśāstra for the guidance of lay followers. For all practical purposes lay followers of these two non-vedic traditions accepted for guidance the authority of the Dharmaśāstra which owes allegiance to the Vedic tradition.

It is interesting to note that according to the majority of the Dharmaśāstras, there are only three values of life (*trivarga*).



*Dharma* is accepted as the central force guiding the other two values, namely, *Artha* and *Kāma*. In other words man is a creature of desires and passions like all other animals. He is to be tamed and cultivated in order to make him distinct from other animals. His innate rationality dictates him to rise above the level of animals. *Dharma* is the tool which his rationality adopts for this purpose. In this sense *Dharma* has nothing to do with religion in the usual sense. It consists more in curbing animal passions by means of injunctions and prohibitions (*vidhi* and *niṣedha*). These are not connected with any religious commitment to any deity or to the church. They are rather moral at their core and they permeate the entire life. *Artha* and *Kāma* are the names of human desire and passion. *Dharma* is the controlling force which does not ask people to refrain from amassing wealth or indulging in sexual act. *Dharma* simply lays down the conditions and limits within which man must earn and enjoy sexually. That is why among the three values, *Dharma* in the moral sense is supreme and it is non-religious. It is not to be taken as something other-worldly. Understood in this sense *Dharma* is opposed to any life-negating ideology. Buddhism and Jainism in their endeavour to lead man to the state of emancipation or *Nirvāṇa* have therefore to renounce *Dharmaśāstra*, which is basically the text guiding normal worldly life. That is the reason why the major target of attack of these two traditions was the wisdom of *Dharmaśāstra* and not the scripture directly.

It is wrong to suppose that the *Dharmaśāstra* deals mainly with rituals and connected matters. A look into this vast literature will show that the rituals of religious nature formed only an insignificant part of it. Its main concern is with the comprehensive life under the *Varṇa* and *Āśrama* system. Even so-called secular aspects of life have been treated

and regulations prescribed. Such insignificant things like sleeping, eating and greeting had been regulated by the Dharmaśāstras. The division of property among sons, the procedures of litigation, tendering witnesses in disputes etc. occupied the attention of the writers of major Dharmaśāstras. These matters have nothing to do with any religion. Therefore we may conclude that the entire personal, social, political and economic behaviour of men is the subject matter of Dharmaśāstra. The modern man has developed mis-conception about the nature of Dharmaśāstra mainly because at the present time the word *Dharma* has been equated with religion.

Not only the common man but even professional philosophers of India have systematically ignored Dharmaśāstra, which is the basis of Indian-social philosophy. If we open any book written by Indian or foreign authors on Indian philosophy we shall fail to find any serious philosophical discussion of social matters. One gets impression on reading these books that thinking about social problems was foreign to the genius of classical Indian philosophers. It is because those parts of the writings of classical philosophers which deal with the subject matter pertaining to the Dharmaśāstra have been completely ignored by modern writers. One or two points may be mentioned here to illustrate this assertion. For example, the writers belonging to the Nyāya tradition have interpreted the relation between *śruti* and *smṛti* in the light of the *Pauruṣeya* view and the concept of trustworthiness of human beings (आप्तता). For, the Mīmāṃsā tradition accepting the *Apauruṣeya* view does not give much credit to trustworthiness of the authors of *smṛti*. Another point worthy to note is concerning the nature of the highest value of human life. The Pūrva-Mīmāṃsā true to its *trivarga* view does not give any importance to the fourth value, namely, *Mokṣa*. It only confines its deliberations



to *Dharma*, *Artha* and *Kāma*, keeping *Dharma* in the centre. The Vedānta, Sāṃkhya and other systems of Indian philosophy think that even *Dharma* is to be transcended and made a tool for the achievement of *Mokṣa*. The Nyāya system on the other hand brings in *apavarga* which is the state of existence having no cognitive characteristic. This would mean that *Dharma*, *Artha* and *Kāma* are the only values and *Mokṣa* is something where there is no consciousness of even one's own existence.

Thus we can very well judge that in the absence of the study of Dharmaśāstra the study of Indian philosophy remains incomplete. Leading authorities on Indian philosophy are responsible for creating the impression that classical Indian philosophers were occupied with other-worldly things and had no inspiration to consider social problems. The Dharmaśāstra is to be studied as an integral part of Indian philosophy in order to make the history of Indian philosophy full and complete.

Department of Philosophy,  
University of Delhi,  
Delhi-110007

R. C. PANDEYA  
and  
MANJU

Dated : 19.3.88

1870-1871. The first year of the  
year was a very dry one, and the  
crops were very poor. The second  
year was a very wet one, and the  
crops were very good. The third  
year was a very dry one, and the  
crops were very poor. The fourth  
year was a very wet one, and the  
crops were very good. The fifth  
year was a very dry one, and the  
crops were very poor.

1872-1873. The first year of the  
year was a very dry one, and the  
crops were very poor. The second  
year was a very wet one, and the  
crops were very good. The third  
year was a very dry one, and the  
crops were very poor. The fourth  
year was a very wet one, and the  
crops were very good. The fifth  
year was a very dry one, and the  
crops were very poor.

1874-1875. The first year of the  
year was a very dry one, and the  
crops were very poor. The second  
year was a very wet one, and the  
crops were very good. The third  
year was a very dry one, and the  
crops were very poor. The fourth  
year was a very wet one, and the  
crops were very good. The fifth  
year was a very dry one, and the  
crops were very poor.

1876-1877. The first year of the  
year was a very dry one, and the  
crops were very poor. The second  
year was a very wet one, and the  
crops were very good. The third  
year was a very dry one, and the  
crops were very poor. The fourth  
year was a very wet one, and the  
crops were very good. The fifth  
year was a very dry one, and the  
crops were very poor.



## याज्ञवल्क्य संहिता

—:०:—

प्रथमोऽध्यायः ।

योगेश्वरं याज्ञवल्क्यं सम्पूज्य मुनयोऽब्रुवन् ।  
वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः ॥ १  
मिथिलास्यः स योगीन्द्रः क्षणं ध्यात्वा ब्रवीन्मुनीन् ।  
यस्मिन् देशे ऋगः क्षणस्तस्मिन् धर्मान्निबोधत ॥ २  
पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।  
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ ३  
मन्वत्रिविष्णुहारौ तयाज्ञवल्क्योऽग्नौऽङ्गिराः ।  
यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायनवृहस्पती ॥ ४  
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगोतमी ।  
शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥ ५  
देशकाल उपायेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् ।  
पात्रे प्रदीयते यत्तत् सकलं धर्मलक्षणम् ॥ ६  
श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।  
सम्यक् सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥ ७  
इज्याचारदमाहिंसा दानं स्वाध्यायकर्म च ।  
अयन्तु परमो धर्मी यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥ ८

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्वद्वयविद्यमेव वा ।

स्वा व्रूते यत् स धर्मः स्यादेकोवाध्यात्मविज्ञमः ॥ ८

ब्रह्मर्चात्रयविद्वद्ग्रा वर्णास्वाध्यासयो द्विजाः ।

निषेकादिभ्रमनान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥ १०

गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्यन्दनात् पुरा ।

षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म च ॥ ११

अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥ १२

एवमेनः शमं याति वोजगर्भसमुद्भवम् ।

तुष्णोमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्तकः ॥ १३

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

राज्यामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ॥ १४

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।

वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिष्ययेत् ॥ १५

दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थव्रह्मसूत्र उदङ्मुखः ।

कुर्यान्मन्त्रपुरोषे तु रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः । १६

गृहीतमिश्रश्चात्याय नृद्धिरप्युत्तैर्जलैः ।

गन्धलेपक्षयकरं कुर्याच्छीचमतान्द्रितः ॥ १७

अन्तर्जानुः शुची देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपसृशेत् ॥ १८

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यङ्गं करस्य च ।

प्रजापतिपितृव्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥ १९

त्रिःप्राश्यापो द्विरुन्मृज्य खान्यङ्गिः समुपसृशेत् ।

अङ्गिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनवुद्वुदैः ॥ २०



ऋत्कण्डतालुगाभिस्तु यथासङ्गं द्विजातयः ।  
 शुधेरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत्सृष्टाभिरन्तः ॥ २१  
 स्नानमद्वैतैर्भग्नैर्मार्जनं प्राणसंयमः ।  
 सूर्यस्य चाप्युपस्थानं गायत्र्या प्रत्यहं जपः ॥ २२  
 गायत्रीं शिरसा सार्द्धं जपेद्ग्राहतिपूर्व्विकाम् ।  
 प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः ॥ २३  
 प्राणानायम्य सम्प्रोक्ष्य द्वाचेनाव्यैवतेन तु ।  
 जपन्नासोत सावित्रीं ब्रह्मणा तारयोदयात् ॥ २४  
 सन्ध्यां प्राक्प्रातरवेह तिष्ठेदामूर्यदर्शनात् ।  
 अग्निकार्यं ततः कुर्यात् सन्ध्योरुभयोरपि ॥ २५  
 ततोऽभिवादयेद्ब्रह्मज्ञानसावहमिति ब्रुवन् ।  
 गुरुश्चैवापुत्रपासोत स्वाध्यायार्थं समाहितः ॥ २६  
 आहूतश्चाप्यधीयीत लब्धश्चास्त्रै निवेदयेत् ।  
 दितश्चास्याचरेन्नित्यं मनोवाक्कायकर्म्मभिः ॥ २७  
 कृतज्ञाद्रोहिमेधाविशुचिकल्याणसूचकाः ।  
 अध्याप्या धर्मतः साधुश्रुतामज्ञानवित्तदाः ॥ २८  
 दण्डाजिनोपवीतानि मेखलाञ्चैव धारयेत् ।  
 ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्षमनित्येष्वात्मब्रह्मिणे ॥ २९  
 आदिमध्यावसानेषु भवच्छन्दोपलक्षिता ।  
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्या यथाक्रमम् ॥ ३०  
 कृताग्निकार्यी भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञया ।  
 आपोशनक्रिया पूर्वं सत्कृत्वान्नमकुत्सयन् ॥ ३१  
 ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि ।  
 ब्राह्मणः काममशोयाच्छ्राद्धे ब्रतमपोडयन् ॥ ३२

मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टशुक्लस्त्रीप्राणिहिंसनम् ।

भास्कुरालोकनाश्लेषपरिवादांश्च वर्जयेत् ॥ ३३

स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।

उपनौथ ददद्देदमाचार्यः स उदाहृतः ॥ ३४

एकदेशमुपाध्याय ऋत्विग्यज्ञकदुच्यते ।

एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी ॥ ३५

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ।

ग्रहणान्तिकमित्येके केशान्तश्चैव षोडशे ॥ ३६

आ षोडशाब्दाद्द्वविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात् ।

ब्रह्मचरविशां काल औपनायनिकः परः ॥ ३७

अतः ऊर्ध्वं परन्त्वे ते सर्व्वधर्मवह्निष्कृताः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या ब्राह्म्यस्तोमादृते क्रतोः ॥ ३८

मातुर्यदये जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिवन्धनात् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥ ३९

यज्ञाजां तपसाञ्चैव शुभानाञ्चैव कर्मणाम् ।

वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ॥ ४०

मधुना पयसा चैव स देवांस्तपयेद्विजः ।

पितृंश्च मधुसर्पिर्भ्यामन्वोऽधीते तु योऽन्वहम् ॥ ४१

यजुंषि शक्तितोऽधीते योऽन्वहं स धृतामृतैः ।

प्रीणाति देवानाज्येन मधुना च पितृंस्थया ॥ ४२

स तु सोमघृतैर्देवांस्तर्पयेद्योऽन्वहं पठेत् ।

सामानि तृप्तिं कुर्याच्च पितॄणां मधुसर्पिणा ॥ ४३

मेदसा तर्पयेद्देवानथर्वाङ्गिरसः पठन् ।

पितॄंश्च मधुसर्पिर्भ्यामन्वहं शक्तितो द्विजः ॥ ४४



याज्ञवल्क्य संहिता ।

वाकोवाक्यं पुराणञ्च नाराशंसीश्वरगुह्यिकाः ।  
 इतिहासांस्तथा विद्यां योऽधीते शक्तितोऽन्वहम् ॥ ४५  
 मांसक्षौरोदनमधुतर्पणं स दिवौकसाम् ।  
 करोति तृप्तिञ्च तथा पितॄणां मधुसर्पिषा ॥ ४६  
 तै तृप्तास्तर्पयन्त्ये नं सर्व्वकामफलैः शुभैः ।  
 यं यं क्रतुमधीयेत तस्य तस्याप्नुयात् फलम् ॥ ४७  
 चिर्वित्तपूर्णं पृथिवीदानस्य फलमश्नुते ।  
 तपसश्च परस्वेहः नित्यं साध्यायवान् द्विजः ॥ ४८  
 नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेद्वाचार्यसन्निधौ ।  
 तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा ॥ ४९  
 अनेन विधिना देहं साधयन् विजितेन्द्रियः ।  
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेह जायते पुनः ॥ ५०  
 गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ।  
 वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वाप्युभयमेव वा ॥ ५१  
 अविष्णु तत्र ह्यर्च्यो लक्षण्यां स्त्रियमुदहेत् ।  
 अनन्यपूर्व्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसौम् ॥ ५२  
 अशैगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्धगोत्रजाम् ।  
 पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मादृतः पिदृतस्तथा ॥ ५३  
 दशपुरुषविख्याता च्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ।  
 स्फोतादपि न सञ्चारि रोगदोषसमन्वितात् ॥ ५४  
 एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः ।  
 यज्ञात् परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः ॥ ५५  
 यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः ।  
 न तन्नाम मतं यस्मात्तत्रात्मा जायते स्वयम् ॥ ५६

तिस्रो वर्णानुपूर्वेषु हे तथैका यथाक्रमम् ।  
 ब्राह्मणक्षत्रियविशं भार्या स्वा शूद्रजन्मनः ॥ ५७  
 ब्राह्मणो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलङ्घिता ।  
 तज्जः पुनात्युभयतः पुंरूपानेकविंशतिम् ॥ ५८  
 यज्ञस्थायत्विजे देव आदायाषेस्तु गोद्वयम् ।  
 चतुर्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट् ॥ ५९  
 इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दौयतेऽर्थिने ।  
 स कायः पावयेत्तज्जः षट्षड् वंश्यान् सहात्मना ॥ ६०  
 आसुरो द्रविणादानान्नान्यर्क्यं समयान्मयः ।  
 राक्षसो युद्धहरणात् पैशाचं कन्याकाच्छलात् ॥ ६१  
 पाणिर्ग्राह्यः सर्वाङ्गसु गृह्णीयात् क्षत्रिया शरम् ।  
 वैश्या प्रतोदमादद्याद्देदने त्यग्रजन्मनः ॥ ६२  
 पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।  
 कन्याप्रदः पूर्वनाशि प्रकृतिस्थ परः परः ॥ ६३  
 अप्रयच्छन् समप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृत्तौ ।  
 गम्यन्त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्यात् स्वयंवरम् ॥ ६४  
 सक्तत् प्रदीयते कन्या हरंस्तां चौरदण्डभाक् ॥  
 दत्तामपि हरेत् पूर्वाच्छ्रेयांश्चेद्वर आब्रजत् ॥ ६५  
 अनास्थाय ददद्दोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम् ।  
 अदुष्टाश्च त्यजन् कन्या दूषयंश्च भृषा शतम् ॥ ६६  
 अक्षता वा क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पूनः ।  
 स्त्रैरिणी या प्रतिं हित्वा सर्वाणि कामतः अयेत् ॥ ६७  
 अपुत्रां गुर्वनुज्जातो देवरः पुत्रकाम्यया ।  
 सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् ॥ ६८



आ गर्भसम्भवाद्दच्छेत् पतितस्त्वन्यथा भवेत् ।  
 अनेन विधिना जातः चैत्रजः स भवेत् सुतः ॥ ६८  
 हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।  
 परिभृतामधः शय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीम् ॥ ७०  
 सोमः शौचं ददौ तासां गन्धञ्चाञ्च शुभां गिरम् ।  
 पावकः सर्वमेध्यत्वं मेध्या वै योषितो ह्यतः ॥ ७१  
 व्यभिचारादृतौ शुद्धिर्गर्भं त्यागो विधीयते ।  
 गर्भभर्तृवधादौ च तथा महति पातके ॥ ७२  
 सुरापो व्याधिता धूर्ता वन्ध्यार्थेन्नप्रियंवदा ।  
 स्त्रोप्रसूयाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥ ७३  
 अधिविन्ना तु भर्तव्या महदेनाऽन्यथा भवेत् !  
 यत्रानुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्णते ॥ ७४  
 मते जौवति वा पत्यौ या नान्यमुपगच्छति ।  
 सह कीर्त्तिमवाप्नोति मोदते चोभया सह ॥ ७५  
 आञ्जासम्पादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ।  
 त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः ॥ ७६  
 स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेव धर्मः परः स्त्रियाः ।  
 आ शुद्धेः सम्प्रतीष्यो हि महापतकदूषितः ॥ ७७  
 लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः ।  
 यस्मात्तस्मात् स्त्रियः सेव्या भर्तव्याश्च सुरक्षिताः ॥ ७८  
 षोडशर्त्तूनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।  
 ब्रह्मचार्ये व पर्व्याद्याश्चतसस्तु वर्जयेत् ॥ ७९  
 एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलञ्च वर्जयेत् ।  
 शस्त इन्दौ सकृत् पुत्रं लक्ष्ण्यं जनयेत्पुमान् ॥ ८०

यथाकामो भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।  
 स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः ॥ ८१  
 भर्तृभ्रातृपितृज्ञातिश्वश्रूश्वशुरदेवरैः ।  
 वन्द्युभिश्च स्त्रियः पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ॥ ८२  
 संयतोपस्करा दक्षा हृष्टा व्ययपराश्च स्त्री ।  
 कुर्याच्छ्वशुरयो पादवन्दनं भर्तृतत्परा ॥ ८३  
 क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् ।  
 हास्यं परगृहे यानं त्यजेत् प्रोषितभर्तृका ॥ ८४  
 रक्षेत् कन्यां पिता विद्वां पतिः पुत्रास्तु वार्षिके ।  
 अभावे ज्ञातयस्तेषां स्वातन्त्र्यं न क्वचित् स्त्रियाः ॥ ८५  
 पितृमातृसुत भ्रातृश्वश्रूश्वशुरमातुलैः ।  
 होना न स्याद्विना भर्ता गर्हणीयान्यथा भवेत् ॥ ८६  
 पतिप्रियहिते युक्ता स्वाचारा संयतेन्द्रिया ।  
 इह कोर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुपमं सुखम् ॥ ८७  
 सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ।  
 सवर्णासु विधौ धर्मे ज्येष्ठया न विनेतराः ॥ ८८  
 दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।  
 आहरेद्विधिवद्द्वारानग्नींश्चैवाविलम्बयन् ॥ ८९  
 सवर्णभ्यः सवर्णासु जायन्ते वै सजातयः ।  
 अनिन्देषु विवाहेषु पुत्राः सम्मानवर्द्धनाः ॥ ९०  
 विप्रान्मृदाभिषिक्तो हि क्षत्रियाणां विशः स्त्रियाम् ।  
 अम्बष्ठः शूद्रां निषादो जातः पारश्वोऽपि वा ॥ ९१  
 वेश्याशूद्रोस्तु राजन्यान्माहिष्योग्री सुतौ स्मृतौ ।  
 वेश्यास्तु करणः शूद्रां विन्नास्त्रेषु विधिः स्मृतः ॥ ९२



ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतो वैश्याद्वैदेहकस्थथा ।  
 शूद्राज्जातस्तु चाण्डालः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥ ८३  
 क्षत्रिया मागधं वैश्याच्छूद्रात् क्षत्तारमेव तु ।  
 शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम् ॥ ८४  
 माहिष्येण करणान्तु रथकारः प्रजायते ।  
 असत्सन्तस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः ॥ ८५  
 जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वा ।  
 व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चोत्तराधमम् ॥ ८६  
 कर्म स्मार्त्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृहौ ।  
 दायकालकृतेनापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु ॥ ८७  
 शरीरचिन्तां निर्वृत्तं कृतशौचविधिर्हिजः ।  
 प्रातःसन्ध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥ ८८  
 हुत्वाग्नीन् सूर्यदेवत्यान् जपेन्मन्त्रान् समाहितः ।  
 वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च ॥ ८९  
 उपेयादीश्वरञ्चैव योगक्षेमार्थं सिद्धये ।  
 स्नात्वा देवान् पितृञ्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा ॥ ९०  
 वेदाथर्वपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः ।  
 जपयज्ञप्रसिद्धार्थं विद्याञ्चाध्यात्मिकौञ्जपेत् ॥ ९१  
 वलिकर्मस्वधाहोमस्वाध्यायातिथिसत्क्रियाः ।  
 भूतपितृमरुतब्रह्ममनुष्याणां महामखाः ॥ ९२  
 देवेभ्यश्च इतादन्नाच्छेषाद्भूतवलिं हरेत् ।  
 अन्नं भूमौ श्वचाण्डालवायसेभ्यश्च निक्षिपेत् ॥ ९३  
 अन्नं पितृमनुष्येभ्यो देयमप्यन्वहं जलम् ।  
 स्वाध्यायमन्वहं कुर्यान्न पचेदन्नमात्मने ॥ ९४

वालं सुदक्षिणीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ।

सख्योज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥ १०३

आपोशानेनोपरि दधस्तादश्रुता तथा ।

अनग्नममृतञ्चैव कार्यमन्नं हिजन्मना ॥ १०६

अतिथित्वेन वर्णभ्यो देयं शक्त्यानुपूर्वशः ।

अप्रणोद्योऽतिथिं सायमपि वाग्भूतणोदकैः ॥ १०७

सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा दातव्या सत्रताय च ।

भोजयेच्चागतान् काले सखिसम्बन्धिवान्धवान् ॥ १०८

महोत्तं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत् ।

सत्क्रियान्वासनं स्वादु भोजनं सूत्रतं वचः ॥ १०९

प्रतिसंवत्सरन्वर्ध्याः स्नातकाचार्यपार्थिवाः ।

प्रियो विवाहश्च तथा यज्ञं प्रत्यूत्विजः पुनः ॥ ११०

अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः श्रोत्रियो वेदपारगः ।

मान्यावेतौ गृहस्थस्य ब्रह्मलोकमभौषतः ॥ १११

परपाकरुचिर्नस्यादनिन्द्यामन्त्रणादृते ।

वाक्पाणिपादचापल्यं वर्जयेच्चातिभोजनम् ॥

अतिथिं शोचियं तप्तमासीमान्तमनुव्रजेत् ।

अहःशेषं सहासीत शिष्टैरिष्टैश्च वन्धुभिः ॥ ११२—१३

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नींस्तानुपास्य च ।

भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातिदत्तोऽथ संविशेत् ॥ ११४

ब्राह्मे मूहर्त्ते उत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ।

धर्मार्थकामान् स्वे काले यथाशक्ति न हापयेत् ॥ ११५

विद्याकर्म्मवयोवन्धुवित्तैर्मन्या यथाक्रमम् ।

एतैः प्रभूतैः शूद्रोऽपि वार्द्धके मानमर्हति ॥ ११६



वृद्धभारिनृपस्नातस्त्रोरोगिवरचक्रिणाम् ।  
 पन्था देयो नृपस्तेषां मान्यः स्नातस्तु भूपतेः ॥  
 इज्याध्ययनदानानि वैश्यस्य क्षत्रियस्य च ।  
 प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाध्यापने तथा ॥ ११७—१८  
 प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ।  
 कुषीदकृषिवाणिज्यं पाशुपाल्यं विशः स्मृतम् ॥ ११९  
 शुद्रस्य द्विजशुश्रूषा तयाजीवन् वणिग्भवेत् ।  
 शिल्पेर्वा विविधैर्जीवेद्द्विजातिहितमाचरन् ॥ १२०  
 भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्ता आद्विक्रियारतः ।  
 नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान् न हापयेत् ॥ १२१  
 अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।  
 दानं दया दमः क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ १२२  
 वयोवृद्धार्थवाग्देशश्रुताभिजनकर्मणाम् ।  
 आचरेत् सदृशीं वृत्तिमजिह्वामशठां तथा ॥ १२३  
 चैवार्षिकाधिकान्नो यः स तु सोमं पिवेद्विजः ।  
 प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्यान्नं वार्षिकं भवेत् ॥ १२४  
 प्रतिसंवत्सरं सोमः पशुः प्रत्ययनन्तथा ।  
 कर्त्तव्याग्रयणेष्टिषु चातुर्मास्यानि चैव हि ॥  
 एषामसम्भवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः ।  
 हीनकल्पं न कुर्वीत सति द्रव्येऽफलप्रदम् ॥ १२५—२६  
 चण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रमिक्षितात् ।  
 यज्ञार्थं लब्धमददद्वासः काकोऽपि वा भवेत् ॥ १२७  
 कुशूलकुम्भीधान्यो वा चैरहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा ।  
 जीवेद्वापि शिलोञ्जेन श्रेयानेषां परः परः ॥ १२८

न साध्यायविरोध्यर्थमीहेत न यतस्ततः ।  
 न वरुणप्ररुद्धेन सन्तोषी च सदा भवेत् ॥ १२८  
 राजान्तवासियाज्येभ्यः सोदन्निच्छेदनं क्षुधा ।  
 दम्भिहेतुकपापण्डवकवृत्तींश्च वर्जयेत् ॥ १२९  
 शुक्लाम्बरधरो नीचवैश्वस्युनखः शुचिः ।  
 न भार्यादर्शनेऽश्रोयान्नैकवासा न संस्थितः ॥  
 न संशयं प्रपञ्चेत नाकस्मादप्रियं वदेत् ।  
 नाहितं नानृतञ्चेव न स्तेनः स्यान्नवार्द्धूषिः ॥ १३१—३२  
 दाक्षायणी ब्रह्मसूची वेणुमान् सकमण्डलुः ।  
 कुर्यात् प्रदक्षिणं देवमृद्धोविप्रवनस्पतीन् ॥ १३३  
 न तु मेहेन्नदीच्छायावर्त्मगोष्ठाम्बुभस्मसु ।  
 न प्रत्यर्काग्निगोक्षोससन्ध्याम्युस्तौद्विजन्मनः ॥ १३४  
 नैवेताकं न नग्नां स्त्रीं न च संसृष्टमैयुनाम् ।  
 न च मूत्रपुरीषं वा नाशूची राहुतारकाः ॥ १३५  
 अयं मे वज्र इत्येवं सर्वमन्त्रमुदारयन् ।  
 वर्षत्स्वप्रावृतो गच्छेत् स्वध्यात् प्रत्यक्शिवा न च ॥ १३६  
 षोवनासृक्कशकृच्चरतांस्यप्सु न निक्षिपेत् ।  
 पादौ प्रतापयेन्नाग्नौ न चैनमभिलङ्घयेत् ॥ १३७  
 जलं पिवेन्नाञ्जलिना शयानं न प्रबोधयेत् ।  
 नाजैः क्रोडेन्न धर्मघ्नैर्व्याधितैर्व्या न संविशेत् ॥ १३८  
 विरुद्धं वर्जयेत् कर्मा प्रेतधूमं नदीतरम् ।  
 केशभस्मतुपाङ्गारकपालेषु च संस्थितिम् ॥ १३९  
 नाचक्षीत धयन्तीं गां नादारेण विशेत् क्षचित् ।  
 न राज्ञः प्रतिमृद्धोयान्नव्यस्थोच्छास्त्रवर्तिनः ॥ १४०



प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः ।  
 दुष्टा दशगुणं पूर्वात् पूर्वादिते यथोत्तरम् ॥ १४१  
 अध्यायानामुपाकर्म्म आवण्यां अवणेन वा ।  
 हस्ते नौषधिभावे वा पञ्चम्यां आवणस्य तु ॥ १४२  
 सौरमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।  
 जलान्ते च्छन्दसां कुर्यात्तदुत्सर्गविधिं वह्निः ॥ १४३  
 त्र्यहं प्रेतेश्वनध्यायः शिष्यार्विगुर्वगुर्वन्धुषु ।  
 उपाकर्म्मणि चोत्सर्गं स्वशाखाश्रोत्रिये मृते ॥  
 सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने ।  
 समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥ १४४—४५  
 पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।  
 ऋतूसन्धिषु भुक्त्वा वा आदिकं प्रतिगृह्य च ॥ १४६  
 पशुमण्डुकनकुलमार्जारश्वाहिमुशिकैः ।  
 कृतेऽन्तरे अहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये ॥ १४७  
 श्वक्रोष्टुर्गर्दभोलकसामवाणात्तानिस्वने ।  
 अग्नेध्यश्वशूद्रान्यश्मशानपतितान्तिके ॥ १४८  
 देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंभवे ।  
 भुक्त्वाद्रुपाणिरभ्योऽन्तरर्द्धरात्रेऽतिमारूते ॥ १४९  
 पांशुवर्षं दिशं दाहे सन्ध्यानीहारभीतिषु ।  
 धावतः पुतिगन्धे च शिष्टे व गृहमागते ॥ १५०  
 खरौष्ट्रयानहस्त्यश्वनीहृक्षेरिणरोहणे ।  
 सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान् विदुः ॥  
 देवर्त्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां क्वायां परस्त्रियाः ।  
 नाक्रामेद्रक्तविष्मृष्टीवनोद्वर्त्तनादि च ॥ १५१—५२

विप्रा हि क्षत्रियात्मानो नावज्ञेयाः कदाचन ।  
 आमृत्योः श्रियमाकाङ्क्षेन्न कश्चिन्मर्मणि स्पृशेत् ॥ १५३  
 दूरादुच्छिष्टविण्मूत्रपादान्भांसि समुत्सृजेत् ।  
 श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यक् नित्यमाचारमाचरेत् ॥ १५४  
 गोब्राह्मणानलान्नानि नोच्छिष्टानि पदा स्पृशेत् ।  
 न निन्दाताडने कुर्यात् सुतं शिष्यञ्च ताडयेत् ॥ १५५  
 कर्मणा मनसा वाचा यन्नाद्वर्म्मं समाचरेत् ।  
 अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ॥ १५६  
 मातृपित्रतिथिभ्रातृजामिसम्बन्धिमातुलैः ।  
 वृद्धवालातुराचार्यवैद्यसंश्रितवान्धवैः ॥ १५७  
 ऋत्विक् पुरोहितापत्यभार्यादाससनाभिभिः ।  
 विवादं वर्जयित्वा तु सर्वान् लोकान् जयेद्गृही ॥  
 पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् परवारिषु ।  
 स्नायान्नदौदेवखातगर्तप्रस्रवणेषु च ॥ १५८—५९  
 परशय्यासनोद्यानगृहयानानि वर्जयेत् ।  
 अदत्तान्यग्निहोतस्य नान्नमद्यादनापदि ॥ १६०  
 कदर्थ्यवद्धचौराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् ।  
 वणाभिश्चस्तवार्द्ध, षिगणिकागणदीक्षिणाम् ॥ १६१  
 चिकित्सकातुरक्रुद्धपुंश्चलीमत्तविद्धिषाम् ।  
 क्रूरोऽथपतितब्राह्म्यदाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥ १६२  
 अवीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रोजितग्रामयाजिनाम् ।  
 शस्त्रविक्रयिकर्म्मरतुन्नवायश्चजीविनाम् ॥ १६३  
 नृशंसराजरजककृतघ्नवधजीविनाम् ।  
 चैलधावसुराजीविसहोपपतिवेश्मनाम् ॥ १६४



मिश्रुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिकवन्दिनाम् ।  
 एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥ १६५  
 अनर्चितं वृथामांसं केशकीटसमन्वितम् ।  
 शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वसृष्टं पतितेक्षितम् ॥ १६६  
 उदक्यासृष्टसङ्गुष्टं पर्यायान्नञ्च वर्जयेत् ।  
 गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं पदा सृष्टञ्च कामतः ॥ १६७  
 शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसौरिणः ।  
 भोज्यान्नानापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥  
 अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।  
 अस्नेहा अपिगोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥ १६८—६९  
 सन्धिन्यनिर्द्दशावत्सगोः पयः परिवर्जयेत् ।  
 औष्ट्रमैकशफं स्त्रैणमारण्यकमथाविकम् ॥ १७०  
 देवतार्थं हविः शिशुं लोहितान् ब्रश्चनांस्तथा ।  
 अनुपाक्ततमांसानि विड्जानि कवकानि च ॥ १७१  
 क्रव्यादपक्षिदात्यूहशुकप्रत्युदबिड्भिमान् ।  
 सारसैकशफान् हंसान् सर्वांश्च ग्रामवासिनः ॥ १७२  
 कोयष्टिप्लवचक्राह्वलाकावर्कावष्किरान् ।  
 वृथाक्तसरसंयावपायसापूपशष्कुलीः ॥ १७३  
 कलविड्गं सकाकोलं कुरवं रज्जुदालकम् ।  
 जालपादान् खञ्जरीटानन्नातांश्च मृगहिजान् ॥ १७४  
 चाषांश्च रक्तपादांश्च सौनं वल्लूरमेव च ।  
 मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्यहं वसेत् ॥ १७५  
 पलाण्डुं विड् वराहाञ्च च्छत्राकं ग्रामकुक्कुटम् ।  
 लशुनं गृञ्जनञ्चैव जम्बा चान्द्रायनं चरेत् ॥ १७६

भक्ष्याः पञ्चनखाः सेधागोधाकच्छपशस्तकाः ।  
 शगश्च मत्स्येष्वपि हि सिंहतुण्डकरोहिताः ॥ १७७  
 तथा पाठीनराजौवसशल्काश्च द्विजातिभिः ।  
 अतः शृणुत मांसस्य विधिं भक्षणवर्जने ॥ १७८  
 प्राणान्यये तथाश्वाङ्गे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।  
 देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक् ॥ १७९  
 वसेत् स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभि ।  
 समितानि दुराचारो यो हन्यविधिना पशून् ॥ १८०  
 सर्वान् कामानवाप्नोति वाजिमेधफलं तथा ।  
 गृहेऽपि निवसन् विप्रो मुनिर्मांसस्य वर्जनात् ॥ १८१  
 सौवर्णराजताजानामूर्द्धपात्रग्रहाश्मनाम् ।  
 शाकरज्जुमूलफलवासोविदलचर्मनाम् ॥  
 पात्राणां चमसानाञ्च वारिणा शुद्धिरिष्यते ।  
 चरुशुकसुवसस्ते हपात्राण्युष्णेन वारिणा ॥ १८२—८३  
 स्फ्यशूर्पाजिनधान्यानां मूषलोदूखलानसाम् ।  
 प्रोक्षणं संहतानाञ्च वह्नाञ्चैव वाससाम् ॥ १८४  
 तक्षनं दारुशृङ्गास्थूनां गोवालैः फलसम्भुवाम् ।  
 मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ॥ १८५  
 सोषेरुदकगोमूत्रैः शुध्यत्याविककौशिकम् ।  
 सथीफलैरुपट्टं सारिष्टैः कुतपन्तथा ॥ १८६  
 सगौरसर्पपैः क्षीमं पुनः पाकाम्महीमयम् ।  
 कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्षं योषिन्मुखन्तथा ॥ १८७  
 भूशुद्धिर्मार्जनाद्वाहात् कालाज्ञोक्रमणात्तथा ।  
 सेकादुल्लेखनाल्लेपाद्गृहं मार्जनलेपनात् ॥ १८८



गीघ्रातेऽन्ने तथा कीटमक्षिकाकेशदूषिते ।  
 सलिलं भस्ममृदारि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्ध्यै ॥ १८८  
 अपुसीसकताम्नाणां चारान्मोदकवारिभिः ।  
 भस्माग्निः कांस्यलौहानां शुद्धिः प्लावो द्रवस्थ च ॥ १८९  
 अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैः शुद्धिर्गन्धापकर्षणात् ।  
 वाक्शस्तमम्बुनिर्णिक्तमज्जातञ्च सदा शुचि ॥ १९०  
 शुचि गोदमिश्रित्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् ।  
 तथा मांसं श्वचाण्डालक्रव्यादादिनिपातितम् ॥ १९१  
 रश्मिरग्नौ रजश्छाया गौरश्चोवसुधानिलः ।  
 विप्रुषो मक्षिकास्पर्शं वत्सः प्रस्रवणे शुचिः ॥ १९२  
 अजाश्वं मुखतो मेध्यं न गौर्न नरजामलाः ।  
 पयानश्च विशुद्ध्यन्ति सोमसूर्यांशुमारूतैः ॥ १९३  
 मुखजा विप्रुषो मेध्यास्तथाचमनविन्दवः ।  
 श्मश्रु चास्यगतं दन्तसक्तं मुक्ता ततः शुचिः ॥ १९४  
 स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्ते रथोपसर्पणे ।  
 आचान्तः पुनराचामेदासो विपरिधाय च ॥ १९५  
 रथ्याकर्द्धमतोयानि स्पृष्टान्यन्यश्चवायसैः ।  
 मारुतेनैव शुद्ध्यन्ति पक्केष्टकचितानि च ॥ १९६  
 तपस्तप्तामृजद्ब्रह्मा ब्राह्मणान् वेदगुप्तये ।  
 हतार्थं पितृदेवानां धर्मसंरक्षनाय च ॥ १९७  
 सर्वस्य प्रभवो विप्राः श्रुताध्ययनशालिनः ।  
 तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः ॥ १९८  
 न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ।  
 यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥ २००

गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ।

नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता ॥ २०१

विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।

गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥ २०२

दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।

याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूतञ्च शक्तितः ॥ २०३

हेमशृङ्गा शफै रौप्यैः सुशीला वस्त्रसंयुता ।

सकांस्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौः सदक्षिणा ॥ २०४

दातास्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सराक्षससम्भितान् ।

कपिला चेत्तारयति भूयश्चासप्तमं कुलम् ॥ २०५

सवत्सा रोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखीम् ।

दातास्याः स्वर्गमाप्नोति पूर्णेन विधिना ददत् ॥ २०६

यावद्वत्सस्य पादो द्वौ मुखं योनी च दृश्यते ।

तावद्गौः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥ २०७

यथा कथञ्चिद्वत्सा गां धेनुं वाधेनुमेव वा ।

अरोगामपरिक्लिष्टां दाता स्वर्गं महीयते ॥ २०८

श्रान्तसंवाहनं रोगिपरिचर्या सुरार्चनम् ।

पादशौचं द्विजोच्छिष्टमार्जनं गोप्रदानवत् ॥ २०९

भूदौपाश्वान्नवस्त्राभस्तिलसर्पिः प्रतिश्रयान् ।

नैवेदिकं स्वर्णधुर्यं दत्त्वा स्वर्गं महीयते ॥ २१०

गृहधान्याभ्योपानच्छत्तृमाल्यानुलेपनम् ।

यानं वृत्तं प्रियं शय्यां दत्त्वात्यन्तं सुखी भवेत् ॥ २११

सर्वदानमयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ।

तद्वदं समवाप्नोति ब्रह्मलोकमविच्युतम् ॥ २१२



प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।  
 ये लोका दानशैलानां सतानाप्नोति पुष्कलान् ॥ २१३  
 कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ।  
 मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥ २१४  
 अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ।  
 अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥ २१५  
 देवातिथ्यर्चनकृते गुरुभृत्यादिदत्तये ।  
 सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयादात्मवृत्तार्थमेव च ॥ २१६  
 अभावस्याष्टका वृद्धिः क्षणपक्षोऽयनद्वयम् ।  
 द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिर्वियुवं सूर्य्यसंक्रमः ॥ २१७  
 व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्य्ययोः ।  
 आर्द्रं प्रतिकृचिश्चैव आर्द्रकालाः प्रकीर्त्तिताः ॥ २१८  
 अग्र्याः सर्व्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविदयुवा ।  
 वेदार्थविज्ञोऽष्टसामा त्रिमधुस्त्रिसुपर्णकः ॥ २१९  
 ऋत्विक्स्वस्त्रीयजामातृयज्यश्चशुरमातुलाः ।  
 तृणाचिकेतदौहित्रश्निष्यसम्बन्धिवान्धवाः ॥ २२०  
 कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निब्रह्मचारिणः ।  
 पितृमातृपराश्चैव ब्राह्मणाः आर्द्रसम्पदः ॥ २२१  
 रोगो हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ।  
 अवकोर्णी कुण्डगोलौ कुनखौ श्यावदन्तकः ॥ २२२  
 भृतकाध्यापकः क्षौवः कन्यादूष्यभिश्चस्तकः ।  
 मित्रध्रुक् पिशुनः सोमविक्रयी च विनिन्दकः ॥ २२३  
 मातृपितृगुरुत्यागौ कुण्डाशी वृषलात्मजः ।  
 परपूर्वापतिः स्तेनः कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः ॥ २२४

निमन्त्रयीत पूर्व्वद्युर्ब्राह्मणानात्मवाञ्छुचिः ।

तैश्चापि संयतैर्भाव्यं मनोवाक्कायकर्मभिः ॥ २२५

अपराङ्गे समभ्यर्च्य स्वागतेनागतांस्तु तान् ।

पवित्रपाणिराचान्तानासनेषूपवेशयेत् ॥ २२६

युग्मान् दैवे यथाशक्ति पित्रेऽयुग्मांस्तथैव च ।

परिश्रिते शुची देशे दक्षिणाप्लवने तथा ॥ २२७

हो दैवे प्राक् त्रयः पित्रे उदगेकैकमेव वा ।

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥ २२८

पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवा स इत्यृचा ॥ २२९

यवेरन्ववकीर्य्याथ भाजने सपवित्रके ।

शन्नोदेया पयः क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवांस्तथा ॥ २३०

या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत् ।

दत्त्वोदकं गन्धमाल्यं धूपं वासः सदीपकम् ॥ २३१

तथाच्छादनदानञ्च करशौचार्यमग्नौ च ।

अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणम् ।

द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा हुप्रशन्तस्तेत्यृचा पितॄन् ॥ २३२

आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायान्तु नस्ततः ।

यवार्थास्तु तिलैः कार्य्याः कुर्यादर्घ्यादि पूर्व्ववत् ॥ २३३

दत्त्वार्घ्यसंस्त्रवास्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ।

पितृभ्यः स्थानमसीति न्युजं पात्रं करोत्यधः ॥ २३४

अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छत्यन्नं घृतप्लुतम् ।

कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाग्नौ पितृयज्ञवत् ॥ २३५



हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।  
 यथालाभोपपन्नेषु रौप्येषु तु विशेषतः ॥ २३६  
 दत्तान्नं पृथिवोपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् ।  
 कृत्वेदं विष्णुरित्यन्ने द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ॥ २३७  
 सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति वृत्रचम् ।  
 जम्बाऽयथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तोऽपि वाग्यताः ॥ २३८  
 अन्नमिष्टं हविष्यञ्च दद्यादक्रोधनोऽत्वरः ।  
 आ तमेषुस्तु पवित्राणि जम्बा पूर्वजपन्तथा ॥ २३९  
 अन्नमादाय तप्ताःस्य शेषं चैवानुमन्य च ।  
 तदन्नं विकिरेद्भूमौ दद्याच्चापः सकृत् सकृत् ॥ २४०  
 सर्वमन्नमूपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ।  
 उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् प्रदद्यात् पितृयज्ञवत् ॥ २४१  
 मातामहानामप्येवं दद्यादाचमनं ततः ।  
 स्वस्ति वाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च ॥ २४२  
 दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत् ।  
 वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यताम् ॥ २४३  
 ब्रूयुरस्तु स्वधेत्येवं भूमौ सिञ्चत्ततो जलम् ।  
 विश्वदेवाश्च प्रीयन्तां विप्रैश्चोक्त इदं जपेत् ॥ २४४  
 दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।  
 अन्ना च नो मा व्यगमद्बहु देयञ्च नोऽस्त्विति ॥ २४५  
 अन्नञ्च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ।  
 याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्य कश्चन ॥ २४६  
 इत्युक्त्वा तुःप्रिया वाचः प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।  
 वाजिवाजे इति प्रोतः पितृपूर्वं विसर्जनम् ॥ २४७

यस्मिंस्ते संसवाः पूर्वमर्घ्यपात्रे निवेशिताः ।  
 पिष्टपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान् विसर्जयेत् ॥ २४८  
 प्रदक्षिणमनुब्रज्य भुञ्जीत पिष्टसेवितम् ।  
 ब्रह्मचारौ भवेत् तान् रजनीं ब्राह्मणैः सह ॥ २४९  
 एवं प्रदक्षिणं कृत्वा वृद्धौ नान्दीमुखान् पितॄन् ।  
 यजेत दधिकर्कन्धूमिभ्यान् पिण्डान् यवैः क्रिया ॥ २५०  
 एकोद्दिष्टं देवहीनमेकार्घ्यं कपवित्रकम् ।  
 आवाहनाग्नीकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ॥ २५१  
 उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने विप्रविसर्जने ।  
 अभिरम्यतामिति वदेद्ब्रूयुस्ते ऽभिरताः स्म ह ॥ २५२  
 गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् ।  
 अर्घ्याथं पिष्टपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥ २५३  
 ये सामाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ।  
 एतत्सपिण्डोकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥ २५४  
 अर्वाक् सपिण्डोकरणं यस्य संवत्सराद्भवेत् ।  
 तस्याप्यन्नं सोदकुत्थं दद्यात् संवत्सरं द्विजे ॥ २५५  
 मृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम् ।  
 प्रतिसंवत्सरञ्चैव आद्यमेकादशेऽहनि ॥ २५६  
 पिण्डांस्तु गोऽजिःप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ।  
 प्रक्षिपेत् सत्सुःविप्रेषु द्विजोच्छिष्टं नमार्जयेत् ॥ २५७  
 हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन तु वत्सरम् ।  
 मात्स्यहारिणकौरभशकुनच्छागपार्षतेः ॥ २५८  
 ऐणरौरववाराहशार्ङ्गां सैर्यथाक्रमम् ।  
 मासवृद्धा हि तृप्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः ॥ २५९



खड्गामिषं महाशल्कं मधु मुन्यन्नमेव च ।  
 लोहामिषं महाशकं मांसं वार्द्धीणसस्य च ॥ २६०  
 यद्ददाति गयास्थश्च सर्वमानन्त्यमुच्यते ।  
 तर्षा वर्षात्रयोदश्यां मघासु च न संशयः ॥ २६१  
 कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून् मुख्यान् सुतानपि ।  
 द्यूतं कृषिञ्च वानिज्यं द्विशफैकशफांस्तथा ॥ २६२  
 ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् स्वर्णरूप्ये सकुप्यके ।  
 ज्ञातिश्रेष्ठं सर्वकामानाप्नोति आह्वदः सदा ॥ २६३  
 प्रतिपत्प्रभृतिष्वेतान् वर्ज्जयित्वा चतुर्दशीम् ।  
 शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्त्रय प्रदीयते ॥ २६४  
 स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शीर्ष्यं क्षेत्रं वलं तथा ।  
 पुत्रान् श्रेष्ठश्च सौभाग्यं समृद्धिं सुख्यतां तथा ॥ २६५  
 अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिम् ॥ २६६  
 धनं विद्यां भिषक् सिद्धिं कृष्यं गा अप्यजाविकम् ।  
 अश्वानायूश्च विधिवदयः आह्वं सम्प्रयच्छति ॥ २६७  
 कृत्तिकादि भरण्यन्तं स कामानाप्नुयादिमान् ।  
 आस्तिकः अह्वानश्च व्यपेतमदमत्सरः ॥ २६८  
 प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितॄन् आह्वेन तर्पिताः २६९  
 आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।  
 प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः ॥ २७०  
 विनायकः कर्मविघ्नसिद्धयर्थं विनियोजितः ।  
 मणानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा ॥ २७१  
 तेनोपसृष्टो यस्तस्य लक्षणानि निबोधत ।  
 स्वप्ने ऽवगाहते ऽत्यर्थं जलं सुण्डांश्च पश्यति ॥ २७२

काषायवाससश्चैव क्रव्यादांश्चाधिरोहति ।

अन्यजैर्गर्दभैरुष्ट्रैः सहैकत्रावतिष्ठते ॥ २७३

व्रजन्तश्च तथात्मानं मन्यतेऽनुगतं परैः ।

विमना विफलारम्भः संसीदत्यनिमित्ततः ॥ २७४

तेनोपसृष्टौ लभते न राज्यं राजनन्दनः ।

कुमारौ न च भर्तारमपत्यं न च गर्भिणी ॥ २७५

आचार्यत्वं श्रोत्रियश्च न शिष्योऽध्ययनं तथा ।

वणिग्लाभं न चाप्नोति कृषिश्चैव कृषौवलः ॥ २७६

स्नपनं तस्य कर्त्तव्यं पूर्णोऽङ्गि विधिपूर्वकम् ।

गौरसर्षपकल्केन साज्ये नोत्सादितस्य च ॥ २७७

सर्वौषधैः सर्वगन्धैः प्रलिप्तशिरसस्तथा ।

भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्तिवाच्या द्विजाः शुभाः ॥ २७८

अश्वस्थानाद्गजस्थानाद्दत्तलोकात् सङ्गमादध्रदात् ।

मृत्तिकां रोचनां गन्धान् गुग्गुलुञ्चाप्सु निक्षिपेत् ॥ २७९

या आहृता एकवर्णैश्चतुर्भिः कलशैर्द्वादत् ।

चर्मस्थानडुहे रक्ते स्थाप्यं भद्रासनं तथा ॥ २८०

सहस्राक्षं शतं धारमृषिभिः पावनं कृतम् ।

तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ॥ २८१

गगने वरुणो राजा भगं सूर्यो बृहस्पतिः ।

भगमन्त्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः ॥ २८२

यत्ते केशेषु दीर्घाग्न्यं सौमन्ते यश्च मूर्धनि ।

ललाटे कर्णयोरक्षोरापस्तदघ्नन्तु सर्व्वदा ॥ २८३

स्नातस्य सार्षपं तैलं सुवेणोडुम्बरेण च ।

शुडुयान्मूर्धनि कुशान् सव्येन परिण्टाय च ॥ २८४



मितश्च सम्मितश्चैव तथा शालकटङ्कटः ।  
 कुष्माण्डो राजपुत्रश्चेत्यन्तो स्वाहासमन्वितैः ॥ २८५  
 नामभिर्वलिमन्त्रैश्च नमस्कारसमन्वितैः ।  
 दद्याच्चतुष्पथे शूर्पं कुशानास्तौर्था सर्वतः ॥ २८६  
 कृताकृतांस्तण्डुलांश्च पललीदनमेव च ।  
 मत्स्यान् पक्वांस्तथैवामान् मांसमेतावदेव तु ॥ २८७  
 पुष्पं चित्रं सुगन्धञ्च सुराञ्च त्रिविधामपि\* ।  
 मूलकं प्ररिकापुष्पांस्तथैवोण्डेरकं खजम् ॥ २८८  
 दधन्नं पायसञ्चैव गुडपिष्टं समोदकम् ।  
 एतान् सर्वानुपाहृत्य भूमौ कृत्वा तत शिरः† ॥ २८९  
 विनायकस्य जननौमुपतिष्ठेत्ततोऽम्बिकाम् ।  
 दूर्वासर्षपपुष्पाणां दत्त्वाद्यं पूर्णमञ्जलिम् ॥ २९०  
 रूपं देहि यशो देहि भाग्यं भगवति‡ देहि मे ।  
 पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे ॥ २९१  
 ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः ।  
 ब्राह्मणान् भोजयेद्यद्याहस्त्रयुग्मं गुरोरपि ॥ २९२  
 एवं विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः ।  
 कर्मणां फलमाप्नोति श्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ २९३  
 आदित्यस्य सदा पूजां तिलकं स्वामिनस्तथा ।  
 महागणपतेश्चैव कुर्वन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २९४

\* The Bombay text reads विविधामपि ।

† The last line of the couplet does not occur in the Bombay Edition.

‡ Another reading is भर्गो भवति ।

श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ।  
 वृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन्नरोन् ॥ २८५  
 सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो वृहस्पतिः ।  
 शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः ॥ २८६  
 ताम्रकात् स्फटिकाद्रावन्दनात् स्वर्णकादुभौ ।  
 रजतादयसः सीसात् कांस्यत् कार्या ग्रहाः क्रमात्\* ॥ २८७  
 स्वर्णैर्वर्णा पटे तेत्या गन्धैर्मण्डलकेऽथवा ।  
 यथावर्णं प्रदेयानि वासंसि कुसुमानि च ॥ २८८  
 गन्धाश्च वलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ।  
 कर्तव्या मन्त्रवन्तश्च चरवः प्रतिदैवतम् ॥ २८९  
 आकृष्टेण इमं देवा अग्निमूर्ध्ना दिवः ककुत् ।  
 उदुवध्यस्वेति च ऋचो यथासङ्गं प्रकीर्त्तिताः ॥ २९०  
 वृहस्पते अत्यदर्थस्तथैवान्नात् परिसृतः ।  
 शन्नो देवीस्तथाकाण्डात् केतुं कृण्वन्निमाः क्रमात्† ॥ ३०१  
 अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः ।  
 उदुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥ ३०२  
 एकैकस्थाष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा ।  
 होतव्या मधुसर्पिर्भगां दध्ना क्षीरेण वा युता‡ ॥ ३०३

\* Another reading is :—

माष्कराङ्गारकौ रक्तौ शुक्लौ शुक्र निशाकरौ ।  
 सोमपुत्रोगुरुश्चैव तावुभौ पीतकौस्मृतौ ।  
 कृष्णं शनैश्चरं विद्यात् राहुं केतुं तथैव च ॥

† The Bombay edition reads अपि ।

‡ The Bombay reading is संयुता ।



गुडोदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीरषाष्ठिकम् ।  
 दध्योदनं हविष्यं मांसं चित्रान्नमेव च\* ॥ ३०४  
 दद्यादग्रहक्रमादेतद्विजेभ्यो भोजनं बुधः ।  
 शक्तितो वा यथालाभं सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ३०५  
 धेनु शङ्खस्तथानड्वान् हेमवासो हयस्तथा† ।  
 कृष्णा गौरायसं छाग एता वै दक्षिणाः क्रमात् ॥ ३०६  
 यश्च यस्य यदा दुःस्थः स तं यत्नेन पूजयेत् ।  
 ब्रह्मणैषां वरो दत्तः पूजिताः पूजयिष्यथ ॥ ३०७  
 ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छायाः पतनानि च ।  
 भावाभावौ च जगतस्तस्मात् पूज्यतमाः ग्रहाः‡ ॥ ३०८  
 महोत्साहः स्थूललक्ष्यः कृतज्ञो वृद्धसेवकः ।  
 विनोतः सत्त्वसम्पन्नः कुलीनः सत्यवाक् शुचिः ॥ ३०९  
 अदौर्घसूत्रो स्मृतिमानक्षुद्रोऽपरुषस्तथा ।  
 धार्मिकोऽव्यसनश्चैव प्राज्ञः शूरो रहस्यवित् ३१०  
 स्वरन्ध्रगोप्तान्वीक्षिकां दण्डनीत्यां तथैव च ।  
 विनोतस्त्वथ वार्त्तायां त्रय्याच्चैव जराधिपः ॥ ३११  
 समन्त्रिणः प्रकुर्वीत प्रज्ञान् मौलान् स्थिरान् शुचीन् ।  
 तै साङ्गं चिन्तयेद्राज्यं विप्रैराय ततः स्वयम् ॥ ३१२

\* The Bombay text is दध्यो द्युनं घृतान्नं च कसरामिष चित्रकम्

† Another reading is क्रमात् for तथा and स्मृता for क्रमात् ।

‡ In some texts the following sloka occurs.

ग्रहणामिदमातिथ्यं कुर्यात् संपत्सरादपि ।  
 आरोग्यवल संपन्नो जीवेत् शरदः उत्तमम् ॥

पुरोहितश्च कुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम् ।  
 दण्डनीत्याश्च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥ ३१३  
 औतस्मार्त्तक्रियाहेतोर्वृणुयादृत्विजस्तथा\* ।  
 यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणान् ॥ ३१४  
 भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च ।  
 अक्षयोऽयं निधी राज्ञां यद्विप्रेषूपपादितम् ॥ ३१५  
 अस्कन्नमथयश्चैव प्रायश्चित्तेरदूषितम् ।  
 अग्नेः सकाशाद्विप्राग्नौ हृतं श्रेष्ठमिहोच्यते ॥ ३१६  
 धर्मैर्णालव्यमोहेत† लब्धं यत्नेन पालयेत् ।  
 पालितं वर्धयेन्नोत्था वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ ३१७  
 दद्याद्भूमिं निवन्धं वा कृत्वा लेख्यञ्च कारयेत् ।  
 आगामिभद्रन्तृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ॥ ३१८  
 पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम् ।  
 अभिलेख्यात्मनो वंश्यानात्मानञ्च महीपतिः ॥ ३१९  
 प्रतिग्रहपरीमाणं दानाच्छेदोपवर्णनम् ।  
 स्वहस्तकालसम्पन्नं शासनं कारयेत् स्थिरम् ॥ ३२०  
 रथ्यं पशव्यमाजौव्यं जाङ्गलं देशमावसेत् ।  
 तत्र दुर्गाणि कुर्वीत जनकोशात्मगुप्तये ॥ ३२१  
 तत्र तत्र च निष्णातानध्यक्षाम् कुशलान् शुचीन् ।  
 प्रकुर्यादायकर्मन्तव्ययकर्मसु चोद्यतान् ॥ ३२२

\* The Bombay reading is with the variation :—वृणुयादेव च त्विज ।

† The Bombay text is अणलव्यमोहेद्वर्मेण ।



नातः परतरो धर्मो नृपाणां यदुपार्जितम्\* ।  
 विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्चाभयं तथा (सदा) ॥ ३२३  
 यः प्रह्वेषु युध्यन्ते भूम्यर्थमपरान्मुखाः ।  
 अकूटैरायुधैर्यान्ति ते स्वर्गं योगिनो यथा ॥ ३२४  
 पदानि क्रतुतुल्यानि अग्नेष्वग्निवर्त्तिनाम् ।  
 राजा सुकृतमादत्तेहतानां विपलायिनाम् ॥ ३२५  
 तवाहंवादिनं क्लीवं निर्हेति परसङ्गतम् ।  
 न हन्याद्विनिवृत्तञ्च युद्धप्रेक्षणकादिकम् ॥ ३२६  
 कृतरक्षः समुत्थाय पश्येदायव्ययौ स्वयम् ।  
 व्यवहारांस्ततो दृष्ट्वा ज्ञात्वा भुञ्जीत कामतः ॥ ३२७  
 हिरण्यं व्याप्तानीतं भाण्डागारेषु निक्षिपेत्† ।  
 पश्येच्चारांस्ततो दूतान् प्रेरयेन्मन्त्रिसंयुतः (संगतः) ॥ ३२८  
 ततः खैरविहारौ स्यान्मन्त्रिभिर्वा समागतः ।  
 वलानां दर्शनं कृत्वा सेनान्या सह चिन्तयेत् ३२९  
 सन्ध्यामुपास्य शृणुयाच्चाराणां गूढभाषितम् ।  
 गीतनृत्यैश्च भुञ्जीत पठेत् स्वाध्यायमेव च ॥ ३३०  
 संविशेत् तुर्यघोषेण प्रतुध्येत्तथैव च ।  
 शास्त्राणि चिन्तयेद्बुद्ध्या सर्वकर्तव्यतास्तथा ॥ ३३१  
 प्रेषयेच्च ततश्चारान् स्वेषु चान्येषु सादरम् ।  
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैराशौभिर्भिनन्दितः ॥ ३३२  
 दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वैद्यान् दद्याद्वाः काञ्चनं महौम् ।  
 नैवेशिकानि च तथा आत्रियाणां गृहाणि च ॥ ३३३

\* The Bombay reading is यदुवणार्जितम् ।

† The Bombay Text reads :—न्यासेत्ततः ।

ब्राह्मणेषु क्षमी क्षिप्तेष्वजिह्वाः क्रोधनोऽरिषु ।  
 स्याद्राजा भृत्यवर्गे च प्रजासु च यथा पिता ॥ ३३४  
 पुण्य षड्भागमादत्ते न्यायेन परिपालयन् ।  
 सर्वदानाधिकं यस्मात् प्रजानां परिपालनम् ॥ ३३५  
 चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः ।  
 पौड्यमानाः प्रजा रक्षेत कायस्थैश्च विशेषतः ॥ ३३६  
 अरक्ष्यमाण्याः कुर्वन्ति यत् किञ्चित् क्लिष्टं प्रजाः ।  
 तस्माच्च नृपते रद्धं यस्माद्गृह्णात्यसौ करान् ॥ ३३७  
 ये राष्ट्राधिकृतास्तेषां चारैर्ज्ञात्वा विचेष्टितम् ।  
 साधून् सम्पालयेद्राजा विपरीतांस्तु घातयेत् ॥ ३३८  
 उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवासयेत् ।  
 सम्मानदानसत्कारैः\* श्रोत्रियान् वासयेत् सदा ॥ ३३९  
 अन्यायेन नृपो राष्ट्रात् स्वकोषं योऽभिवर्द्धयेत् ।  
 सोऽचिराद्गतग्रीको नाशमेति सवान्धवः ॥ ३४०  
 प्रजापीडनसन्तापसमुद्भूतो हुताशनः ।  
 राज्ञः कूलं त्रयं प्राणान् नादग्ध्वा विनिवर्त्तते ॥ ३४१  
 य एव धर्मो नृपतेः स्वराष्ट्रपरिपालने ।  
 तथैव कृत्स्नमाप्नोति परराष्ट्रं वशं नयन् ॥ ३४२  
 यास्मिन् देशे य आचारो व्यवहारः कुलस्थितिः ।  
 तथैव परिपाल्योऽसौ यदा वशमुपागतः ॥ ३४३  
 मन्त्रमूलं यतो राज्यमतो मन्त्रं सुरक्षितम् ।  
 कुर्याद्यथान्ये† न विदुः कर्मणामाफलोदयात् ॥ ३४४

\* The Bombay Text reads :—सदानमान सत्कारा ।

† The Bombay Text reads :—यथास्य ।



अरिमित्रमुदासीनोऽनन्तरस्तत्परः परः ।  
 क्रमशो मण्डलं चिन्त्यं सामादिभिरुपक्रमे ॥ ३४५  
 उपायाः सात्र दानञ्च भेदो दण्डस्तथैव च ।  
 सम्यक् प्रयुक्ताः सिध्येयुर्दण्डस्त्वगतिकागतिः ॥ ३४६  
 सन्धिञ्च विग्रहं यानमासनं संश्रयं तथा ।  
 द्वैधीभावं गुणानेतान् यथावत् परिकल्पयेत् ॥ ३४७  
 यदा शस्यगुणोपेतं परराष्ट्रं तदा व्रजेत् ।  
 परञ्च हीन आत्मा च हृष्टवाहनपूरुषः ॥ ३४८  
 दैवे पुरुषकारे च कर्मसिद्धिर्व्यवस्थिता ।  
 तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषं पौर्व्वदैहिकम् ॥ ३४९  
 केचिद्देवात् स्वभावाच्च कालात् पुरुषकारतः ।  
 संयोगे केचिदिच्छन्ति फलं कुशलवृद्धयः\* ॥ ३५०  
 यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।  
 पवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥ ३५१  
 हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा यतः ।  
 अतो यतेत तत्प्राप्तौ रक्षेत् सत्यं समाहितः ॥ ३५२  
 स्वाम्यमात्यौ जनो दुर्गं कोषो दण्डस्तथैव च ।  
 मित्राण्येताः प्रकृतयो राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते ॥ ३५३  
 तदवाप्य नृपो दण्डं दुर्वृत्तेषु निपातयेत् ।  
 धर्मी हि दण्डरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ॥ ३५४

\* The following is the Bombay reading :—

केचित् देवात्ऽटात् केचित् केचित् पुरुष कारतः ।  
 सिध्यन्त्यर्था मनुष्याणां तेषां योनिस्तु पौरुषम् ॥

स नेतुं न्यायतोऽश्वयो लुब्धेनाकृतवृद्धिना ।  
 सत्यसन्धेन शुचिना सुसहायेन धीमता ॥ ३५५  
 यथाशास्त्रं प्रयुक्तः सन् सदेवासुरमानुषम् ।  
 जगदानन्दयेत् सर्व्वमन्यथा तु प्रकोपयेत् ॥ ३५६  
 अधर्म्मदण्डनं<sup>१</sup> स्वर्गकीर्त्तिलोकविनाशनम् ।  
 सम्यक् च दण्डनं राज्ञः स्वर्गकीर्त्तिजयावहम् ॥ ३५७  
 अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा शशुरो मातुलोऽपि वा ।  
 नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्म्माद्विचलितः स्वकात् ॥ ३५८  
 यो दण्ड्यान् दण्डयेद्राजा सम्यग् वध्यांश्च घातयेत् ।  
 इष्टं स्यात् क्रतुभिस्तेन सहस्रशतदक्षिणैः ॥ ३५९\*  
 इति सञ्चिन्त्य नृपति क्रतुतुल्यफलं पृथक् ।  
 व्यवहारान् स्वयं पश्येत् सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम् ॥ ३६०  
 कुलानि जातीः श्रेणोश्च गणान् जनपदांस्तथा ।  
 स्वधर्म्मचलितान् राजा विणीय स्थापयेत् पथि ॥ ३६१  
 जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणुरजःस्मृतम् ।  
 तेऽष्टौ लिङ्गास्तु तास्त्रिस्तो राजसर्षप उच्चते ॥ ३६२  
 गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यतो मध्यस्तु ते त्रयः ।  
 कृष्णलः पञ्च ते माषस्तो सुवर्णस्तु षोडश ॥ ३६३  
 पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्त्तितम् ।  
 द्वे कृष्णले रौप्यमाशो धरणं षोडशैव ते ॥ ३६४  
 शतमानंतु दशभिर्द्वरणैः पलमेव च ।  
 निष्कः सुवर्णाश्चत्वारः कार्ष्णिकस्तान्त्रिकः पणः ॥ ३६५

\* The Bombay Text reads :—समासवरदक्षिणैः ।



साशीतिः पणसाहस्री दण्ड उत्तमसाहसः ।  
 तदर्धं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्धमधमः स्मृतः ॥ ३६६  
 धिग्दण्डस्त्वथ वाग्दण्डो धनदण्डो वधस्तथा ।  
 योज्या व्यस्ताः समस्ता या अपराधवशादिमे ॥ ३६७  
 ज्ञात्वापराधं देशञ्च कालं बलमथापि वा ।  
 वयः कर्म च वित्तञ्च दण्डं दण्डोऽपि पातयेत् ॥ ३६८  
 इति याज्ञवल्क्ये धर्मशास्त्रे आचारो ।  
 नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

## द्वितीयोऽध्यायः ।

व्यवहारान् नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।  
 धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः ॥ १  
 श्रुताध्ययनसम्पन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।  
 राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मिते च ये समाः । २  
 अपश्यता कार्यवशाद् व्यवहारान् नृपेण तु ।  
 सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्व्वधर्मवित् ॥ ३  
 रागाहोभाद्भयाद्वापि स्मृत्यपेतादिकारिणः ।  
 सभ्याः पृथक्पृथग्दण्ड्या विवादाद्विगुणं दमम् ॥ ४  
 स्मृत्याचारव्यापेतेन मार्गेणाऽधर्षितः परैः ।  
 आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ॥ ५

प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना ।  
 ससामासतदर्शहर्नामजात्यादि चिह्नितम् ॥ ६  
 श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावादकसन्निधौ ।  
 ततोऽर्थो लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ॥ ७  
 तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा ।  
 षतुष्पादप्रवहरोऽयं विवादिषुपदर्शितः ॥ ८  
 अभियोगमनिस्तौर्त्यै नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।  
 अभियुक्तञ्च नान्येन नोक्तं विप्रकर्षितं नयेत् ॥ ९  
 कुर्यात् प्रत्यभियोगञ्च कलहे साहसेषु च ।  
 उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये ॥ १०  
 निह्वये भावितो दद्याद्वनं राज्ञे च तत्समम् ।  
 मिथ्याभियोगो द्विगुणमभियोगाद्वनं हरेत् ॥ ११  
 साहसस्ते यपारुष्यगोभिशापात्यये स्त्रियाम् ।  
 विवादयेत् सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥ १२  
 देशाद्देशान्तरं याति सृक्किणी परिलेदि च ।  
 ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥ १३  
 परिशुष्यत् खल्लद्वाक्यो विरुद्धं बहु भाषते ।  
 वाक्चक्षुः पूजयति नो तथौष्ठौ निर्भुजत्यपि ॥ १४  
 स्वभावाद्विज्ञातिं गच्छेन् मनोवाक्कायकर्मभिः ।  
 अभियोगी च साह्यो वा दुष्टः स परिकौर्त्तितः ॥ १५  
 सन्दिग्धार्थं स्वतन्त्रो यः साधयेद्यच्च निष्पतेत् ।  
 न चाहृतो वदेत् किञ्चिद्भूतो दण्डाश्च स स्मृतः ॥ १६  
 सान्निपूर्वभर्तः सत्सु सान्निः पूर्ववादिनः ।  
 पूर्वपक्षेऽधरोभूते भवन्तुत्तरवादिनः ॥ १७



सपण्येद्विवादः स्यात्तत्र हीनस्तु दापयेत् ।  
 दण्डञ्च सपणं राज्ञे धनिने धनमेव च ॥ १८  
 क्लृप्तं निरस्य भूतेन व्यवहारान् नयेन्नृपः ।  
 भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः ॥ १९  
 निह्वे लिखितेऽनेकमेकदेशविभावितः ।  
 दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः ॥ २०  
 स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः ।  
 अर्थशास्त्रात्तु बलवद्वर्त्मशास्त्र मितिस्थितिः ॥ २१  
 प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कौर्त्तितम् ।  
 एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥ २२  
 सर्वेष्वव विवादिषु बलवत्युत्तरा क्रिया ।  
 आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तया ॥ २३  
 पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विशतिवार्षिकी ।  
 परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी ॥ २४  
 आधिसौमोपनिक्षेपजडबालधनैर्विना ।  
 तथोपनिधिराजस्त्रोऽत्रोत्रियाणां धनैरपि ॥ २५  
 आध्यादीनां निहन्तारं धनिने दापयेद्वनम् ।  
 दण्डञ्च तत्समं राज्ञे शत्रवपेक्षमथापि वा ॥ २६  
 आगमोऽत्यधिको भोगाद्विना पूर्वक्रमागतात् ।  
 आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिस्तोकापि यत्र नो ॥ २७  
 आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तमुद्धरेत् ।  
 न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसो ॥ २८  
 योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत् ।  
 न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विनाकृता ॥ २९

आगमेन विशुद्धेन भोगः याति प्रमाणताम् ।  
 अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति\* ॥ ३०  
 नृपोणाधिकृताः पूगाः श्रेणयोऽथ कुलानि च ।  
 पूर्व्वं पूर्व्वं गुरु ज्ञेयं व्यवहारविधौ गृणाम् ॥ ३१  
 बलोपाधिविनिर्व्वृत्तान् व्यवहारान् निवर्त्तयेत् ।  
 स्त्रीनक्तमन्तरागारबहिःशत्रुकृतांस्तथा ॥ ३२  
 मत्तोन्मत्तार्त्तव्यसनिबालभीतादियोजितः ।  
 असम्बद्धकतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति ॥ ३३  
 प्रनष्टाधिगतं देयं नृपेण धनिने धनम् ।  
 विभावयेन्न चेत्स्निग्धैस्तत्समं दण्डमर्हति ॥ ३४  
 राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्विजेभ्योऽर्धं द्विजः पुनः ।  
 विद्वानशेषमादद्यात् स सर्व्वस्य प्रभुर्यतः ॥ ३५  
 इतरेण निधौ लब्ध्वा राजा षष्ठांशमाहरेत् ।  
 अनिवेदितविज्ञातो दाप्यस्तं दण्डमेव च ॥ ३६  
 देयं चौरहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु ।  
 अददद्भिः समाप्नोति कल्मषं यस्य तस्य तत् ॥ ३७  
 इत्यसाधारणव्यवहार मातृका प्रकरणम् ।  
 अशीतिभागो वृद्धिः स्वान्मासि मासि सबन्धके ।  
 वर्णक्रमानुसृतं द्विस्त्रिंशत्तुःपञ्चकमन्यथा ॥ ३८  
 कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशजं शतम् ।  
 दद्युर्व्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्व्वे सर्व्वासु जातिषु ॥ ३९  
 सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां रसस्याष्टगुणा परा ।  
 वस्त्रधान्यहिरण्यान्यां चतुस्त्रिंशद्विगुणाः स्मृताः ॥ ४०

\* This sloka does not occur in the Bombay Edition.



प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत् ।  
 साध्यमानो नृपं गच्छन् दण्डो दाप्यश्च तदनम् ॥ ४१  
 ग्रहीतानुक्रमाद्दाप्यो धनिनामधमर्णिकः ।  
 दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम् ॥ ४२  
 राज्ञाधमर्णिको दाप्यः साधिताद्दण्डं शतम् ।  
 पञ्चकंच शतं दाप्यः प्राप्तार्थो ह्युत्तमर्णिकः ॥ ४३  
 हीनजातिं परिचीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।  
 ब्राह्मणस्तु परिचीणः शनैर्हाप्यो यथोदयम् ॥ ४४  
 दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनम् ।  
 मध्यस्थस्थापितं तत् स्याद्वर्जितं न ततः परम् ॥ ४५  
 अविभक्तैः कुटुम्बार्थं यदृणश्च कृतं भवेत् ।  
 दद्युस्तद्वक्थिनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि ॥ ४६  
 न योषित् पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।  
 दद्याद्वते कुटुम्बार्थान्न पतिः स्त्रीकृतं तथा ॥ ४७  
 सुराकामयूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम् ।  
 वृथादानं तथैवेह पुत्रो दद्यान्न पैदकम् ॥ ४८  
 गोपशौण्डिकशैलूपरजकव्याधयोषिताम् ।  
 ऋणं दद्यात् पतिस्तेषां यस्मात्वृत्तिस्तदाश्रया ॥ ४९  
 प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत् कृतम् ।  
 स्वयं कृतं वा यदृणं नान्यत् स्त्री दातुमर्हति ॥ ५०  
 पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिभूतेऽथवा ।  
 पुत्रपौत्रैश्च ऋणं देयं निहन्ते साक्षिभाविताम् ॥ ५१  
 ऋकथग्राह ऋणं दाप्यो योषिदग्राहस्तथैव च ।  
 पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य ऋकथिनः ॥ ५२

भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।  
 प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम् ॥ ५३  
 दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते ।  
 आद्ये तु वितथे दायावितरस्य सुता अपि ॥ ५४  
 दर्शनप्रतिभूर्यत्र स्मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा ।  
 न तत्पुत्रा ऋणं दद्याद्द्व्यर्हानाय ये स्थिताः ॥ ५५  
 बहवः स्युर्यदि स्त्रागैर्द्व्यः प्रतिभुवो धनम् ।  
 एकच्छायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथाशुचि ॥ ५६  
 प्रतिभूर्हापितो यत्र प्रकाशं धनिने धनम् ।  
 द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्ववेत् ॥ ५७  
 सन्ततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च ।  
 वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा ॥ ५८  
 आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते ।  
 काले कालकृतो नश्येत् फलभीन्योन नश्यति ॥ ५९  
 गोप्यमधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽध हापिते ।  
 नष्टो देयो विनष्टश्च देवराजकृतादृते ॥ ६०  
 आधिः स्वीकरणात् सिद्धी रक्ष्यमतीऽप्यसारताम् ।  
 यातश्चेदन्य आधेयो धनभाग्वा धनी भवेत् ॥ ६१  
 चरित्रबन्धककृतं सवृद्ध्या दापयेद्धनम् ।  
 सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥ ६२  
 उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्तेनोऽन्यथा भवेत् ।  
 प्रयोजकेऽसति धनं कुले न्यस्याऽधिमाप्नुयात् ॥ ६३  
 तत्कालकृतमुष्यो वा तत्र तिष्ठेदवृद्धिकः ।  
 विना धारणकादापि विक्रीणीत सत्तान्त्रिकम् ॥ ६४



यदा तु द्विगुणोभूतमृणमाधौ तदा खलु ।  
मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे घने ॥ ६५  
इति ऋणादानप्रकरणम् ।

वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्पितम् ।  
द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत् ॥ ६६  
न दाप्योऽपहृतं तत्तु राजदैविकतत्कारैः ।  
भेषजं आगित्तिऽदत्ते दाप्यो दण्डञ्च तत्समम् ॥ ६७  
आजीवन् स्वेच्छया दण्डो दाप्यस्तच्चापि सोदयम् ।  
याचितां वाहितन्यासनिक्षेपादिष्वयं विधिः ॥ ६८  
इति निक्षेपादिप्रकरणम् ।

तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यचादिनः ।  
धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ॥ ६९  
ब्रह्मवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्त्तप्रियारताः ।  
यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥ ७०  
श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजितादयः ।  
असाक्षिणस्ते वचनान्नात्र हेतोरुदाहृतः\* ॥ ७१  
स्त्रीवृद्धबालकितवमत्तोऽस्मत्ताभिश्चस्तकाः ।  
रङ्गावतारिपाषण्डिकूटजद्विकलेन्द्रियाः ॥ ७२  
पतिताश्चर्यसम्बन्धिसहायरिपुतत्कराः ।  
साहसो दृष्टदोषश्च निर्दूतश्चेत्यसाक्षिणः ॥ ७३  
उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित् ।  
सर्वः साक्षी संग्रहणे चौर्यं पारुष्यं साहसे ॥ ७४

\* This sloka does not occur in the Bombay Edition.

साक्षिणः आवयेद्वादिप्रतिवादिसमीपगान् ।  
 ये च पापकृतां लोका महापातकिनां तथा ॥ ७५  
 अग्निदानाञ्च ये लोका ये च स्त्रीवालघातिनाम् ।  
 स तान् सर्वान् समप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ ७६  
 सुकृतं यत्स्वया किञ्चिजन्मान्तरशतैः कृतम् ।  
 तत् सर्वं तस्य जानीहि यं पराजयसे मृषा ॥ ७७  
 अत्रुवन् हि नरः साक्ष्यमृणं स दशबन्धकम् ।  
 राक्ष्सा सर्वं प्रदाप्यः स्यात् षट्चत्वारिंशत्तमेऽहनि ॥ ७८  
 न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ।  
 स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि ॥ ७९  
 द्वैधे वह्नां धचनं समेषु गुणिनान्तथा ।  
 गुणिद्वैधे तु वचनं ब्राह्मं ये गुणवत्तमाः ॥ ८०  
 यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ।  
 अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥ ८१  
 उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तमाः ।  
 द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः ॥ ८२  
 पृथक् पृथग्दण्डनीयाः कूटकृतसाक्षिणस्तथा ।  
 विवादाद्विगुणं दण्डं विवास्यो ब्राह्मणः स्मृतः ॥ ८३  
 यः साक्ष्यं आवितोऽन्येभ्यो निह्नुते तत्तमोवृतः ।  
 स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणन्तु विवासयेत् ॥ ८४  
 वर्णिनान्तु वधो यत्र तत्र साक्ष्यमनृतं वदेत् ।  
 तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः ॥ ८५

इति साक्षिप्रकरणम् ।



शः कश्चिदर्थं निष्णातः स्वरूपा तु परस्परम् ।  
 लेख्यन्तु साक्षिमतं कार्यं तस्मिन् धनिकपूर्वकम् ॥ ८६  
 समामासतदर्शानामजातिस्वगोत्रकैः ।  
 सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम् ॥ ८७  
 समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् ।  
 मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरिलिखितम् ॥ ८८  
 साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।  
 अत्राहममूकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥ ८९  
 उभयाभ्यर्थितेनैतन्नया ह्यमुकसूनुना ।  
 लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत् ॥ ९०  
 विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितन्तु यत् ।  
 तत् प्रमाणं स्मृतं लेख्यं बलोपाधिक्षतादृते ॥ ९१  
 ऋणं लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु ।  
 आधिस्तु भुज्यते तावदयावत्तन्न प्रदीयते ॥ ९२  
 देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हृते तथा ।  
 भिन्ने दग्धेऽथवा च्छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत् ॥ ९३  
 सन्दिग्धलेख्ये शुद्धिः स्यात् स्वहस्तलिखितादिभिः ।  
 युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसम्बन्धागमहेतुभिः ॥ ९४  
 लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेद्दत्त्वा धनं ऋणी ।  
 धनी चोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥ ९५  
 दत्तृणं पाठयेत्ते खरं शुद्धं वान्यत्तु कारयेत् ।  
 साक्षिमश्च भवेद्यद्वा तद्वातव्यं ससाक्षिकम् ॥ ९६  
 इति लेख्यप्रकरणम् ।

तुलाग्न्यापोविषं कोषो दिव्यानोह विशुद्धये ।  
 महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्येऽभियोक्तारि ॥ ८७  
 स्याद्वा नान्यतरः कुर्यादितरो वर्त्तयैच्छिरः ।  
 विनापि शीर्षकात् कुर्यान्नृपद्रोहेऽथ पातके ॥ ८८  
 सचैल ज्ञानमाह्वय सूर्योदय उदीषितम् ।  
 कारयेत् सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसन्निधौ ॥ ८९  
 तुला स्तोवास्तद्वान्यपङ्कब्राह्मणरोगिणाम् ।  
 अग्निजेलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विषस्य च ॥ ९०  
 नासहस्राद्वरेत् फालं न विषं न तुलां तथा ।  
 नृपार्थेष्वभियोगे च वह्नेयुः शुचयः सदा ॥ ९१  
 तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।  
 प्रतिमानसमौभूतो रेखाः कृत्वावतारितः ॥ ९२  
 त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।  
 तत् सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ॥ ९३  
 यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधीनय ।  
 शुद्धश्चेद्भूमयोऽहं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥ ९४  
 करौ विमृदितब्रीहौर्लक्षयित्वा ततो न्यसेत् ।  
 सप्तचाश्वस्य पत्राणि तावत्सूत्रेण वेष्टयेत् ॥ ९५  
 तमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ।  
 सान्निवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम ॥ ९६  
 तस्येत्युक्तवतो लौहं पञ्चाशत्पलिकं समम् ।  
 अग्निवर्णं न्यसेत् पिण्डं हस्तयोरुभयोरपि ॥ ९७  
 स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्ब्रजेत् ।  
 षोडशाङ्गुलिकं ज्ञेयं मण्डलं तावदन्तरम् ॥ ९८



मुक्ताग्निं मृदितव्रीहिरदग्धः शुद्धिमाप्नुयात् ।  
 अन्तरा पतिते पिण्डे सन्देहे वा पुनर्हरेत् ॥ १०८  
 सत्येन माभिरक्षस्व वरुणेत्यभिशास्यकम् ।  
 नाभिदध्नोदकस्य गृह्येत्योक्तं जलं विधेत् ॥ ११०  
 समकालमिषुं मुक्तमानयेद्यो जवौ नरः ।  
 गते तस्मिन्निमग्नाङ्गं पश्येच्च शुद्धिमाप्नुयात् ॥ १११  
 त्वं विष ब्राह्मणः पुत्र सत्यधर्मी व्यवस्थितः ।  
 त्रायस्वास्मादभीशापात् सत्येन भव मेऽमृतम् ॥ ११२  
 एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्धिमशैलजम् ।  
 यस्य वेगैर्विना जीर्णतस्य शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥ ११३  
 देवानुग्रान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत् ।  
 संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलन्तु प्रसृतित्रयम् ॥ ११४  
 अर्चाक् चतुर्दशादङ्गो यस्य नो राजदैविकम् ।  
 व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्नसंशयः ॥ ११५

इति दिव्यप्रकरणम् ।

विभागश्चेत् पिता कुर्यात् स्वेच्छया विभजेत् सुतान् ।  
 ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वं वा स्युः समांशिनः ॥ ११६  
 यदि कुर्यात् समानंशान पत्न्यः कार्य्याः समांशिकाः ।  
 न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्ता वा श्वशुरेण वा ॥ ११७  
 शक्तस्नानोहमानस्य किञ्चिदङ्गा पृथक् क्रिया ।  
 न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः ॥ ११८  
 विभजेरन सुताः पित्रोरर्द्धमृक्यमृणं समम् ।  
 मातुर्द्वितरः शेषमृणान्ताभ्य ऋतेऽन्वयः ॥ ११९

पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत् स्वयमर्जिं तम् ।  
 मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव दायादानां न तद्ववेत् ॥ १२०  
 क्रमाद्भ्यागतं द्रव्यं ह्यतमभ्युदरेत् तु यः ।  
 दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विदया लब्धमेव च ॥ १२१  
 यत्किञ्चित् पितरि प्रेते धनं व्यहोऽधिगच्छति ।  
 भागो यवीयसां तत्र यदि विदगानुपालिनः ॥ १२२\*  
 सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः ।  
 अनेकपितृकाणाम् पितृतो भागकल्पना ॥ १२३  
 भूर्या पितामहोपात्ता निवन्तो द्रव्यमेव वा ।  
 तत्र स्यात् सदृशं स्वास्थं पितुः पुत्रस्य चोभयोः ॥ १२४  
 विभक्तेषु सुतो जातः सवर्ण्यं विभागभाक् ।  
 दृष्ट्याद्वा तद्विभागः स्वादायव्ययविशोधितात् ॥ १२५  
 पितृभ्यां यस्य यद्वत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत् ।  
 पितुरुर्द्धं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् ॥ १२६  
 असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।  
 भगिन्यश्च निजादंशादृत्वांशस्तु तुरीयकम् ॥ १२७  
 चतुर्विद्वेकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।  
 क्षत्रजास्त्रिद्वेकभागा विडङ्गी तु व्येकभागिनः ॥ १२८  
 अन्योन्यापहतं द्रव्यं विभक्ते तस्य दृश्यते ।  
 तत् पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥ १२९  
 अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।  
 उभयोरप्यसौरिक्यी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ १३०

\* This sloka does not occur in the Bombay Edition.



औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पूत्रिकासुतः ।  
 चेतजः चेतजातस्तु सगोत्रे णेतरेण वा ॥ १३१  
 गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतो मतः ।  
 कान्दीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥ १३२  
 अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवस्तथा ।  
 दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥ १३३  
 क्रीतस्तु ताभ्यां विक्रीतः क्षत्रिमस्तु स्वयंजनः ।  
 दत्तात्मा तू स्वयं दत्तो गर्भे विन्नः सहोऽजः ॥ १३४  
 उद्भूतो गृह्यते यस्तु सीऽपविद्धो भवेत् सुतः ।  
 पिण्डं देतोऽश्वहरश्चैषांपूर्वाभावे परः परः ॥ १३५  
 सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।  
 जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽश्वहरो भवेत् ॥ १३६  
 मृते पितरि कुर्युस्तु भ्रातरस्वर्द्धभागिकम् ।  
 अभातको हरेत् सर्वं दुहितृणां सुतादृते ॥ १३७  
 पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।  
 तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सन्नह्यचारिणः । १३८  
 एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।  
 स्वर्थातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ १३९  
 वानप्रस्थयतिन्नह्यचारिणामृक्थभागिनः ।  
 क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रे कतीर्थिनः ॥ १४०  
 संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।  
 दद्यादपहरेदंशं जातस्य च मृतस्य च ॥ १४१  
 अन्योदर्थस्तु संसृष्टी नान्योदर्थं धनं हरेत् ।  
 असंसृष्ट्यपि चादद्यात् संसृष्टो नान्यमादजः ॥ १४२

क्लीवोऽथ पतितस्तज्जः पङ्कुरुक्षत्तको जडः ।  
 अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्या भर्त्तव्या स्थुर्निरंशकाः ॥ १४३  
 औरसाः क्षेत्रजास्तेषां निर्दोषा भागहारिणः ।  
 सुताश्चैषां प्रभर्त्तव्या यावद्वै भर्त्तृसात्कृताः ॥ १४४  
 अपुत्रा योषितश्चैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः ।  
 निर्व्यासा व्यभिचारिण्यः प्रतिकुलास्तथैव च ॥ १४५  
 पित्रमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।  
 आधिवेदनिकंचैव स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ १४६  
 वन्मुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव वा ।  
 अप्रजयामतौतायां वान्धवास्तदवाप्नुयुः ॥ १४७  
 अप्रज स्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि ।  
 दुहितृणां प्रसूता चेत् शेषेषु पित्रगामि तत् ॥ १४८  
 दत्त्वा कन्यां हरन दण्डोव्ययं दद्याच्च सोदयम् ।  
 मृतायां सर्वमादद्यात् परिशोध्योभयव्ययम् ॥ १४९  
 दुर्भिक्षे धर्मकार्यं च व्याधौ सम्प्रतिरोधके ।  
 गृहोतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति ॥ १५०  
 अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।  
 न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्द्धं प्रकीर्तितम् ॥ १५१  
 विभागनिह्वे ज्ञातिवन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।  
 विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः ॥ १५२  
 इति रिक्त्यभागप्रकरणम् ।  
 सौम्यो विवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्थविरादयः ।  
 गोपा सौमाकृषाणा ये सर्वे च वनगोचराः ॥ १५३



नयेयुरेते सीमानं स्थन्नाङ्गारस्तुषद्रुमैः ।  
 सेतुवल्मीकनिन्नास्थिचैत्याद्यैरुपलक्षिताम् ॥ १५४  
 सामन्ता वा समाग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा ।  
 रक्तस्रग्धसनाः सोमां नयेयुः क्षितिधारिणः ॥ १५५  
 अनृते च पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ।  
 अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सौम्रः प्रवर्त्तकः ॥ १५६  
 आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेश्मसु ।  
 एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षाम्नुप्रवहादिषु ॥ १५७  
 मर्त्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा ।  
 क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः ॥ १५८  
 न निषेध्योऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।  
 परभूमिं हरन् कूपः स्वल्पक्षेत्रो वद्भदकः ॥ १५९  
 स्वामिने योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयेत् ।  
 उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावेऽमहीपतैः ॥ १६०  
 फालाहतमपि क्षेत्रं यो न कुर्यान्न कारयेत् ।  
 तत् प्रदाप्या कष्टशदं क्षेत्रमन्येन कारयेत् ॥ १६१  
 इति सीमाविवादप्रकरणम् ।  
 माषानष्टौ तु महिषी शस्यघातस्य कारिणी ।  
 दण्डनोया तदर्धन्तु गौस्तदर्धमजाविकम् ॥ १६२  
 भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद्दिगुणो दमः ।  
 सममेषां विवीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम् ॥ १६३  
 यावच्छस्यं विनश्येत्तु तावत् स्यात् क्षेत्रिणः फलम् ।  
 गोपस्ताद्यस्तु गोमी तु पूर्वोक्तं दण्डमर्हति ॥ १६४

पथि ग्रामविवोतान्ते क्षेत्रे दोषो न विद्यते ।  
 अक्रामतः कामचारे चौरवह्ण्डमर्हति ॥ १६५  
 महोचोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः ।  
 पालीं येषान्तु ते मोच्या देवराजपरिप्लुताः ॥ १६६  
 यथार्पितान् पशून् गोपः सायं प्रत्यर्पयेत् तथा ।  
 प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदास्यः कृतवेतनः ॥ १६७  
 पास्त्रहोषविनाशे च पाले दण्डो विधीयते ।  
 अर्धत्रयोदशपणः स्वामिने द्रव्यमेव च ॥ १६८  
 ग्रामेच्छया गोप्रचारो भूमिराजत्रयेन वा ।  
 द्विजस्तृणैधः पुष्पाणि सर्वतः समुपाहरेत् ॥ १६९  
 धनुःशतं परीहारो ग्रामक्षेत्रान्तरं भवेत् ।  
 हे शते खर्वटस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम् ॥ १७०

इति स्वामिपालविवादप्रकरणम् ।

स्वं लभेतान्यविक्रौतं क्रेतुर्हीणोऽप्रकाशिते ।  
 हीनाद्रहो हीनमूल्ये विलाहीने च तस्करः ॥ १७१  
 नष्टापहृतमासाद्य हर्तारं ग्राहयेन्नरम् ।  
 देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत् ॥ १७२  
 विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम् ।  
 क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी ॥ १७३  
 आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।  
 पञ्चवन्धो दमस्तत्र राज्ञे तेनाविभाविते ॥ १७४  
 हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।  
 अनिविद्य नृपे दण्डः स तु पशवतिं पशान् ॥ १७५



शील्किकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहतमाहतम् ।

अर्चाक् संवत्सरात् स्वामी हरेत् परतो नृपः ॥ १७६

पणानेकशफे दद्याच्चतुरः पञ्च मानुषे ।

महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके ॥ १७७

इत्यस्वामिविक्रयप्रकरणम् ।

स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते ।

नान्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥ १७८

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात् स्थावरस्य विशेषतः ।

देयं प्रतिश्रुतञ्चैव दत्त्वा नापहरेत् पुनः ॥ १७९

इति दत्ताप्रदानिकं प्रकरणम् ।

दशैकपञ्चसप्ताहमासव्रह्मार्द्धमासिकम् ।

वीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम् ॥ १८०

अग्नौ सुवर्णमक्षौणं रजते द्विपलं शते ।

अष्टौ त्रिपुणि मीसे च तामे पञ्चदशायसि ॥ १८१

शते दशपला वृद्धिरीर्णे कार्पाससौत्रिके ।

मध्ये पञ्चपला सूत्रे सूक्ष्मे तु त्रिपला मता ॥ १८२

कार्मिके रोमवद्दे च त्रिंशद्भागक्षयो मतः ।

न क्षयो न च वृद्धिः स्यात् कौषेये वल्कलेषु च ॥ १८३

देशं कालञ्च भोगञ्च ज्ञात्वा नष्टे वलावलम् ।

द्रव्याणां कुशला ब्रूयुर्यत्तद्वाप्या असंशयम् ॥ १८४

इति क्रोतानुशयप्रकरणम् ।

बलाहासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते ।

स्वामिप्राणप्रदो भक्तस्त्यागात्तन्निष्कृयादपि ॥ १८५

प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दासश्चामरणान्तिकः ।

वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ॥ १८६

कृतशिल्पोऽपि निवसेत् कृतकालं गुरोर्गृहे ।

अन्तर्वासौ गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः ॥ १८७

इत्यभ्युपेत्य शुश्रूषाप्रकरणम् ।

राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान्नस्य तत्र तु ।

त्रैविद्यां वृत्तिमदब्रूयात् स्वधर्माः पाल्यतानिति ॥ १८८

निजधर्माविरोधेन यस्तु सामरिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः ॥ १८९

गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेच्च यः ।

सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥ १९०

कर्त्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनाम् ।

यस्तत्र विपरीतः स्यात् स दाप्यः प्रथमं दम्भम् ॥ १९१

समूहकार्यं आयातान् कृतकार्यान् विसर्जयेत् ।

स दानमानसत्कारैः पूजयित्वा महौपतिः ॥ १९२

समूहकार्यप्रहितो यत्नमेत तदर्पयेत् ।

एकादशगुणं दाप्यो यद्यसौ नार्पयेत् स्वयम् ॥ १९३

धर्मज्ञाः शुचयोऽलुब्धा भवेयुः कार्याचिन्तकाः ।

कर्त्तव्यं वचनं तेषां समूहितवादिनाम् ॥ १९४

अग्निनैगमपाषाण्डिगणानामप्ययं विधिः

भेदश्चैषां नृपो रक्षेत् पूर्ववृत्तिञ्च पालयेत् ॥ १९५

इति संविद्वातिक्रमप्रकरणम् ।

गृहोत्तरेतनः कर्म त्यजन द्विगुणमावहेत् ।

अगृहोत्तरे समं दाप्यो भृत्यै रक्ष्य उपस्करः ॥ १९६



दाप्यस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुसस्यतः ।

अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत् स महीक्षिता ॥ १८७

देशं कालञ्च योऽतीयात् लाभं कुर्याच्च योऽन्यथा ।

तत्र स्यात् स्वामिनश्चन्दोऽधिकं देयं कृतेऽधिके ॥ १८८

यो यावत् कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् ।

उभयोरप्यसाध्यञ्चेत् साध्यं कुर्याद्यथाश्रितम् ॥ १८९

अराजदैविकान्न उ' भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः ।

प्रस्थानविघ्नकृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणं भृतिम् ॥ २००

प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि सन्त्यजन् ।

भृतिमर्द्धपथे सर्व्वं प्रदाप्यस्त्राजकोऽपि च ॥ २०१

इति वेतनादानप्रकरणम् ।

गृहे शतिकवृक्षेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।

गृह्णीयाद्भूतकितवादितराहशकं शतम् ॥ २०२

स सम्यक् पालितो दद्याद्वाञ्छे भागं यथाकृतम् ।

जितमुद्ग्राहयेज्जेने दद्यात् सत्यं वचः क्षमौ ॥ २०३

प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्तमगृह्णते ।

जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ॥ २०४

द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि ।

राज्ञा सचिह्नं निर्व्वार्याः कूटाक्षोपधिदेविनः ॥ २०५

द्यूतमेकमुखं कार्य्यं तस्करज्ञानकारणात् ।

एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये ॥ २०६

इति द्यूतसमाह्वयाख्यं प्रकरणम् ।

सत्यासत्यान्यथास्तोत्तेर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।

क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्द्धत्रयोदशान् ॥ २०७

अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति च ।  
 शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम् ॥ २०८  
 अर्द्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीषूत्तमेषु च ।  
 दण्डप्रणयणं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः ॥ २०९  
 प्रातिलोमापवादेषु दिगुणास्त्रिगुणा दमाः ।  
 वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्द्धार्द्धहानितः ॥ २१०  
 बाहुग्रौवानेत्रसक्थिविनाशे वाचिके दमः ।  
 शत्यस्ततोऽर्द्धिकः पादनासाकर्णकरादिषु ॥ २११  
 अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दश ।  
 यथाशक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥ २१२  
 पतनीये कृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः ।  
 उपपातकयुक्ते तु पाप्यः प्रथमसाहसम् ॥ २१३  
 त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेप उत्तमसाहसः ।  
 मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ॥ २१४  
 इति वाक्पारुष्यप्रकरणम् ।

असाक्षिके हते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च ।  
 द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकतो भयात् ॥ २१५  
 भस्मपङ्कजःस्पर्शं दण्डो दशपणः स्मृतः ।  
 अमेध्यपाणिनिष्ठस्तस्पर्शने द्विगुणस्ततः ॥ २१६  
 समेष्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च ।  
 होनेष्वर्द्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् ॥ २१७  
 विप्रपीडाकरं वेद्यमङ्गमब्राह्मणस्य तु ।  
 उदगूणं प्रथमो दण्डः संस्पर्शं तु तदर्द्धिकः ॥ २१८



ऊदगूर्णे हस्तपादे च दशविंशतिकौ दमौ ।  
 परस्परन्तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसः ॥ २१८  
 पादकेशांशुककरालूच्छनेषु पणान् दश ।  
 पौडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः ॥ २२०  
 शोणितेन विना दुखं कुर्वन् काष्ठादिभिर्नरः ।  
 द्वाविंशतं पणान् दाप्यो द्विगुणं दर्शनेऽसृजः ॥ २२१  
 करपाददन्त भङ्गे च्छेदने कर्णनासयोः ।  
 मध्यो दण्डो व्रणोज्जेदे मृतकल्पहते तथा ॥ २२२  
 चेष्टाभोजनवाशोधे नेत्रादि प्रतिभेदने ।  
 कन्धरावाहुसक्त्याञ्च भङ्गे मध्यमसाहसः ॥ २२३  
 एकं घ्नतां वह्नाञ्च यथोक्ताद्विगुणो दमः ।  
 कलहापहतं देयं दण्डश्च द्विगुणः स्मृतः ॥ २२४  
 दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानधनव्ययम् ।  
 दाप्यो दण्डश्च यो यस्मिन् कलहे समुदाहृतः ॥ २२५  
 अभिघाते तथाच्छेदे भेदे कुद्यावपातने ।  
 पणान् दाप्यः पञ्चदश विंशतिन्तद्वयं तथा ॥ २२६  
 दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन् प्राणहरं तथा ।  
 षोडशाद्यः पणान् दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमन् ॥ २२७  
 दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा ।  
 दण्डाः क्षुद्रपशूनाञ्च द्विपणप्रभृतिक्रमात् ॥ २२८  
 लिङ्गस्य च्छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ।  
 महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः ॥ २२९  
 प्रेरोहिशास्त्रिणां शाखास्कन्धसर्वविदारणे ।  
 उपजीव्यद्रमाणाञ्च विंशतिर्द्विगुणो दमः ॥ २३०

चैत्यश्मशानसोमासु पुण्यस्थाने सुरालये ।  
जातद्रमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेऽथ विभ्रुते ॥ २३१  
गुल्मगुच्छक्षपलताप्रतानीषधिवीरूधाम् ।  
पूर्वस्मृतादर्द्धदण्डः स्थानेयुक्तेषु कर्तने ॥ २३२

इति दण्डपारुष्यप्रकरणम् ।

सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात् साहसं स्मृतम् ।  
तन्मुल्याद्विगुणो दण्डो निह्वे तु चतुर्गुणः ॥ २३३  
यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ।  
यश्चैवमुक्ताहं दाता कारयेत् स चतुर्गुणम् ॥ २३४  
अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृद्भ्रातृभार्या प्रहारकः ।  
सन्दिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥ २३५  
सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः ।  
पञ्चाशत्पणिको दण्ड एषामिति विनिश्चयः ॥ २३६  
स्वच्छन्दं विधवागामी विक्रुष्टे नाभिधावकः ।  
अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान् स्पृशन् ॥ २३७  
शूद्रः प्रव्रजितानाञ्च दैवे पितृ च भोजकः ।  
अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्योयोग्यकर्मकृत् ॥ २३८  
वृषक्षुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।  
साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥ २३९  
पितृपुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यशिष्यकाः ।  
एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥ २४०

इति साहसप्रकरणम् ।

वसानस्त्रीन् पणान् दण्डो नेजकस्तु परांशुकम् ।  
विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश ॥ २४१



पितापुत्रविराधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः ।  
 अन्तरे च तयोरीः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दमः ॥ २४२  
 तुलाशासनमानानां कूटकुत्राणकस्य च ।  
 एभिश्च व्यवहर्त्ता यः स दाप्यो दण्डमुत्तमम् ॥ २४३  
 अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकम् ।  
 स नाणकपरोक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसम् ॥ २४४  
 भिषङ्मिथ्याचरन् दाप्यस्तिर्य्यक्षु प्रथमं दमम् ।  
 मानुषे मध्यमं राजमानुषेषुत्तमं दमम् ॥ २४५  
 अवन्ध्यं यश्च बध्नाति वन्ध्यं यश्च प्रमुञ्चति ।  
 अप्राप्तव्यबहारश्च स दाप्यो दण्डमुत्तमम् ॥ २४६  
 मानेन तुलया वापि योऽंशमष्टमकं हरेत् ।  
 दण्डं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानी च कल्पितम् ॥ २४७  
 भेषजस्नेहलवण-गन्धधान्यगुडादिषु ।  
 पण्येषु प्रक्षिपन् हीनं पणान् दाप्यस्तु षोडश ॥ २४८  
 मृच्चर्ममणिसूत्रायःकाष्ठबल्कलवाससाम् ।  
 अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः ॥ २४९  
 समुद्रपरिवर्त्तश्च सारभागडश्च कृत्विमम् ।  
 आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना ॥ २५०  
 भिन्ने पणे तु पञ्चाशत्पणे तु शतमुच्यते ।  
 द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् ॥ २५१  
 सन्भूय कुर्वतामर्घ्यं सबाधं कारुशिल्पिनाम् ।  
 अर्घ्यस्य क्वासं वृद्धिं वा जानतां दम उत्तमः ॥ २५२  
 सन्भूयवणिजां पण्यमनर्घ्येणोपरून्धताम् ।  
 विक्रीणतामभिहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥ २५३

राजभिः स्थापयते योऽर्घ्यः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।  
 क्रयो वानिःस्वस्तस्माद्वणिजां लाभकृत् स्मृतः ॥ २५४  
 स्वदेशपण्ये तु शतं वणिगृह्णीत पञ्चकम् ।  
 दशकं पारदेश्य तु यः सद्यः क्रयविक्रयौ ॥ २५५  
 पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।  
 अर्धोऽनुग्रहकृत् कार्यः क्रेतुर्विक्रेतुरेव च ॥ २५६  
 गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति ।  
 सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्ग्लान्त्वा दिगागते ॥ २५७  
 विक्रोतमपि विक्रेयं पूर्वक्रेतुर्यगृह्णीति ।  
 हानिश्चेत् क्रोढदोषेण क्रेतुरेवाहि सा भवेत् ॥ २५८  
 राजदेवोपघातेन पण्यदोष उपागते ।  
 हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥ २५९  
 अन्यहस्ते च विक्रोतं दुष्टं वा दुष्टवद्दयति ।  
 विक्रोणोते दमस्तत्र मूल्यात् तु द्विगुणो भवेत् ॥ २६०  
 क्षयं वृद्धिं च वणिजा पण्यानामविजानता ।  
 क्रोत्वा नानुशयः कार्यः कुर्वन् षड्भागदण्डभाक् ॥ २६१  
 इति विक्रोयासम्प्रदानप्रकरणम् ।

समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् ।  
 लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ ॥ २६२  
 प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादात्पण्यं नाशितम् ।  
 स तद्दद्याद्विप्लवाच्च रक्षितादृशमांशभाक् ॥ २६३  
 अर्घ्यप्रक्षेपणादिशं भागं शुल्कं नृपो हरेत् ।  
 व्यासिद्धं राजयोग्यञ्च विक्रोतं राजगामि तत् ॥ २६४



मिथ्या वदन् परीमाणं शुल्कस्थानादपासरन् ।  
 दाप्यस्वष्टगुणं यश्च सव्याजक्रयविक्रयी ॥ २६५  
 तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान् दश ।  
 ब्राह्मणप्रतिवेश्यानामेतदेवानिमन्त्रणे ॥ २६६  
 देशान्तरगते प्रेते द्रव्यं दायादवान्धवाः ।  
 ज्ञातयो वा हरेयुस्तदागतास्तैर्विना नृपः ॥ २६७  
 जिह्मं त्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्येन कारयेत् ।  
 अनेन विधिराख्यात ऋत्विक्कषककर्मिणाम् ॥ २६८  
 इतिसम्भूयसमुत्थानम् ।

ग्राहकैर्गृह्यते चोरो लोभेणाथ पदेन वा ।  
 पूर्व्वकर्मपराधी च तथा चाशुद्धवासकः ॥ २६९  
 अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या ज्ञातिनामादिनिह्वैः ।  
 द्यूतस्त्रीपानशक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः ॥ २७०  
 परद्रव्यगृहाणाश्च प्रच्छकागूढचारिणः ।  
 निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः ॥ २७१  
 गृहीतः शङ्कया चौर्ये नात्मानं चेद्विशोधयेत् ।  
 दापयित्वा हृतं द्रव्यं चौरदण्डेन दण्डयेत् ॥ २७२  
 चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विविधैर्वधैः ।  
 सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥ २७३  
 घातितेऽपहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ।  
 विव्रीतभर्तुस्तु पथि चोरोद्वर्तुरवीतके ॥ २७४  
 स्वसौमि दद्यादग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति ।  
 पञ्चग्रामौ वह्निःक्रोशाद्ग्राम्ययवा पुनः ॥ २७५

वन्दिग्राहंस्तथा वाजिकुञ्जराणाञ्च हारिणः ।  
 प्रसह्यघातिनश्चैव शूलमारोपयेन्नरान् ॥ २७६  
 उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसन्दंशहीनकौ ।  
 कार्थ्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ ॥ २७७  
 क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतो दमः ।  
 देशकालवयःशक्ति सञ्चिन्त्य दण्डकर्म्मणि ॥ २७८  
 भक्तावकाशाग्न्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान् ।  
 दत्त्वा चौरस्य हन्तुर्वा जानतो दम उत्तमः ॥ २७९  
 शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तम दमः ।  
 उत्तमो बाधमो वापि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥ २८०  
 विप्रदुष्टां स्त्रियंभ्रुण पुरुषघ्नीमगर्भिणीम् ।  
 सेतुभेदकरीच्चाप्सु शिलां वद्धा प्रवेशयेत् ॥ २८१  
 विषाग्निदां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।  
 विकर्णकरनासौष्ठ्रीं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥ २८२  
 अविज्ञातहतस्याशु कलहं सुतवान्धवाः ।  
 प्रष्टव्या योषितश्चास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥ २८३  
 स्त्रीद्रव्यहत्तिकामो वा केन वायं गतः सह ।  
 मृत्युदेशसमासन्नं पृच्छेद्वापि जनं शनैः ॥ २८४  
 क्षेत्रवेश्मन्नग्रामविवीतखलदाहकाः ।  
 राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना ॥ २८५  
 इति स्तेयप्रकरणम् ।  
 पुमान् संग्रहणे ग्राह्यः केशार्केश परस्त्रियाः ।  
 सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा ॥ २८६  
 नीवोस्तनप्रावरणसकृत्किंशोभिमर्शनम् ।



अदेशकालसम्भाषं सहैकस्थानमेव च ॥ २८७  
 स्त्रीनिषेधेऽशतं दद्याद्विशतन्तु दमं पुमान् ।  
 प्रतिषेधे द्वयोर्द्विगुणो यथा संग्रहणे तथा ॥ २८८  
 स्वजातावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः ।  
 प्रातिलोम्ये बधः पुंसः स्त्रीणां नासादिकर्त्तनम् ॥ २८९  
 अलङ्कृतां हरन् कन्यामुत्तमस्त्वन्यथाधमम् ।  
 दण्डं दद्यात् सवर्णासु प्रातिलोम्ये बधः स्मृतः ॥ २९०  
 सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः ।  
 दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां बधस्तथा ॥ २९१  
 शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्द्वे तु मिथ्याभिगंसिता ।  
 पशून् गच्छच्छतं दाप्यो हौनांस्त्रीं गाञ्च मध्यमम् ॥ २९२  
 अवरुद्धासु दासीषु भुजिथ्यासु तथैव च ।  
 गम्यास्वपिपुमान्दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम् ॥ २९३  
 प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः ।  
 वह्नां दयकामासौ चतुर्विंशतिकः पृथक् ॥ २९४  
 गृहीतवेतना वेश्या नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् ।  
 अगृहीते समं दाप्यः पुमानप्येवमेव च ॥ २९५  
 अयोनी गच्छतो योषां पुरुषं चाधि मेहतः ।  
 चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे ॥ २९६  
 अन्त्याभिगमने त्वाङ्ग्य कवन्धेन प्रवासयेत् ।  
 शूद्रस्तथाङ्ग्य एव स्यादन्यस्यार्थ्यागमे वधः ॥ २९७  
 इति स्त्रीसंग्रहप्रकरणम् ।  
 उनं वाप्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनम् ।  
 पारदारिकचौर वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः ॥ २९८

अभक्ष्येण द्विजं दुष्यन् दण्ड्य उत्तमसाहसम् ।  
 क्षत्रियं मध्यमं वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्द्धकम् ॥ २९९  
 कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी ।  
 त्राङ्गहीनन्तु कर्त्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम् ॥ ३००  
 चतुष्पादकृतो दोषो नापैहीति प्रजल्पतः ।  
 काष्ठलोष्टेषु पाषाणवाहुयुग्यकृतस्तथा ॥ ३०१  
 क्त्रिन्नस्येन यानेन तथा भग्नयुगादिना ।  
 पञ्चाक्षैवापसरता हिंसने स्वाम्यदोषभाक् ॥ ३०२  
 शक्तो ह्यमोक्षयन् स्वामी दंष्ट्रिणां शृङ्गिणां तथा ।  
 प्रथमं साहसं दद्याद्विकृष्टे द्विगुणं ततः ॥ ३०३  
 जारं चौरित्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम् ।  
 उपजीव्यधनं मुञ्चंस्तदेवाष्टगुणीकृतम् ॥ ३०४  
 राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकारिणम् ।  
 तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं जिह्वां कृत्वा प्रवासयेत् ॥ ३०५  
 मृताङ्गलग्नविक्रेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा ।  
 राजयानासनारोहृर्दण्ड्य उत्तमसाहसः ॥ ३०६  
 द्विनेत्रमेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा ।  
 विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवनीऽष्टशतो दमः ॥ ३०७  
 दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान् नृपेण तु ।  
 सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्विगुणं दमम् ॥ ३०८  
 यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ।  
 तमायान्तं पुनर्जित्वा दापयेद्विगुणं दमम् ॥ ३०९



राज्ञान्यायेन यो दण्डो सृहीतो वरुणाय तम् ।  
निवेद्य दद्याद्द्विप्रेभ्यः स्वयं चिंशदगुणीकृतम् ॥ ३१८  
इति श्रीयाज्ञवल्क्येयै धर्मशास्त्रे व्यावहारो  
नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

### तृतीयोऽध्यायः ।

उनद्विवर्षं निखनेन कुर्यादुदकं ततः ।  
आ श्मशानामनुवाज्य इतरो ज्ञातिभिर्वृतः ॥ १  
यमसूक्तं यमीं गाथां जपद्भिलौकिकान्निभा ।  
स दग्दव्य उपेतचेदाहिताग्नाहृतार्थवत् ॥ २  
सप्तमाहश्माहापि ज्ञातयोऽभ्युपयन्वपः ।  
अपनः शोशुचदघमनेन पितृदिष्टुखाः ॥ ३  
एवं मातामहाचार्यग्रेतानामुदकक्रिया ।  
कामोदकं सखिप्रसास्वसौवर्षाष्टरत्विजाम् ॥ ४  
सक्तत् प्रसिञ्चन्मुदकं नामगोत्रेष वाग्यताः ।  
न ब्रह्मचारिणः कुर्युर्मुदकं पतितास्तथा ॥ ५  
पाषण्डानाम्यिताः स्तेना भर्तृघ्नयः कामगादिकाः ।  
सुराप्य आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः ॥ ६  
कृतोदकान् समुन्नीर्यान् स्रदुग्धादलसंस्तनम् ।  
ज्ञातानपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः ॥ ७  
मानुष्ये कदलीस्तम्बानिःसारि सारमार्गणम् ।  
यः करति स सक्नुदो जलवुद्वुदसन्निभे ॥ ८

पञ्चधा सम्भूतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।  
 कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिवेदना ॥ ८  
 गन्तौ वसुमती नाशमुदधिर्हवतानि च ।  
 प्रनप्रस्थः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥ १०  
 श्लो आशु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुंक्ते यतोऽवशः ।  
 अतो न रोदितव्यन्तु क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥ ११  
 इति संश्रुत्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः ।  
 विदश्य निम्बपत्राणि नियताहारि वेश्मनः ॥ १२  
 आचम्याग्नादिसलिलं गोमयं गौरसर्षपान् ।  
 प्रविशेयुः समालभ्य दत्त्वाश्मनि पदं शनैः ॥ १३  
 प्रवेशनादिक्रं कर्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि ।  
 इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिं परेषां स्नानसंयमात् ॥ १४  
 आचार्यपित्रुपाध्यायान्निहृ त्यापि व्रती व्रती ।  
 सकटान्नं न चाग्नीयान्नं च तैः सह संवसेत् ॥ १५  
 क्रौतलधाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथक् पृथक् ।  
 पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् ॥ १६  
 जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरञ्च मृन्मये ।  
 वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिदर्शनात् ॥ १७  
 त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमाशौचमुच्यते ।  
 उनद्विवर्षमुभयोः सूतकं मातुरेव हि ॥ १८  
 पित्रोस्तु सूतकं मातुस्तदसृग्दर्शनाद् ध्रुवम् ।  
 तदहनं प्रदुष्येत पूर्वेषां जन्मकारणात् ॥ १९  
 अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिविशुध्यति ।  
 गर्भस्त्रावे मासतुल्या निशाः शृङ्गेस्तु कारणम् ॥ २०



हतानां नृपगोविप्रैरन्वक्ष्यात्मघातिनाम् ।  
 प्रोषिते कालशेषः स्यात् पूर्णे दत्त्वोदकं शुचि ॥ २१  
 क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चदशैव तु ।  
 त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्द्धं न्यायवर्त्तिनः ॥ २२  
 आ दन्तजन्मनः सद्य आ चूडान्नैशिकौ स्मृता ।  
 त्रिरात्रमा व्रतादेशाद्दशरात्रमतः परम् ॥ २३  
 अहस्त्वदत्तकन्यासु वालेषु च विशोधनम् ।  
 गुर्वन्तेवास्यनूचानमातुलश्रोत्रियेषु च ॥ २४  
 अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च ।  
 निवासराजनि प्रेते तदहः शुद्धिकारणम् ॥ २५  
 ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न शूद्रो न द्विजः क्वचित् ।  
 अनुगम्याग्मसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाग्निं घृतभुक् शुचिः ॥ २६  
 महीपतीनां नाशौचं हतानां विद्युता तथा ।  
 गोब्राह्मणार्थं संग्रामे यस्य चेच्छति भूमिपः ॥ २७  
 ऋत्विजां दीक्षितानाञ्च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।  
 सत्त्रिव्रतिब्रह्मचारिदाहब्रह्मविदां तथा ॥ २८  
 दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे ।  
 आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ॥ २९  
 उदक्याशौचिभिः स्नयात् संस्पृष्टस्तरूपस्पृशेत् ।  
 अवलिङ्गानि जपेच्चैव सावित्रीं मनसा सकृत् ॥ ३०  
 कालोऽग्निः कर्म मृदायुर्मनो ज्ञानं तपो जलम् ।  
 पश्चात्तापो निराहारः सर्वोऽमी शुद्धिहेतवः ॥ ३१  
 अकार्यकारिणां दानं वेगो नद्यास्तु शुद्धिकृत् ।  
 शोध्यस्य मृच्च तोयञ्च सत्र्यासौ वै द्विजन्मनाम् ॥ ३२

तपो वेदविदां क्षान्तिर्विदुषां वर्णो जलम् ।  
 जपः प्रच्छन्नपापानां मनसः सत्यमुच्यते ॥ ३३  
 भूतात्मनस्तपोविद्ये बुद्धेर्ज्ञानं विशोधनम् ।  
 क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता ॥ ३४

इत्यशौचप्रकरणम् ।

क्षात्रेण कर्मणा जीवेद्दिशां वाप्यापदि द्विजः ।  
 निस्तोर्थं तामथात्मानं पावयित्वा न्यसेत् पथि ॥ ३५  
 फलोपलक्षीमसोममनुष्ठापूपवीरुधः ।  
 तिलोदनरसक्षारान् दधि क्षीरं घृतं जलम् ॥ ३६  
 शस्त्रासवमधूर्च्छिष्टमधुलाक्षाश्च वर्हिषः ।  
 मृच्चर्मपुष्पकुतपकेशतक्रविषक्षितीः ॥ ३७  
 कौशेयनीललवणमांसैकशफसीसकान् ।  
 शाकाद्वैषधिपिण्याक-पशुगन्धांस्तथैव च ॥ ३८  
 वैश्यवृत्त्यापि जीवन्नो विक्रीणीत कदाचन ।  
 धर्मार्थं विक्रयं नेयास्तिला धान्येन तत्समाः ॥ ३९  
 लाक्षालवणमांसानि पतनीयानि विक्रये ।  
 पयो दधि च मद्यञ्च हीनवर्णकराणि च ॥ ४०  
 आपद्रुतः सम्यग्दहन भुञ्जानो वा यतस्ततः ।  
 नालिप्ये तेनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः ॥ ४१  
 क्षपिः शिल्पं भृतिर्बिद्या कुसीदं शकटं गिरिः ।  
 सेवाऽनूपो नृपो भैक्षमापत्तौ जीवनानि तु ॥ ४२  
 बुभुक्षितस्त्राहं स्थित्वा धान्यमन्नाद्यश्चादरेत् ।  
 प्रतिगृह्य तदाख्येयमभियुक्तेन धर्मातः ॥ ४३



तस्य वृत्तं कुलं शीलं श्रुतमध्ययनं तपः ।

ज्ञात्वा राजा कुटुम्बश्च धर्माणां वृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥ ४४

इत्यापद्धर्माप्रकरणम् ।

सुतविन्यपत्नीकस्त्रीया वानुगतो वनम् ।

वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो व्रजेत् ॥ ४५

अफालकष्टेनाग्नींश्च पितृदेवातिथींस्तथा ।

भृत्यांस्तु तर्पयेत् श्मश्रुजटालोमभृदात्मवान् ॥ ४६

अह्नी मासस्य षष्ठां वा तथा संवत्सरस्य वा ।

अथैस्त्र सञ्चयं कुर्यात् कृतमाश्वयुजे त्यजेत् ॥ ४७

दान्तस्त्रिषरणस्त्रायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ।

स्वाध्यायवान् दानशीलः सर्वसत्त्वहिते रतः ॥ ४८

दन्तोलूखलिकः कालपक्वाशो वाश्मकुट्टकः ।

श्रीतं स्मार्त्तं फलस्नेहेः कर्म कुर्यात् क्रियास्तथा ॥ ४९

चान्द्रायणेर्नयेत् कालं कच्छेर्वा वर्त्तयेत् सदा ।

पत्ने गते वाप्यश्रोयान्मासे वाऽहनि वा गते ॥ ५०

स्वप्याङ्गुली शुचौ रात्रौ दिवा सम्यपदैर्नयेत् ।

स्थानासनविहारेर्वा योगाभ्यासेन वा तथा ॥ ५१

श्रीमे पञ्चाग्निमध्वस्थो वर्षासु स्थण्डिले गयः ।

श्राद्धे वासास्तु हेमन्ते शक्त्या वापि तपश्चरेत् ॥ ५२

यः कण्ठकैर्वितुदति चन्दनैर्यश्च लिम्पति ।

अक्रुद्धोऽपरितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य च ॥ ५३

अग्नीन् वाप्यात्मसात् कृत्वा वृक्षावासो मिताशनः ।

वानप्रस्था गृहेष्वेव यातार्यं भैक्षमाचरेत् ॥ ५४

ग्रामादाहृत्य वा आसानष्टौ भुञ्जीत वाग्यतः ।

वायूभक्षः प्रागुदीचीं गच्छेद्वा वर्षासंचयात् ॥ ५५

इतिवानप्रस्थप्रकरणम् ।

वनदुग्ढहाद्वा कृत्वेष्टिं सार्व्वेदसदक्षिणाम् ।

प्राजापत्यां तदन्ते तानज्जीनारोप्य चात्मनि ॥ ५६

अधीतवेदो जपकृत् पुलवानन्नदोऽग्निमान् ।

शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नान्यथा ॥ ५७

सर्व्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डौ सकमण्डलुः ।

एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत् ॥ ५८

अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायाह्ने नाभिलक्षितः ।

रहिते भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्रमलोलुपः ॥ ५९

यतिपात्राणि शृङ्गेणुदार्वालाभुमयानि च ।

सलिलैः शुद्धिरेतेषां गोवालैश्चावधर्षणात् ॥ ६०

सन्निरुध्येन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ विहाय च ।

भयं हृत्वा च भूतानाममृतौ भवति द्विजः ॥ ६१

कर्त्तव्याशयशुद्धिस्तु भिक्षुकेन विशेषतः ।

ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् स्वातन्त्र्यकरणाय च ॥ ६२

अवेक्ष्या गर्भवासश्च कर्मजा गतयस्तथा ।

आधयो व्याधयः क्लेशा जरा रूपविपर्य्ययः ॥ ६३

भवो जातिसहस्रेषु प्रियाप्रियविपर्य्ययः ।

ध्यानयोगेन सम्पश्येत् सूक्ष्म आत्मात्मनि स्थितः ॥ ६४

नाशमः कारणं धर्मो क्रियमाणो भवेद्वि सः ।

अतो यदात्मनोऽपथ्यं परस्थ न तदाचरेत् ॥ ६५



सत्यमस्ते यमक्रोधो क्रोः शौचं धीर्धृतिर्दमः ।  
संयतेन्द्रियता विद्या धर्मः सर्व उदाहृतः ॥ ६६  
इति यतिप्रकरणम् ।

निःसरन्ति यथा लोहपिण्डात्तप्तात् स्फुलिङ्गकाः ।  
सकाशादात्मनस्तदात्मानः प्रभवन्ति हि ॥ ६७  
तचात्मा हि स्वयं किञ्चित् कर्म किञ्चित् स्वभावतः ।  
करोति किञ्चिदभ्यासाद्धर्माधर्मोभयात्मकम् ॥ ६८  
निमित्तमक्षरः कर्त्ता वोद्वा ब्रह्म गुणी वशी ।  
अजः शरीरग्रहणात् स जात इति कीर्त्यते ॥ ६९  
सर्गादौ स यथाकाशं वायुं ज्योतिर्जलं महीम् ।  
सृजत्येकोत्तरगुणांस्तथादत्ते भवन्नपि ॥ ७०  
आहुत्याप्यायते सूर्यस्तस्माद्वृष्टिरथौषधिः ।  
तदन्नं रसरूपेण शुक्रत्वमुपगच्छति ॥ ७१  
स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते ।  
पञ्चधा तु स्वयं षष्ठ आदत्ते युगपत् प्रभुः ॥ ७२  
इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं धृतिः ।  
धारणा प्रेरणं दुःखमिच्छाहङ्कार एव च ॥ ७३  
प्रयत्न आकृतिर्वर्णः स्वरस्तेषौ भवाभवौ ।  
तस्मैतदात्मजं सर्व्वमनादेरादिमिच्छतः ॥ ७४  
प्रथमे मासि संक्लेदभूतो धातुविमूर्च्छितः ।  
मास्यर्बुदं द्वितीये तु तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युतः ॥ ७५  
आकाशात्ताम्रं सौक्ष्मं शब्दं श्रोत्रं वलादिकम् ।  
वायोस्तु स्पर्शनं चेष्टां व्यूहनं रौक्ष्यमेव च ॥ ७६

पित्तात्तु दर्शनं पक्तिमौष्ण्यं रूपं प्रकाशिताम् ।  
 रसात्तु रसनं शैत्यं स्नेहं क्लेदं समाह्वयम् ॥ ७७  
 भूमिर्गन्धं तथा घ्राणं गौरवं मूर्त्तिमेव च ।  
 आत्मा गृह्णात्यजः सर्वं तृतीये स्पन्दते ततः ॥ ७८  
 दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।  
 वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात् कार्थ्यं प्रियं स्त्रियाः ॥ ७९  
 स्थैर्यं चतुर्थं त्वङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः ।  
 षष्ठे वलस्य वर्णस्य नखरोन्नाच्च सम्भवः ॥ ८०  
 मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ नाड्योश्चायुशिरायुतः ।  
 सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्गांसस्मृतिमानपि ॥ ८१  
 पुनर्जातीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति ।  
 अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्राणैर्वियुज्यते ॥ ८२  
 नवमे दशमे वापि प्रवलेः सूतिमारुतैः ।  
 निःसार्यते वाण इव यन्त्रच्छिद्रेण सज्जरः ॥ ८३  
 तस्य षोढा शरीराणि षट् त्वचो धारयन्ति च ।  
 षडङ्गानि तथास्याञ्च सह षष्ट्या शतत्रयम् ॥ ८४  
 स्थालैः सह चतुःषष्टिर्दन्ता वै विंशतिर्नखाः ।  
 पाणिपादगलाकाञ्च तासां स्थानचतुष्टयम् ॥ ८५  
 षष्ठ्यङ्गुलीनां द्वे पाष्णर्गुल्फेषु च चतुष्टयम् ।  
 चत्वार्यरत्निकास्थौनि जङ्घयोस्तावदेव तु ॥ ८६  
 द्वे द्वे जङ्घुकपोलोरुफलकांससमुद्भवे ।  
 अक्षतालूषके श्रोणोफलके च विनिर्द्दिशेत् ॥ ८७  
 भग्राथेप्रकं तथा षष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च ।  
 श्रोत्रा पञ्चदशास्थिः स्याज्जत्वकैकं तथा हनुः ॥ ८८



तन्मूले द्वे ललाटाक्षिगण्डे नासा घनास्थिका ।  
 पार्श्वकाः स्थालके सार्धममर्बुदैश्च द्विसप्ततिः ॥ ८८  
 द्वौ शङ्खकौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा ।  
 उरः सप्तदशास्थौनि पुरुषस्यास्थिसंग्रहः ॥ ८९  
 गन्धरूपरसस्पर्शशब्दाश्च विषयाः स्मृताः ।  
 नासिका लोचने जिह्वा त्वक्श्रोत्रश्चेन्द्रियाणि च ॥ ९०  
 हस्तौ पायुरूपस्थश्च वाक् पादौ चेति पञ्च वै ।  
 कर्मान्द्रियाणि जानीयान्मनस्यैवोभयात्मकम् ॥ ९१  
 नाभिरोजो गुदं शुकं शोणितं शङ्खकौ तथा ।  
 मूर्धांसकण्ठहृदयं प्राणस्यायतनानि तु ॥ ९२  
 वपावसावहननं नाभिः क्लोम यकृत् श्लिहा ।  
 क्षुद्रान्त्रं वक्त्रको वस्तिः पुरौषाधानमेव च ॥ ९३  
 आमाशयोऽथ हृदयं स्थूलान्त्रं गुदमेव च ।  
 उदरश्च गुदीकोष्ठौ विस्तारोऽयमुदाहृतः ॥ ९४  
 कनीनिके चाक्षिकूटे शष्कुली कर्णपुत्रकौ ।  
 कर्णौ शङ्खौ ध्रुवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे ॥ ९५  
 वङ्गणौ वृषणौ वृक्कौ श्लेषसङ्घातजौ स्तनौ ।  
 उपजिह्वा स्फिजौ बाह्व जङ्घोरूपु च पिण्डिकाः ॥ ९६  
 तालुदरं वस्ति शौर्धं चिवुके गालशुण्डिके ।  
 अंवटुश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके ॥ ९७  
 अक्षिकर्णचतुष्कञ्च पञ्चस्तहृदयानि च ।  
 नवच्छिद्राणि तान्येव प्राणस्यायतनानि तु ॥ ९८  
 शिराः शतानि सप्तैव नव स्रायुशतानि च ।  
 धमनोनां शते द्वे च पेशी पञ्चशतानि च ॥ १००

एकोनविंशत्तन्त्राणि तथा नवशतानि च ।

षट्पञ्चाशच्च जानीत शिरा धमनिसंज्ञिताः ॥ १०१

लग्नोलक्षास्तु विज्ञेयाः श्मश्रुकेशाः शरीरिणाम् ।

सप्तोत्तरं मर्मशतं हे च सन्धिषते तथा ॥ १०२

रोमां कोट्यश्च पञ्चाशच्चतस्रः कोट्य एव च ।

सप्तषष्टिस्तथा लक्षाः सार्द्धाः स्वेदायनैः सह ॥ १०३

वायवीर्यैर्विगण्यन्ते विभक्ताः परमाणवः ।

यद्यप्येकोऽनुवेदैषां भावनाञ्चैव संस्थितिम् ॥ १०४

रसस्य नव विज्ञेया जलस्याञ्जलयो दश ।

सप्तैव तु पुरीषस्य रक्तस्याष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥ १०५

षट् श्लेष्मा पञ्च पित्तञ्च चत्वारो मूत्रमेव च ।

वसात्रयो द्वौ तु मेदो मज्जेकोऽर्द्धन्तु मस्तके ॥ १०६

श्लेष्मोजसस्तावदेव रेतसस्तावदेव तु ।

इत्येतदस्थिरं वर्णं यस्य मोक्षाय कृत्यसौ ॥ १०७

हाससप्तिसहस्राणि हृदयादभिनिःसृता ।

हिताहिता नाम नाद्यस्तासां मध्ये शशिप्रभम् ॥ १०८

मण्डलं तस्य मध्यस्थ आत्मा दीप इवाचलः ।

स ज्ञेयस्तं विदित्वेह पुनरायतने नतु ॥ १०९

ज्ञेयञ्चारण्यकमहं यदादित्यादवाप्तवान् ।

योगशास्त्रञ्च मत्प्रोक्तं ज्ञेयं योगमभीप्सता ॥ ११०

अनन्यविषय कृत्वा मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियम् ।

ध्येय आत्मा स्थितो योऽसौ हृदये दोषवत् प्रभुः ॥ १११

यथाविधानेन पठन् सामगायमविच्युतम् ।

सावधानस्तदभ्यासात् परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ११२



अपरान्तकमूलोप्यं मद्रकं प्रकरोन्तथा ।  
 औवेणकं सुराविन्दुमुत्तरं गीतकानि च ॥ ११३  
 ऋग्गाथाः पाणिका दक्षविहिता ब्रह्मगीतिकाः ।  
 ज्ञेयमेतत्तदभ्यासंकरणाच्चसंज्ञितम् ॥ ११४  
 वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ।  
 तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति ॥ ११५  
 गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।  
 रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥ ११६  
 अनादिरात्मा कथितस्तस्यादिस्तु शरीरकम् ।  
 आत्मनश्च जगत् सर्वं जगतश्चात्मसम्भवः ॥ ११७  
 कथमेतद्विमुह्यामः सदेवासुरमानवम् ।  
 जगदुद्भूतमात्मा च कथं तस्मिन् वदस्वः नः ॥ ११८  
 मोहजालमपास्येह पुरुषो दृश्यते हि यः ।  
 सहस्रकरपद्मेतः सूर्यवर्चाः सहस्रकः ॥ ११९  
 स आत्मा चैव यज्ञश्च विश्वरूपः प्रजापतिः ।  
 विराजः सोऽन्नरूपेण यज्ञत्वमुपमच्छति ॥ १२०  
 यो द्रव्यदेवतात्यागसम्भूतो रस उत्तमः ।  
 देवान् सन्तर्प्य स रसो यजमानं फलेन च ॥ १२१  
 संयोज्य वायुना सोमं नीयते रश्मिभिस्ततः ।  
 ऋग्यजुःसामविहितं सौरं धामोपनीयते ॥ १२२  
 स्वमण्डलादसौ सूर्यः स्रजत्यमृतमुत्तमम् ।  
 यज्जन्म सर्वभूतानामशनानशनानाम् ॥ १२३  
 तस्मादन्नात् पुनर्यज्ञ पुनरन्नं पुनः क्रतुः ।  
 एवमेतदनाद्यन्तं चक्रं सम्परिवर्त्तते ॥ १२४

अनादिरात्मा सभूतिर्विद्यते नान्तरात्मनः ।  
 समवायौ तु पुरुषो मोहेच्छादेषकर्मजः ॥ १२५  
 सहस्रात्मा मया यो व आदिदेव उदाहृतः ।  
 मुखवाह्यरूपज्ञाः स्युस्तस्य वर्णा यथाक्रमम् ॥ १२६  
 पृथिवी पादतस्तस्य शिरसो द्यौरजायत ।  
 जस्तः प्राणा दिशः श्रोत्रात् स्पर्शादायुर्मुखाच्छिखी ॥ १२७  
 मनसश्चन्द्रमा जातश्चक्षुषश्च दिवाकरः ।  
 जघनादन्तरीक्षञ्च जगच्च सचराचरम् ॥ १२८  
 धव्यवं नु कथं ब्रह्मन् पापयोनिषु जायते ।  
 ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः सम्प्रयुज्यते ॥ १२९  
 करणैरन्वितस्यापि पूर्वज्ञानं कथञ्चन ।  
 वेत्ति सर्वगतं कस्मात् सर्वगोऽपि न वेदनाम् ॥ १३०  
 अन्धपक्षिस्थावरतां मनोवाक्कायकर्मजैः ।  
 दोषैः प्रयाति जीवोऽयं भवं योनिशतेषु च ॥ १३१  
 अनन्ताश्च यथा भावाः शरीरेषु शरीरिणाम् ।  
 रूपाण्यपि तथैवेह सर्वयोनिषु देहिनाम् ॥ १३२  
 विपाकः कर्मणां प्रेत्य कैषाञ्चिदिह जायते ।  
 इह चामुत्र वै केषां भावस्तत्र प्रयोजनम् ॥ १३३  
 परद्रव्याण्यभिधायं स्तथानिष्टानि चिन्तयन् ।  
 वितथाभिनिवेशो च जायन्तेऽन्त्यासु योनिषु ॥ १३४  
 पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः पुरुषस्तथा ।  
 अनिवदप्रलापी च मृगपक्षिषु जायते ॥ १३५  
 अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः ।  
 हिंसकश्चाविधानेन स्थावरेष्वभिजायते ॥ १३६



आत्मज्ञः शौचवान् दान्तस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ।  
 धर्मीकृद्वेदविद्यावित् सात्त्विको देवयोनिषु ॥ १३७  
 असत्कार्यरतोऽधीर आरम्भी विषयी च यः ।  
 स राजगोमनुष्येषु मृतो जन्माधिगच्छति ॥ १३८  
 निद्रालुः क्रूरकृत्तुव्यो नास्तिको याचकस्तथा ।  
 प्रमादवान् भिन्नवृत्तो भवेत्तिथ्यक्षु तामसः ॥ १३९  
 रजसां तमसा चैवं समाविष्टो भ्रमन्निह ।  
 भावेरनिष्टैः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते ॥ १४०  
 मलिनो हि यथादर्शो रूपालोकस्य न क्षमः ।  
 तथाविषक्तकरण आत्मज्ञानस्य न क्षमः ॥ १४१  
 कटिर्व्वारी यथापक्वे मधुरः सन् रसोऽपि न ।  
 प्राप्यते ह्यात्मनि तथा नापक्तकरणे ज्ञता ॥ १४२  
 सर्वाश्रयां निजे देहे देही विन्दति वेदनाम् ।  
 आगी मुक्तश्च सर्वासां यो न चाप्नोति वेदनाम् ॥ १४३  
 आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् ।  
 तथात्मैकोऽप्यनेकस्तु जलाधारेष्विवांशुमान् ॥ १४४  
 ब्रह्मखानिलतेजांसि जलं भूयेति धातवः ।  
 इमे लोका एष चात्मा तस्माच्च स चराचरम् ॥ १४५  
 गृहण्वचकसंयोगात् कुम्भोदारो यथा घटम् ।  
 करोति त्वण्मृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः ॥ १४६  
 हेममात्रमुपादाय रूपं वा हेमकारकः ।  
 निजलालासमायोगात् कोशं वा कोशकारकः ॥ १४७  
 कारणान्यवमादाय तासु तास्विह योनिषु ।  
 सृजत्यात्मानमात्मा च सम्भूय करणानि च ॥ १४८

महाभूतानि सत्यानि यथात्मापि तथैव हि ।  
 कोऽन्यथैकेन नेत्रेण दृष्टमन्येन पश्यति ॥ १४९  
 वाचं वा को विजानाति पुनः संश्रुत्य संश्रुताम् ।  
 अतीतार्थस्मृतिः कस्य को वा स्वप्नस्य कारकः ॥ १५०  
 जातिरूपवयोवृत्तिविद्यादिभिरहङ्कृतः ।  
 शब्दादिविषयोद्वयोऽङ्गं कर्मणा मनसा गिरा ॥ १५१  
 स सन्दिग्धमतिः कर्मफलमस्ति न वेति वा ।  
 विष्णुतः सिद्धमात्मानमसिद्धोऽपि हि मन्यते ॥ १५२  
 मम दाराः सुतामात्या अहमेषामिति स्थितिः ।  
 हिताहितेषु भावेषु विपरीतमतिः सदा ॥ १५३  
 ज्ञेयज्ञे प्रकृतौ चैव विकारे वाविशेषवान् ।  
 अनाशकानलापातजलप्रपतनीद्यमौ ॥ १५४  
 एवंवृत्तोऽविनोतारमा वितयाभिनिवेशवान् ।  
 कर्मणा द्वेषमोहाभ्यामिच्छया चैव वध्यते ॥ १५५  
 आचार्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु त्रिविकिता ।  
 तत्कर्मणामनुष्ठानं सङ्गः सद्भिर्गिरः शुभाः ॥ १५६  
 स्वरालोकालम्भविगमः सर्वभूतात्मदर्शनम् ।  
 त्यागः परिग्रहाणाञ्च जीर्णकाषायधारणम् ॥ १५७  
 विषयेन्द्रियसंरोधस्तन्द्रालस्यविवर्जनम् ।  
 शरीरपरिसङ्क्रान्तं प्रवृत्तिष्वधदर्शनम् ॥ १५८  
 नौरजस्तमता सत्त्वशुद्धिर्निःस्पृहता शमः ।  
 एतेरूपायैः संशुद्धः सत्त्वयुक्तोऽमृतो भवेत् ॥ १५९  
 तत्त्वस्मृतेरूपस्थानात् सत्त्वयोगात् परिक्षयात् ।  
 कर्मणां सन्निकर्षाच्च सतां योगः प्रवर्तते ॥ १६०



शरीरसङ्गये यस्य मनः सत्त्वस्थमीश्वरम् ।  
 अविप्लुतमतिः सम्यक् स जातिस्मरतामियात् ॥ १६१  
 यथा हि भरतो वर्णैर्वर्णयत्यात्मनस्तनुम् ।  
 जानारूपाणि कुर्वाणस्तथातमा कर्मजास्तनूः ॥ १६२  
 कालकर्ममात्मबोजानां दोषैर्मातुस्तथैव च ।  
 गर्भस्य वैकृतं दृष्टमङ्गहीनादि जन्मतः ॥ १६३  
 अहङ्कारेण मनसा गत्या कर्मफलेन च ।  
 शरीरेण च नात्मायं सुप्तपूर्वः कथञ्चन ॥ १६४  
 कर्त्याधारस्त्रे हयोगादुपस्थादौपस्य संस्थितिः ।  
 विक्रियापि च दृष्टैवमकाले प्राणसङ्गयः ॥ १६५  
 अनन्ता रश्मयस्तस्य दौपवद्यः स्थितो हृदि ।  
 सितासिताः कटुनीलाः कपिलाः पीतलोहिताः ॥ १६६  
 ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् ।  
 ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन जाति परां गतिम् ॥ १६७  
 यदस्यान्यद्रश्मिशतमूर्ध्वमेव व्यवस्थितम् ।  
 तेन देवशरीराणि सधामानि प्रपद्यते ॥ १६८  
 येऽनैकरूपाश्चाधस्ताद्रश्मयोऽस्य नृदुप्रभाः ।  
 ईह कर्मापभोगाय तेः संसरति सोऽवशः ॥ १६९  
 वेदैः शास्त्रैः सविज्ञानैर्जन्मना मरणेन च ।  
 अर्था गत्या तथागत्या सत्येन ह्यनृतेन च ॥ १७०  
 श्रेयसा सुखदुःखाभ्यां कर्मभिश्च शुभाशुभैः ।  
 निमित्तशकुनज्ञानग्रहसंयोगजैः फलैः ॥ १७१  
 तारानक्षत्रसञ्चारैर्जागरैः स्वप्नजैरपि ।  
 आकाशपवनज्योतिर्जलभूतिमिरैस्तथा ॥ १७२

मन्वन्तरैर्युगप्राप्त्या मन्त्रौषधिफलैरपि ।  
 वित्तात्मानं विद्यमानं कारणं जगतस्तथा ॥ १७३  
 अहङ्कारः स्मृतिर्माधा वेषो बुद्धिः सुखं धृतिः ।  
 इन्द्रियान्तरसञ्चार इच्छा धारणजीविते ॥ १७४  
 स्वर्गः स्वप्नश्च भावानां प्रेरणं मनसो गतिः ।  
 निमेषश्वेतना यत्र आदानं पाञ्चभौतिकम् ॥ १७५  
 यत एतानि दृश्यन्ते लिङ्गानि परमात्मनः ।  
 तस्मादस्ति परो देहादात्मा सर्व्वग ईश्वरः ॥ १७६  
 बुद्धौन्द्रियाणि सार्थानि मनः कर्म्मोन्द्रियाणि च ।  
 अहङ्कारश्च बुद्धिश्च पृथिव्यादीनि चैव हि ॥ १७७  
 अव्यक्तामातमा चेतनः चेतस्यास्य निगद्यते ।  
 ईश्वरः सर्व्वभूतस्थः सत्त्वसन् सदसच्च यः ॥ १७८  
 बुद्धेरुत्पत्तिरव्यक्तात्ततोऽहङ्कारसम्भवः ।  
 तन्मात्रादीन्यहङ्कारादेकोत्तरगुणानि च ॥ १७९  
 शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ।  
 ओ यस्मान्निःसृत्यैषां स तस्मिन्नेव लीयते ॥ १८०  
 यथात्मानं सृजत्यात्मा तथा वः कथितो मया ।  
 विपाकाच्चिप्रकाराणां कर्म्मणामीश्वरोऽपि सन् ॥ १८१  
 सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणास्तस्यैव कीर्त्तिताः ।  
 रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवदुभ्राम्यते हि सः ॥ १८२  
 अनादिरादिमांश्चैव स एव पुरुषः परः ।  
 लिङ्गेन्द्रियग्राह्यरूपः सविकार उदाहृतः ॥ १८३  
 पितृयानोऽजवीथ्याश्च यदगस्त्यस्य चान्तदम् ।  
 तेनाग्निहोत्रिणो यान्ति स्वर्गकाम दिवम्यति ॥ १८४



ये च दानपराः सम्यगष्टाभिश्च गुणैर्युताः ।  
 तेऽपि तेनैव मार्गेण सत्यव्रतपरायणाः ॥ १८५  
 अष्टाशीतिसहस्रानि मुनयो गृहमेधिनः ।  
 पुनरावर्त्तिनो वीजभूता धर्मप्रवर्त्तकाः ॥ १८६  
 सप्तर्षिनागवीथ्यन्तर्द्देलोकंसमाश्रिताः ।  
 तावन्त एव भुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः ॥ १८७  
 तपसा ब्रह्मचर्येण सङ्गत्यागेन मेधया ।  
 तत्रैव तावत्तिष्ठन्ति यावदाभूतसंप्लवम् ॥ १८८  
 यतो वेदाः पुराणञ्च विद्योपनिषदस्तथा ।  
 श्लोकाः सूत्राणि भाष्याणि यच्च किञ्चन वाङ्मयम् ॥ १८९  
 वेदानुवचनं यज्ञो ब्रह्मचर्यं तपो दसः ।  
 अङ्गोपवासः स्वातन्त्र्यमात्मनो ज्ञानहेतवः ॥ १९०  
 स ह्याश्रमैर्व्विजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेव तु ।  
 द्रष्टव्यस्त्वथ मन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिः ॥ १९१  
 य एनमेवं विन्दन्ति ये चारण्यकमाश्रिताः ।  
 उपासते द्विजा सत्यं श्रद्धया परया युताः ॥ १९२  
 क्रमात्ते सम्भवन्त्यर्चिरहः शुक्लं तथोत्तरम् ।  
 अयनं देवलोकञ्च सवितारं सविद्युतम् ॥ १९३  
 ततस्तान् पुरुषोऽभ्येत्य मानसो ब्रह्मलौकिकान् ।  
 करोति पुनरावृत्तिस्तेषामिह न विद्यते ॥ १९४  
 यज्ञेन तपसा दानैर्यं हि स्वर्गजितो नराः ।  
 धूमं निशां कृष्णपक्षं दक्षिणायनमेव च ॥ १९५  
 पितृलोकं चन्द्रमसं वायुं वृष्टिं जलं महीम् ।  
 क्रमात्ते सम्भवन्तीह पुनरेव व्रजन्ति च ॥ १९६

एतद्व्यो न विजानाति मार्गद्वितयमात्मवान् ।  
 दन्द्शूकः पतङ्गो वा भवेत् कीटोऽथवा कृमिः ॥ १८७  
 ऊरुस्थोत्तानचरणः सव्ये न्यस्येतरं करम् ।  
 उत्तानं किञ्चिदुन्नाम्य सुखं विष्टम्य चोरसा ॥ १८८  
 निमीलिताक्षः सत्त्वस्थो दन्तैर्दन्तानसंसृशन् ।  
 तालुस्थाचलजिह्वश्च संहतास्यः सुनिश्चलः ॥ १८९  
 सन्निरुध्येन्द्रियग्रामं नातिनीचोच्छ्रितासनः ।  
 द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्राणायाममुपक्रमेत् ॥ २००  
 ततो ध्येयः स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत् प्रभुः ।  
 धारयेत्तत्र चात्मानं धारणां धारयन् बुधः ॥ २०१  
 अन्तर्धानं स्मृतिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोत्रज्ञता तथा ।  
 निजं शरीरमुत्सृज्य परकायप्रवेशणनम् ॥ २०२  
 अर्थानां हृदतः सृष्टिर्योगसिद्धेस्तु लक्षणम् ।  
 सिद्धे योगे त्यजन् देहममृतत्वाय कल्पते ॥ २०३  
 अथवाप्यभ्यसन् वेदं न्यस्तकामो वने वसन् ।  
 अथाचिताशो मितभुक् परां सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २०४  
 न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।  
 आब्रूतत् सत्यवादी च गृहस्थोऽपि हि मुच्यते ॥ १०५  
 इत्यध्यात्मप्रकरणम् ।

महापातकजान् घोरान् नरकान् प्राप्य गर्हितान् ।  
 कर्मक्षयात् प्रजायन्ते महापातकिनस्त्रिह ॥ २०६  
 मृगश्वशूकरोम्भाणां ब्रह्महा योनिमृच्छति ।  
 खरपुक्सर्वेनानां सुरापो नात्र संशयः ॥ २०७



क्षेमिकोटपतङ्गत्वं स्वर्णहारी समाप्नुयात् ।  
 टण्णगुल्मलतात्वञ्च क्रमंशो गुरुतल्पगः ॥ २०८  
 ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् सुरापः स्यावदन्तकः ।  
 हेमहारी तु कुनखी दुश्चर्मा गुरुतल्पगः ॥ २०९  
 यो येन संवसत्येषां स तस्मिङ्गोऽभिजायते ।  
 श्रन्नहर्तामयावो स्यान्मूको वागपहारकः ॥ २१०  
 धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः पिशुनः पूतिनासिकः ।  
 तैलहृतैलपायो स्यात् पूतिवक्त्रस्तु सूचकः ॥ २११  
 परस्य योषितं हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च ।  
 अरण्ये निर्ज्जने घोरे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ २१२  
 हीनाजाती प्रजायेत पररत्नपहारकः ।  
 पतशाकं शिखी हृत्वा गन्धाम्बुच्छुन्दरिः शुभान् ॥ २१३  
 जपिको धान्यहारी स्यादयानमुष्ट्रं फलं कपिः ।  
 जलं प्लवः पयः काको गृहहारी ह्यपस्करम् ॥ २१४  
 मधु दंशः पलं गृध्रो गां गोधाम्निं वकस्तथा ।  
 श्वित्री वस्त्रं श्वा रसन्तु चीरो लवणहारकः ॥ २१५  
 प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्तेयकर्मणि ।  
 द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणिजातयः ॥ २१६  
 यथा कर्मफलं प्राप्य तिर्यक्तं कालपर्ययात् ।  
 जायन्ते लक्षणभ्रष्टा दरिद्राः पुरुषाधमाः ॥ २१७  
 ततो निष्कल्मषीभूताः कुले मर्हति योगिनः ।  
 जायन्ते विद्ययोपेता धनधान्यसमन्विताः ॥ २१८  
 विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।  
 अनियमाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ २१९

तस्मात्तेनेह कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।  
 एवमस्यान्तरात्मा च लोकश्चैव प्रसौदति ॥ २२०  
 प्रायश्चित्तमकुर्व्वाणाः पापेषु निरता नराः ।  
 अथश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान् यान्ति दारुणान् ॥ २२१  
 तामिस्रं लोहशङ्कुञ्चं महानिरयशाल्यली ।  
 रौरवं कुट्मलं पूतिमृत्तिकं कालसूतकम् ॥ २२२  
 सङ्क्रातं लोहितोदञ्चं सविषं सम्प्रतापनम् ।  
 महानरककाक्रोलं सञ्जीवनमहापथम् ॥ २२३  
 अवौचिमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च ।  
 असिपत्रवनञ्चैव तापनञ्चैकविंशकम् ॥ २२४  
 महापातकजैर्वैरैरुपपातकजैस्तथा ।  
 अन्विता यान्त्यचरितप्रायश्चित्ता नराधमाः ॥ २२५  
 प्रायश्चित्तेरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् ।  
 कामतोव्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते ॥ २२६  
 ब्रह्महा मद्यपः स्तेनो गुरुतल्पंग एव च ।  
 त्रिते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥ २२७  
 गुरुणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः ।  
 ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ २२८  
 निषिद्धभक्षणं जैह्वामूतकर्षश्च वचोऽनृतम् ।  
 रजस्वलासुखास्वादः सुरापानसमानि तु ॥ २२९  
 अश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा ।  
 निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णं स्तेयसम्मितम् ॥ २३०  
 सखिभार्याकुमारोषु स्वयोनिष्वन्यजासु च ।  
 सगोत्रामु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसरां स्मृतम् ॥ २३१



पितुः स्वभारं मातुश्च मातुलानीं सुषामपि ।  
 मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥ २३२  
 आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ।  
 कृत्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रिया अपि ॥ २३३  
 गोवधो ब्राह्म्यता स्तेयमृणानाञ्चानपक्रिया ।  
 अनाहिताग्नितापण्यविक्रयः परिवेदनम् ॥ २३४  
 भृतादध्ययनादानं भृतकाध्यापनं तथा ।  
 पारदार्यं पारिवित्त्यं वार्द्ध्यं लवणक्रिया ॥ २३५  
 स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो निन्दिताश्रीपजीवनम् ।  
 नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानाञ्चैव विक्रयः ॥ २३६  
 धान्यकुप्यपशुस्तेयमयाज्यानाञ्च याजनम् ।  
 पितृमातृगुरुत्यागस्तडागारामविक्रयः ॥ २३७  
 कन्यासन्दूषणञ्चैव परिवेदकयाजनम् ।  
 कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम् ॥ २३८  
 आत्मार्थं च क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।  
 स्वाध्यायाग्निसुतत्यागो वान्धवत्याग एव च ॥ २३९  
 इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधिजीवनम् ।  
 हिंसायन्त्रविधानञ्च व्यसनान्यात्मविक्रयः ॥ २४०  
 शूद्रप्रेथं होनसख्यं होनयोनिनिषेवणम् ।  
 तथैवानाश्रमे वासः परान्न परिपुष्टता ॥ २४१  
 असच्छास्त्राधिगमनमाकरेष्वधिकारिता ।  
 भार्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकम् ॥ २४२  
 शिरःकपालौ ध्वजवान् भिक्षाश्री कर्म वेदयन् ।  
 ब्रह्महा हादशाब्दानि मितभुक् गृहिमाप्नुयात् ॥ २४३

ब्राह्मणस्य परिव्राणाद्गवां द्वादशकस्य वा ।

तथाश्वमेधावभ्यञ्जानाद्वा शुद्धिमाप्नुयात् ॥ २४४

दीर्घतौत्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं यामथापि वा ।

दृष्ट्वा पथि निरातङ्गं कृत्वा वा ब्रह्मज्ञा शुचिः ॥ २४५

आनीय पिप्रसव्यं हृतं घातित एव वा ।

तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जीवन्नपि विशुध्यति ॥ २४६

लोमभक्तः स्वाहोत्थं द्वि लोमप्रभति वै तनुम् ।

मज्जानां जुहुवाद्यापि भस्मैरेभियदाव्रतम् ॥ २४७

संग्रामे वा हतो लक्ष्यभूतः शुद्धिमवाप्नुयात् ।

मृतकल्पः प्रहारात्तौ जीवन्नपि विशुध्यति ॥ २४८

अरस्ते नियतो जह्वा त्रिवेदेदस्य संहिताम् ।

मुच्यते वा मिलासोत्वा प्रतिस्नातः शरस्वतौम् ॥ २४९

पात्रे धनं वा पर्याप्तं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

आदातुश्च विशुद्ध्यर्थमिष्टिर्वैश्वानरी स्मृता ॥ २५०

यागस्थलविद्विधाती चरेद्ब्रह्महृणो व्रतम् ।

गर्भहा च यथावर्णं तथालेयान्निभूदकः ॥ २५१

चरेद्व्रतमहत्वापि घातार्थञ्चेत् समागतः ।

द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत् ॥ २५२

सुरासुष्टुतगोमूत्रपयसामग्निभक्षिभम् ।

सुरापोऽन्यतमं पीत्वा मरणाच्छुद्धिमृच्छति ॥ २५३

बालवासा जटी वापि ब्रह्महत्याव्रतश्चरेत् ।

पिण्याकं वा कणां वापि भक्षयेन्निसमा निशि ॥ २५४

अज्ञानात् तु सुरां पीत्वा रेतोविष्मूत्रमेव वा ।

पुनः संस्कारमहन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ २५५



यतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिवेत् ।  
 इहैव तु शुनी गृध्री शूकरी चाभिजायते ॥ २५६  
 ब्राह्मणस्पर्णहारी तु राज्ञे मुषलमर्पयेत् ।  
 स्वकर्म ख्यापयंस्तेन हतो मुक्तोऽपि वा शुचिः ॥ २५७  
 अनिवेद्य नृपे शुध्येत् सुरापव्रतमाचरन् ।  
 आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्वा विप्रतुष्टिक्तम् ॥ २५८  
 तप्तेऽयःशयने सार्द्धमायस्या योषिता स्वयेत् ।  
 गृहोत्थोत्कृत्य वृषणी नैर्ऋत्यां वोत्सृजेत्तनुम् ॥ २५९  
 प्राजापत्यं चरेत् कच्छं समा वा गुरुतल्यगः ।  
 चान्द्रायणं वा त्वोन्मासानभ्यस्यन् वेदसंहिताम् ॥ २६०  
 एभिस्तु संवसेद्यो वै वत्सरं सोऽपि तत्समः ।  
 कन्यां समूहहेदेषां सोपवासाभ्रकिञ्चनाम् ॥ २६१  
 चान्द्रायणं चरेत् सर्वानवकृष्टान्निहन्त्य तु ।  
 शूद्रोऽधिकारहोनोऽपि कालेनानेन शुध्यति ॥ २६२  
 मिथ्याभिर्गोसिनो दोषो समोभूतवादिनः ।  
 मिथ्याभिश्स्तपापञ्च समादत्ते मृषा वदन् ॥ २६३  
 पञ्चगव्यं पिवेद्गोघ्नो मासमासीत संयतः ।  
 गोष्ठेशयो गोऽनुगामी गोपदानेन शुध्यति ॥ २६४  
 कच्छञ्चैवातिकच्छञ्च चरेद्वापि समाहितः ।  
 दद्यात्त्रिरात्रं वोपोष्य वृषभैकादशास्तु गाः ॥ २६५  
 उपपातकशुद्धिः स्याद्देवं चान्द्रायणेन वा ।  
 पयसा वापि मासेन पराकिणाथवा पुनः ॥ २६६  
 ऋषभैकसहस्रा गा दद्यात् क्षत्रवधे पुमान् ।  
 ब्रह्महत्याव्रतं वापि वत्सरत्रितयं चरेत् ॥ २६७

वैश्वहाव्यं चरेदेतद्दद्याद्वैकशतं गवाम् ।  
 षण्मासान् शूद्रहा ह्येतद्दद्याद्वेनर्द्दं शापि वा ॥ २६८  
 दुर्वृत्ता ब्रह्मविट्क्षत्रशूद्रयोषाः प्रमाप्य तु ।  
 दृतिं धनुर्व्वस्तमविं क्रमाद्दद्याद्विशुद्धये ॥ २६९  
 अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।  
 अस्थिमतां सहस्रञ्च तथानस्थिमतामनः ॥ २७०  
 मार्जारगोधानकुल-मण्डूकश्वपतत्रिणः ।  
 हत्वा त्र्यहं पिवेत् क्षीरं कृच्छ्रं वा पादिकञ्चरेत् ॥ २७१  
 गजे नौलवृषाः पञ्च शुक्रे वत्सो द्विहायनः ।  
 खराजमेषेषु वृषो देयः क्रौञ्चे त्रिहायनः ॥ २७२  
 हंसश्चेनकपिक्रव्याज्जलस्थलशिखरिणः ।  
 भासञ्च हत्वा दद्याद्गामक्रव्यादस्तु वत्सिकाम् ॥ २७३  
 उरगेष्वायसो दण्डः पण्डके त्वपुसौसकम् ।  
 कोले घृतघटो देय उष्ट्रे गुञ्जा ह्येऽंशुकम् ॥ २७४  
 तित्तिरौ तु तिलद्रोणं गजादीनामशक्नुवन् ।  
 दानं दातुञ्चरेत् कृच्छ्रकैकस्य विशुद्धये ॥ २७५  
 फलपुष्पाक्षरसजसत्त्वघाते घृताशनम् ।  
 किञ्चित् सास्थिवधे देयं प्रणायामस्त्वनस्थिके ॥ २७६  
 वृक्षगुल्मलतावीरूच्छेदने जप्यमृक्शतम् ।  
 सादोषधिवृथाच्छेदे क्षीराशौ गोऽनुगो दिनम् ॥ २७७  
 पुंश्चलीवानरखरैर्दृष्ट्योद्गादिवायसैः ।  
 प्रणायामं जले कृत्वा घृतं प्राप्य विशुध्यति ॥ २७८  
 यन्मेऽदरितइत्याभ्यां स्कन्नं रेतोऽनुमन्त्रयेत् ।  
 स्तनान्नदं भ्रूवोर्मध्य तेनानामिकया स्पृशेत् ॥ २७९



मयि तेज इति च्छायां स्वां दृष्ट्वाभ्युगतां जपेत् ।  
 सावित्रीमशुचीं दृष्टे चापल्ये चानृतेऽपि च ॥ २८०  
 अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारौ तु योषितम् ।  
 गर्हभं पशुमालभ्य नैऋत्यां स विशुध्यति ॥ २८१  
 भैक्षान्निकार्यं त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः ।  
 कामावकीर्णं इत्याभ्यां जुह्यादाहुतिद्वयम् ॥ २८२  
 उपस्थानं ततः कुर्यात् समासिञ्चत्वनेन तु ।  
 मधुमांसाशने कार्यः कच्छः शेषव्रतानि च ॥ २८३  
 प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा प्रसाद्यैव विशुध्यति ।  
 कच्छत्रयं गुरुः कुर्यान्म्रियेत प्रहितो यदि ॥ २८४  
 क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पातकम् ।  
 विपाके गोवृषाणाञ्च भेषजाग्निक्रियासु च ॥ २८५  
 महापापोपपापाभ्यां योऽभिषंसेन्मृषापरम् ।  
 अङ्गक्षो मासमासीत स जापी नियतेन्द्रियः ॥ २८६  
 अभिशस्तो मृषा कच्छं चरेदाग्नेयमेव वा ।  
 निर्व्वपेच्च पुरोडाशं वायव्यं पशुमेव व ॥ २८७  
 अनियुक्तो भ्रातृजायां गच्छंश्चान्द्रायणञ्चरेत् ।  
 त्रिरात्रान्ते घृतं प्राश्य गत्वोदक्यां विशुध्यति ॥ २८८  
 त्रीन् कच्छानाचरेद्ब्राह्मयाजकोऽभिचरन्नपि ।  
 वेदप्लावी यवाशब्दं त्यक्त्वा च शरणागतम् ॥ २८९  
 गोष्ठे वसन् ब्रह्मचारौ मासमेकं पयोव्रतः ।  
 गायत्रीजप्यनिरतो मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥ २९०  
 प्राणायामी जले स्नात्वा खरयानोद्भयानगः ।  
 नग्नः स्नात्वा च भुक्त्वा च गत्वा चैवं दिवास्त्रियम् ॥ २९१

गुरुं त्वंकृत्य हुंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ॥  
 बद्ध्वा वा वाससा क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेद्दिनम् ॥ २८२  
 विप्रो दण्डोद्यमे कच्छस्वतिकच्छो निपातने ।  
 कच्छातिकच्छोऽसृकपाते कच्छोऽभ्यन्तरशोणिते ॥ २८३  
 देशं कालं वयः शक्तिं पापञ्चावेक्ष्य यत्नतः ।  
 प्रायश्चित्तं प्रकल्प्य स्यादयत्र नोक्ता च निष्कृतिः ॥ २८४  
 दासोऽकुम्भं वह्निर्ग्रामान्नियेयुः स्ववान्धवाः ।  
 पतितस्य वह्निः कुर्युः सर्वकार्येषु चैव तम् ॥ २८५  
 चरितव्रत आयाते निनयेरन् नवं घटम् ।  
 जुगुप्सेरन् न चाप्येनं संवसेयुश्च सर्वशः ॥ २८६  
 पतितानामेष एव विधिः स्त्रीणां प्रकोर्तितः ।  
 वासो गृहान्तिके देयमन्नं वासः सरक्षणम् ॥ २८७  
 नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनम् ।  
 विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम् ॥ २८८  
 शरणागतवालस्त्रीहिंसकान् संवसेन्न तु ।  
 चोर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमान् ॥ २८९  
 घटेऽपवर्जिते ज्ञातिमध्यस्थो यवसं गवाम् ।  
 प्रदद्यात् प्रथमं गोभिः सत्कृतस्य हि सत्क्रिया ॥ ३००  
 विख्यातदोषः कुर्वीत पर्षदोऽनुमतं व्रतम् ।  
 अनभिख्यातदोषस्तु रहस्यं व्रतमाचरेत् ॥ ३०१  
 त्विरात्रोपोषितो जप्त्वा ब्रह्महा त्वघमर्षणम् ।  
 अन्तर्जले विशुध्येत गां दत्त्वा च पयस्विनीम् ॥ ३०२  
 लोमभ्यः स्वाहेत्यथवा दिवसं मारुताशनः ।  
 जले स्थित्वाभिजुहुयाच्चत्वारिंशदष्टताहुतीः ॥ ३०३



त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा कुष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः ।  
 सुरापः स्वर्णहारी तु रुद्रजापौ जले स्थितः ॥ ३०४  
 सहस्रशोर्षाजापौ तु मुच्यते गुरुतल्पगः ।  
 गौर्द्वेया कर्मणोऽस्यान्ते पृथगेभिः पयस्विनी ॥ ३०५  
 प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।  
 उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥ ३०६,  
 ओङ्काराभिष्टुतं सोमसलिलं पावनं पिवेत् ।  
 कृत्या तु रेतोविष्णून् त्रिप्राशनञ्च द्विजोत्तमः ॥ ३०७  
 निशायां वा दिवा वापि यदज्ञानकृतं भवेत् ।  
 त्वैकात्म्यतन्मप्राकरणात्तत् सर्वं विप्रणश्यति ॥ ३०८  
 शुक्रियारण्यकजपो गायत्र्याश्च विशेषतः ।  
 सर्वपापहरा ह्येते रुद्रैकादशिनी तथा ॥ ३०९  
 यत्र यत्र च सङ्क्षौर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।  
 तत्र तत्र त्रिलैर्होमो गायत्र्या वाचनं तथा ॥ ३१०  
 वेदाभ्यासरतं क्षान्तं महायज्ञक्रियारतम् ।  
 न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ॥ ३११  
 वायुभक्षो दिवा तिष्ठन् रात्रिं नीत्वाऽसु सूर्यदृक् ।  
 जम्बा सहस्रं गायत्र्याः शुध्येद्ब्रह्मवधादृते ॥ ३१२  
 ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्दानं सत्यमकल्कता ।  
 अहिंसास्तेयमाधुर्यदमाश्चेति यमाः स्मृताः ॥ ३१३  
 स्नानमौनोपवासेज्या-स्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः ।  
 नियमा गुरुशुश्रूषाशौचाक्रोधाप्रमादताः ॥ ३१४  
 गोमूत्रं गोमयं क्षौरं दधि सर्पिः कुशीदकम् ।  
 जग्ध्वा परेऽहन्युपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरेत् ॥ ३१५

पृथक्सान्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः ।

सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनः स्मृतः ॥ ३१६

पर्णोदुम्बरराजीव-विल्वपत्रकुशोदकैः ।

प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः ॥ ३१७

तप्तक्षीरघृताम्बुनामेकैकं प्रत्यहं पिवेत् ।

एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः ॥ ३१८

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥ ३१९

यथाकथञ्चित्त्रिगुणं प्राजापत्योऽयमुच्यते ।

अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात् पाणिपूरान्नभोजनः ॥ ३२०

कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम् ।

द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्तितः ॥ ३२१

पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् ।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते ॥ ३२२

एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।

तुलापुरुष इत्येष त्रयः पाञ्चदशाहिकः ॥ ३२३

तिथिवृद्ध्या चरेत् पिण्डान् शुक्ले शिख्यण्डसंस्मितान् ।

एकैकं क्वासयेत् कष्टे पिण्डं चान्द्रायणं चरन् ॥ ३२४

यथाकथञ्चितं पिण्डानां त्रत्वारिंशच्छतद्वयम् ।

मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम् ॥ ३२५

कुर्यात्त्रिषवणश्रायी कृच्छ्रं चान्द्रायणं तथा ।

पवित्राणि जपेत्पिण्डान् गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ॥ ३२६

अनादिष्टेषु पापेषु शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु ।

धर्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥ ३२७



कृच्छ्रकृद्भक्तकामस्तु महतीं श्रियमाप्नुयात् ।  
 यथा गुरुकृतफलं प्राप्नोति च समाहितः ॥ ३२८  
 श्रुत्वैतानृषयो धर्मान् याज्ञवल्केन भाषितान् ।  
 इदमुचुर्माहात्मानं योगीन्द्रममितीजसम् ॥ ३२९  
 ये इदं धारयिष्यन्ति धर्माशास्त्रसतन्द्रिताः ।  
 इहलोके यशः प्राप्य ते यास्यन्ति त्रिपिष्टपम् ॥ ३३०  
 विद्यार्थी प्राप्नुयाद्विद्यां धनकामो धनं तथा ।  
 आयुष्कामस्तथैवायुः श्रीकामो महतीं श्रियम् ॥ ३३१  
 श्लोकत्रयमपि ह्यस्माद्यः श्राद्धे आवयिष्यति ।  
 पितॄणां तस्य तृप्तिः स्यादक्षया नात्र संशयः ॥ ३३२  
 ब्राह्मणः पात्रतां याति क्षत्रियो विजयो भवेत् ।  
 वैश्योऽपि धान्यधनवानस्य शास्त्रस्य धारणात् ॥ ३३३  
 य इदं आवयेद्विप्रान् द्विजान् सर्वसु पर्वसु ।  
 अश्वमेधफलं तस्य तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ३३४  
 श्रुत्वैतद्व्याज्ञवल्केणऽपि प्रीतात्मा मुनिभाषितम् ।  
 एवमस्मिन्वति होवाच नमस्कृत्य स्वयम्भूवे ॥ ३३५  
 इति श्रोत्याज्ञवल्क्ये धर्माशास्त्रे प्रायश्चित्तं  
 नाम तृतीयाऽध्यायः ॥ ३ ॥





## हारौतसंहिता ।

प्रथमोऽध्यायः ।

ये वर्णाश्रमधर्मस्थास्ते भक्ता केशवं प्रति ।  
इति पूर्वं त्वया प्रोक्तं भूर्भुवःस्वर्दिजोत्तमाः ॥ १  
वर्णानामाश्रमाणाञ्च धर्मान् नो ब्रूहि सत्तम ।  
येन रुन्तुष्यते देवो नारसिंहः सनातनः ॥ २

मार्कण्डेयः ॥

अत्राहं कथयिष्यामि पुराहत्तमनुत्तमम् ।  
ऋषिभिः सह संवादं हारौतस्य महात्मनः ॥ ३  
हारौतं सर्वधर्मज्ञमासीनमिव पायकम् ।  
प्रणिपत्याब्रुवन् सर्वे मुनयो धर्मकाङ्क्षिणः ॥ ४  
भगवन् सर्वधर्मज्ञ सर्वधर्मप्रवर्त्तक ।  
वर्णानामाश्रमाणाञ्च धर्मान् नो ब्रूहि भार्गव ॥ ५  
समासाद्योगशास्त्रञ्च विष्णुभक्तिकरं परम् ।  
एतच्चान्यञ्च भगवन् ब्रूहि नः परमो गुरुः ॥ ६  
हारौतस्तानुवाचाथ तैरेवं चोदितो मुनिः ।  
शृण्वस्तु मुनयः सर्वे धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ ७  
वर्णानामाश्रमाणाञ्च योगशास्त्रञ्च सत्तमाः ।  
सन्त्यर्थं मुच्यते मर्त्यो जन्मसंसारवन्धनात् ॥ ८  
पुरा देवो जगत्स्रष्टा परमात्मा जलोपरि ।  
सुष्वाप भोगिपर्यङ्गे शयने तु त्रिया सह ॥ ९

तस्य सुप्तस्य नाभौ तु महत् पद्ममभूत् किल ।  
 पद्ममध्ये ऽभवद् ब्रह्मा वेदवेदाङ्गभूषणः ॥ १०  
 स चोक्तो देवदेवेन जगत् सृज पुनःपुनः ।  
 सोऽपि सृष्ट्वा जगत् सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ ११  
 यद्वसिष्ठार्थमनघान् ब्राह्मणान् सुखतोऽसृजत् ।  
 असृजत् क्षत्रियान् वाह्वीर्वैश्यान्पुरूदशतः ॥ १२  
 शूद्रांश्च पादयोः सृष्ट्वा तेषाञ्चैवानुपूर्वशः ।  
 यथा प्रोवाच भगवान् ब्रह्मयोनिः पितामहः ॥ १३  
 तद्वचः सम्यग्वक्ष्यामि शृणुत द्विजसत्तमाः ।  
 धनं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं मोक्षफलप्रदम् ॥ १४  
 ब्राह्मण्यां ब्राह्मणेनैवमुत्पन्नो ब्राह्मणः स्मृतः ।  
 तस्य धर्मं प्रवक्ष्यामि तद्योग्यं देशमेव च ॥ १५  
 कृष्णसारो नृगो यत्र स्वभावेन प्रवर्तते ।  
 तस्मिन् देशे वसेद्धर्मः सिध्यति द्विजसत्तमाः ॥ १६  
 षट्कर्माणि निजान्याहुर्ब्राह्मणस्य महात्मनः ।  
 तैरेव सततं यस्तु वर्तयेत् सुखमेधते ॥ १७  
 अध्यापनञ्चाध्ययनं याजनं यजनं तथा ।  
 दानं प्रतिग्रहश्चेति षट्कर्माणीति चोच्यते ॥ १८  
 अध्यापनञ्च त्रिविधं धर्मार्थमृक्थकारणात् ।  
 श्रुशुषाकरणञ्चेति त्रिविधं परिकीर्तितम् ॥ १९  
 एषामन्यतमाभावे वृषाचारो भवेद्द्विजः ।  
 तत्र विद्या न दातव्या पुरुषेण हितैषिणा ॥ २०  
 योग्यानध्यापयेच्छिष्यानयोग्यानपि वर्जयेत् ।  
 विदितात् प्रतिगृह्णीयाद्गृहे धर्मप्रसिद्धये ॥ २१



वेदश्चैवाभ्यसन्नित्यं शुचौ देशे समाहितः ।  
 धर्मशास्त्रं तथा पाठ्यं ब्राह्मणैः शुद्धमानसैः ॥ २२  
 वेदवत् पठितव्यञ्च श्रोतव्यञ्च दिवा निशि ।  
 स्मृतिहीनाय विप्राय श्रुतिहीने तथैव च ॥ २३  
 दानं भोजनमन्यञ्च दत्तं कुलविनाशनम् ।  
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन धर्मशास्त्रं पठेद्विजः ॥ २४  
 श्रुतिस्मृती च विप्राणां चक्षुसी देवनिर्मिते ।  
 काणस्तत्रैकया हीनो द्वाभ्यामन्यः प्रकीर्तितः ॥ २५  
 गुरुशुश्रूषणश्चैव यथान्यायमतन्द्रितः ।  
 सायं प्रातरूपासीत विवाह्वाग्निं द्विजोत्तमः ॥ २६  
 सुस्नातस्तु प्रकुर्वीत वैश्वदेवं दिने दिने ।  
 अतिथीनागताच्छ्रुत्या पूजयेद्विचारतः ॥ २७  
 अन्यानभ्यागतान् विप्राण्पूजयेच्छक्तितो गृही ।  
 स्वदारनिरतो नित्यं परदारविबर्जितः ॥ २८  
 क्षतहोमस्तु भुञ्जीत सायं प्रातरुदारधौः ।  
 सत्यवादो जितक्रोधो नाधर्मो वर्त्तयेन्मतिम् ॥ २९  
 स्वकर्मणि च सम्प्राप्ते प्रमादान्न निवर्त्तते ।  
 सत्यां हित्यां वदेद्वाचं परलोकहितैषणौम् ॥ ३०  
 एष धर्मः समुद्दिष्टो ब्राह्मणस्य समासतः ।  
 धर्ममेव हि यः कुर्यात् स याति ब्रह्मणः पदम् ॥ ३१  
 इत्येष धर्मः कथित मयायं पृष्टो भवन्निस्त्वखिलाघहारौ ।  
 वदामि राज्ञामपि चैव धर्मान् पृथक् पृथक्प्रवोदत  
 विप्रवर्याः ॥ ३२  
 इति हारीते धर्मशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

## द्वितीयोऽध्यायः ।

क्षत्रादीनां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।  
येषु प्रवृत्ता विधिना सर्वे यान्ति परां गतिम् ॥ १  
राज्यस्थः क्षत्रियश्चापि प्रजा धर्मेण पालयन् ।  
कुर्यादध्ययनं सम्यग्यजेद्वयज्ञान् यथाविधि ॥ २  
दद्याद्दानं द्विजातिभ्यो धर्मबुद्धिसमन्वितः ।  
स्वभार्यानिरतो नित्यं षड् भागार्हः सदा नृपः ॥ ३  
नौतिशास्त्रार्थकुशलः सन्धिविशुद्धतत्त्ववित् ।  
देवब्राह्मणभक्तश्च पित्रकार्यपरस्तथा ॥ ४  
धर्मेण यजनं कार्यमधर्मपरिवर्जनम् ।  
उत्तमां गतिमाप्नोति क्षत्रियोऽप्येवमाचरन् ॥ ५  
गोरक्षां कृषिवाणिज्यं कुर्याद्देश्यो यथाविधि ।  
दानं देयं यथाशक्त्या ब्राह्मणानाञ्च भोजनम् ॥ ६  
दन्ममोहविनिर्मुक्तस्तथा वागनसूयकः ।  
स्वदारनिरतो दान्तः परदारविवर्जितः ॥ ७  
घनैर्विप्रान् भोजयित्वा यज्ञकाले तु याजकान् ।  
अप्रभुत्वञ्च वर्त्तेत धर्मोऽप्यादेहपातनात् ॥ ८  
यज्ञाध्ययनदानानि कुर्यान्नित्यमतन्द्रितः ।  
पित्रकार्यपरश्चैव नरसिंहार्चनापरः ॥ ९  
एतद्देश्यस्य धर्मोऽयं स्वधर्ममनुतिष्ठति ।  
एतदाचरते यो हि स स्वर्गी नात्र संशयः ॥ १०  
वर्णत्रयस्य शुश्रूषां कुर्याच्छुद्धः प्रयत्नतः ।  
दासवद्ब्राह्मणानाञ्च विशेषेण समाचरेत् ॥ ११



अयाचितप्रदाता च कष्टं वृत्तार्थमाचरेत् ।  
 पाकयज्ञविधानेन यजेद्देवमततन्द्रितः ॥ १२  
 शूद्राणामधिकं कुर्यादर्चनं न्यायवर्त्तिनाम् ।  
 धारणं जोर्णवस्त्रस्य विप्रस्योच्छिष्टभोजनम् ।  
 स्वदारेषु रतिश्चैव परदारविवर्जनम् ॥ १३  
 इत्थं कुर्यात् सदा शूद्रो मनोवाक्कायकर्मभिः ।  
 स्थानमैन्द्रमवाप्नोति नष्टपापः सुपुण्यकृत् ॥ १४  
 वर्णेषु धर्मा विविधा मयोक्ता  
 यथा तथा ब्रह्ममुखेरिताः पुरा ।  
 शृणुध्वमत्राश्रमधर्ममाद्यं  
 मयोच्यमानं क्रमशो मुनीन्द्राः ॥ १५  
 इति हारोते धर्मशास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

### तृतीयोऽध्यायः ।

उपनीतो माणवको वसेद्गुरुकुलेषु च ।  
 गुरो कुले प्रियं कुर्यात् कर्मणा मनसा गिरा ॥ १  
 ब्रह्मचर्यमधःशय्या तथा वक्त्रे रूपासना ।  
 उदकुम्भान् गुरोर्दद्याद्गोशसञ्चेन्धनानि च ॥ २  
 कुर्यादध्ययनञ्चैव ब्रह्मचारौ यथाविधि ।  
 विधिं त्यक्त्वा प्रकुर्व्वाणो न स्वाध्यायफलं लभेत् ॥ ३  
 यः कश्चित् कुरुते धर्मं विधिं हित्वा दुरात्मवान् ।  
 न तत्फलमवाप्नोति कुर्व्वाणोऽपि विधिच्युतः ॥ ४

तस्माद्द्वंद्वतानीह चरेत् स्वाध्यायसिद्धये ।  
 शौचाचारमशेषन्तु शिष्येदगुरुसन्निधी ॥ ५  
 अजिनं दण्डकाष्ठञ्च मेखलाञ्चोपवीतकम् ।  
 धारयेदप्रमत्तश्च ब्रह्मचारौ समाहितः ॥ ६  
 सायं प्रातश्चरेद्भैक्षं भोज्याथं संयतेन्द्रियः ।  
 आचम्य प्रयतो नित्यं न कुर्यादन्तधावनम् ॥ ७  
 छत्रञ्चापानहञ्चैव गन्धमाल्यादि वर्जयेत् ।  
 नृत्यगौतमथालापं मैथुनञ्च विवर्जयेत् ॥ ८  
 हस्त्यश्वारोहणञ्चैव सन्त्यजेत् संयतेन्द्रियः ।  
 सन्ध्यापास्तिं प्रकुर्वीत ब्रह्मचारौ व्रतस्थितः ॥ ९  
 अभिवाद्य गुरोः पादौ सन्ध्याकर्मावसानतः ।  
 तथा योगं प्रकुर्वीत मातापिशोश्च भक्तितः ॥ १०  
 एतेषुऽत्रिषु नष्टेषु नष्टाः स्युः सर्वदेवताः ।  
 एतेषां शासने तिष्ठेद्ब्रह्मचारौ विमत्सरः ॥ ११  
 अधीत्य च गुरोर्वेदान् वेदी वा वेदमेव वा ।  
 गुरवे दक्षिणां दद्यात् संयमो ग्राममावसेत् ॥ १२  
 थस्त्रैतानि सुगुमानि जिह्मीपस्थोदरं करः ।  
 सश्याससमयं कृत्वा ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यया ॥ १३  
 तस्मिन्नेव नथेत् कालमाचार्यं यावदायुषम् ।  
 तदभावे च तत्पुत्रे तच्छिष्ये वाथवा कुले ॥  
 न विवाहोऽन सश्यासो नैष्टिकस्य विधीयते ॥ १४  
 इमं यो विधिमास्थाय त्यजेद्देहमतन्द्रितः ।  
 नेह भूयोऽपि जायेत ब्रह्मचारौ दृढव्रतः ॥ १५



यो ब्रह्मचारी विधिना समाहित  
 श्वरेत् पृथिव्यां गुरुसेवने रतः ।  
 सम्प्राप्य विद्यामतिदुर्लभां शिवां  
 फलञ्च तस्याः सुलभन्तु विन्दन्ति ॥ १६  
 इति हारीते धर्मशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

### चतुर्थोऽध्यायः ।

गृहीतवेदाध्ययनः श्रुतशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।  
 असमानार्पणगोत्रां हि कन्यां सम्भ्राट्कां शुभाम् ॥ १  
 सर्व्वावयवसम्पर्णां सुवृत्तामुदहेन्नरः ।  
 ब्राह्मेण विधिना कुर्यात् प्रशस्ते न द्विजोत्तमः ॥ २  
 तथान्ये बहवः प्रोक्ता विवाहा वर्षधर्मतः ।  
 औपासनञ्च विधिवदाहृत्य द्विजपुङ्गवाः ॥ ३  
 सायं प्रातश्च जूड्यात् सर्व्वाकालमतन्द्रितः ।  
 स्नानं कार्यं ततो नित्यं दन्तधावनपूर्वकम् ॥ ४  
 उषःकाले समुत्थाय हस्तशीचो यथाविधि ।  
 मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ॥ ५  
 तस्माच्छुष्कमथार्द्रं वा भक्षयेद्दन्तकाष्ठकम् ।  
 करञ्जं खादिरं वापि कदम्बं कुरवं तथा ॥ ६  
 सप्तपर्णपृश्निपर्णीजम्बुनिम्बं तथैव च ।  
 अपामागञ्च विल्वञ्चार्कञ्चोडुम्बरमेव च ॥ ७  
 एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्मणि ।  
 दन्तकाष्ठस्य भक्षश्च समासेन प्रकीर्तितः ॥ ८

सर्व्वं कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ।  
 अष्टाङ्गुलेन मानेन दण्डकाष्ठमिहोच्यते ।  
 प्रादेशमात्रमथवा तेन दन्तान् विशोधयेत् ॥ ९  
 प्रतिपत्पूर्व्वषष्ठीषु नवम्याच्चैव सत्तमाः ।  
 दन्तानां काष्ठसंयोगाद्दहत्यासप्तमं कुलम् ॥ १०  
 अभावे दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धदिनेषु च ।  
 अथां द्वादशगण्डुषैर्मुखशुद्धिं समाचरेत् ॥ ११  
 स्नात्वा मन्त्रवदाचम्य पुनराचमनं चरेत् ।  
 मन्त्रवत् प्रोक्ष्य चात्मानं प्रक्षिपेदुदकाञ्जलिम् ॥ १२  
 आदित्येन सह प्रातर्भन्देहा नाम राक्षसाः ।  
 युध्यति वरदानेन ब्रह्मणोऽव्यक्तजम्बनः ॥ १३  
 उदकाञ्जलिनिक्षेपा गायत्र्या चाभिमन्विताः ।  
 निघ्नन्ति राक्षसान् सर्व्वान् भन्देहाख्यान् द्विजेरिताः ॥ १४  
 ततः प्रयाति सविता ब्राह्मणैर्भिरञ्जितः ।  
 मरोच्चाद्यैर्महाभागैः सनकाद्यैश्च योगिभिः ॥ १५  
 तस्मान्न लङ्घयेत् सन्ध्यां सायं प्रातः समाहितः ।  
 उल्लङ्घयति यो मोहात् स याति नरकं ध्रुवम् ॥ १६  
 सायं मन्त्रवदाचम्य प्रोक्ष्य सूर्य्यस्य चाञ्जलिम् ।  
 दत्त्वा प्रदक्षिणं कुर्याज्जलं स्पृष्ट्वा विशुध्यति ॥ १७  
 पूर्व्वीं सन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि ।  
 गायत्रीमभ्यसेत्तावद्यावदादित्यदर्शनात् ॥ १८  
 उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां सादित्याञ्च यथाविधि ।  
 गायत्रीमभ्यसेत्तावद्यावत्तारां न पश्यति ॥ १९  
 ततश्चावसथं प्राप्य कृत्वा ह्रीं स्वयं वुधः ।



सञ्चिन्त्य पोष्यवर्गस्य भरणार्थं विचक्षणः ॥ २०  
 ततः शिष्यहितार्थाय स्वाध्यायं किञ्चिदाचरेत् ।  
 ईश्वरश्चैव कार्यार्थमभिगच्छेद्द्विजोत्तमः ॥ २१  
 कुशपुष्पोन्मनादीनि गत्वा दूरं समाहरेत् ।  
 ततो माध्याह्निकं कुर्याच्छुचौ देशे मनोरमे ॥ २२  
 विधिं तस्य प्रवक्ष्यामि समासात् पापनाशनम् ।  
 स्नात्वा येन विधानेन मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ॥ २३  
 स्नानार्थं मृदमानीय शुद्धाक्षततिलैः सह ।  
 सुमनाश्च ततो गच्छेन्नदीं शुद्धजलाधिकाम् ॥ २४  
 नद्यान्तु विद्यमानायां न स्नायादन्यवारिणि ।  
 न स्नायादल्पतोयेषु विद्यमाने बह्वदके ॥ २५  
 सरिद्धरं नदीस्नानं प्रतिस्तीतः स्थितश्चरेत् ।  
 तडागादिषु तोयेषु स्नायाच्च तदभावतः ॥ २६  
 शुचिदेशं समभ्युक्ष्य स्थापयेत् सकलाम्बरम् ।  
 मृत्तोयेन स्वकं देहं लिम्पेत् प्रक्षाल्य यत्नतः ॥ २७  
 स्नानादिकञ्च सम्प्राप्य कुर्यादाचमनं बुधः ।  
 सोऽन्तर्जलं प्रविश्याथ वाग्यतो नियमेन हि ।  
 हरिं संस्मृत्य मनसा मज्जयेच्चूरुमज्जले ॥ २८  
 ततस्तीरं समासाद्य आचम्यापः समन्वतः ।  
 प्रोक्षयेद्धारुणैर्मन्त्रैः पात्रमानीभिरेव च ॥ २९  
 कुशाग्रकततोयेन प्रोक्ष्यात्मानं प्रयत्नतः ।  
 स्योनाष्टथिवीति मृदुगात्रे इदं विष्णुरिति द्विजाः ॥ ३०  
 ततो नारायणं देवं संस्मरेत् प्रतिमज्जनम् ।  
 निमज्जान्तर्जले सम्यक् क्रियते चाघमर्षणम् ॥ ३१

स्नात्वाक्षततिलैस्तद्वेवर्षिपितृभिः सह ।  
 तर्पयित्वा जलं तस्मान्निष्पीड्य च समाहितः ॥ ३२  
 जलतीरं समासाद्य तत्र शुक्ले च वाससी ।  
 परिधायोत्तरोयञ्च कुर्यात् केशान्न धूनेयेत् ॥ ३३  
 न रक्तमूल्यं वासो न नौलाञ्च प्रशस्यते ।  
 मलाक्तं गन्धह्वेनञ्च वर्जयेदम्बरं बुधः ॥ ३४  
 ततः प्रचालयेत् पादौ मृत्तोयेन विचक्षणः ।  
 दक्षिणन्तु करं कृत्वा गोकर्णाकृतवत् पुनः ॥ ३५  
 त्रिः पिवेदीक्षितं तोयमास्यं द्विः परिमार्जयेत् ।  
 पादौ शिरस्ततोऽभ्युक्ष्य त्रिभिरास्यमुपसृशेत् ॥ ३६  
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुषौ समुपसृशेत् ।  
 तथैव पञ्चभिर्मूर्ध्नि सृशेदेवं समाहितः ॥ ३७  
 अनेन विधिनाचस्य ब्राह्मणः शुद्धमानसः ।  
 कुर्वीत दर्भपाणिस्तूदङ्मुखः प्राङ्मुखोऽपि वा ॥ ३८  
 प्राणायामत्रयं धीमान् यथान्यायमतन्द्रितः ।  
 जपयज्ञं ततः कुर्याद्वायवीं वेदमातरम् ॥ ३९  
 त्रिविधो जपयज्ञः स्यात्तस्य तत्त्वं त्रिविधतः ।  
 वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधाकृतिः ॥ ४०  
 त्रयाणामपि यज्ञानां श्रेष्ठः स्यादुत्तरोत्तरः ॥ ४१  
 यदुच्चनीचोच्चारतैः शब्दैः स्रष्टृपदाक्षरैः ।  
 मन्त्रमुच्चारयन् वाचा जपयज्ञस्तु वाचिकः ॥ ४२  
 शनैरुच्चारयन्मन्त्रं किञ्चिदोष्ठी प्रचालयेत् ।  
 किञ्चिच्छ्रवणयोग्यः स्यात् स उपांशुर्जपः स्मृतः ॥ ४३



धिया प्रदाक्षरश्रेण्या अवर्णमपदाक्षरम् ।  
 शब्दार्थचिन्तनाभ्यान्तु तदुक्तं मानसं स्मृतम् ॥ ४४  
 जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति ।  
 प्रसन्ने विपुलान् गोद्वान् प्राप्नुवन्ति मनीषिणः ॥ ४५  
 राक्षसाश्च पिशाचाश्च महासर्पाश्च शीषणाः ।  
 जपिताम्नोपसर्पन्ति दूरादेव प्रयान्ति ते ॥ ४६  
 कृन्द् ऋष्यादि विज्ञाय जपेन्नन्तमतन्द्रितः ।  
 जपेदहरहर्ज्ञात्वा गायत्रीं मनसा द्विजः ॥ ४७  
 सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।  
 गायत्रीं यो जपेन्नित्यं स न पापेन लिप्यते ॥ ४८  
 अथ पुष्पाञ्जलिं कृत्वा भानवे चोर्ध्वाहुकः ।  
 उदुत्यञ्च जपेत् सूक्तं तच्चक्षुरिति चापरम् ॥ ४९  
 प्रदक्षिणमुपावृत्य नमस्कृत्याह्निवाकरम् ।  
 ततस्तीर्थेन देवादीनङ्गिः सन्तर्पयेद्द्विजः ॥ ५०  
 स्नानवस्त्रान्तु निष्पौष्ट्य पुनराचमनं चरेत् ।  
 तद्वज्रक्तजनस्येह स्नानं दानं प्रकीर्तितम् ॥ ५१  
 दर्भासीनो दर्भपाणि ब्रह्मयज्ञविधानतः ।  
 प्राङ्मुखो ब्रह्मयज्ञान्तु कुर्याच्छ्रद्धासमन्वितः ॥ ५२  
 ततोऽर्घं भानवे दद्यात्तिलपुष्पाक्षतान्वितम् ।  
 उत्थाय मूर्ध्नि पर्यन्तं हंसः शुचिषदित्वा च ॥ ५३  
 ततो देवं नमस्कृत्य गृहं गच्छेत्ततः पुनः ।  
 विधिना पुरुषसूक्तस्य गत्वा विष्णुं समर्चयेत् ॥ ५४  
 वैश्वदेवं ततः कुर्याद्बलिकर्म विधानतः ।  
 गोदोहमात्रमाकाङ्क्षे दत्तिथिं प्रति वै गृही ॥ ५५

अष्टष्टपूर्वमज्ञातमतिथिं प्राप्तमर्चयेत् ।

स्वागतासनदानेन प्रत्युत्थानेन चाम्युना ॥ ५६

स्वागतेनाग्नयस्तुष्टा भवन्ति गृहमेधिनः ।

आसनेन तु दत्तेन प्रीतो भवति देवराट् ॥ ५७

पादशौचेन पितरः प्रीतिमायान्ति दुर्लभाम् ।

अन्नदानेन युक्तेन तृप्यते हि प्रजापतिः ॥ ५८

तस्मादतिथये कार्यं पूजनं गृहमेधिना ।

भक्त्या च शक्तितो नित्यं विष्णोरर्चादनन्तरम् ॥ ५९

भिक्षाञ्च भिक्षवे दद्यात् परिव्राट् ब्रह्मचारिणे ।

अकल्पितान्नमुद्धृत्य सव्यञ्जनसमन्वितम् ॥ ६०

अकृते वैश्वदेवेऽपि भिक्षौ च गृहमागते ।

उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत् ॥ ६१

वैश्वदेवकृतान् दोषाञ्छक्तो भिक्षुर्यपोहितुम् ।

न हि भिक्षुकृतान् दोषान् वैश्वदेवो व्यपोहति ॥ ६२

तस्मात् प्राप्ताय यतये भिक्षां दद्यात् समाहितः ।

विष्णुरेव यतिच्छाय इति निश्चित्य भावयेत् ॥ ६३

सुवासिनीं कुमारीञ्च भोजयित्वा नरानपि ।

वालवृद्धांस्ततः शेषं स्वयं भुञ्जीत वा गृही ॥ ६४

प्राप्नुवोदङ्मुखो वापि मौनी च भित्तभाषकः ।

अन्नमादौ नमस्कृत्य प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ६५

एवं प्राणाहुतिं कुर्यान्मन्त्रेण च पृथक् पृथक् ।

ततः स्वादुकरान्नञ्च भुञ्जीत सुसमाहितः ॥ ६६

आचम्य देवताभिष्टां संस्मरन्नुदरं स्पृशेत् ।

इतिहासपुराणाभ्यां कञ्चित् कालं नयेदबुधः ॥ ६७



ततः सन्ध्यामुपासौत वह्निर्गत्वा विधानतः ।  
 कृतहोमस्तु भुञ्जीत रात्रौ चातिथिभोजनम् ॥ ६८  
 सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् ।  
 नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसायं विधिः ॥ ६९  
 शिष्यान्ध्यापयेच्चापि अनध्याये विसर्जयेत् ।  
 स्मृत्युक्तान्श्रितान्श्चापि पुराणोक्तानां प द्विजः ॥ ७०  
 महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यामपि पर्वसु ।  
 तथाक्षयतृतीयायां शिष्यान् नाध्यापयेद्द्विजः ॥ ७१  
 माघमासे तु सप्तम्यां रथ्याख्यायान्तु वर्जयेत् ।  
 अध्यापनं समभ्यञ्जन् स्नानकाले च वर्जयेत् ॥ ७२  
 नौयमानं शवं दृष्ट्वा महीस्थं वा द्विजोत्तमाः ।  
 न पठेद्रुदितं श्रुत्वा सन्ध्यायान्तु द्विजोत्तमाः ॥ ७३  
 दानानि च प्रदेयानि गृहस्थेन द्विजोत्तमाः ।  
 हिरण्यदानं गोदानं पृथिवीदानमेव च ॥ ७४  
 एवं धर्मो गृहस्थस्य सारभूत उदाहृतः ।  
 य एवं श्रद्धया कुर्यात् स याति ब्रह्मणः पदम् ॥ ७५  
 ज्ञानोत्कर्षश्च तस्य स्वान्नारसिंहप्रसादतः ।  
 तस्मान्मुक्तिमवाप्नोति ब्राह्मणो द्विजसत्तमाः ॥ ७६  
 एवं हि विप्राः कथितो मया वः  
 समासतः शाश्वतधर्मराशिः ।  
 गृही गृहस्थस्य सती हि धर्मं  
 कुर्वन् प्रयत्नादरिमेति युक्तम् ॥ ७७  
 इति हारीते धर्मशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

## पञ्चमोऽध्यायः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि वानप्रस्थस्य सत्तमाः ।

धर्माश्रमं महाभागाः कथ्यमानं निबोधत ॥ १

गृहस्थः पुत्रपौत्रादीन् दृष्ट्वा पलितमात्मनः ।

भार्यां पुत्रेषु निक्षिप्य सह वा प्रविशेदनम् ॥ २

नखरोभाणि च तथा सितगात्रत्वगादि च ।

धारयन् जुहुयादग्निं वनस्थो विधिमाश्रितः ॥ ३

धान्यैश्च वनसम्भूतैर्नीवाराद्यैरनिन्दितैः ।

शाकमूलफलैर्वापि कुर्यान्नित्यं प्रयत्नतः ॥ ४

त्रिकालमानयुक्तस्तु कुर्यात्तीव्रं तपस्तदा ।

पक्षान्ते वा समश्रूयान्मासान्ते वा स्वपक्षभुक् ॥ ५

यथा चतुर्थकाते तु भुञ्जीयादष्टमेऽथवा ।

षष्ठे च कालेऽप्यथवा वायुभक्षोऽथवा भवेत् ॥ ६

घर्मे पञ्चाग्निमध्यस्थस्तथा वर्षे निराश्रयः ।

हेमन्ते च जले स्थित्वा नयेत् कालं तपस्वरन् ॥ ७

एवञ्च कुर्वता येन कृतबुद्धिर्यथाक्रमम् ।

अग्निं स्वात्मनि कृत्वा तु प्रव्रजेदुत्तरां दिशम् ॥ ८

आदेहपातं वनगो मौनमास्थाय तापसः ।

स्मरन्नतीन्द्रियं ब्रह्मं ब्रह्मलोके महीयते ॥ ९

तपो हि यः सेवति वन्यवासः समाधियुक्त प्रयतान्तरात्मा ।

विमुक्तपापो विमलः प्रशान्तः स याति दिव्यं पुरुषं पुराणम् ॥ १०

इति हारीते धर्मशास्त्रे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥



षष्ठोऽध्यायः ।

अतःपरं प्रवक्ष्यामि चतुर्थाश्रममुत्तमम् ।  
 अथवा तदनुष्ठाय तिष्ठन् मुच्येत वन्धनात् ॥ १  
 एवं वनाश्रमे तिष्ठन् पातयञ्चैव किंस्त्रिषम् ।  
 चतुर्थमाश्रमं गच्छेत् सत्र्यासविधिना द्विजः ॥ २  
 दत्त्वा पितृभ्यो देवेभ्यः मानुषेभ्यश्च यज्ञतः ।  
 दत्त्वा आहं पितृभ्यश्च मानुषेभ्यस्तथात्मनः ॥ ३  
 इष्टिं वैश्वानरीं कृत्वा प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ।  
 अग्निं स्वात्मनि संरोप्य मन्त्रवित् प्रव्रजेत् पुनः ॥ ४  
 ततः प्रभृति पुत्रादौ मूहालापादि वर्जयेत् ।  
 वन्धुनामभयं दद्यात् सर्वभूताभयं तथा ॥ ५  
 चिदण्डं वैणवं सम्यक् सन्ततं समपर्वकम् ।  
 देष्टितं कृष्णगोवालरज्जुमञ्चतुरङ्गुलम् ॥ ६  
 शीवायं मानसार्थञ्च मुनिभिः समुदाहृतम् ।  
 कौपीनाच्छादनं वासः कन्यां शीतनिवारिणीम् ॥ ७  
 पादुके चापि गृह्णीयात् कुर्याच्चान्यस्य संग्रहम् ।  
 एतानि तस्य लिङ्गानि यतेः प्रोक्तानि सर्व्वदा ॥ ८  
 संगृह्य कृतसत्र्यासो गत्वा तौर्थमनुत्तमम् ।  
 स्नात्वाचम्य च विधिवद्वस्त्रपूतेन वारिणा ॥ ९  
 तर्पयित्वा तु देवांश्च मन्त्रवद्भास्करं नमेत् ।  
 आत्मनः प्राङ्मुखो मौनी प्राणायामत्रयं चरेत् ॥ १०  
 गायत्रौञ्च यथाशक्ति जप्त्वा ध्यायेत् परं पदम् ।  
 स्थित्यर्थमात्मनो नित्यं भिक्षाटनमथाचरेत् ॥ ११

सायंकाले तु विप्राणां गृहाण्यभ्यवपद्य तु ।  
 सम्यग् याचेच्च कवलं दक्षिणेन करेण वै ॥ १२  
 पात्रं वामकरे स्थाप्य दक्षिणेन तु शेषयेत् ।  
 यावताक्षेण दक्षिणः स्यात्तावज्ज्ञेयं समाचरेत् ॥ १३  
 ततो निवृत्य तत्पात्रं संस्थाप्यान्यत्र संयमी ।  
 चतुर्भिरङ्गुलैश्चाद्य ग्रासमात्रं समाहितः ॥ १४  
 सर्व्वव्यञ्जनसंयुक्तं पृथक्पात्रे नियोजयेत् ।  
 सूर्यादिभूतदेवेभ्यो दत्त्वा सम्प्रोक्ष्य वारिणा ॥ १५  
 भुञ्जीत पात्रपुटके पात्रे वावभ्यतो यतिः ।  
 वटकाश्वत्थपर्णेषु कुम्भौतैन्दुकपात्रके ॥ १६  
 कौविदारकदम्बेषु न भुञ्जीयात् कदाचन ।  
 मलाक्ताः सर्व्व उच्यन्ते यतयः कांस्यभोजिनः ॥ १७  
 कांस्यभाण्डेषु यत् पाको गृहस्थस्य तथैव च ।  
 कांस्ये भोजयतः सर्व्वं किल्बिषं प्राप्नुयात्तयोः ॥ १८  
 भूक्त्वा पात्रे यतिर्नित्यं क्षालयेन्मन्त्रपूर्व्वकम् ।  
 न दुष्यते च तत्पात्रं यज्ञेषु च मसा इव ॥ १९  
 अथाचम्य निदिध्यास्य उपतिष्ठेत भास्करम् ।  
 जपध्यानेतिहासैश्च दिनशेषं नयेद्बुधः ॥ २०  
 कृतसन्ध्यस्ततो रात्रिं नयेद्देवगृहादिषु ।  
 हृत्पुण्डरीकनिलये ध्यायेदात्मानमव्ययम् ॥ २१  
 यदि धर्मरतिः शान्तः सर्व्वभूतसमो वशी ।  
 प्राप्नोति परमं स्थानं यत् प्राप्य न निवर्त्तते ॥ २२  
 त्रिदण्डभुङ्क्षुः हि पृथक् समाचरेच्छनैः शनैर्यस्तु  
 बहिर्मुखैः ।



सन्मुच्य संसारसमस्तबन्धनात् च याति विष्णोरमृतात्मनः

पटम् ॥ २३

इति हारीतै धर्मशास्त्रे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

### सप्तमोऽध्यायः ।

वर्णनामाश्रमाणाञ्च कथितं धर्मलक्षणम् ।  
 येन स्वर्गापवगञ्च प्राप्नुवन्ति द्विजातयः ॥ १  
 योगशास्त्रं प्रवक्ष्यामि सङ्क्षेपात् सारमुत्तमम् ।  
 यस्य च श्रवणादयान्ति मोक्षश्चैव समुत्तमः ॥ २  
 योगाभ्यासवलेनैव नश्येयुः पातकानि तु ।  
 तस्माद्योगपरो भूत्वा ध्यायेन्नित्यं क्रियापरः ॥ ३  
 प्राणायामेन वचनं प्रत्याहारेण चेन्द्रियम् ।  
 धारणाभिर्विशिष्टं कृत्वा पूर्वं दुर्धर्षणं मनः ॥ ४  
 एकाकारमना भन्दं बुधरूपमनामयम् ।  
 सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं ध्यायेज्जमदाधारमुच्यते ॥ ५  
 आत्मानं वहिरन्तःस्थं शुद्धचामोकरप्रभम् ।  
 रहस्येकान्तमासीनो ध्यायेदामरणान्तिकम् ॥ ६  
 जत् सर्वप्राणिहृदयं सर्वेषाञ्च हृदिस्थितम् ।  
 यच्च सर्वजनैर्ज्ञेयं सोऽहमस्मीति चिन्तयेत् ॥ ७  
 आत्मलाभमुखं यावत्तपोऽध्यानमुदीरितम् ।  
 श्रुतिस्मृत्यादिकं धर्मं तद्विरुद्धं न चाचरेत् ॥ ८

यथा रथोऽश्वहीनस्तु यथाश्वो रथिहीनकः ।

एवं तपश्च विद्या च संयुतं भैषजं भवेत् ॥ ८

यथान्नं मधुसंयुक्तं मधुरान्नेन संयुतम् ।

उभाभ्यामपि पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः ॥ १०

तथैव ज्ञानकर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्मशाश्वतम् ।

विद्यातपोभ्यां सम्पन्नो ब्राह्मणो योगतत्परः ॥ ११

देहद्वयं विहायाश्च मुक्तो भवति बन्धनात् ।

न तथा क्षीणदेहस्य विनाशो विद्यते क्वचित् ॥ १२

मया ते कथितः सर्वो वर्णाश्रमविभागशः ।

सङ्क्षेपेण द्विजस्येष्टा धर्मस्तेषां सनातनः ॥ १३

श्रुत्वैवं मुनयो धर्मं स्वर्गमोक्षफलप्रदम् ।

प्रणम्य तस्मिन् जग्मुर्मुदिताः स्वं स्वमाश्रमम् ॥ १४

मार्कण्डेयः ।

धर्मशास्त्रमिदं सर्वं हारीतमुखनिःसृतम् ।

अधोत्य कुरुते धर्मं स याति परमां गतिम् ॥ १५

ब्राह्मणस्य तु यत् कर्म कथितं वाङ्मजस्य च ।

कुरुजस्यापि यत् कर्म कथितं पादजस्य च ॥ १६

अन्यथा वर्त्तमानस्तु सद्यः पतति जातितः ।

यो यस्याभिहितो धर्मः स तु तस्य तथैव च ।

तस्मात् स्वधर्मं कुर्वीत द्विजो नित्यमनापदि ॥ १७

वर्णाश्रित्वारो राजेन्द्र चत्वारस्यापि चाश्रमाः ।

स्वधर्मं ये तु तिष्ठन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥ १८

स्वधर्मं यद्य नृणां नारसिंहः प्रसीदति ।

न तु यति तन्नान्नेन कर्मणा मधुसूदनः ॥ १९



अतः कुर्वन् निजं कर्म यथाकालमतन्द्रितः ।

सहस्रान्नीकदेवेशं नारसिंहञ्च सालयम् ॥ २०

उत्पन्नवैराग्यवलेन योगी

ध्यायेत् परं ब्रह्म सदाक्रियावान् ।

सत्यं सुखं रूपमनन्तमाद्यं

विज्ञाय देहं पदमेति विष्णोः ॥ २१

इति हारीते धर्मशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७







उशनःसंहिता ।

प्रथमोऽध्यायः ।

शौनकाद्याश्च मुनयः औशनं भार्गवं मुनिम् ।  
 नत्वा पप्रच्छुरखिलं धर्मशास्त्रविनिर्णयम् ॥ १  
 ऋषीणां शृण्वतां पूर्वमुशना धर्मतत्त्ववित् ।  
 धर्मार्थकाममोक्षाणां कारणं पापनाशनम् ॥ २  
 सुसमाधिहृदो यूयं शृणुध्वं गदतो मम ।  
 भार्गवं पितरं नत्वा उशनं धर्ममब्रवीत् ॥ ३  
 कृतोपनयनो वेदानधीयत द्विजौत्तमः ।  
 गर्भाष्टमे वाष्टमे वा स्वसूत्रोक्तविधानतः ॥ ४  
 दण्डे च मेखलामूत्रे कृष्णाजिनधरो मुनिः ।  
 भिक्षाहारो गुरुहितवीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥ ५  
 कार्यासमुपवीतं सन्निर्मितं ब्रह्मणा पुरा ।  
 ब्राह्मणानां त्रिवृत् सूत्रं शोणमाविक्रमेव वा ॥ ६  
 सदोपवीती चेव स्यात् सदा बद्धशिखा द्विजः ।  
 अन्यथा यत्कृतं वासः कार्पासं वा कषायकम् ।  
 तदेव परिधानीयं शुक्लमच्छिद्रमुत्तमम् ॥ ७  
 उत्तरोयं समाख्यातं वासःकृष्णाजिनं शुभम् ।  
 अभावे भव्यमजिनं रौरवं वा विधीयते ॥ ८  
 उपवीतं वामबाहुसव्यबाहुसमन्वितम् ।  
 उपवीतो भवेन्नित्यं निवीतं कण्ठलम्बनम् ॥ ९  
 सव्यबाहुं समुद्धृत्य दक्षिणेन धृतां द्विजाः ।  
 प्राचीनावीतमित्युक्तं पित्रे कर्मणि धारयेत् ॥ १०

अन्यगारे गवांगोष्ठे होमे जप्ये तथैव च ।  
 स्वाध्यायभीजने नित्यं ब्राह्मणानाञ्च सन्निधौ ॥ ११  
 उपासने गुरुणाञ्च सन्ध्योरुभयोरपि ।  
 उपवीतो भवेन्नित्यं विधिरेष सनातनः ॥ १२  
 मौञ्जी त्रिवृतसमा श्रद्धा कार्ष्णा विप्रस्य मेखला ।  
 मुञ्जाभावे कुशानाहुर्गन्धिनैकेन वा त्विभिः ॥ १३  
 धारयेद्विष्वपालाशं दण्डं केशान्तगं द्विजः ।  
 यज्ञाख्यवृक्षजं वाथ सौम्यं वृषणमेवच ॥ १४  
 सायं प्रातर्द्विजः सन्ध्यामुपासीत समाहितः ।  
 कामाक्षोभाङ्गयाम्बोहात्कदा न पतितो भवेत् ॥ १५  
 अग्निकाथं ततः कुर्यात् सायं प्रातः प्रसन्नधीः ।  
 स्नात्वा सन्तर्पयेद्देवान्पुत्रान् पितृगणांस्तथा ॥ १६  
 देवाभ्यर्च्य ततः कुर्यात् पुण्यैः पत्रेण चाम्बुभिः ।  
 अभिवादनशीलः स्यान्नित्यं वृद्धेषु धर्मातः ॥ १७  
 असावहन्तो नामेति सम्यक् प्रणतिपूर्वकम् ।  
 आयुरारोग्यवान् वित्तं द्रव्याद्यपरिवर्जितः ॥ १८  
 आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्राभिवादने ।  
 अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरस्ततः ॥ १९  
 यो न वेत्त्यभिवादस्य द्विजः प्रत्यभिवादनम् ।  
 नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ २०  
 सव्येन पाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।  
 सव्येन सव्यः स्पष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणम् ॥ २१  
 श्लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।  
 आददीत यतो ज्ञानं तत्पूर्वमभिवादयेत् ॥ २२



नोदकं धारयेद्भैक्षं पुष्पाणि समिधस्तथा ।  
 एवं विधानि चान्यानि न देवार्थेषु किञ्चन ॥ २३  
 ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रियाञ्चाप्यनामयम् ।  
 वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ २४  
 उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।  
 मातुलश्चशुरभ्रातृमातामहपितामही ।  
 वर्णकाश्च पितृव्यश्च सप्तैते पितरः कृताः ॥ २५  
 माता मातामही गुर्वी पितृमातृष्वसादयः ।  
 श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा ज्ञातव्या गुरवः स्त्रियः ॥ २६  
 इत्युक्ता गुरवः सर्वे मातृताः पितृतस्तथा ।  
 अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्मभिः ॥ २७  
 गुरुं दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेद्दभिवाद्य कृताञ्जलिः ।  
 न तैरुपविशेत् सार्द्धं विवदेदार्घ्यकारणात् ॥ २८  
 जीवितार्थमपि द्वेषं गुरुभिर्नैव भाषणम् ।  
 उदितोऽपि गुणैरन्यैर्गुरुहेषी पतत्यधः ॥ २९  
 गुरुणामपि सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ।  
 तेषामाद्यास्त्रयः श्रेष्ठास्तृतीया माता सुपूजिता ॥ ३०  
 यो हि वासयति दिवा येन सद्योपदिश्यते ।  
 ज्येष्ठो भ्राता च भर्त्ता च पञ्च ते गुरवस्तथा ॥ ३१  
 आत्मनः सर्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुनः ।  
 पूजनौयाः प्रयत्नेन पञ्चैते भूतिमिच्छता ॥ ३२  
 यावत् पिता च माता च हावेतौ निर्विकारणम् ।  
 तावत्सर्वं परित्यज्य पुनः स्यात्तत्परायणः ॥ ३३

पिता माता च सुप्रीतो स्यातां पुत्रगुणैर्यदि ।  
 स पुत्रः सकलं कर्म प्राप्नुयात् तेन कर्मणा ॥ ३४  
 नास्ति मातृसमं दैवं नास्ति पितृसमो गुरुः ।  
 तयोः प्रत्युपकारोऽपि न हि कश्चन विद्यते ॥ ३५  
 तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यात् कर्मणा मनसा गिरा ।  
 न ताम्यामननुज्ञातो धर्ममेकं समाचरेत् ॥ ३६  
 वर्ज्यित्वः मुक्तिफलं नित्यनैमित्तिकं तथा ।  
 धर्मसारः समुद्दिष्टः प्रेत्यानन्दफलपदः ॥ ३७  
 सम्यगाचारवक्तारं विस्तृष्टस्तदनुज्ञया ।  
 शिष्यो विद्याफलं भुङ्क्ते प्रेत्य चापद्यते दिवि ॥ ३८  
 यो भ्रातरं पितृसमं ज्येष्ठं मूढोऽवमन्यते ।  
 तेन दोषेण संप्रेत्य निरयं संप्रयच्छति ॥ ३९  
 पुंसाञ्चात्मनिवेशेण पूज्यो भर्त्ता च सम्मतः ।  
 यानि दातारि लोकेऽस्मिन्नुपकारोऽपि गौरवम् ॥ ४०  
 ये नरा भर्तृपिण्डार्थं स्वान् प्राणान् सन्त्यजन्ति हि ।  
 तेषामेव पराङ्मोकानुवाच भगवान् भृगुः ॥ ४१  
 मातुलांश्च पितृभ्यांश्च श्वशुरानृत्विजान् गुरुन् ।  
 असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय यवोयसः ॥ ४२  
 अवाच्यो दौर्ध्रिणो नाम्ना यवौयानपि यो भवेत् ।  
 भोः शब्दपूर्वकश्चैनमभिभाषेत धर्मवित् ॥ ४३  
 अभिवाद्याश्च पूर्व्वन्तु शिरसावघ्रशर्म च ।  
 ब्राह्मणक्षत्रिययैश्च श्रीकामैः सादरं सदा ॥ ४४  
 नाभिवाद्यास्तु विप्राणां क्षत्रियाद्याः कथञ्चन ।  
 ज्ञानकर्मगुणोपेता यद्यप्येतं बहुश्रुताः ॥ ४५



ब्राह्मणः सर्ववर्णानां स्वस्ति कुर्यादिति स्थितिः ।  
 सवर्णेऽप्यसवर्णानां कार्यमेवाभिवादनम् ॥ ४६  
 गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।  
 पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वस्याभ्यागतो गुरुः ॥ ४७  
 विद्या कर्म वयो वन्धुर्वित्तं भवति यस्य वै ।  
 मान्यस्थानानि पञ्चाहुः पूर्वं पूर्वं गुराणि च ॥ ४८  
 पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भवेत्तुगुणवान् हि यः ।  
 यत्रस्यात्सोऽत्रमानार्हः क्षुद्रोऽपिसभवेद् यदि ॥ ४९  
 पिण्डादेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः स्त्रियै राज्ञेऽस्य चक्षुषे ।  
 वृद्धाय भारहीनाय रोगिणे दुर्बलाय च ॥ ५०  
 भिक्षामाहृत्य शिष्टानां गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ।  
 निवेद्य गुरुवेऽग्नीयाद्वाग्यतस्तदनुज्ञया ॥ ५१  
 भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः ।  
 भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ ५२  
 मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वर्भाभिर्गनीं तथा ।  
 भिक्षेत भिक्षां प्रथमं यातु नैनं विमानयेत् ॥ ५३  
 सजातीयग्रहेष्वेवं सार्ववर्णिकमेव वा ।  
 भैक्षस्याचरणं प्रोक्तं पतितादिषु वर्जितम् ॥ ५४  
 वेदयज्ञाद्यहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।  
 ब्रह्मचारी चरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥ ५५  
 गुरोः कले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलवन्धुषु ।  
 अभ्यासेऽप्यथ शिष्टानां पूर्वं पूर्वं विदुर्जयेत् ॥ ५६  
 सर्वं वापि चरेद्दशमं पूर्वोक्तानामरुभवे ।  
 नियम्य प्रयतो वाचं हि शिष्टानवलोकयन् ॥ ५७

समाहृत्य तु तद्भेदं यावदर्धमिहाज्ञया ।  
 भुञ्जीत प्रयतो नित्यं वाग्यतो नान्यमानसः ॥ ५८  
 भैक्षेण वत्तयेन्नित्यं कामनाशोर्भवेद्ब्रती ।  
 भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरूपवाससमा स्मृता ॥ ५९  
 पूजयेदशनं नित्यमद्यादन्नमकुत्सयन् ।  
 दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्व्वतः ॥ ६०  
 अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं कुतमभोजनम् ।  
 अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात् तत् परिवर्जयेत् ॥ ६१  
 प्राञ्जुखोऽन्नानि भुञ्जीत दक्षिणमुख एव वा ।  
 नाद्याद्दक्षुखो नित्यं विधिपूर्व्वं सनातनं ॥ ६२  
 प्रक्षाल्य पाणिपादौ च भुञ्जानो दिरूपस्थेत् ।  
 शुचौ देशे समासौनोभक्तान्ते दिरूपस्थेत् ॥ ६३  
 मण्डलं पूर्व्वतः कृत्वा तत्र स्थाप्याथ भोजयेत् ।  
 स्वप्राणाहुतिपर्य्यन्तं मौनमेवं विधीयते ॥ ६४  
 इत्योशनसस्मृतौ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

### द्वितीयोऽध्यायः ।

भुक्त्वा पीत्वा च स्नात्वा च तत्रा रथ्योपसर्पणे ।  
 ओठावलीमको स्पृष्ट्वा वासो विपरिधाय च ॥ १  
 रितोमूत्रपुरीषाणामुत्सर्गेणान्यभाषणे ।  
 तथा चाध्ययनारम्भे कामश्वासगमे तथा ॥ २  
 चत्वरं वा श्लशानं वा समागम्य द्विजोत्तमः ।  
 सन्ध्योरुभयोरुस्तद्वदाचान्तं चाचमेत् पुनः ॥ ३



चण्डालश्चैव सन्भासे स्त्रोशूद्रोच्छिष्टभाषणे ।  
 उच्छिष्टं पुरुषं सृष्ट्वा भोज्यं वापि तथाविधम् ॥ ४  
 अशुपातं तथाचामे अनृतस्य तथैव च ।  
 भोजनान्ते सन्ध्ययोः स्नात्वा पौत्वा मूत्रपुरौषयोः ॥ ५  
 आचान्तोऽप्याचमेत् सृष्ट्वा सकृत् सकृदथाच्यतः ।  
 अग्नेर्गवामथालम्भे सृष्ट्वा प्रयत एव वा ॥ ६  
 नृणामथाश्मनः स्पर्शं नीवीं विपरिधाय च ।  
 उपसृष्टेज्जलं शुद्धं तृणं वा भूमिमेव वा ।  
 केशानाञ्चात्मनः स्पर्शं वाससां क्षालितस्य च ॥ ७  
 अनुष्णाभिरफेनाभिरदुष्टाभिश्च सर्व्वशः ।  
 शीचेप्सुः सुखमासीनः प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ॥ ८  
 शिरः प्रावृत्य कर्णं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा ।  
 अकृत्वा पादयोः शीचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ ९  
 गोपानोऽको जलस्थो वा नोष्णौषोवाचमेद्विधुः ।  
 न चैव वर्षधाराभिर्न तिष्ठन् न घृतोदकैः ॥ १०  
 नैकहस्तार्पितजलैर्विना शूद्रेण वा पुनः ।  
 न पादुकासनस्थो वा वहिर्जानुरथापि वा ॥ ११  
 न जल्पन् न हसन् प्रेक्षमाणश्च प्रह्व एव वा ।  
 नावीक्षमाणाद्भिन्नोष्णाद्भिन्नफेनादथापि वा ॥ १२  
 शूद्राशुचिकरैर्मृक्तेर्नक्षाराभिस्तथैव च ।  
 न चैवाङ्गलिभिः शब्दमकुर्व्वन् नान्यमानसः ॥ १३  
 न वणेरसदुष्टाभिर्नचैव प्रदरोदकैः ।  
 न प्राणिजनिताभिर्वा न वहिः कालमेव वा ॥ १४

हृग्दाभिः पूयते विप्रः कणाभिः क्षत्रियः शुचि ।

प्राशिताभिस्तथा वैश्यः स्त्री शुद्धः स्पर्शनन्ततः ॥ १५

अङ्गुष्ठमूत्रान्तरतो रेखायां ब्रह्मा उच्यते ।

अन्तराङ्गुष्ठदेशिन्योः पितॄणां तीर्थमुत्तमम् ॥ १६

कनिष्ठो मूलतः पश्चात्प्राजापत्यं प्रचक्षते ।

अङ्गुल्यग्रे स्मृतं देवं तथैवार्धं प्रकीर्तितम् ॥ १७

मूले स्याद्देवमार्धं स्यादाग्नेयं मध्यतः स्मृतम् ।

तदेवं सौमिकं तीर्थमेतज्ज्ञात्वा न मुह्यति ॥ १८

ब्राह्मेणैव तु तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ।

कायेन वा देवतेन न तु पित्रेण वा द्विजाः ॥ १९

त्रिः प्राश्नीयादपः पूर्वं ब्राह्मणः प्रयतः स्मृतः ।

संवृत्ताङ्गुष्ठमूलेन मुखं वै समुपस्पृशेत् ॥ २०

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु स्पृशेन्न तद्वयं ततः ।

तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटं ततः ॥ २१

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन श्रवणे समुपस्पृशेत् ।

सर्व्वामासथ योगेन हृदयन्तु तलेन वा ॥ २२

संस्पृशेद्द्वै शिरस्तदङ्गुष्ठे नाथवा द्वयम् ।

त्रिः प्राश्नीयादेवमेव प्रोतास्तेनास्य देवताः ॥ २३

ब्रह्माविष्णुमहेशश्च सम्भवन्त्यनुशुश्रुमः ।

गङ्गा च यमुना चैव प्रीयते परिमार्जनात् ॥ २४

प्रसंस्पर्शाक्षोचनयोः प्रीयते शशिभास्करो ।

नासत्यौ चैव प्रीयेते स्पृष्टे नासापुटद्वये ॥ २५

कर्णयोः स्पृष्टयोस्तद्वत् प्रीयेते चानलानिलौ ।

संस्पृष्टे हृदये चास्यः प्रीयन्ते सर्व्वदेवताः ॥ २६



मूर्ध्नि संस्पर्शनादेव प्रीतस्तु पुरुषो भवेत् ।  
 नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्याविप्रुषोऽङ्गं नयन्ति याः ॥ २७  
 अन्तवहन्तसंलिप्तजिह्वास्पर्शोऽशुचिर्भवेत् ।  
 स्पृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः परम् ॥ २८  
 भूमिगास्तु समा ज्ञेयाः न तैरप्रयतो भवेत् ।  
 मधुपर्कं च सोमे च ताम्बूलस्य च भक्षणे ॥ २९  
 फलमूलेक्षुदण्डे च न दोषः उशनान्नवीत् ।  
 प्रचरंश्चात्रपानेषु यदुच्छिष्टो भवेद्द्विजः ॥ ३०  
 भूमौ निक्षिप्य तद्रव्यमाचम्य प्रोक्षयेत्तु यत् ।  
 तैजसं वै समादाय भवेदुच्छेषणात्ततः ॥ ३१  
 अनिधाय च तद्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ।  
 वज्रादीनां विकल्पत्वात् स्पृष्ट्वा चेदेवमेव हि ॥ ३२  
 आरभ्यानुदके रात्रौ चोरो वाप्याकुले पथि ।  
 कृत्वा मूत्रपुरीषं वा द्रव्यहस्तेन दुष्यति ॥ ३३  
 निधाय दक्षिणे कर्णे ब्रह्मसूत्रमुदङ्मुखः ।  
 अथ कुर्यात् शक्तन्मूत्रे रात्रौ चेद्दक्षिणमुखः ॥ ३४  
 अन्तर्दाय महीं काष्ठैः पर्णैर्लोद्गृह्णन् वा ।  
 प्रतिशौनशिराः कुर्यात् शक्तन्मूत्रविसर्जने ॥ ३५  
 छायाकूपनदीगोष्ठे चैत्याश्वः पथि भस्मसु ।  
 अग्नौ चैव श्मशाने च विन्मूत्रे न समाचरेत् ॥ ३६  
 न गोमये न कुक्षौ वा न गोष्ठे नैव शादले ।  
 न तिष्ठन् वा न निर्वर्त्मान् न च पर्वतमस्तके ॥ ३७  
 न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ।  
 न सप्तस्वेषु गर्तेषु न च गच्छन् समाचरेत् ॥ ३८

तुषाङ्गारकपालेषु राजमार्गे तथैव च ।  
 न क्षेत्रे न विले चापि न तीर्थे च चतुष्पथे ॥ ३८  
 नोद्यानोपसमोपे वा नोषरे न पराशुचौ ।  
 न मोपानत्कपादश्च च्छत्रौ वानान्तरीक्षके ॥ ४०  
 न चैवाभिमुखे स्त्रीणां गुरुब्राह्मणयोर्गवाम् ।  
 न देवदेवान्ययोर्नापामपि कदाचन ॥ ४१  
 नदीज्योतीषि वीक्षित्वा तद्वाह्याभिमुखोऽपि वा ।  
 प्रत्यादित्यं प्रत्यनिलं प्रतिसोमं तथैव च ॥ ४२  
 आहृत्य नृत्तिकां कुर्यात्क्षेपगन्धापकर्षणम् ।  
 कुर्यादतन्द्रितः शौचं विशुद्धैरुद्धृतोदकैः ॥ ४३  
 नाहरेन्नृत्तिकां विप्रः पांशुलां न च कर्दमात् ।  
 न मार्गान्नोषराद्देशाच्छौचशिष्टां परस्य च ॥ ४४  
 न देवायतनात् कुड्यादग्रामान्न तु कदाचन ।  
 उपस्पृशेत्ततो नित्यं पूर्वोक्तेन विधानतः ॥ ४५  
 भारव्याहृतिगायत्र्या वर्णनामेरणैः क्रमात् ।  
 तन्मन्त्रितं पिवेद्यस्तु मन्त्राचमनमीरितम् ॥ ४६  
 गायत्र्याचमनेनाथ श्रुत्याचमनमीरितम् ॥ ४७  
 इत्यौशनसस्मृतौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

### तृतीयोऽध्यायः ।

एवं देहादिभिर्युक्तः शौचाचारमन्वितः ।  
 आहृत्याध्ययनं कुर्याद्दीक्षमाणो गुरोमुखम् ॥ १



नित्यमुद्यतपाणिष्व सन्ध्याचारसमन्वितः ।  
 आस्थतामिति चोक्तः सन्नासोताभिमुखं गुरोः ॥ २  
 प्रतिश्रवणसम्भाषे श्याणी न समाचरेत् ।  
 आसोनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन् पराङ्मुखः ॥ ३  
 नौचं शय्यासनञ्चास्य सर्व्वदा गुरुसन्निधौ ।  
 गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेच्छासनो भवेत् ॥ ४  
 नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।  
 न चैवास्यानुकुर्व्वीत गतिभाषणचेष्टितम् ॥ ५  
 गुरोर्यत्र परोवादो निन्दा वापि प्रवर्त्तते ।  
 कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं परितोऽन्यतः ॥ ६  
 दूरस्था नार्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ।  
 न चैवास्योत्तरं ब्रूयान्न तेनासीत सन्निधौ ॥ ७  
 उदकुम्भं कुशान् पुष्पं समिधोऽप्याहरेत् सदा ।  
 मार्जनं लेपनं नित्यमङ्गानां वै समाचरेत् ॥ ८  
 नास्य निर्मात्यशयनं पादुकोपानहावपि ।  
 आक्रामेदासनं तस्य च्छायामपि कदाचन ॥ ९  
 दन्तकाष्ठादिकं लब्ध्वा न चास्य विनिवेदयेत् ।  
 अनापृच्छ्य न गन्तव्यं न त्वप्रियहिते रतः ॥ १०  
 न पादौ स्थापयेदस्य सन्निधाने कदाचन ।  
 जृम्भितं हसितञ्चैव क्षवकं प्रावरं तथा ॥ ११  
 वर्ज्जयेत् सन्निधौ नित्यं नखस्फोटनमेव च ।  
 यथाकालमधीयीत यावन्न विसना गुरुः ॥ १२  
 आसने शयने याने न च तिष्ठेत् कदाचन ।  
 धावन्तमनुधावेत गच्छन्तमनुगच्छति ॥ १३

गजोद्भयानप्रासादप्रस्तर शकटेषु च ।

आसीत गुरुणा सार्धं शिलाफलतलेषु च ॥ १४

जितेन्द्रियः स्यात् सततं वश्यात्माक्रोधनः शुचिः ।

प्रयुञ्जीत सदा वाचं मधुरां हितभाषिणीम् ॥ १५

गन्धमाख्यंरसं कन्यां सूक्ष्मप्राणिविहिंसनम् ।

अभ्यङ्गञ्चाञ्जनोपानच्छत्रधारणमेव च ॥ १६

कामं क्रोधं भयं निद्रां गीतवादित्रनर्तनम् ।

द्यूतं जनपरोवादं स्त्रीप्रेक्षालापनं तथा ॥ १७

परोपतापपैशुन्यं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ।

उदकुम्भं सुमनसो गोसहान्मृत्तिकान् कुशान् ॥ १८

आहरेदुयावदर्शानि भैक्षञ्चाहरहश्चरेत् ।

तथैव लवणं सर्वं भक्ष्यं पर्युषितं न यत् ॥ १९

अनन्यदर्शी सततं भवेद्गोतादिनिःस्पृहः ।

नादर्शञ्चैव वीक्षेत न चरेद्दन्तधावनम् ॥ २०

एकान्तमशुचिः स्त्रीभिः शूद्राद्यैरभिभाषणम् ।

गुरुच्छिष्टं भेषजार्थं न प्रभूञ्जीत कामतः ॥ २१

मलापकर्षणं स्नानं नाचरेद् वै कदाचन ।

न चातिसृष्टो गुरुणा स्वान् गुरुनभिवादयेत् ॥ २२

विद्यागुरुष्वेतदेव नित्यवृत्तिः स्वयोनियु ।

प्रतिषेधत्सु वा धर्मं हितञ्चोपदिशत्स्वयम् ॥ २३

त्रेयःसु गुरुवद्वृत्तिनित्यमेवं समाचरेत् ।

गुरुपद्मेषु पुत्रेषु गुरोश्चैव स्ववन्धुषु ॥ २४

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मसु ।

अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥ २५



छत्सादनं वै गात्राणां स्नानक्षोच्छिष्टभोजने ।  
 न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोः शौचमेव च ॥ २६  
 गुरुवत् प्रतिपूज्याश्च सवर्णा गुरुर्योषितः ।  
 असवर्णास्तु सम्पूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥ २७  
 अभ्यञ्जनं स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च ।  
 गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥ २८  
 गुरुपत्नी च युवतौ नाभिवाद्येह पादयोः ।  
 कुर्वीत वन्दनं भूम्यामसावहमिति ब्रुवन् ॥ २९  
 विप्रस्य पादग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम् ।  
 गुरुदारेषु कुर्वीत सदा धर्ममनुस्मरन् ॥ ३०  
 मातृष्वसा मातुलानीं श्वश्रूणापि पितृष्वसा ।  
 सम्पूज्या गुरुपत्नी च समस्ता गुरुभार्या च ॥ ३१  
 भातृभार्योपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ।  
 पितुर्भगिन्या मातुश्च जायायाञ्च स्वसर्थपि ॥ ३२  
 मातृवद्वहतिमातिष्ठेन्मातातेभ्यो गरीयसी ।  
 एवमाचारसम्पन्नमात्मवन्तं सदाहितम् ॥ ३३  
 वेदं धर्मं पुराणञ्च तथा तत्त्वानि नित्यशः ।  
 संवत्सरोषिते शिष्ये गुरुर्ज्ञानं विनिर्दिशेत् ॥ ३४  
 हरति दुष्कृतं तस्य शिष्यस्य वत्सरे गुरुः ।  
 आचार्यपुत्रः शृगुर्गुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ॥ ३५  
 ग्रामः शक्तोऽर्थदः साधुः सांख्याप्या दश धर्मतः ।  
 कृतज्ञश्च तथाद्रोही मेधावी शुभक्तन्नरः ॥ ३६  
 प्राप्य विप्रोऽप्यविधिवत् षडध्याप्या द्विजोत्तमैः ।  
 एतेषु ब्रह्मणो दानमन्यत्र न यथोदितम् ॥ ३७

आचम्य संयतो नित्यमधीयीत उदङ्मुखः ।  
 उ । संगृह्य तत्पादौ वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥ ३८  
 अधोऽधो भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्ति वाचयेत् ।  
 प्राक्कुशेषु समासीनः पवित्रैरवपावितः ॥ ३९  
 प्राणायामैस्त्रिभिः पूर्वं तथाचोद्गारमर्हति ।  
 ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादन्ते च विधिवद्विजः ॥ ४०  
 कुर्यादव्ययनं नित्यं ब्रह्माञ्जलिक्वतस्थितिः ।  
 सर्वेषामेव भूतानां वेदश्चक्षुः सनातनः ॥ ४१  
 अधीते विधिवन्नित्यं ब्रह्मण्याच्चरतेऽन्यथा ।  
 योऽधीयीत ऋचो नित्यं क्षीराहुत्या स देवताः ॥ ४२  
 प्रीणाति तर्पयन्त्येनं कामैस्तृप्ताः सदैव हि ।  
 यजुर्योऽधीते सततं दध्ना प्रीणाति देवताः ॥ ४३  
 सामान्यधीते प्रीणाति घृताहुतिभिरन्वहम् ।  
 अथर्वार्द्धिरसो नित्यमध्यात् प्रीणाति देवताः ॥ ४४  
 धर्माङ्गाणि पुराणानि मीमांसेस्तृप्यते सुरान् ।  
 अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमाश्रितः ॥ ४५  
 गायत्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः ।  
 सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशापराम् ॥ ४६  
 गायत्रीं वै जपेन्नित्यं जपश्च त्रिः प्रकीर्तितः ।  
 गायत्रीञ्चैव वेदांश्च तुलया तु जयन् प्रभुः ॥ ४७  
 एकतश्चतुरो वेदान् गायत्रीञ्च तथैकतः ।  
 ओद्गारमादितः कृत्वा व्याहृतौस्तदनन्तरम् ॥ ४८  
 ततोऽधीयीत एकाग्रं श्रिया परमयान्वितः ।  
 अथापयेत्तु एकाग्रं गायत्रीपरया धिया ॥ ४९



पूराकल्पे समुत्पन्ना भूर्भूवःस्वर्गनामतः ।  
 महाव्याहृतयस्त्रिस्तः सर्वाशुभनिवर्हणाः ॥ ५०  
 प्रधानं पुरुषः कालो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।  
 सत्त्वं रजस्तमस्त्रिस्तः काला व्याहृतयस्त्रयः ॥ ५१  
 ओङ्कारस्तत् परं ब्रह्म गायत्री स्यात्तदक्षरम् ।  
 एवं मन्त्रो महायोगसाक्षात्सार उदाहृतः ॥ ५२  
 योऽधीतेऽहन्यहन्येतां गायत्रीं वेदमातरम् ।  
 विज्ञायार्थं ब्रह्मचारी स याति परमां गतिम् ॥ ५३  
 न गायत्र्याः परं जप्यमेतद्विज्ञानमुच्यते ।  
 श्रावणस्य तु मासस्य पौर्णमास्यां द्विजोत्तमाः ॥ ५४  
 आषाढ्यां प्रौष्ठपद्यां वा वेदोपक्रमणं स्मृतम् ।  
 उत्सृज्य ग्रामनगरं मासान् विप्रोऽर्द्धपञ्चमान् ॥ ५५  
 अधीयीत शुची देशे ब्रह्मचारी समाहितः ।  
 पुष्ये तु कन्दसां कुर्याद्वहिरुत्सर्जनं द्विजाः ॥ ५६  
 माघे वा मासि सम्प्राप्ते पूर्वाङ्के प्रथमेऽहनि ।  
 कन्दांस्यूङ्मधीयीत शुक्लपक्षे तु वै द्विजाः ॥ ५७  
 वेदाङ्गानि पुराणं वा कृष्णपक्षे तु मानवः ।  
 इमान्नित्यमनध्यायानधीयानो विसर्जयेत् ॥ ५८  
 अध्यापनञ्च कुर्वाणः अध्येष्यन्नपि यत्नतः ।  
 कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने ॥ ५९  
 विद्युत्स्तनितवर्षासु महोत्कानाञ्च पातने ।  
 आकालिकमनध्यायमेतेष्वेव प्रजापतिः ॥ ६०  
 एतांस्तृभ्युदितान् विद्यादयदा प्रादुष्कृताग्निषु ।  
 तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्यदर्शने ॥ ६१

निर्घाति वातचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्पणे ।  
 एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि ॥ ६३  
 प्रादुष्कृतेष्वग्निषु च विद्युत्स्तनितनिस्सने ।  
 मद्या हि स्यादनध्यायमनृतौ मुनिरब्रवीत् ॥ ६३  
 नित्यानध्याय एव स्यादग्रामेषु नगरेषु च ।  
 कर्मनेपुण्यकामानां पूतिगन्धे च नित्यशः ॥ ६४  
 अन्त्यानां सङ्गते ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ ।  
 अनध्यायो हृद्यमाने समवाये जनस्य च ॥ ६५  
 उदके मध्यरात्रौ च विष्णुमूर्ते च विसर्जयेत् ।  
 उच्छिष्टश्राद्धभुक् चैव मनसा न विचिन्तयेत् ॥ ६६  
 प्रतिगृह्य द्विजो विद्यानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।  
 त्राहं न कीर्त्तयेद् ब्रह्म राज्ञो राज्ञोश्च सूतके ॥ ६७  
 यावदेकानुद्दिष्टस्य लेपो गन्धश्च तिष्ठति ।  
 विप्रस्य विदुषो देहे तावद् ब्रह्म न कीर्त्तयेत् ॥ ६८  
 शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा वै वावसक्थिकाम् ।  
 नाधीयोतामिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च ॥ ६९  
 नीहारैर्व्वर्णशब्देश्च मन्ययोरुभयोरपि ।  
 अमावस्यां चतुर्दश्यां पौर्णमास्यष्टमौषु च ॥ ७०  
 उपाकर्मणि चात्सर्गे चिरात् चपणं स्मृतम् ।  
 अष्टकासु न कुर्याति ऋत्वन्तासु न रात्रिषु ॥ ७१  
 मागेशीर्षे तथा पापे माघे मासि तथैव च ।  
 तिस्रोऽष्टकाः समाख्याताः कृष्णपक्षे च सूरिभिः ॥ ७२  
 श्लेष्मातकस्य च्छायायां शाल्मलैर्मधुकस्य च ।  
 कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपितृयोः ॥ ७३



समानविद्योऽनुमृते तथा सन्नद्धचारिणि ।  
 आचार्ये संस्थिते वापि तिरात्रं क्षपणं स्मृतम् ॥ ७४  
 छिद्रेष्वेतेषु विप्राणामनध्यायाः प्रकीर्त्तिताः ।  
 हिंसन्ति राक्षसास्तां च तस्मादेतान् विवर्जयेत् ॥ ७५  
 नैत्यके नास्त्यनध्यायः सन्ध्योपासने एव च ।  
 उपाकर्म्मणि कर्म्मन्ते होममन्त्रेषु चैव हि ॥ ७६  
 एकार्चमथवैकं वा यजु सामाथवा पुनः ।  
 अष्टकायां स्वधीयीत मारुते चापि वापदि ॥ ७७  
 अनध्यायो नचाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।  
 न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वण्यतानि वर्जयेत् ॥ ७८  
 एष धर्मः समासेन कीर्त्तितो ब्रह्मचारिणः ।  
 ब्राह्मणाभिहितः पूर्वमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ ७९  
 योऽन्यत्र कुरुते यत्नमनधीत्य श्रुतिं द्विजः ।  
 स वै मूढो न सन्नाथो वेदवाह्यो द्विजातिभिः ॥ ८०  
 न वेदपाठमात्रेण सन्तुष्टो वै द्विजोत्तमः ।  
 पाठमात्रावसानस्तु पङ्के गौरिव सौदति ॥ ८१  
 योऽधीत्य विधिवद्देवं वेदान्तं न विचारयेत् ।  
 स सान्वयः शूद्रकल्पः स पाथं न प्रपद्यते ॥ ८२  
 यदि वात्यन्तिकं वासं कर्त्तुमिच्छति वै गुरोः ।  
 युक्तः परिवरेदेनमा शरीरविमोक्षणात् ॥ ८३  
 गत्वा वनं वा विधिवज्जुहुयाज्जातवेदसम् ।  
 अधीयीत सदा नित्यं ब्रह्मविद्यां समाहितः ॥ ८४  
 सावित्रीं शतरुद्रीयं वेदानाञ्च विशेषतः ।  
 अभ्यसेत् सततं वेदं भस्मस्नानपरायणः ॥ ८५

वेदं वेदौ तथा वेदान् वेदान् वै चतुरो द्विजा ।  
 अधौत्य विधिमम्यार्थं ततः स्नायाद्द्विजोत्तमः ॥ ८६  
 वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।  
 अकुर्व्वाणः पतत्याशु निरयानतिभीषणान् । ८७  
 अभ्यसेत् प्रयतो वेदं महायज्ञान् न हापयेत् ।  
 कुर्याद् गृह्याणि कर्माणि सन्ध्योपासनमेव च ॥ ८८  
 नित्यं स्वाध्यायशीलः स्यान्नित्यं यज्ञोपवीतकः ।  
 सत्यवादी जितक्रोधो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ८९  
 सन्ध्यास्नानरतो नित्यं ब्रह्मयज्ञपरायणः ।  
 अनसुयो मृदुर्हान्त गृहस्थोऽप्यतिवर्त्तते ॥ ९०  
 यः स्वयं नियतो भूत्वा धर्मपाठं पठेद्द्विजः ।  
 अध्यापयेच्छ्रावयेद्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ ९१  
 प्रातःकृत्यं समाप्याथ वैश्वदेवपुरःसरम् ।  
 मध्याह्ने भोजयेद्विप्रान् सम्यग्भूतात्मभावनः ॥ ९२  
 प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत सूर्याभिमुख पव वा ।  
 आसोनस्वासने शुद्धे भूमौ पादौ निधापयेत् ॥ ९३  
 आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।  
 त्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः ॥ ९४  
 पश्चात् स भोजनं कुर्याद्भूमौ वा तन्निधापयेत् ।  
 उपवासेन तत्तुल्यमित्येवमुशनाव्रवीत् ॥ ९५  
 उपनिष्य शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ ।  
 आचान्तोऽक्रोधनो नक्तं पश्चात्तु भोजनञ्चरेत् ॥ ९६  
 इह व्याहृतिभिस्त्वन्नं परिधायोदकेन तु ।  
 परिषेचनमन्त्रेण परिषिच्य ततः परम् ॥ ९७



चित्रगुप्तवलिं दत्त्वा तदन्नं परिषिच्य च ।  
 अमृतोपस्तरणमसौत्यापोशनक्रियां चरेत् ॥ ८८  
 स्नाहाप्रणवसंयुक्तं प्राणायेत्याहुतिं ततः ।  
 अपानायाहुतिं हुत्वा व्यानाय तदनन्तरम् ॥ ८९  
 उदानाय ततः कुर्यात् समानायेति पञ्चमम् ।  
 विज्ञाय तत्त्वमेतेषां जुहुयादात्मनि द्विजः ॥ ९०  
 श्रेष्ठमन्नं यथाकामं भुञ्जीत व्यञ्जनैर्युतम् ।  
 ध्यात्वा तन्मानसे देवमात्मानं वै प्रजापतिम् ॥ ९१  
 अमृतोपिधानमसौत्युपरिष्ठादपः पिबेत् ।  
 आचान्तः पुनराचामेदयं गौरिति मन्त्रतः ॥ ९२  
 त्रिपदां वा त्रिरावृत्य सर्वपापप्रणाशनीम् ।  
 प्राणानां ग्रन्थिरसौत्यालमेष्टृदयं ततः ॥ ९३  
 आचम्याङ्गुष्ठमानौय पादाङ्गुष्ठेन दक्षिणम् ।  
 निःस्नावयेदस्तजलमूर्ध्वं हस्तः समाहितः ॥ ९४  
 हुत्वानुमन्त्रणं कुर्यात् स्वधायामिति मन्त्रतः ।  
 प्रोक्षणेत् स्वमात्मानं यो जपेद्ब्रह्मणेति च ॥ ९५  
 सर्वेषामेव यागानामात्मयागः परः स्मृतः ।  
 अथ आहममावस्थाप्राप्तं कार्यं द्विजोत्तमैः ॥ ९६  
 पिण्डान्वाहार्यकं आहं क्षीणे राजनि शस्यते ।  
 अपराह्णे द्विजातीनां प्रशस्तेनामिषेण तु ॥ ९७  
 प्रतिपत्प्रभृतिर्ह्यन्यास्तिथयः कृष्णपक्षके ।  
 चतुर्दशीं वर्जयित्वा पञ्चमीं हुत्तरोत्तराम् ॥ ९८  
 अमावस्याष्टकास्त्रिस्रः पौर्णमास्यादिषु त्रिषु ।  
 तिस्रश्चाप्यष्टकाः पुण्या मासि पञ्चदशी तथा ॥ ९९

त्रयोदशी मघा कृष्णा वर्षासु च विशेषतः ।  
 नैमित्तिकान्तु कर्त्तव्यं दिवसे चन्द्रसूर्ययोः ॥ ११०  
 वाज्रकानाञ्च मरणे नारकी स्यात्ततोऽन्यथा ।  
 काम्यानि चैव आह्वानि शस्यन्ते ग्रहणादिषु ॥ १११  
 अयने विषुवे चैव व्यतीपाते त्वनन्तकम् ।  
 संक्रान्त्यामक्षयं आह्वं तथा जन्मदिनेष्वपि ॥ ११२  
 नक्षत्रतिथिवारेषु कार्यं काम्यं विशेषतः ।  
 स्वर्गान्तु लभते कृत्वा कृतिकासु द्विजोत्तमाः ॥ ११३  
 द्रव्यब्राह्मणसम्पत्तौ न कालं नियमं ततः ।  
 कर्ममारभेषु सर्वेषु कुर्यादभ्युदयं ततः ॥ ११४  
 पुत्रजन्मादिषु आह्वं पार्वणं पार्वणं स्मृतम् ।  
 अहन्यहनि नित्यं स्यात् काम्यं नैमित्तिकं पुनः ॥ ११५  
 सन्निकृष्टमतिक्रम्य श्रोत्रियं यः प्रयच्छति ।  
 स तेन कर्मणा पापी दहत्यासप्तमं कुलम् ॥ ११६  
 यदि स्यादधिको विप्रः शौलविद्यादिभिः स्वयम् ।  
 तस्मै यत्नेन दातव्यमतिक्रम्यापिसन्निधिम् ॥ ११७  
 अपूपञ्च हिरण्यञ्च गामश्च पृथिवीं तिलान् ।  
 अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मोभवति काष्ठवत् ॥ ११८  
 या समारोहणं कुर्यात् भर्तृचित्यां पतिव्रता ।  
 तन्मृताहनि सम्प्राप्ते पृथक् पिण्डं नियोजयेत् ॥ ११९  
 धर्मपिण्डोदकं आह्वं पार्वणं नग्नसंज्ञकम् ।  
 अस्त्रिसञ्चयनं कर्म दशाहभवनं तथा ॥ १२०  
 श्रीं दशाहमुत्कर्षे श्रेष्ठस्य यदि वा भवेत् ।  
 पिण्डोदकं नवआह्वं पुनः कार्यं यथाविधि ॥ १२१



यद्यस्थिसञ्चयं कर्म दशाहमूर्द्धभाग् भवेत् ।  
 नष्टे वापहतोऽस्थीनि दाहयेद्यदि वा पुनः ॥ १२२  
 कुर्यादहरहः श्राद्धं प्रमोतपितृको द्विजः ।  
 अग्निर्कोऽनग्निर्को वापि तीर्थेऽथेवं विशेषतः ॥ १२३  
 उत्तानं वा विवर्त्तं वा पितृपात्रं यदा भवेत् ।  
 अभोज्यं तद्भवेदन्नं क्रुद्धैः पितृगणैश्च तैः ॥ १२४  
 अन्नहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनन्तु यद्भवेत् ।  
 सर्व्वमच्छिद्रमित्युक्त्वा ततो यत्नेन भोजयेत् ॥ १२५  
 एकोद्दिष्टन्तु विज्ञेयं दृष्टिश्राद्धन्तु पार्व्वणम् ।  
 एतत् पञ्चविधं श्राद्धं भृगुपुत्रेण सूचितम् ॥ १२६  
 यात्रायां षष्ठमाख्यातं तत् प्रयत्नेन पावनम् ।  
 श्रौद्धये सप्तमं श्राद्धं ब्रह्मणा परिकीर्त्तितम् ॥ १२७  
 दैविकञ्चाष्टमं श्राद्धं यत् कृत्वा मुच्यते भयात् ।  
 सन्ध्यःरात्रौ न कर्त्तव्यमहोरात्रमदर्शनात् ॥ १२८  
 देशानान्तु विशेषेण भवेत् पुण्यमनन्तकम् ॥ १२९  
 गयायामक्षयं श्राद्धं प्रयागे मरणादिषु ।  
 गायन्ति गाथां ते सर्व्वे कीर्त्तयन्ति मनीषिणः ॥ १३०  
 एष्टव्या वहवः पुत्राः शीलवन्तो गुणान्विताः ।  
 तेषान्तु समवेतानां यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥ १३१  
 गयां प्राप्यानुषङ्गेण यदि श्राद्धं समाचरेत् ।  
 तारिताः पितरस्ते न स याति परमां गतिम् ॥ १३२  
 वाराहपर्व्वते चैव गयाञ्चैव विशेषतः ।  
 एवमादिष्वतीर्थेषु तुष्यन्ति पितरस्तदा ॥ १३३

ब्रौहिभिश्च यवैर्माषैरङ्गिर्मूलफलैः वा ।  
 श्यामाकैश्च तु वै शाकैर्णिवारैश्च प्रियङ्गुभिः ॥ १३४  
 गोधूमैश्च तिलैर्मृदुना माषैः प्रोणयते पितृन् ।  
 मृष्टान् फलरसानिघ्नान् मृदुकान् शस्यदाडिमान् ॥ १३५-  
 विदार्याश्च करण्डाश्च श्राद्धकाले प्रदापयेत् ।  
 लाजान् मधुयुतान् दद्याद्दध्ना शर्करया सह ॥ १३६  
 दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन शृङ्गां अजशुकैर्द्विकान् ।  
 द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रिमासान् हारिणेन च ॥ १३७  
 श्रीरभ्रेणाय चतुरः शाकुनेनेह पञ्च तु ।  
 षण्मासांश्छागमांसेन शीरवेण नवैव तु ॥ १३८  
 दशमासांस्तु दृष्यन्ति वराह महिषामिषैः ।  
 शशोर्णवकयोर्मंसैर्मासानिःश्रादशैव तु ॥ १३९  
 संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन च ।  
 वार्द्धीणसस्य मांसेन द्वादशवार्षिकी ॥ १४०  
 कालशाकं महाशल्कां खगलोहामिषं मधु ।  
 अनन्तान्येव कल्पन्ते मूलान्यन्यानि सर्वशः ॥ १४१  
 कृत्वा लङ्का स्वयं वाथ मृतानाहृत्य वैद्विजः ।  
 दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन दत्तस्याद्यमुच्यते ॥ १४२  
 पिप्पलीकमुकञ्चैव तथा चैव मसूरकम् ।  
 कश्मलालावुवार्त्ताकान् मन्त्रणं सारसं तथा ॥ १४३  
 कूटञ्च भद्रमूलञ्च तण्डूलीयकमेव च ।  
 राजमाषांस्तथा क्षीरं महिषञ्च विवर्जयेत् ॥ १४४



कोद्रवान् कोविदाराञ्च स्थलपाक्यामरीस्तथा ।  
वर्जयेत् सर्वयज्ञेन आह्नकाले द्विजोत्तमः ॥ १४५  
इत्यौशनसस्मृतौ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

### चतुर्थोऽध्यायः ।

स्नात्वा यथोक्तं सन्तर्प्य पितृदेवानृषींस्तथा ।  
पिण्डान्वाहार्यकं आह्नं कुर्यात् सौम्यमनाः शुचिः ॥ १  
पूर्वमेव निरीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।  
तौथं तद्व्यकव्यानां प्रदाने चातिथिः स्मृतः ॥ २  
ये सोमपाननिरता धर्म्मज्ञाः सत्यवादिनः ।  
व्रतिनो नियमस्थाश्च ऋतुकालाभिगामिनः ॥ ३  
पञ्चाग्निरप्यधीयानो यजुर्वेदविदोऽपि च ।  
वहवस्तु सुपर्णाश्च त्रिमधुर्व्वाथ वा भवेत् ॥ ४  
त्रिर्णाचिकेतच्छन्दो वै ज्जगत्सामगणोऽपि वा ।  
अथव्वशिरसोऽध्येत रुद्राध्यायी विशेषतः ॥ ५  
अग्निहोत्रपरो विद्वान् पापविच्च षडङ्गवित् ।  
गुरुदेवाग्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ॥ ६  
अहिंसोपरता नित्यमप्रतिग्राहिणस्तथा ।  
सत्तिष्ठो दाननिरता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥ ७  
असमानप्रवरगा असगोत्रास्तथैव च ।  
असम्बन्धश्च विज्ञेयो ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः ॥ ८  
भोजयेद्योगिनं पूर्व्वं तत्त्वज्ञानरतं परम् ।  
अलाभे नैष्ठिकं दान्तमुपकुर्वाणकन्तु वा ॥ ९

तदलाभे गृहस्थन्तु मुमुक्षुं सङ्गवर्जितं ।  
 सर्वालाभसाधकं वा गृहस्थं न विभोजयेत् ॥ १०  
 प्रकृतेर्गुणतत्त्वज्ञं योऽश्नातौह यतिं भवेत् ।  
 फलं वेदविदां तस्य सहस्रादतिरिच्यते ॥ ११  
 तस्माद्यत्नेन योगिन्द्रमौखरज्ञानतत्परम् ।  
 भोजयेद्व्यकव्येषु अलाभादिह च द्विजान् ॥ १२  
 एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।  
 अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयस्तदा सङ्गिरनुच्छितः ॥ १३  
 मातामहं मातुलञ्च स्वस्त्रेयं श्वशुरं गुरुम् ।  
 दौहित्रं विवुधं सर्वमग्निकल्पांश्च भोजयेत् ॥ १४  
 न आद्वे भोजयेन्मित्रं धनैः कथ्योऽस्य संग्रहः ।  
 पैशाचदक्षिणाहीनैर्व्वामुत्र फलसम्पदः ॥ १५  
 कास्यं आद्वेऽर्चयेन्मित्रं नाभिरुपमपित्वरिम् ।  
 द्विषतां हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् ॥ १६  
 तथानु चेद्विहृत्त्वा न दाता लभते फलम् ।  
 यावतो ग्रसते पिण्डान् हव्यकव्येष्व मन्त्रवित् ॥ १७  
 ततो हि ग्रसते प्रेत्य दीमान् शूलानधोमुखान् ।  
 अथ विद्यानुकूले हि युक्ताश्च स वृताथवा ॥ १८  
 यत्रैते भूञ्जते हव्यं तद्भवेदासुरं द्विजाः ।  
 यश्च वेदश्च वेदी च विच्छिद्येत त्रिपूरुषम् ॥ १९  
 स वै दुर्ब्राह्मणो ज्ञेयः आद्यादौ न कदाचन ।  
 शूद्रप्रेथोद्धतो राज्ञो वृषलो ग्रामयाजकः ॥ २०  
 वधवन्धोपजीवो च षडेते ब्रह्मवन्धवः ।  
 दत्त्वा तु वेदानत्यर्थं पतिताम्नुरब्रवीत् ॥ २१



वैदविक्रयिणश्चैते आद्यादिषु विगर्हिताः ।  
 श्रुतिविक्रयिणी यत्र परपूर्वाः समुद्रगाः ॥ २२  
 असमानान् याजयन्ति पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः ।  
 असंस्तुताध्यापका ये भृतकान् पाठयन्ति ये ॥ २३  
 अधीयीत तथा वेदान् भृतकास्ते प्रकीर्त्तिताः ।  
 बुद्धश्रामणकनिर्गूढाः पञ्चरात्रविदोजिनाः ॥ २४  
 कापालिकाः पाशुपताः पाषण्डाश्चैव तद्दिधाः ।  
 यस्याश्रन्ति हवींश्च ते दुरात्मानस्तु तामसाः ॥ २५  
 न तस्य सङ्गवेच्छाद्दं प्रेत्यापि हि अफलप्रदाः ।  
 अनाश्रमी यो द्विजः स्यादाश्रमी स्यान्निरर्थकः ॥ २६  
 मिथ्याश्रम्या च विप्रेन्द्रा विज्ञेयाः पङ्क्तिदूषकाः ।  
 दुश्कर्मा कुनखी कुष्ठौ श्वितो च श्यावदन्तकः ॥ २७  
 क्रूरो बाणिजकश्चैव स्तेनः क्लीवोऽथ नास्तिकः ।  
 मन्थपो वृषलीसक्तो वीरहा दिधियूपतिः ॥ २८  
 आगारदाही कुण्डाशी सोमविक्रयिणो द्विजाः ।  
 परिवेत्ता तथा हिंस्रः परिवित्तिर्निराकृतिः ॥ २९  
 पौनर्भवः कुसोदी च तथा नक्षत्रदर्शकः ।  
 गौतवादित्थशीलश्च व्याधितः काण एव च ॥ ३०  
 हीनाङ्गस्यातिरिक्ताङ्गो ह्यवकीर्णो तथैव च ।  
 कन्याद्रोहो कुण्डगोली अभिशस्तोऽथ देवलः ॥ ३१  
 मित्रध्रुक् पिशुनश्चैव नित्यं नार्थ्या निक्लृप्तानः ।  
 मातापितृगुरुत्यागो दारत्यागो तथैव च ॥ ३२  
 अनपत्यः कूटसाक्षी पाचको रोगजीवकः ।  
 समुद्रयायी कृतहा रथ्यासमयभेदकः ॥ ३३

वेदनिन्दारतस्यैव देवनिन्दारतस्तथा ।

द्विजनिन्दारतस्यैव ते वर्ज्याः श्राद्धकर्मसु ॥ ३४

क्षवघ्नः पिशुनः क्रूरो नास्तिको वेदनिन्दकः ।

मित्रघ्न पारदार्यघ्न मिथ्यापण्डितदूषकः ॥ ३५

चङ्गनाम्न किमुक्तेन विहितान्येव कुर्वते ।

निन्दितान्याचरन्ते ते वर्ज्याः श्राद्धे प्रयत्नतः ॥ ३६

इत्यौशनसस्मृतौ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

### पञ्चमोऽध्यायः ।

गोमयेनोदकैः पूर्वं शोधयित्वा समाहितः ।

सन्निपात्य द्विजान् सर्वान् साधुभिः सन्निमन्त्रयेत् ॥ १

श्वो भविष्यति मे श्राद्धं पूर्वेद्युरभिवक्ष्यति ।

असम्भवे परेद्युर्वा यथोक्तैर्लक्षणैर्युतम् ॥ २

तस्य ते पितरः श्रुत्वा श्राद्धकाले उपस्थिते ।

अन्योन्यमनसा ध्यात्वा सम्पतन्ति मनोजवाः ॥ ३

ब्राह्मणान्ते समायान्ति पितरो ह्यन्तरिक्षगाः ।

वायुभूताश्च तिष्ठन्ति भुक्त्वा यान्ति परां गतिम् ॥ ४

आमन्त्रिताश्च ये विप्राः श्राद्धकाले उपस्थिते ।

वसेरन् नियताः सर्वे ब्रह्मचर्यपरायणाः ॥ ५

अक्रोधनोऽत्वरौ यत्र सत्यवादी समाहितः ।

भयमैथुनमध्वानं श्राद्धभुग्वर्जयेज्जपम् ॥ ६



आमन्त्रितो ब्राह्मणो वै योऽन्यस्मै कुरुते क्षणम् ।  
 आमन्त्रयित्वा यो मोहादन्यं वा मन्त्रयेद् द्विजः ।  
 स तस्मादधिकः पापी विष्ठाकोटी हि जायते ॥ ७  
 आह्ने निमन्त्रितो विप्रो मैथुनं योऽधिगच्छति ।  
 ब्रह्महत्यामवाप्नोति तिर्यग्योनिषु जायते ॥ ८  
 निमन्त्रितश्च यो विप्रो ह्यध्वानं याति दुर्मतिः ।  
 भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं पांशुभोजनाः ॥ ९  
 निमन्त्रितश्च याः आह्ने प्रकुर्यात् कलहं द्विजः ।  
 भवन्ति तस्य तन्मासं पितरो मलभोजनाः ॥ १०  
 तस्मान्निमन्त्रितः आह्ने नियतात्मा भवेद् द्विजः ।  
 अक्रोधनः शौचपरः कर्त्ता चैव जितेन्द्रियः ॥ ११  
 शोभते दक्षिणां गत्वा दिशं दर्भां समाहितः ।  
 समूलाद्वाहरेद्द्वारि दक्षिणायां सुनिर्मलां ॥ १२  
 दक्षिणाप्रदणं स्निग्धं विभक्तशुभलक्षणम् ।  
 शुचिदेशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् ॥ १३  
 नदीतीरेषु तीर्थेषु स्वभूमौ गिरिसानुषु ।  
 विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरस्तथा ॥ १४  
 परस्य भूमिभागे तु पितॄणां वै न निर्व्वपेत् ।  
 स्वामित्वात् स विहन्येत मोहादयत् क्रियते नरैः ॥ १५  
 अटव्यः पर्व्वताः पुण्यास्तोर्थान्यायतनानि च ।  
 सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्नहि तेषु परिग्रहः ॥ १६  
 तिलांश्चावकिरेत्तत्र सर्व्वतो वन्धयेद् द्विजः ।  
 असुरोपहतं सर्व्वं तिलैः शुध्यत्यजेन वा ॥ १७

ततोऽन्नं बहुसंस्कारं नैकव्यञ्जनमव्ययम् ।  
 चोष्णं पेयं समृद्धञ्च यथाशक्त्युपकल्पयेत् ॥ १८  
 ततो निवृत्ते मध्याह्ने लुप्तलोमनखान् द्विजान् ।  
 अभिगम्य यथामार्गं प्रयच्छेदन्तधावनम् ॥ १९  
 तैलमभ्यञ्जनं स्नानं स्नानीयञ्च पृथग्विधम् ।  
 पात्रैरौदुम्बरैर्दद्याद्द्वैश्वदेवन्तु पूर्व्वकम् ॥ २०  
 तत्र स्नात्वा निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थानकृताञ्जलिः ।  
 पाद्यमाचमनीयञ्च सम्प्रयच्छेद्यथाक्रमम् ॥ २१  
 ये चात्र विवसेरन् वै विप्राः पूष्व निमन्त्रिताः ।  
 प्राङ्मुखान्यासनान्येषां सदर्भोपहितानि च ॥ २२  
 दक्षिणाग्रैकदर्भाणि प्रोक्षितानि तिलोदकैः ।  
 तेषुपवेशयेदेतान् ब्राह्मणान् देवकल्पकान् ।  
 आस्यतामिति सङ्कल्प्य त्वासीरंस्ते पृथक् पृथक् ॥ २३  
 द्वौ देवे प्राङ्मुखौ पितरौ त्रयश्चोदङ्मुखस्तथा ।  
 एकैकं वा भवेत्तत्र एवं मातामहैष्वपि ॥ २४  
 सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदम् ।  
 पञ्चैतान् विस्तरोऽन्ति तस्मान्ने हेतुः विस्तरम् ॥ २५  
 अथवा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।  
 श्रुतिशीलः सिसम्पन्नमलक्षणविवर्जितम् ॥ २६  
 प्रशस्तपात्रे चान्नन्तु सर्व्वस्मात् प्रयतात्मनः ।  
 देवतायतने चास्मै त्रिलोकात् सम्भवर्त्तते ॥ २७  
 प्रास्येदग्नौ तदन्नन्तु दद्याच्च ब्रह्मचारिणे ।  
 भिक्षुको ब्रह्मवारौ वा भोभनार्थमुपस्थितः ॥ २८



उपविष्टेषु यच्छ्राद्धे कामन्तमपि भोजयेत् ।  
 अतिथिर्यत्र नाग्राति न तच्छ्राद्धं प्रशश्यते ॥ २८  
 तस्मात् प्रयत्नात्तौर्धेषु पूज्या अतिथयो द्विजैः ।  
 अतीर्थ्य रमते श्राद्धे मुच्यते ये द्विजातयः ॥ ३०  
 काकयोनिं व्रजन्यते दत्त्वा चैव न संशयः ।  
 ह्रीनाङ्गः पतितः कुष्ठो वणिकं पुक्कसनासिकः ॥ ३१  
 कुक्कुटः शूकरश्चानो वर्ज्याः श्राद्धेषु दूरतः ।  
 वीभत्समशुचिं स्नेच्छं न सृष्टेच्च रजस्वलाम् ॥ ३२  
 नीलकाषायवसनं पाषण्डांश्च विवर्जयेत् ।  
 यत् तत्र क्रियते कर्म पैटकं ब्राह्मणान् प्रति ॥ ३३  
 तत् सर्वमेव कर्त्तव्यं वैश्यदेवस्य पूजनम् ।  
 यथोपविष्टान् सर्वास्तानलङ्कार्यद्भिभूषणैः ॥ ३४  
 या दिव्या इति मन्त्रेण हस्ते त्वर्यं विनिक्षेपत् ।  
 प्रदद्याद् गन्धमाल्यानि धूपादीनि च शक्तितः ॥ ३५  
 अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणां दक्षिणामुखः ।  
 आवाहनं ततः कुर्यादुशन्तस्वेत्यृचा युधः ॥ ३६  
 आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायान्तु नस्ततः ।  
 शन्नोदेव्युदकं पात्रे तिलोऽसौति तिलांस्तथा ॥ ३७  
 क्षिप्वा चार्घ्यं तथा पूर्वं दत्त्वा हस्तेषु वै पुनः ।  
 संस्रवांश्च ततः सर्वान् पात्रीकुर्यात् समाहितः ॥ ३८  
 पिष्टभिः सममेतेन ह्यर्घ्यपात्रं निधाय च ।  
 अग्नौ करिष्ये त्वादाय पृच्छेदन्नं घृतप्लुतम् ॥ ३९  
 कुरुष्वेति ह्यनुज्ञातो जुहुयादुपवीतवत् ।  
 यज्ञोपवीतिना होमः कर्त्तव्यः कुशपाणिना ॥ ४०

प्राचीनावीतकः पित्र्यं वैश्वदेवन्तु होमयेत् ।  
 दक्षिणं पातयेज्जानुं देवान् परिचरंस्तदा ॥ ४१  
 सोमाय वै पिष्टमते स्वधा नम इति ब्रुवन् ।  
 अग्नये कव्यवाहनाय स्वधेति जुहुयात्ततः ॥ ४२  
 अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ।  
 महादेवान्तिके वाथ गोष्ठे वा सुसमाहितः ॥ ४३  
 ततस्त्वेरभ्यनुज्ञातः कृत्वा देवप्रदक्षिणम् ।  
 गोमयेनोपलिप्योर्व्व्यां कुर्यात् स्वस्य च दैवतम् ॥ ४४  
 भण्डलं चतुरस्रं वा दक्षिणञ्चोन्नतं शुभम् ।  
 त्रिरुल्लिखेत् तस्य मध्यं दर्भेणैकेन चैव हि ॥ ४५  
 ततः संस्तौर्य्यं तत् स्थाने दर्भान् वै दक्षिणाग्रकान् ।  
 त्रौन् पिण्डान्निर्व्वपेत्तत्र हविःशेषान् समाहितः ॥ ४६  
 दाप्य पिण्डान्स्ततस्तत्र निमृज्यात्ने पभागिनाम् ।  
 तेषु दर्भेष्वथाचम्य त्रिराचम्य शनैरसून् ॥ ४७  
 उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनः ।  
 अवचिप्यावह्न्यात्तान् पिण्डान् यथा समाहितः ॥ ४८  
 अथ पिण्डावशिष्टान् विधिना भोजयेद् द्विजम् ।  
 षडप्यत्र नमस्कुर्यात् पितॄन् देवांश्च धर्म्मवित् ॥ ४९  
 आहभोजनकाले तु दीपो यदि विनश्यति ।  
 पुनरन्नं न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ५०  
 माषानपूपान् विविधान् दद्यात् सरसपायसम् ।  
 सूपशाकफलानिष्टान् पयो दधि घृतं मधु ॥ ५१  
 अन्नञ्चैव यथाकामं विविधं भक्षयेयकम् ।  
 यद्युद्यदिष्टं दिजेन्द्राणां तत्तत् सर्व्वं निवेदयेत् ॥ ५२



धान्यास्तिलाश्च विविधाः शर्करा विविधास्तथा ।  
 उष्णमन्नं द्विजातिभ्यो दातव्यं श्रेय इच्छता ॥ ५३  
 अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानकेभ्यस्तथैव च ।  
 नाशूणि पातयेज्जातु न कुप्यान्नानृतं वदेत् ॥ ५४  
 न पादेन स्पृशेदन्नं न चैनमवधूनयेत् ।  
 क्रोधेनैव च यद्वत्तं यद् दत्तं त्वरया पुनः ॥ ५५  
 यातुधाना विलुम्पन्ति यच्च पापोपपादितम् ।  
 खिन्नगात्रो न तिष्ठेत् सन्निधौ तु द्विजस्यनाम् ॥ ५६  
 न च पश्येत् काकादीन् पक्षिणस्तु न वारयेत् ।  
 तद्रूपाः पितरस्तत्र समायान्ति बुभुत्सवः ॥ ५७  
 न दद्यात्तत्र हस्तेन प्रत्यक्षलवणं तथा ।  
 न चायसेन पात्रेण न चैवाश्वद्वया पुनः ॥ ५८  
 काञ्चनेन तु पात्रेण तथा त्वीदुम्बरेण च ।  
 उत्तमाधिपतां याति खड्गेन तु विशेषतः ॥ ५९  
 पात्रे तु मृक्षये यो वै श्राद्धे भोजयते पितॄन् ।  
 स याति नरकं घोरं भोक्ता चैव पुरोधसः ॥ ६०  
 न पङ्क्त्या विषमं दद्यान्न याचेत् न वादयेत् ।  
 याचितादपि चात्मानं नरकं याति भीषणम् ॥ ६१  
 भुञ्जीत वाग्यतः पृष्टो न ब्रूयात् प्रकृतान् गुणान् ।  
 तावद्धि पितरोऽग्नान्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥ ६२  
 नाग्रासनोपविष्टस्तु भुञ्जीत प्रथमं द्विजः ।  
 बहूनां पश्यतां सोऽन्नः पङ्क्त्या हरति किल्बिषम् ॥ ६३  
 न किञ्चिद्वर्जयेच्छ्राद्धे नियुक्तस्तु द्विजोत्तमः ।  
 न माषं प्रतिषेधेत् न चान्यस्यान्नमीक्षयेत् ॥ ६४

यो नाश्राति द्विजो माषं नियुक्तः पितृकर्म्मणि ।  
 स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम् ॥ ६५  
 स्वाध्यायं आवयेदेषां धर्मशास्त्राणि चैव हि ।  
 इतिहासपुराणानि आह्वकल्पान् सुशोभनान् ॥ ६६  
 ततोऽन्यमुत्सृजेद्भुक्तेष्वग्रतो विकिरेद्भुवि ।  
 पृष्ट्वा स्वदितमित्येवं तस्मान्नाचामयेत्ततः ॥ ६७  
 आचान्ताननुजानीयादभि भो रम्यतामिति ।  
 स्वधास्त्विति च तं ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ॥ ६८  
 ततो भुक्तवतां तेषामन्नशेषन्तु वेदयेत् ।  
 यथा ब्रूयात्तथा कुर्यादनुज्ञातस्तु तैर्द्विजैः ॥ ६९  
 पित्रे स्वदितमित्येव वाच्यं गोष्ठेषु स्रुतम् ।  
 सम्यन्नमित्याभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि ॥ ७०  
 विसृज्य ब्राह्मणांस्तान् वै देवपूर्व्वन्तु वाग्यतः ।  
 दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन् याचतेऽदो वरान् पितॄन् ॥ ७१  
 दातारो नोऽभिवर्द्धन्ति वेदाः सन्ततिरेव च ।  
 अह्नां च नो मा व्यगमद्बहुदेयञ्च नोऽस्त्विति ॥ ७२  
 पिण्डांस्तु भोज्यं विप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ।  
 प्रक्षिपेत् सत्सु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत् ॥ ७३  
 मध्यमं तं ततः पिण्डं दद्यात् पत्नैः सुतार्थकः ।  
 प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिशेषेण भोजयेत् ॥ ७४  
 ज्ञातिष्वपि च तुष्टेषु स्वान् भृत्यान् भोजयेत्ततः ।  
 पश्चात् स्वयञ्च पत्नीभिः शेषमन्नं समाचरेत् ॥ ७५  
 नोद्दीक्षेत तदुच्छिष्टं यावन्नास्तं गतो रविः ।  
 ब्रह्मचर्यां चरेत्तान्तु दम्पती रजनीन्तु ताम् ॥ ७६



दत्त्वा आह्वं ततो भुक्त्वा सेवते यस्तु मैथुनम् ।  
 महाशौरवमासाद्य कौटयोनिं व्रजेत् पुनः ॥ ७७  
 शुचिरक्रोधनः शान्तः सत्यवादी समाहितः ।  
 स्वाध्यायञ्च तथा ध्यानं कर्त्ता भोक्त्वा विवर्जयेत् ॥ ७८  
 आह्वं दत्त्वा परं आह्वं भुञ्जते ये द्विजातयः ।  
 महापातकिना तुल्या यान्ति ते नरकान् वहन् ॥ ७९  
 एष वोऽभिहितः सम्यक् आह्वकल्पः सनातन ।  
 आमं निवर्त्तयन्नित्यमुदासीनो न तत्त्वतः ॥ ८०  
 अग्निरध्वगो वापि तथैव व्यसनान्वितः ।  
 आमआह्वं द्विजः कुर्यादुद्वपलस्तु सदैव हि ॥ ८१  
 आमआह्वं द्विजः कुर्याद्विधिज्ञः अह्वयान्वितः ।  
 तेनाग्नौकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तैरेव निर्व्वपेत् ॥ ८२  
 यो हि तद्विधिना कुर्याच्छ्राद्धं संयतमानसः ।  
 व्यपेतकलुषो नित्यं यात्यसौ वैष्णवं पदम् ॥ ८३  
 तस्मात् सर्व्वं प्रयत्नेन आह्वं कुर्याद्विजोत्तमः ।  
 आराधितो भवेदौशस्तेन सम्यक् सनातनः ॥ ८४  
 अपि मूलफलैर्वापि प्रकुर्यान्निर्द्धनो द्विजः ।  
 तिलोदकैस्तर्पयित्वा पितृन् स्नात्वा द्विजोत्तमः ॥ ८५  
 न जीवत्पितृको दद्याद्भोमान्तं वा विधीयेत ।  
 तेषाञ्चापि समादद्यात्तेषाञ्चैके प्रचक्षते ॥ ८६  
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।  
 यो यस्य स्त्रियते तस्मै देयं नान्यस्य तेन तु ॥ ८७  
 भोजयेद्वापि जीवन्तं यथाकामन्तु भक्तितः ।  
 न जीवन्तमतिक्रम्य ददाति अयते श्रुतिः ॥ ८८

इगामुष्णायणको दद्याद्बीजहेतुस्तथाहि सः ।  
 रिक्तया भार्यया दद्यान्नियोगोत्पादितो यदि ॥ ८६  
 अनियुक्तः सुतो यस्तु शुक्रतो जायते त्विह ।  
 प्रदद्याद्बीजिने पिण्डं क्षेत्रिणे तु तदन्यथा ॥ ८७  
 द्वौ पिण्डौ निर्व्वपेत्ताभ्यां क्षेत्रिणे बीजिने तथा ।  
 कोर्त्तयेदथैकस्मिन् बीजिनं क्षेत्रिणे ततः ॥ ८८  
 मृतेऽहनि तु कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टविधानतः ।  
 अशौचत्वनिरौक्षाणः काम्यं कामयते पुनः ॥ ८९  
 पूर्वाह्णे चैव कर्त्तव्यं श्राद्धमभ्युदयार्थिना ।  
 देवं तत् सर्व्वमेवं स्यान्नवै कार्या वहिः क्रिया ॥ ९०  
 दर्भाश्च परितः स्थाप्यास्तदा स भोजयेद्द्विजान् ।  
 नान्दीमुखाश्च पितरः प्रीयन्तामिति वाचयेत् ॥ ९१  
 मातृश्राद्धन्तु पूर्वं स्यात् पितृणां तदनन्तरम् ।  
 ततो मातामहानाञ्च ब्रह्मो श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥ ९२  
 देवपूर्वं प्रदद्याद् वै न कुर्यादप्रदक्षिणम् ॥ ९३  
 प्राङ्मुखो निर्व्वपेत् पिण्डानुपवीतो समाहितः ।  
 स्थण्डिलेषु विचित्रेषु प्रतिमासु द्विजातिषु ॥ ९४  
 पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्भूषणैरपि पूज्य च ।  
 पूजयित्वा मातृगणं कुर्याच्छ्राद्धत्रयं बुधः ॥ ९५  
 अकृत्वा मातृयागश्च यः श्राद्धं परिवेषयेत् ।  
 तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसामिच्छन्ति मातरः ॥ ९६  
 इत्युशनसस्मृतौ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥



## षष्ठोऽध्यायः ।

दशाहं प्राहुराशीचं सपिण्डेषु विपश्चितः ।  
 मृतेऽथवाथ जातेषु ब्राह्मणानां द्विजोत्तमा ॥ १  
 नित्यानि नैव कर्माणि काम्यानि च विशेषतः ।  
 न कुर्यादहितं किञ्चित् स्वाध्यायं मनसापि च ॥ २  
 शुचिरक्रोधनस्त्वन्यान् कालेऽग्नौ भोजयेद्विजान् ।  
 शुष्कान्नैः फलेर्व्वापि पितरं जुहुयात्तथा ॥ ३  
 न स्पृशेयुरिमानन्ये न भूतेभ्यः समाचरेत् ।  
 सूतके तु सपिण्डानां संस्पर्शं नैव दुष्यति ।  
 सूतके सूतकाच्चैव वर्जयित्वा मृतौ पुनः ॥ ४  
 अधीयानस्तथा यज्वा वेदविज्ञापि यो भवेत् ।  
 चतुर्थे पञ्चमे वाङ्गि संपर्शः कथितो बुधैः ॥ ५  
 स्पृश्यास्तु सर्व्व एवेते स्नानात्तु दशमेऽहनि ।  
 दशाहं निर्गुणं प्रोक्तमशीचं दासनिर्गुणे ॥ ६  
 एवं द्वित्रिगुणैर्युक्तं शतुस्रेकदिने शुचिः ॥ ७  
 दशाहात्तु परं सम्यगधीयीत जुहोति च ।  
 चतुर्थे तस्य संस्पर्शं मनुराह प्रजापतिः ॥ ८  
 क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिणं एव च ।  
 ये एषां मरणस्याहुर्मरणान्तमशीचकम् ॥ ९  
 त्विरात्रं दशरात्रं वा ब्राह्मणानामशीचकम् ।  
 प्राक्संस्कारात्त्रिरात्रं स्याद्दशरात्रमतः परम् ॥ १०  
 जन्मद्विवर्षगे प्रेते मातापित्रोस्तदिष्यते ।  
 त्विरात्रे ण शुचिस्त्वन्यो यदिहात्यन्तनिर्गुणः ॥ ११

अदन्तजातमरणे मातापितोस्तदिष्यते ।  
 जातदन्ते त्रिरात्रं स्यादन्तः स्याद् यत्र निर्णयः ॥ १३  
 आ दन्तजन्मनः सद्य आ चौलादेकरात्रकम् ।  
 त्रिरात्रमोपनयनाद्दशरात्रमुदाहृतम् ॥ १३  
 जातमात्रस्य वा तस्य यदि स्यान्मरणं पितुः ।  
 मातुश्च सूतकं तत् स्यात् पितास्यास्यैव एव हि ॥ १४  
 सद्यःशौचं सपिण्डानां कर्त्तव्यं सोदरस्य तु ।  
 उद्धे दशाहादेकाहं सोदरो यदि निर्गुणः ॥ १५  
 अथोद्धे दन्तजन्म स्यात् सपिण्डानामशौचकम् ।  
 एकरात्रं निर्गुणानाञ्चौलादूर्द्ध्वं त्रिरात्रकम् ॥ १६  
 आदन्तजातमरणं सम्भवेद्यदि सत्तमाः ।  
 एकरात्रं सपिण्डानां यदि चात्यन्तनिर्गुणः ॥ १७  
 व्रतादेशां सपिण्डानां गर्भस्त्रावाच्च पाततः ।  
 गर्भच्युतावहोरात्रं सपिण्डात्यन्तनिर्गुणे ॥ १८  
 यथेष्टाचरणान् ज्ञातो त्रिरात्रादिति निर्णयः ।  
 सूतके यदि सूतिश्च मरणे वा गतिर्भवेत् ॥ १९  
 शेषेणैव भवेच्छुद्धिरहःशेषे द्विरात्रकम् ।  
 मरणोत्पत्तियोगे तु मरणेन समाप्यते ॥ २०  
 अघवृद्धिमदाशौचमुद्धे चेत् तेन शुध्यति ।  
 देशान्तरगतः श्रुत्वा सूतकं शावमेव वा ॥ २१  
 तावदप्रयतोऽस्यैव यावच्छेषः समाप्यते ।  
 अतीते सूतके प्रोक्तं सपिण्डानां त्रिरात्रकम् ॥ २२  
 तथैव मरणे स्नानमूर्द्ध्वं संवत्सराद्व्रतो ।  
 वेदांश्च यस्त्वशौयानो न भवेद्वृत्तिकर्षितः ॥ २३



सद्यःशौचं भवेत्तस्य सर्वावस्थासु सर्वदा ।  
 स्त्रीणामसंस्कृतानान्तु प्रदानात् परतः पितुः ॥ २४  
 सपिण्डानां त्रिरात्रं स्यात् संस्कारो भर्तुरेव च ।  
 अहस्त्वदत्तकन्यानामशौचं मरणे स्मृतम् ॥ २५  
 द्विवर्षजन्ममरणे सद्यःशौचमुदाहृतम् ।  
 आदन्तात् सोदरः सद्य आ चौलादेकरात्रकम् ॥ २६  
 आप्रदानात् त्रिरात्रं स्याद्दशमन्तु ततः परम् ।  
 मातामहानां मरणे त्रिरात्रं स्यादशौचकम् ॥ २७  
 एकोदराणां विज्ञेयं सूतके चैतदेव हि ।  
 पक्षिणी योनिसम्बन्धे बान्धवेषु तथैव च ॥ २८  
 एकरात्रं समुद्दिष्टं गुरौ सन्नद्धचारिणि ।  
 प्रेते राजनि सद्यस्तु यस्य स्याद्विषये स्थितः ॥ २९  
 गृहे मृतासु दत्तासु कन्यकासु त्रारहं पितुः ।  
 घरपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कुलजेषु च ॥ ३०  
 त्रिरात्रं स्यात्तथाचार्ये भार्यासु प्रत्यगासु च ।  
 आचार्यपुत्रपत्न्योश्च अहोरात्रमुदाहृतम् ॥ ३१  
 एकरात्रमुपाध्याये तथैव श्रोत्रियेषु च ।  
 एकरात्रं सपिण्डेषु स्वगृहे संस्थितेषु च ॥ ३२  
 त्रिरात्रं श्वश्रूमरणे श्वशुरे च तथैव च ।  
 सद्यःशौचं समुद्दिष्टं सगोत्रे संस्थिते सति ॥ ३३  
 शुद्धेद्भिजो दशाहेन द्वादशाहेन भूपतिः ।  
 वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥ ३४  
 क्षत्रविट्शूद्रदायादा ये स्युर्विप्रस्य सेवकाः ।  
 तेषामशेषं विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ॥ ३५

राजन्यवैश्यावप्येवं हीनवर्णासु योनिषु ।  
 षड्रात्रं वा त्विरात्रं वाप्येकरात्रक्रमेण हि ॥ ३६  
 वैश्यक्षत्रियविप्राणां शूद्रेष्वाशौचमेव तु ।  
 अर्द्धमासेऽथ षड्रात्रं त्विरात्रं द्विजपुङ्गवाः ॥ ३७  
 शूद्रक्षत्रियविप्राणां वैश्येष्वाशौचमिष्यते ।  
 षड्रात्रं द्वादशाहञ्च विप्राणां वैश्यशूद्रयोः ।  
 अशौचं क्षत्रिये प्रोक्तं क्रमेण द्विजपुङ्गवाः ॥ ३८  
 शूद्रविट्क्षत्रियाणान्तु ब्राह्मणे संस्थिते यदि ।  
 एकरात्रेण शुद्धिः स्यादित्याह कमलोद्भवः ॥ ३९  
 असपिण्डं द्विजप्रेतं विप्रो निःसृत्य बन्धुवत् ।  
 अशित्वा च सहोषित्वा दशरात्रेण शुध्यति ॥ ४०  
 यदि निर्दहति क्षिप्रं प्रलोभाक्रान्तमानसः ।  
 दशाहेन द्विजः शुध्येद् द्वादशाहेन भूमिपः ॥ ४१  
 अर्द्धमासेन वैश्यस्तु शूद्रे मासेन शुध्यति ।  
 षड्रात्रेणाथवा सप्तत्विरात्रेणाथवा पुनः ॥ ४२  
 अनाथञ्चैव निर्वन्धुं ब्राह्मणं धनवर्जितम् ।  
 स्नात्वा सम्प्राश्य तु घृतं शुध्यन्ति ब्राह्मणादयः ॥ ४३  
 अपरयेत् परं वर्णमपरञ्चापरो यदि ।  
 अशौचे संसृजेत् स्नेहात् तदाशुचेन शुध्यति ।  
 एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिर्विष्येत् स्यद्वाहे सति ॥ ४४  
 शूद्रेषु च त्र्यहं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः ।  
 अनस्थिसञ्चिते शूद्रे रीति चेद् ब्राह्मणः स्वकैः ॥ ४५  
 त्विरात्रं स्यात्तथाशौचमेकाहं क्षत्रवैश्ययोः ।  
 अन्यथा चैव मज्ज्योतिर्ब्राह्मणे स्नानमेव च ॥ ४६



अनास्थिसञ्चिते विप्रे ब्राह्मणो रीति चेत्तदा ।  
 स्नानेनैव भवेच्छुद्धिः सचैलेन न संशयः ॥ ४७  
 यस्तैः सहान्नं कुर्याच्च यानादीनि तु चैव हि ।  
 ब्राह्मणे वापरे वापि दशाहेन विशुध्यति ॥ ४८  
 यस्तेषामन्नमश्नाति स तु देवोऽपि कामतः ।  
 तदाशौचनिवृत्तेषु स्नानं कृत्वा विशुध्यति ॥ ४९  
 यावत्तदन्नमश्नाति दुर्भिक्षाभिहतो नरः ।  
 तावन्त्यहान्यशुद्धिः स्यात् प्रायश्चित्तं ततश्चरेत् ॥ ५०  
 दाहाद्यशौचं कर्त्तव्यं द्विजानामग्निहोत्रिणाम् ।  
 सपिण्डानान्तु मरणे मरणादितरेषु च ॥ ५१  
 सपिण्डता च पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।  
 समानोदकभावस्तु जन्मनान्नोरवेदने ॥ ५२  
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।  
 लेपभाजस्तु यश्चात्मा सापिण्डं साप्तपौरुषम् ॥ ५३  
 ऊर्ध्वानाच्चैव सापिण्ड्यमाह देवः प्रजापतिः ।  
 ये चैकजाता बहवो भिन्नयोनय एव च ॥ ५४  
 भिन्नवर्णास्तु सापिण्डं भवेत्तेषां त्रिपुरुषम् ।  
 कारवः शिल्पिनो वैद्यदासीदासास्तथैव च ॥ ५५  
 राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकौत्सिताः ।  
 दातारो नियमौ चैव ब्रह्मविद् ब्रह्मचारिणौ ॥ ५६  
 सत्रिणो ब्रतिनस्तावत् सद्यःशौचमुदाहृतम् ।  
 राजा चैवाभिषिक्तश्च प्राणसत्रिण एव च ॥ ५७  
 यज्ञे विवाहकाले च देवयागे तथैव च ।  
 सद्यःशौचं समाख्यातं दुर्भिक्षे वाप्युपद्रवे ॥ ५८

विषाद्युपहतानाञ्च विद्युना पार्थिवैर्हिजैः ।  
 सद्यःशौचं समाख्यातं सर्पादिमरणेऽपि च ॥ ५८  
 अग्निमेरुप्रपतने विषीघान्नपराशने ।  
 गोब्राह्मणान्ते सद्यस्ते सद्यः शौचं विधीयते ॥ ६०  
 नैष्ठिकानां वनस्थानां यतौनां ब्रह्मचारिणाम् ।  
 नाशौचं विद्यते सद्भिः पतिते च तथामृते ॥ ६१  
 इत्योशनसस्मृतौ षष्ठोऽध्यायः ॥ ६

### सप्तमोऽध्यायः ।

पतितानां न दाहः स्यान्नान्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।  
 न चाशुपातपिण्डे च कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित् ॥ १  
 व्यापादयेत्तथात्मानं स्वयं योऽग्निविषादिभिः ।  
 दहितं तस्य नाशौचं न च स्याद्दुदकादिकम् ॥ २  
 अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियतेऽग्निविषादिभिः ।  
 तस्याशौचं विधातव्यं कार्यञ्चैवोदकादिकम् ॥ ३  
 जाते कुमारे तदहः आमं कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।  
 सुवर्णधान्यगोवासस्तिलान्न गुडसर्पिषः ॥ ४  
 फलानीक्षुञ्च शाकञ्च लवणं काष्ठमेव च ।  
 तोयं दधि घृतं तैलमौषधं क्षोरमेव च ॥ ५  
 आशौचिनो गृहाद् ग्राह्यं शुष्कान्नञ्चैव नित्यशः ।  
 आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यं त्रिभिरग्निभिः ॥ ६  
 अनाहिताग्निरगृह्येण लौकिकेनेतरैर्हिजैः ।  
 देहाभावात् पलाशेन कृत्वा प्रतिष्ठाति पुनः ॥ ७



दाहः कार्यो यथान्यायं सपिण्डैः अहयान्वितैः ।  
 संकृत् प्रसिञ्चेदुदकं नामगोत्रेण वाग्यतः ॥ ८  
 दशाहं वान्धवैः सार्धं सर्वं चैवार्द्रवासेनः ।  
 पिण्डं प्रतिदिनं दद्याुः सायं प्रातर्यथाविधि ॥ ९  
 प्रेताय च गृहद्वारि चतुरो भोजयिह्वजान् ।  
 द्वितीयेऽहनि कर्त्तव्यं क्षुरकर्म श्वान्धवैः ॥ १०  
 सर्वैरस्थीं सञ्चयनं ज्ञातिरेव भवेत्तथा ।  
 त्रिपूर्वं भोजयेद्विप्रानयुग्मान् अहया शुचौन् ॥ ११  
 पञ्चमे नवमे चैव तथैवैकादशेऽहनि ।  
 अयुग्मान् भोजयेद्विप्रान् नवश्राद्धन्तु तद्विदुः ॥ १२  
 एकादशेऽङ्गि कुर्वीत प्रेतमुद्दिश्य भावतः ।  
 द्वादशे वाथ कर्त्तव्यमग्निदैस्त्वथवाहनि ॥ १३  
 एकं पवित्रमेकं वा पिण्डमात्रं तथैव च ।  
 एवं मृतेऽङ्गि कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम् ॥ १४  
 सपिण्डीकरणं प्रोक्तं पूर्णं संवत्सरे पुनः ।  
 कुर्याच्चत्वारि पात्राणि प्रेतादीनां द्विजोत्तमाः ॥ १५  
 प्रेतार्थं पिष्टपात्रेषु पात्रमासेचयेत् ततः ।  
 यै समाना इति द्वाभ्यां पिण्डानप्येवमेव हि ॥ १६  
 सपिण्डीकरणश्राद्धं देवपूर्वं विधायते ।  
 पितृनावाहयेत् तत्र पुनः प्रेतञ्च निर्द्दिशेत् ॥ १७  
 यै सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषां स्यात् पृथक्क्रिया ।  
 यस्तु कुर्यात्पृथक्पिण्डं पिष्ट्वा त्वभिजायते ॥ १८  
 मृते पितरि वै पुत्रः पिण्डशब्दं समाविशेत् ।  
 दद्याच्चान्नं सोदकुम्भं प्रत्यहं प्रेतधर्मतः ॥ १९

पार्व्वण्येण विधानेन सांवत्सरिकमिष्यते ।  
 प्रतिसंवत्सरं कार्यं विधिरेष सनातनः ॥ २०  
 मातापितृः सुतैः कार्यं पिण्डदानादि किञ्चन ।  
 पत्नी कुर्यात् सुताभावे पत्नीभावे तु सोदरः ॥ २१  
 एष वः कथितः सम्यग्गृहस्थानां यथाविधि ।  
 स्त्रोणाच्च भर्तृशुश्रूषा धर्मी नान्य इहेष्यते ॥ २२  
 यः स्वधर्मपरो नित्यमीश्वरार्पितमानसः ।  
 प्राप्नोति परमं स्थानं यदुक्तं वेदसम्मितम् ॥ २३  
 इत्यौशनसस्मृतौ सप्तमोऽध्यायः ॥ १ ॥

### अष्टमोऽध्यायः ।

ब्रह्महा मद्यपः स्त्री नो गुरुतल्पग एव च ।  
 महापातकिनस्त्वेते यः स तैः सह संवसेत् ॥ १  
 संवत्सरेण पतति संसर्गं कुरुते तु यः ।  
 यो हि शय्यासने नित्यं वसन् वै पतितो भवेत् ॥ २  
 याजनं योनिसम्बन्धं तथैवाध्ययनं द्विजः ।  
 कृत्वा सद्यः पतेजुज्जानात् सहभोजनमेव च ॥ ३  
 अविज्ञायापि यो मोहात् कुर्यादध्ययनं द्विजः ।  
 संवत्सरेण पतति सहाध्ययनमेव च ॥ ४  
 ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत् ।  
 भेत्तश्चात्मविशुद्धये कृत्वा शवशिरोध्वजम् ॥ ५  
 ब्राह्मणवसथान् सर्वान् देवामाराणि वर्जयेत् ।  
 विनिन्दा च स्वमात्मानं ब्राह्मणञ्च स्वयं चरेत् ॥ ६



असङ्गराणि योग्यानि सप्तागाराणि संविशेत् ।  
 विधूमे शनकैर्नित्यं व्याहारे भुक्तवर्जिते ॥ ७  
 कुर्यादनशनं वाद्यं भृगोः पतनमेव च ।  
 ज्वलन्तं वा विशेदग्निं जलं वा प्रविशेत् स्वयम् ॥ ८  
 ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सम्यक् प्राणान् परित्यजेत् ।  
 दोर्घमामयिनं विप्रं कृत्वानामयिनं तथा ॥ ९  
 दत्ता चाब्रं स विदुषे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।  
 अश्वमेधावभृथके स्नात्वा यः शुध्यति द्विजः ॥ १०  
 सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणाय प्रदापयेत् ।  
 ब्रह्महा मूच्यते पापैर्दृष्ट्वा वा सेतुदर्शनम् ॥ ११  
 सुरापस्तु सुरां तप्तमग्निवर्णं पिवेत् तदा ।  
 निर्द्दग्धकायः स तया मुच्यते च द्विजोत्तमः ॥ १२  
 गोमुत्रमग्निवर्णं वा गोशक्नुद्वमेव वा ।  
 घयो घृतं जलं वाथ मुच्यते पातकात् ततः ॥ १३  
 जलाद्र्द्रवासाः प्रयतो ध्यात्वा नारायणं हरिम् ।  
 ब्रह्महत्याव्रतञ्चाथ चरेत् तत्पापशान्तये ॥ १४  
 स्वर्णस्तेयी सकृद्विप्रो राजानमधिगम्य तु ।  
 स्वकर्मं ख्यापयन् ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥ १५  
 ण्टहीत्वा मुसलं राजा सकृद्व्यात्तु तं स्वयम् ।  
 स वै पापात्ततः स्तेनो ब्राह्मणस्तपसाथवा ॥ १६  
 करेणादाय मुषलं लगुडं वाथ घातिनम् ।  
 सञ्चित्योभयतस्तीक्ष्णमायसं दण्डमेव च ॥ १७  
 राजा च स्तेनमर्हति मुक्तकेशेन धावता ।  
 आचक्ष्णाणञ्च तत्पापमेवं कर्माणि श्लाघि माम् ॥ १८

शासनाद्वापि मोक्षादा ततः स्तेयादिमुच्यते ।  
 अशासित्वा च तं राजा स्तेयस्याप्नोति किल्बिषम् ॥ १९  
 तपसा द्रुतमन्यस्य सुवर्णस्तेयजं फलम् ।  
 चौरवासा द्विजोऽरण्ये सञ्चरेद्ब्रह्मणो व्रतम् ॥ २०  
 स्नाताश्वमेधावभृथे पूतः स्यादथवा द्विजः ।  
 प्रदद्याच्चाथ विप्रेभ्यः स्वात्मतुल्यं हिरण्यकम् ॥ २१  
 चरेद्वा वत्सरं कृत्स्नं ब्रह्मचर्यपरायणः ।  
 ब्राह्मणः स्वर्णहारी च तत्पापस्यापनुत्तये ॥ २२  
 गुरुभार्यां समारुह्य ब्राह्मणः काममोहितः ।  
 उपगूहेत् स्त्रियं तप्तां काम्यां कालायसौख्यताम् ॥ २३  
 स्वयं वा शिश्रुवृषणे उत्कृत्याध्यायवाञ्छलौ ।  
 आतिष्ठेद्दक्षिणामाशामानिपातमजिह्वतः ॥ २४  
 गुर्वर्ये वाहतः शुद्धे चरेद्वा ब्रह्मणो व्रतम् ।  
 शाखां कर्कटकोपेतां परिष्वज्याथ वत्सरे ॥ २५  
 अधःशायीत नियतो मुच्यते गुरुतल्पगः ।  
 कच्छच्चाब्दं चरेद्विप्रश्चौरवासाः समाहितः ॥ २६  
 अश्वमेधावभृथके स्नात्वा मुच्येद्द्विजोत्तमः ।  
 कालेऽष्टमे वा भुञ्जानो ब्रह्मचारी सदाव्रतः ॥ २७  
 स्थानासनाद्यं विचरेदधनोऽप्युपयत्नतः ।  
 अधःशायी त्रिभिर्वर्षैस्ततः शुध्येत पातकात् ॥ २८  
 चान्द्रायणानि वा कुर्यात् पञ्चचत्वारि वा पुनः ॥ २९  
 पतितैः सम्प्रयुक्तानामयं गच्छति निष्कृतिम् ।  
 पतितेन तु संस्पर्शं लोभेन कुरुते द्विजः ॥ ३०



सक्तत् पापापनोदार्थं तस्यैव व्रतमाचरेत् ।  
 तप्तकच्छं चरेद्वाथ संवत्सरमतन्द्रितः ॥ ३१  
 बाष्मासिकेऽथ संसर्गे प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत् ।  
 एभिः पूतैरथो हन्ति महापातकिनो मलम् ॥ ३२  
 पुण्यतीर्थाभिगमनात् पृथिव्यामथ निष्कृतिः ।  
 ब्रह्महत्यां सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमम् ॥ ३३  
 कृत्वा चैवं महापापं ब्राह्मणः काममोहितः ।  
 कुर्यादनशनं विप्राः पुण्यतीर्थं समाहितः ॥ ३४  
 जले वा प्रविशेदग्नौ ध्यात्वा देवं कपर्दिनम् ।  
 न ह्यन्या निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिः कर्मवेदिभिः ॥ ३५  
 इत्युशनसस्मृतावष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

### नवमोऽध्यायः ।

गत्वा दुहितरं विप्रः स्वसारं वा स्रुषामपि ।  
 प्रविशेज्जलनं दीप्तं मतिपूर्वमिति स्थितिः ॥ १  
 मातृश्वसां मातुलानीं तथैव च पित्रश्वसाम् ।  
 भागिनेयीं समारुह्य कुर्यात् कच्छादिपूर्वकम् ॥ २  
 चान्द्रायणानि चत्वारि पञ्च वा सुसमाहितः ।  
 पैतृश्वस्रेयीं गत्वा तु स्वस्रियां मातुरेव च ॥ ३  
 मातुलस्य सुतां वापि गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ।  
 भार्यासखीं समारुह्य गत्वा श्यालीं तथैव च ॥ ४  
 अहोरात्रोपि भूत्वा तप्तकच्छं समाचरेत् ।  
 उदकागमने विप्रस्त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥ ५

चक्षीमैथुनमासाद्य चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ।  
 पराकेणायवा शुद्धिरित्याह भगवानजः ॥ ६  
 मण्डूकं नकुलं काकं विड्वराहञ्च मूषिकम् ।  
 श्वानं हत्वा द्विजः कुर्यात् षोडशाख्यमहाव्रतम् ।  
 पयः पिवेत् त्रिरात्रन्तु श्वानं हत्वा त्वतन्द्रितः ॥ ७  
 मार्जारश्चाथ नकुलं योजनं वाऽध्वनो व्रजेत् ।  
 कच्छं द्वादशमात्रन्तु कुर्यादश्ववधे द्विजः ॥ ८  
 अथ कृष्णायसीं दद्यात् सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः ।  
 वलाकं रङ्गवञ्चैव मुषिकं कृतलम्भकम् ॥ ९  
 वराहन्तु तिलद्रोणं तिलाटञ्चैव तित्तिरिम् ।  
 शुकं द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा त्रिहायणम् ॥ १०  
 इत्वा हंसं वलाकञ्च वकटिद्विभमेव च ।  
 वानरञ्चैव भासञ्च स्वयं वा ब्राह्मणाय गाम् ॥ ११  
 क्रव्यादांस्तु मृगान् इत्वा धेनूं दद्यात् पयस्विनीम् ।  
 अक्रव्यादं वतसतरमुष्ट्रं हत्वा तु कृष्णलम् ॥ १२  
 किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे ।  
 अनस्थाञ्चैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति ॥ १३  
 फलदानान्तु वृक्षाणां क्लेदनादाहिकं शतम् ।  
 शुल्मवल्लीलतानाञ्च वीरुधां फलमेव च ॥ १४  
 पुष्पागमानाञ्च तथा घृतप्राशो विशोधनम् ।  
 चान्द्रायणं पराकञ्च कुर्याद् हत्वा प्रमादतः ॥ १५  
 मतिपूत्रं वधे चास्याः प्रायश्चित्तं न विद्यते ।  
 मनुष्याणाञ्च हरणं स्त्रीणां कृत्वा गृहस्य च ॥ १६



वापीकूपजलानाञ्च शुध्येच्चान्द्रायणेन तु ।  
 द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेश्मनः ॥ १७  
 चरेत् सान्तपनं कच्छं चरित्वात्मविशुद्धये ।  
 धान्यादिधनचौर्यञ्च पञ्चगव्यविशोधनम् ॥ १८  
 लणकाष्ठद्रुमानाञ्च पुष्पाणाञ्च फलस्य च ।  
 चेलचर्मामिर्याणाञ्च त्विरात्रं स्यादभोजनम् ॥ १९  
 मणिप्रवालरत्नानां सुवर्णरजतस्य च ।  
 अयःकांस्योपलानाञ्च द्वादशाहमभोजनम् ॥ २०  
 एतदेव व्रतं कुर्याद् द्विशफैकशफस्य च ।  
 पक्षिणामोषधीनाञ्च हरेच्चापि च ग्रहं पयः ॥ २१  
 न मांसानां हतानान्तु देवे चान्द्रायणं चरेत् ।  
 उपोष्य द्वादशाहन्तु कुशाण्डैर्जडूयादुष्टतम् ॥ २२  
 नकुलोलुकमाज्ज्वारं जग्धा सान्तपनं चरेत् ।  
 श्वानं जग्ध्वाथ कच्छेण शुभक्षणे च शुध्यति ॥ २३  
 प्रकुर्याच्चैव संस्कारं पूर्वेणैव विधानतः ।  
 शललञ्च वलाकञ्च हंसकारण्डवं तथा ॥ २४  
 चक्रवाकञ्च जग्धा च द्वादशाहमभोजनम् ।  
 कपोतं टिट्ठिभं भासं शुक्रं सारसमेव च ॥ २५  
 जलूकां जालपादञ्च जग्धा ह्येतद्व्रतञ्चरेत् ।  
 शिशुमारं तथा मांसं मत्स्यं मांसं तथैव च ॥ २६  
 जग्धा चैव वराहञ्च एतदेव व्रतञ्चरेत् ।  
 कोकिलञ्चैव मत्स्यादं मण्डूकं भुजगं तथा ॥ २७  
 गोमूत्रयावकाहारैर्म्यासेनैकेन शुध्यति ।  
 जलेचराञ्च जलजान् यातुधानविपाटितान् ॥ २८

रक्तपादांस्तथा जग्ध्वा समाहञ्चैतदाचरेत् ।  
 मृतमांसं वृथा चैवमात्मार्यं वा यथाकृतम् ॥ २८  
 भुक्त्वा समाचरे देतत्तत्पापस्यापनुत्तये ।  
 कपोतं कुञ्जरं शिशून् कुक्कुटं रजकां तथा ॥ ३०  
 प्राजापत्यं चरेज्जग्ध्वा तथा कुम्भीरमेव च ।  
 पलाण्डं लशुनञ्चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ३१  
 वार्त्ताकुं तण्डूलीयञ्च प्राजापत्येन शुध्यति ।  
 अश्वमेधं तथोपेतं तप्तकच्छेण शुध्यति ॥ ३२  
 प्राजापत्येन शुद्धिः स्यात् मनुष्य शशभक्षणे ।  
 अलावं गृञ्जनञ्चैव भुक्त्वाप्येतद्ब्रतं चरेत् ॥ ३३  
 उदुम्बरञ्च कामेन तप्तकच्छेण शुध्यति ।  
 वृथा कसरसंयावं पायसापूपशष्कूलीम् ॥ ३४  
 भुक्त्वा चैवं ब्रतं तत्र त्रिरात्रेण विशुध्यति ।  
 पीत्वा क्षीराण्यपेयानि ब्रह्मचारी विशेषतः ॥ ३५  
 गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुध्यति ।  
 अनिर्हंशाया गोः क्षीरं माहिषं वार्द्धमेव च ॥ ३६  
 गर्भिण्या वा विवत्सायाः पीत्वा दुग्धमिदं चरेत् ।  
 एतेषाञ्च विकाराणि पीत्वा मोहेन वा पुनः ॥ ३७  
 गोमूत्रयावकाहारः सप्तरात्रेण शुध्यति ।  
 भुक्त्वा चैव नवश्राद्धं सूतके मृतकेऽथवा ॥ ३८  
 चान्द्रायणेन शुध्येत ब्राह्मणस्तु समाहितः ।  
 यस्य यद्भूयते नित्यं न यस्माद्यं न क्षीयते ॥ ३९  
 चान्द्रायणं चरेत् सम्यक् तस्यान्नप्राशने द्विजः ।  
 अभोज्यानान्तु सर्वेषां भुक्त्वा चान्नमुपस्तृतम् ॥ ४०



अन्यस्यात्ययिनोऽनञ्च तप्तकच्छमुदाहृतम् ।  
चाण्डालान्नं द्विजो भुक्ता सम्यक्चान्द्रायणं चरेत् ॥ ४१  
अज्ञानात् प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंस्पर्शमेव च ।  
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ ४२  
क्रव्यादानां पक्षिणाञ्च प्राश्य मूत्रपुरीषकम् ।  
महासान्तपनं कुर्यात्तेषां मोहाद्विजातयः ॥ ४३  
भासमण्डुककुकुरवायसे कृच्छ्रमाचरेत् ।  
प्राजापत्येन शुध्येत ब्राह्मणः क्लिष्टभोजनात् ॥ ४४  
क्षत्रियस्तप्तकच्छं स्याद्वैश्यश्चैव त्रिकृच्छ्रकम् ।  
सुराभाण्डोदकं वापि पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ४५  
शुनोऽच्छिष्टं द्विजो भुक्ता त्रिरात्रेण विशुध्यति ।  
गोमूत्रयावकाहारः पीतशेषं च वा पयः ॥ ४६  
आपो मूत्रपुरीषाद्यैरूपिताः प्राशयेद्यदि ।  
तदा सान्तपनं कुर्यात् तं कायविशोधनम् ॥ ४७  
चाण्डालकूपभागण्डेषु यदज्ञानं पिवेज्जलम् ।  
चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं ब्राह्मणः पापशोधनम् ॥ ४८  
चाण्डालेन च संस्पृष्टं पीत्वा वारि द्विजोत्तमः ।  
त्रिरात्रेण विशुध्येत पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ४९  
महापातकसंस्पर्शं भुक्ता स्नात्वा द्विजोत्तमः ।  
बुद्धिपूर्वन्तु मूढात्मा तप्तकच्छं समाचरेत् ॥ ५०  
अन्यजातिविवाहे च स महापातको भवेत् ।  
तस्य पातकिसंसर्गात् पातकित्वमवाप्नुयात् ॥ ५१  
चतुर्विंशतिकृच्छ्रं स्याद्विवाहे त्वन्यकन्यया ।  
संसर्गस्य तद्वर्जं स्यात् प्रायश्चित्तं सुते न हि ॥ ५२

दृष्ट्वा महापातं किनं चण्डालं वा रजस्वलाभम् ।  
 प्रमादाद्भोजनं कृत्वा त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥ ५३  
 स्नानार्द्रां यदि भुञ्जीत अहोरात्रेण शुध्यति ।  
 बुद्धिपूर्वन्तुं कच्छ्रेण भगवानाह पञ्चजः ॥ ५४  
 शुष्कं पर्युषितादोनि गन्धादिप्रतिदूषितम् ।  
 भुक्तोपवासं कुर्वीति चरेद्दिप्रः पुनः पुनः ।  
 अज्ञानाद् भुक्तिशुद्धयर्थमज्ञानस्य विशेषतः ॥ ५५  
 भृत्यानां यजनं कृत्वा परेषामन्यकर्मणि ।  
 अभिचारमनर्हञ्च त्रिभिः कच्छ्रैर्विशुध्यति ॥ ५६  
 ब्राह्मणाभिहतानाञ्च कृत्वा दाहादिकं द्विजः ।  
 गोमूत्रयावकाहारः प्राजापत्येन शुध्यति ॥ ५७  
 तैलाभ्यंगः प्रभाते च कुर्यान्मूत्रपुरोषके ।  
 अहोरात्रेण शुध्येत श्मशुकर्मणि मैथुने ॥ ५८  
 एकाहेति विवाहाग्निं परिभाव्य द्विजोत्तमः ।  
 त्रिरात्रेण विशुध्येत त्रिरात्रात् षडहं पुनः ॥ ५९  
 दशाहे द्वादशाहे वा परिहास्य प्रमादतः ।  
 कच्छ्रचान्द्रायणं कुर्यात् तत्पापस्यापनुत्तये ॥ ६०  
 पतितद्रव्यमादाय तदुत्सर्गेण शुध्यति ।  
 चरेच्च विधिना कच्छ्रमित्याह भगवान् प्रभुः ॥ ६१  
 अनाशकनिवृत्त्या तु प्रव्रज्योपासिता तथा ।  
 आचरेत् त्रीणि कच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च ॥ ६२  
 पुनश्च जातकर्मादिसंस्कारैः संस्कृता द्विजाः ।  
 शुद्धा यस्तद्व्रतं सम्यक् चरेयुर्धर्मदर्शिनः ॥ ६३



अनुपासितसिन्धुस्तु तद्वापंकवशेन च ।  
 अहसाश्रन् संयतमना रात्रौ चेद्रात्रिमेव हि ॥ ६४  
 अकृत्वा समिदाधानं शुचिः स्नात्वा समाहितः ।  
 गायत्र्याष्टसहस्रस्य जपं कृत्वा विशुध्यति ॥ ६५  
 उपासीत न चेत् सभ्यां गृहस्थोऽपि प्रमादतः ।  
 स्नातकव्रतलौत्यन्तु कृत्वा चोपवसेद्दिनम् ॥ ६६  
 संवत्सरश्चरेत् कच्छं अनुच्छन्दे द्विजोत्तमः ।  
 चान्द्रायणं चरेद्दृष्ट्या गोप्रदानेन शुध्यति ॥ ६७  
 नास्ति क्वाद्यदि कुर्वीत प्राजापत्यं चरेद्द्विजः ।  
 देवद्रोहं गुरुद्रोहं तप्तकच्छेण शुध्यति ॥ ६८  
 उद्रयानं समारूढ्य खरयानञ्च कामतः ।  
 त्रिरात्रेण विशुध्येत नग्नी न प्रविशेज्जलम् ॥ ६९  
 षष्ठाक्षकालमासं वा संहिताजपमेव वा ।  
 होमाश्च शाकलान्नित्यमपत्यानां विशोधनम् ॥ ७०  
 नीलं रक्तं वसित्वा तु ब्राह्मणो वस्त्रमेव हि ।  
 अहोरात्रोषितः स्नातः पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ७१  
 वेदधर्मापुराणाश्च चण्डालस्य च भाषणम् ।  
 चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यान्न ह्यन्या तस्य निष्कृतिः ॥ ७२  
 उद्वन्धनादिनिहतं संसृष्ट्य ब्राह्मणः कचिन् ।  
 चान्द्रायणेन शुद्धः स्यात् प्राजापत्येन वा पुनः ॥ ७३  
 उच्छिष्टो यदि नाचान्तश्चण्डालादीन् स्पृशेद्द्विजः ।  
 उच्छिष्टस्तत्र कुर्वीत प्राजापत्यं विशुद्ध्यै ॥ ७४  
 चण्डालसूतिकशवांस्तथा नारीं रजस्त्रलाम् ।  
 स्पृष्ट्वा स्नायाद्विशुद्ध्यै तत्स्पृष्टान् पतितांस्तथा ॥ ७५

चण्डालसूतिकशवैः संस्पृष्टं स्पर्शयेद्यदि ।  
 प्रमादात् ज्ञात आचम्य जपं कृत्वा विशुध्यति ॥ ७६  
 अस्पृष्टस्पर्शनं कृत्वा स्नात्वा शुद्धेद्विजोत्तमः ।  
 आचामेत विशुद्ध्यर्थं प्राह देवः पितामहः ॥ ७७  
 भुञ्जानस्य तु विप्रस्य कदाचित् स्रवते गुदम् ।  
 कृत्वा शौचं ततः स्नात्वा उपोष्य जुहुयाद् घृतम् ॥ ७८  
 चाण्डालान्तु शवं स्पृष्ट्वा कच्छं कुर्याद्विजोत्तमः ।  
 दृष्ट्वा नभःस्थं नक्षत्रमहोरात्रेण शुध्यति ॥ ७९  
 सुराः स्पृष्ट्वा द्विजः कुर्यात् प्राणायामत्रयं शुचिः ।  
 पलाण्डुं लशुनञ्चैव घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ ८०  
 ब्राह्मणस्तु शुना दष्टस्त्रयहं सायं पयः पिबेत् ।  
 नाभेरूर्ध्वस्य दष्टस्य तदेव त्रिगुणं भवेत् ॥ ८१  
 स्नादेतत्त्रिगुणं वाहोमूर्ध्नि स्यात्तु चतुर्गुणम् ।  
 स्नात्वा जपेत्तु गायत्रीं श्वभिर्दष्टो द्विजोत्तमः ॥ ८२  
 पञ्चयज्ञानकृत्वा तु यो भुङ्केत्तु प्रत्यहं गृही ।  
 अनातुरस्य निधनः कच्छार्द्धेन विशुध्यति ॥ ८३  
 अहिताग्नेरुपस्थानं यः कुर्यान्न तु पर्वणि ।  
 ऋतो गच्छेन्न भार्यायां सोऽपि कच्छार्द्धमाचरेत् ॥ ८४  
 विनाद्भिरपु वा कुर्याच्छारीरं सन्निवेश्य तु ।  
 सचेन्नो जलमाप्नुत्य गामालंभ्य विशुध्यति ॥ ८५  
 गायत्र्यष्टसहस्रान्तु दशहज्जोषवसेदगृही ।  
 अनुगच्छेच्च यः शूद्रं प्रेतभूतं द्विजोत्तमः ॥ ८६  
 गायत्र्यष्टसहस्रान्तु जपं कुर्यान्नदौषु च ।  
 कृत्वातु शपथं विप्रो विप्रस्य वधसंयुते ॥ ८७



163

मृषैव यावकान्नेन कुर्याच्चान्द्रायणं व्रतम् ।  
 पङ्क्तौ विषमदानञ्च कृत्वा कच्छेण शुध्यति ॥ ८८  
 छायां श्वपाकस्वारूढा स्नात्वा सम्प्राशयेद् दृतम् ।  
 रक्षेदादित्यमशुचिर्दृष्ट्वाग्नीन्द्रजमेव च ॥ ८९  
 मानुषास्थि च संस्पृष्ट्वा स्नानमेव विशुध्यति ।  
 कृत्वाप्यध्ययनं विप्रश्चरेद्भिक्षानुवत्सरम् ॥ ९०  
 कृतज्ञो ब्राह्मणगृहे पञ्चसंवत्सरं ब्रवी ।  
 वृङ्गारं ब्राह्मणस्योक्ता त्वङ्गारन्तु गरीयसः ॥ ९१  
 स्नात्वाचम्य ततः शेषं प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।  
 ताडयित्वा हृत्पेनैव कण्ठे वद्धा च वाससा ॥ ९२  
 विशादे परिनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।  
 अवगूर्य चरेत् कच्छमतिकच्छं निपातने ॥ ९३  
 कच्छातिकच्छं कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ।  
 गुरोराक्रोशने चैव कच्छं कुर्याद्विशोधनम् ॥ ९४  
 एकरात्रं हिरात्रं वा तत्पापस्यापनुत्तये ।  
 दैवर्षाणामभिसुखं षोडशक्रोशनाकृते ॥ ९५  
 उलूकादिजनुर्जित्वा दातव्यञ्च हिरण्यकम् ।  
 देव्योद्यानेषु यः कुर्यान्मूत्रोच्चारं शकृद्भिजः ॥ ९६  
 छिन्द्याच्छिन्नन्तु शुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।  
 देवतायतने मूत्रं कृत्वा द्रोहाद्विजोत्तमः ॥ ९७  
 शिश्नस्योत्कृन्तनं कृत्वा चान्द्रायणमथाचरेत् ।  
 देवतानामृषीणाञ्च वेदानाञ्चैव कुत्सनम् ॥ ९८  
 कृत्वा सम्यक्प्रकुर्वीत प्राजापत्यं द्विजोत्तमः ।  
 तैस्तु सभाषणं कृत्वा स्नात्वा देवान् समर्चयेत् ॥ ९९

स्त्री यद्य्वा ललाभावेन महापापं करोति हि ।  
 प्रायश्चित्तं च तस्यास्यात् पित्रा तद्व्रतचारिणीम् ॥ १००  
 उद्देहिदेभिरुपां तामन्यथा पतितस्तु सः ।  
 अपि राजन्यकवधे वार्षिकब्राह्मणव्रतम् ।  
 तस्यान्ते वृषभैकेण सहस्रं गोदानमाचरेत् ॥ १०१  
 सर्वं हत्वा माषमात्रं दद्यात् सुवर्णं रजतताम्रतपु-  
 सीसकांश्चायसामग्निरिव मृतम्रायुक्ताभस्तेजसाञ्चोच्छि-  
 ष्टानां भस्मनाग्निः प्रक्षालनं कनकरजतमणिशङ्खशुक्ल-  
 पद्मानां वज्रविदलरज्जुचर्मणाञ्चाग्निः शौचमिति ॥  
 अपि चण्डालश्चपचम्बुष्टे वा विगमूत्र एव च ।  
 तिरात्रेण विशुद्धिः स्याद्भुक्तोच्छिष्टः षडाचरेत् ॥ १०३  
 पिता मातामहो यस्य अग्रजो वाथ कस्यचित् ।  
 तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिवेदने ॥ १०४  
 अमावस्यायां यो ब्रह्माणं समुद्दिश्य पितामहम् ।  
 ब्राह्मणीं स्त्रीं समभ्यर्च्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ १०५  
 अमावास्यां तिथिं प्राप्य यममाराधयेद्भवम् ।  
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १०६  
 कृष्णाष्टम्यां महादेवं तथा कृष्णचतुर्दश्याम् ।  
 सम्पूज्य ब्राह्मणमुक्त्वैः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १०७  
 त्रयोदश्यां तथा रात्रौ सोपहारं त्रिलोचनम् ।  
 दृष्ट्वैव प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकैः ॥ १०८  
 सर्वत्र दानब्रह्मणे मुच्यते सोमयागतः ।  
 शान्त्या च दक्षिणां गृह्णन् हिरण्य-प्रतिमामपि ॥ १०९  
 अयुतेनैव गायत्र्या मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ११०

इत्यौशनसस्मृतौ नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥



## अङ्गिरःसंहिता ।

प्रथमोऽध्यायः ।

गृहाश्रमेषु धर्मेषु वर्णानामनुपूर्वं ॥ १  
प्रायश्चित्तविधिं दृष्ट्वा अङ्गिरा मुनिरब्रवीत् ॥ १  
अन्धानामपि सिद्धानं भक्षयित्वा द्विजातयः ।  
चान्द्रं कच्छं तदर्धन्तु ब्रह्मचरविशं विदुः ॥ २  
रजकसर्माकारश्च नटो वरूड एव च ।  
कैवर्त्तमेदभिज्ञाश्च सप्तैते चांन्वजाः स्मृताः ॥ ३  
अन्वजानां गृहे तोयं भाण्डे पर्युषितञ्च यत् ।  
प्रायश्चित्तं यदा पीतं तदैव हि समाचरेत् ॥ ४  
चाण्डालकूपभाण्डेषु त्वज्जानात् पिवते यदि ।  
प्रायश्चित्तं कथं तेषां वर्णं वर्णं विधीयते ॥ ५  
चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यन्तु भूमिपः ।  
तदर्धन्तु चरेद्देश्यः पादं शूद्रेषु दापयेत् ॥ ६  
अज्ञानात् पिवते तोयं ब्राह्मणस्वन्वजातिषु ।  
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ७  
विप्रो विप्रेण संस्पृष्ट उच्छिष्टेन कदाचन ।  
आचान्त एव शुध्येत अङ्गिरा मुनिरब्रवीत् ॥ ८  
चत्त्रियेण यदा स्पृष्ट उच्छिष्टेन कदाचन ।  
स्नानं जप्यन्तु कुर्वीत दिनसार्धेन शुध्यति ॥ ९  
वैश्येन तु यदा स्पृष्टः शुना शूद्रेण वा द्विजः ।  
उग्रोऽथ रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ १०

अनुच्छिष्टेन संस्पृष्टो भूतानं येन विधीयते ।  
 तेनैवोच्छिष्टसंस्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ ११  
 अत उर्वं प्रवक्ष्यामि नीलौवस्त्रस्य वै विधिम् ।  
 स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे शयनीये न दुष्यति ॥ १२  
 पालने विक्रये चैव तद्गृह्यते रूपजीवने ।  
 पतितस्तु भवेद्विप्रसिद्धिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ १३  
 स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पिबतर्पणम् ।  
 हृथा तस्य महायज्ञा नीलीवस्त्रस्य धारणात् ॥ १४  
 नीलौरक्तं यदा वस्त्रमज्ञानेन तु धारयेत् ।  
 अङ्गो रात्रोपितो मूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ १५  
 नीलीदारु यदा भिन्द्याद्ब्राह्मणं वै प्रमादतः ।  
 शोणितं दृश्यते यत्र द्विजस्यान्द्रायणं चरेत् ॥ १६  
 नीलौवस्त्रेण पक्कन्तु अन्नमश्नाति चेद्विजः ।  
 आहारवसनं कृत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ १७  
 भक्षन् प्रमादतो नीलीं द्विजातिस्त्वसमाहितः ।  
 त्रिषु वर्णेषु सामान्यं चान्द्रायणमिति स्थितिम् ॥ १८  
 नीलौरक्तेन वस्त्रेण यदन्नमुपनीयते ।  
 नोपतिष्ठति दातारं भोक्ता मुङ्क्ते तु किंस्विषम् ॥ १९  
 नीलौरक्तेन वस्त्रेण यत् पाके अपितं भवेत् ।  
 तेन भुक्तेन विप्राणां दिनमेकमभोजनम् ॥ २०  
 मृते भर्त्तरि या नारी नीलौवस्त्रं प्रधारयेत् ।  
 भर्त्ता तु नरकं याति सा नारी तदनन्तरम् ॥ २१  
 नीत्या चोपहृते क्षेत्रे शस्यं यत्तु प्ररोहति ।  
 अभोष्यं न द्विजातीनां मुक्ता चान्द्रायणं चरेत् ॥ २२



देवद्वीक्षां वृषोत्सर्गे यज्ञे दाने तथैव च ।  
 अथ स्थानं न कर्त्तव्यं दूषिता च वसुन्धरा ॥ २३  
 वापिता यत्र नीली स्यात्तावद्भूम्यशुचिर्भवेत् ।  
 यावद्वादशवर्षाणि अत ऊर्ध्वं शुचिर्भवेत् ॥ २४  
 भोजने चैव पाने च तथा चौषधभेषजैः ।  
 एवं म्रियन्ते या गावः पादमेकं समाचरेत् ॥ २५  
 घण्टाभरणदोषेण यत्र गौर्विनिपीड्यते ।  
 चरेद्वर्षं व्रतं तेषां भूषणार्थं हि तत् कृतम् ॥ २६  
 दमने दामने रोधे अवघाते च वैकृते ।  
 गवा प्रभवता यः पादानं व्रतमाचरेत् ॥ २७  
 अङ्गुष्ठपर्वमात्रस्तु बाहुमात्रः प्रमाणतः ।  
 सपल्लवश्च साग्रश्च दण्ड इत्यभिधीयते ॥ २८  
 दण्डादुक्तादयदन्येन पुरुषा प्रहरन्ति गाम ।  
 द्विगुणं गोव्रतं तेषां प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥ २९  
 शृङ्गभङ्गे त्वस्थिभङ्गे चर्मनिर्मोचने तथा ।  
 दशरात्रं चरेत् कच्छं यावत् स्वस्थो भवेत्तदा ॥ ३०  
 गोमूत्रेण च समिश्रं यावकश्चोपजायते ।  
 अतदेव हितं कच्छमिदमाङ्गिरसं मतम् ॥ ३१  
 असमर्थस्य बालस्य पिता वा यदि वा गुरुः ।  
 यमुद्दिश्य चरेत्तस्मिन् पापं तस्य न विद्यते ॥ ३२  
 अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो बान्धूनघोडयः ।  
 प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रिया रोगिण एव च ॥ ३३  
 मूर्च्छिते पतिते चापि गवि यष्टिप्रहारिते ।  
 गायत्र्याष्टसहस्रं प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥ ३४

स्नात्वा रजस्वला चैव चतुर्थेऽह्नि विशुध्यति ।  
 कुर्याद्रजसि निवृत्तेऽनिवृत्ते न कथञ्चन ॥ ३५  
 रोमेण यद्रजः स्त्रीणामस्थयं हि प्रवर्त्तते ।  
 अशुच्यस्ता न तेन स्युस्तासां वैकारिकं हि तत् ॥ ३६  
 साध्याचारा न तावत् स्याद्रजो यावत् प्रवर्त्तते ।  
 वृत्ते रजसि गम्या स्त्री गृहकर्मणि चेन्द्रिये ॥ ३७  
 प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनौ ।  
 तृतीये रजकौ प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥ ३८  
 रजस्वला यदा स्मृष्टा शुना शूद्रेण चैव हि ।  
 उपोष्य रजनोमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ३९  
 द्वावेतावशुची स्नातां दम्पती शयनं गतौ ॥  
 शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यदंशुचिः पुमान् ॥ ४०  
 गण्डुषं पादशौचञ्च न कुर्यान् कांस्यभाजने ।  
 भस्मना शुध्यते कांस्यं ताम्रमन्त्रेण शुध्यति ॥ ४१  
 रजसा शुध्यते नारी नदी वेगेन शुध्यति ।  
 भूमौ निक्षिप्य षण्मासमन्त्रन्तोपहतं शुचि ॥ ४२  
 जषाघ्रातानि कांस्यानि शूद्रोच्छिष्टानि यानि तु ।  
 भस्मना दशभिः शुध्येत् कांकेनोपहते तथा ॥ ४३  
 शौचं सौवर्णरौप्याण्यां वायुनार्केन्दुरश्मिभिः ॥ ४४  
 रेतःसृष्टं शवस्य सृष्टमाविकञ्च न दुष्यति ।  
 अङ्गिमृदा च तन्मात्रं प्रक्षाल्य च विशुध्यति ॥ ४५  
 शुष्कमन्त्रमविप्रास्य भुक्त्वा सप्ताहमुच्छति ।  
 अन्नं व्यञ्जनसंयुक्तमर्द्धमासेन जीर्यति ॥ ४६



पथौ दधि च मासेन घासमासेन घृतं तथा ।  
 तैले संवत्सरिणैव कोष्ठे जौर्येति वा न वा ॥ ४७  
 यो भुङ्क्ते हि च शूद्राक्षं मासमेकं निरन्तरम् ।  
 इह जन्मनि शूद्रत्वं मृतः श्वा चाभिजायते ॥ ४८  
 शूद्राक्षं शूद्रसम्पर्कः शूद्रेण च सहासनम् ।  
 शूद्रात्क्षानागमः कश्चिज्ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥ ४९  
 अप्रणामे तु शूद्रोऽपि स्वंस्ति यो वदति द्विजः ।  
 शूद्रोऽपि नरकं याति ब्राह्मणोऽपि तथैव च ॥ ५०  
 दशाहाच्छ्रुते विप्रो द्वादद्वाहेन भूमिपैः ।  
 पाक्षिकं वेश्य एवाह शूद्रो मासेन शुध्यति ॥ ५१  
 अग्निहोत्रो च यो विप्रः शूद्राक्षश्चैव भाजयेत् ।  
 पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति आत्मा वेदास्त्रयोऽग्नयः ॥ ५२  
 शूद्राक्षेन तु भुङ्क्तेन यो द्विजो जनयेत् सुतान् ।  
 यस्याक्षं तस्य ते पुत्रा अन्नाच्छुक्रं प्रवर्तते ॥ ५३  
 शूद्रेण स्पष्टमुच्छिष्टं प्रमादादथ पाणिना ।  
 तद्वद्विजेभ्यो न दानव्यमापस्तम्बीऽन्नघोन्मनिः ॥ ५४  
 ब्राह्मणस्य सदा भुङ्क्त चक्षियस्य च पर्वसु ।  
 वैश्यस्यात्सु सुक्ष्मो न शूद्रस्यापि कदाचन ॥ ५५  
 ब्राह्मणाक्षे दरिद्रत्वं चक्षियाक्ष पशुस्तथा ।  
 वैश्याक्षेन तु शूद्रत्वं शूद्राक्षे नरकं ध्रुवम् ॥ ५६  
 अमृतं ब्राह्मणस्याक्ष चक्षियाक्षं पयः स्मृतम् ।  
 वैश्यस्य चान्नमेवाक्षं शूद्राक्षं रुधिर ध्रुवम् ॥ ५७  
 दुष्कृतं हि मनुष्याणामन्नमाश्रित्य तिष्ठति ।  
 यो यस्याक्षं समश्नाति स तस्याश्नाति किस्त्रिवम् ॥ ५८

सूतकेषु यदा विप्रो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।  
 पिबेत् पानौयमज्ञानाद्भुङ्क्ते भूक्तमथापि वा ॥ ५६  
 उत्तोर्याचम्य उदकमवतोर्य उपस्य श्रेत् ।  
 एवं हि समुदाचारो वरुणेनाभिर्मन्वितः ॥ ६०  
 अग्न्यगारे गवां गोष्ठे देवब्राह्मणसन्निधौ ।  
 आहारे जपकाले च पादुकानां विसर्जनम् ॥ ६१  
 पादुकासनमारुढो गेहात् पञ्चगृहं व्रजेत् ।  
 केद्वयेत्तस्य पादौ तु धार्मिकः पृथिवोपतिः ॥ ६२  
 अग्निहोत्रौ तपस्वो च श्रोत्रियो वेदपारगः ।  
 एते वै पादुकैर्यान्ति शेषान् दण्डेन ताडयेत् ॥ ६३  
 जन्म प्रभृति संस्कारे वालस्यान्नस्य भोजने ।  
 असपिण्डेन भोक्तव्यं श्मशानान्ते विशेषतः ॥ ६४  
 याचकान्नं नवश्राद्धमपि सूतकभोजनम् ।  
 नारो प्रथमगर्भेषु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ६५  
 अन्यदत्ता तु या कन्या पुनरन्यस्य दौयते ।  
 तस्याश्चान्नं न भोक्तव्यं पुनर्भूः सा प्रगौयते ॥ ६६  
 पूर्वञ्च साविता यस्य गर्भो यस्याप्यसंस्कृतः ।  
 द्वितीये गर्भसंस्कारस्तेन शुद्धिर्विधीयते ॥ ६७  
 राजाद्यैर्द्वाभिर्योऽसौर्यावत् तिष्ठति गुर्विणी ।  
 तावद्रत्ना विधातव्या पुनरन्यो विधीयते ॥ ६८  
 भर्तृशासनमुल्लङ्घ्य या च स्त्री विप्रवर्त्तते ।  
 तस्याश्चैव न भोक्तव्यं विज्ञेया कामचारिणी ॥ ६९  
 अनपत्या तु या नारो नाश्रोयात्तदगृहेऽपि वै ।  
 अथ भुङ्क्ते तु यो मोहात् पूयसं नरकं व्रजेत् ॥ ७०



स्त्रिया धनन्तु यो मोहादुपजीवन्ति वाम्भवाः ।

स्त्रिया यानानि वासांसि ते पापा यान्त्यधोगतिम् ॥ ७१

राजान्नं हरते तेजः शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।

सूतकेषु च यो भुङ्क्ते स शुङ्क्ते पृथिवीमलम् ॥ ७२

---





## यमसंहिता ।

अथातो ह्यस्य धर्मस्य प्रायश्चित्ताभिधायकम् ।  
चतुर्णामपि वर्णानां धर्मशास्त्रं प्रवर्त्तते ॥ १  
जलाग्न्युदन्धनभ्रष्टाः प्रव्रज्यानशनच्युताः ।  
विषप्रपतनप्रायशस्त्राघातच्युताश्च ये ॥ २  
सर्वे ते प्रत्यवसिताः सर्वलोकवहिष्कृताः ।  
चान्द्रायणेन शुध्यन्ति तप्तकच्छूदयेन वा ॥ ३  
उभयावसिताः पापा येवानप्रस्थाश्चमाच्युताः ।  
इन्दुद्वयेन शुध्यन्ति दत्त्वा धेनुं तक्षा वृषम् ॥ ४  
गोब्राह्मणहनं दग्ध्वा मृतमुदन्धनेन च ।  
पाशं तस्यैव कृत्वा तु तप्तकच्छूं समाकरेत् ॥ ५  
कृमिभिर्गणसम्भूतैर्मक्षिकाशोपघातितः ।  
कच्छूदं सम्प्रकुर्वीति शक्त्वा दद्यात्तु दक्षिणाम् ॥ ६  
ब्राह्मणस्य मलदारे पूयशोणितसम्भवे ।  
कृमिभुक्तव्रणे मौञ्जीहोमेन स विशुध्यति ॥ ७  
यः क्षत्रियस्तथा वैश्यः शूद्रश्चाप्यनुलोमजः ।  
ज्ञात्वाभुङ्क्ते विशेषेण चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥ ८  
कुक्कुटाण्डप्रमाणन्तु ग्रासञ्च परिकल्पयेत् ।  
अन्यथाहारदोषेण न स तत्र विशुध्यति ॥ ९

एकैकं वर्द्धयेच्छे क्ले कृष्णपक्षे च क्लृप्तयेत् ।  
 अमावस्यां न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः ॥ १०  
 सुरान्यमद्यपानेन गोमसिभक्षणे कृते ।  
 तप्तकृच्छ्रं चरेद्विप्रस्तुतपापस्तु प्रणश्यति ॥ ११  
 प्रायश्चित्ते हुपक्रान्ते कर्त्ता यदि विपद्यते ।  
 पूतस्तदहङ्गे वापि इदलोके परत्र च ॥ १२  
 यावदेकः पृथग् व्यक्तिः प्रायश्चित्ते न शुध्यति ।  
 अपरास्ते न च स्मृश्यास्तेऽपि सर्वे विगर्हिताः ॥ १३  
 अभोज्याश्चाप्रतिग्राह्या असम्पाठ्या विवाहिनः ।  
 पूयन्तेऽनुव्रते चीर्णे सर्वे ते ऋकथभागिनः ॥ १४  
 ऊनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षात् परस्य च ।  
 प्रायश्चित्तचरेद्भ्राता पिता अन्योऽपि वान्धवः ॥ १५  
 अतो बालतरस्यापि नापराधो न पातकम् ।  
 राजदण्डो न तस्यास्ति प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ १६  
 अशीतियस्य वर्षाणि बालो बान्धूनघोडशः ।  
 प्रायश्चित्ताद्विमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च ॥ १७  
 अस्तं गतो यदा सूर्यश्चाण्डालरजकस्त्रियः ।  
 सस्पृष्टास्तु तदा कैश्चिऽप्रायश्चित्तं कथञ्चवेत् ॥ १८  
 जातरूपं सुवर्णञ्च दिवानीतञ्च यज्जलम् ।  
 तेन स्नात्वा च पीत्वा च सर्वे ते शुचयः स्मृताः ॥ १९  
 दासनापितगोपालकुलमित्राद्वैसीरिणः ।  
 एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ २०  
 अन्नं शूद्रस्य भोज्यं वा ये भुञ्जन्त्यबुधा नराः ।  
 प्रायश्चित्तं तथा प्राप्तं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥ २१



आश्वे द्वादशे वर्षे यः कण्यां न प्रयच्छति ।  
 मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिवति शोणितम् ॥ २२  
 माता चैव पिता चैव जिह्मभाता तथैव च ।  
 लयस्ते नरकां यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥ २३  
 यस्तां विवाहयेत् कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।  
 असम्भाष्या ह्यपाङ्क्त्यः स विप्रोदृषलौपातः ॥ २४  
 कन्या तु दृषलो ज्ञेया दृषलो तु मृतप्रजाः ।  
 शूद्रो तु दृषलो ज्ञेया कुमारो तु रजस्वला ॥ २५  
 यत् करोत्यकरात्रेण दृषलोऽस्येवनाद्विजः ।  
 तद्धेतुभुग् अपाङ्क्त्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपाहति ॥ २६  
 स्वदृषं या परित्यज्यान्त्यदृषेण दृषस्यति ।  
 दृषलो सा तु विज्ञेया न शूद्रो दृषलो भवेत् ॥ २७  
 दृषलोऽप्येनपोतस्य निश्वासोपहतस्य च ।  
 तस्याञ्चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्नैव विद्यते ॥ २८  
 श्वतो कुष्ठो तथा चैव कुनखो श्यवदन्तकः ।  
 रागो हौनारिरिक्ताङ्गः पिशुनो मत्सरस्तथा ॥ २९  
 दुर्भगो हि तश्चा घण्टः पाषण्डो वेदनिन्दकः ।  
 हेतुकः शूद्रयाजो च अयाज्यानाञ्च याजकः ॥ ३०  
 नित्यं प्रतिग्रहे लुब्धो याचको विषयात्मकः ।  
 श्यावदन्तोऽथ वैद्यश्च असदालापकस्तथा ॥ ३१  
 एते आद्वे च दाने च वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ ३२  
 सतो देवलकश्चैव भृतको वेदविक्रयो ।  
 एते वर्ज्याः प्रयत्नेन एतद्भास्वतिरब्रवीत् ॥ ३३

एतास्त्रियोजयेद्यस्तु हव्ये कव्ये च कर्मणि ।  
 निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवा महर्षिभिः ॥ ३३  
 अग्रे माहिषिकं दृष्ट्वा मध्ये तु वृषलीपतिम् ।  
 अन्ते वार्द्धिकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः ॥ ३५  
 महिषीत्युच्यते भार्या या चैव व्यभिचारिणी ।  
 तान् दोषान् क्षमते यस्तु स वै माहिषिकः स्मृतः ॥ ३६  
 समार्घ्यन्तु समुदृत्य महार्घ्यं यः प्रथच्छति ।  
 स वै वार्द्धिको नमः ब्रह्मवर्दिषु गर्हितः ॥ ३७  
 यावदुष्णं भवत्यन्नं यावद्भुज्यन्ति वाग्यताः ।  
 अग्नन्ति पिरस्तावद्यथाब्रह्माह्ना हविर्गुणाः ॥ ३८  
 हविर्गुणा न वक्तव्याः पितरो यत्र तर्पिताः ।  
 पिष्टभिस्तर्पितैः पश्चादन्नं शोभनं हविः ॥ ३९  
 यावतो ब्रसते आसान् हव्यकव्येषु मन्त्रवित् ।  
 तावतो ब्रसते पिण्डान् शरीरे ब्रह्मणः पिता ॥ ४०  
 ऊच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टः शुना शूद्रेण वा द्विजः ।  
 उपोष्य रजनौमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ४१  
 अनुच्छिष्टेन संस्पृष्टे स्नानमात्रं विधीयते ।  
 तेनैवोच्छिष्टसंस्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ ४२  
 यावद्विप्रा न पूज्यन्ते सगभोजनहिरण्यकैः ।  
 तावच्चोर्णव्रतस्यापि तत्पापं न प्रणश्यति ॥ ४३  
 यद्वदितं काकबलाकचित्तरमेध्यलिप्तन्तु भवेच्छरीरम् ।  
 गात्रे सुखे च प्रविश्येच्च सम्यक् स्नानेन लेपोपहतस्य  
 शुद्धिः ॥ ४४



ऊर्ध्वं नामैः करौ मुक्ता यदङ्गमुपहन्यते ।  
 ऊर्ध्वं ज्ञानमधःशौचं तन्मात्रेणैव शुध्यति ॥ ४५  
 अभक्ष्याणामपेयानामलेष्टानाञ्च भक्षणे ।  
 रितोमूत्रपुरीषाणां प्रायश्चित्तं कथञ्चवेत् ॥ ४६  
 पद्मोदुम्बरवित्पाञ्च कुशाश्वत्थपलाशकाः ।  
 एतेषामुदकं पीत्वा षड्रात्रेणैव शुध्यति ॥ ४७  
 यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्याग्निर्निरापटि ।  
 अनाहिताग्निर्व्यन्तेत गृहित्वञ्च चिकीर्षति ॥ ४८  
 आचरेत्क्षीणि कृच्छ्राणि चरेच्चान्द्रायणानि च ।  
 जातकर्मादिभिः प्रोक्तैः पुनःसंस्कारमर्हति ॥ ४९  
 तूलिका उपधानानि पुष्पं रक्ताम्बराणि च ।  
 शोषयित्वा प्रतापेण प्रोक्षयित्वा शुचिर्भवेत् ॥ ५०  
 देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।  
 उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा धर्मं समाचरेत् ॥ ५१  
 रथ्याकहमतोथाणि नावायसदणानि च ।  
 मारुताकेण शुध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥ ५२  
 आतुरे ज्ञानसम्प्राप्ते दशकत्वोद्यनातुरः ।  
 ज्ञात्वा ज्ञात्वा स्पृशेत् तन्तु ततः शुध्येत आतुरः ॥ ५३  
 रजकश्चर्मकारश्च नटो बरुड एव च ।  
 कैवर्त्तमेदभिज्ञाञ्च सप्तैते चान्तरजाः स्मृताः ॥ ५४  
 एषां गत्वा तु योषां वै तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥ ५५  
 स्त्रीणां रजस्वलायान्तु स्पृष्टास्पृष्टि यदा भवेत् ।  
 प्रार्थयित्वा कथं तासां वर्णं वर्णं विधीयते ॥ ५६

स्पृष्ट्वा रजस्वलां यान्तु सगोत्राश्च सभकर्तृकाम् ।  
 कामादकामातो वापि स्नात्वा कालेन शुध्यति ॥ ५७  
 स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणो शूद्रजा तथा ।  
 कच्छ्रेण शुध्यते पूर्वा शूद्रा पादेन शुध्यति ॥ ५८  
 स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं क्षत्रिया शूद्रजा तथा ।  
 पादहीनं चरेत् पूर्वा पादार्द्धेन तथोत्तरा ॥ ५९  
 स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं वैश्यजा शूद्रजा तथा ।  
 कच्छपादं चरेत् पूर्वा तदर्द्धेन तथोत्तरा ॥ ६०  
 स्पृष्ट्वा रजस्वला चैव श्वाजजम्बुकरासभैः ।  
 तावत् तिष्ठेन्निराहारा स्नात्वा कालेन शुध्यति ॥ ६१  
 स्पृष्ट्वा रजस्वला कैश्चिच्चाण्डालैररजस्वला ।  
 प्राजापत्येन कच्छ्रेण प्राणायामशतेन च ॥ ६२  
 विप्रः स्पृष्टो निशायाश्च उदक्या पतितेन च ।  
 दिवानौतेन तोषेन स्नापयेच्चाग्निसन्निधौ ॥ ६३  
 दिवाकर्करश्मिसंस्पृष्टं रात्रौ नक्षत्ररश्मिभिः ।  
 सन्ध्योभयोश्च सन्ध्यायाः पवित्रं सर्वदा जलम् ॥ ६४  
 आपः करनखस्पृष्टाः पिवेदाचमने द्विजः ।  
 सुरां पिवति सुव्यक्तं यमस्य वचनं यथा ॥ ६५  
 स्नातवाप्योस्तथा कूपे पाषाणैः शस्त्रघातनैः ।  
 यष्ट्या तु घातने चैव मृत्पिण्डे गोकुलेन च ॥ ६६  
 रोधने बन्धने चैव स्थापिते पुष्कले तथा ।  
 काष्ठे वनस्पतौ रोधसङ्कटे रज्जुवस्त्रयोः ॥ ६७  
 एतत्ते कथितं नित्यं प्रमादस्थानमुत्तमम् ।  
 यत्र यत्र मता गावः प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ ६८



दारुणा घातने कच्छं पाषाणैर्द्विगुणं भवेत् ।  
 अर्धकच्छन्तु खातेस्यां पादकच्छन्तु पादपे ॥ ६८  
 शस्त्रघाते त्रिकच्छाणि यष्टिघाते द्वयं चरेत् ॥ ७०  
 कच्छेण वस्त्राघातेऽपि गोघ्नश्चेति विशुध्यति ।  
 यो वत्तयति गोमध्ये नदीकान्तारमन्तिके ॥ ७१  
 रोमाणि प्रथमे पादे द्वितीये श्मश्रु वापयेत् ।  
 तृतीये तु शिखा धार्या चतुर्थे सशिखं वपेत् ॥ ७२  
 न स्त्रीणां वपनं कुर्यात् न च सा गामनुव्रजेत् ।  
 न च रात्रौ वसेद्गोष्ठे न कुर्याद्द्वैदिकीं श्रुतिम् ॥ ७३  
 सर्वान् केशान् समुद्धृत्य च्छेदयेद्गुल्लिहयम् ।  
 एवमेव तु नारीणां शिरस्यो वपनं स्मृतम् ॥ ७४  
 मृतकेन तु जातेन उभयोः सूतकं भवेत् ।  
 पातकेन तु लिप्तेन नास्य सूतकिता भवेत् ॥ ७५  
 चत्वारि खलु कर्माणि सन्ध्याकाले विवर्जयेत् ।  
 आहारं मैथुनं निद्रां स्वाध्यायञ्च चतुर्थकम् ॥ ७६  
 आहाराज्जायते व्याधिः क्रूरगर्भश्च मैथुने ।  
 निद्रौ श्रियो निवर्तन्ते स्वाध्याये मरणं भ्रवम् ॥ ७७  
 अज्ञानान्तु द्विजश्रेष्ठ वर्णानां हितकाम्यया ।  
 मया प्रोक्तमिदं शास्त्रं सावधानोऽवधारय ॥ ७८





## अत्रिसंहिता ।

हुतान्निहोत्रमासौनमत्रिं वेदविदां वरम् ।  
सर्वशास्त्रविधिज्ञातवृषिभिश्च नमस्कृतम् ॥ १  
नमस्कृत्य च ते सर्वं इदं वचनमब्रुवन् ।  
हितार्थं सर्वलोकानां भगवन् कथयस्व नः ॥ २  
अत्रिरुवाच ।

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञां यन्मां पृच्छथ संशयम् ।  
तत् सर्वं सम्प्रवक्ष्यामि यथादृष्टं यथानुतम् ॥ ३  
सर्वतोर्धान्युपभृश्य सर्वान् देवान् प्रणम्य च ।  
जम्ना तु सर्वसूक्तानि सर्वशास्त्रानुसारतः ॥ ४  
सर्वपापहरं नित्यं सर्वसंशयनाशनम् ।  
चतुर्णामपि वर्णानामत्रिः शास्त्रमकल्पयत् ॥ ५  
ये च पापकृतो लोके ये चान्ये धर्मदूषकाः ।  
सर्वं पापैः प्रमुच्यन्ते श्रुत्वेदं शास्त्रमुत्तमम् ॥ ६  
तस्मादिदं वेदविग्निरध्ये तथ्यं प्रयत्नतः ।  
शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सद्वृत्तेभ्यश्च धर्मतः ॥ ७  
अकुलीने ह्यसद्वृत्ते जडे शूद्रे शठे हिजे ।  
एतेष्वेव न दातव्यमिदं शास्त्रं हिजोत्तमैः ॥ ८  
एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।  
पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यदस्या ह्यनृणी भवेत् ॥ ९

एकाक्षरं प्रदातारं यो गुरुं नाभिमन्यते ।

शुनां योनिशतं गत्वा चाण्डालेष्वपि जायते ॥ १०

वेदं गृहीत्वा यः कश्चिच्छास्त्रञ्चैवावमन्यते ।

स सद्यः पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम् ॥ ११

स्नानि कर्माणि कुर्वाणा दूरे सन्तोऽपि मानवाः ।

प्रिया भवन्ति लोकस्य स्वे स्वे कर्मण्यवस्थिताः ॥ १२

कर्म विप्रस्य यजनं दानमध्ययनं तपः ।

प्रतिग्रहोऽध्यापनञ्च याजनञ्चेति वृत्तयः ॥ १३

क्षत्रियस्यापि यजनं दानमध्ययनं तपः ।

शस्त्रोपजौवनं भूतरक्षणञ्चेति वृत्तयः ॥ १४

दानमध्ययनं वापि यजनञ्चेति वै विशः ।

वार्त्ता शूद्रस्य शुश्रूषा द्विजानां कारुकर्म च ॥ १५

मयैष धर्मोऽभिहितः संस्थिता यत्र वर्णिनः ।

बहुमानमिह प्राप्य प्रयान्ति परमां गतिम् ॥ १६

ये त्यक्तारः स्वधर्मस्य परधर्मो व्यवस्थिताः ।

तेषां शास्त्रिकरो राजा स्वर्गलोके महीयते ॥ १७

आत्मीये संस्थितो धर्मो शूद्रोऽपि स्वर्गमश्नुते ।

परधर्मो भवेत्त्याज्यः सुरुपा परदारवत् ॥ १८

बन्धो राज्ञा स वै शूद्रो जपहोमपरश्च यः ।

ततो राष्ट्रस्य हन्तासौ यथा वक्त्रेऽथ वै जलम् ॥ १९

प्रतिग्रहोऽध्यापनञ्च तथाऽविक्रेयविक्रयः ।

याज्यं चतुर्भिर्ऋतेः क्षत्रविट्पतनं स्मृतम् ॥ २०

सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेण च ।

क्षत्रेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ २१



अत्रताश्चानधीयाना यत्र भैक्षचरा द्विजाः ।  
 तं ग्रामं दण्डयेद्वाजा चौरभक्तप्रदं वधैः ॥ २२  
 विद्वद्भोज्यमविद्वांसो येषु राष्ट्रेषु भुञ्जते ।  
 तेऽप्यनावृष्टिमिच्छन्ति महद्वा जायते भयम् ॥ २३  
 ब्राह्मणान् वेदविदुषः सर्वशास्त्रविशारदान् ।  
 तत्र वर्षति पर्जन्यो यत्रैतान् पूजयेन्नृपः ॥ २४  
 त्रयो लोकास्त्रयो वेदा आश्रमाश्च त्रयोऽग्नयः ।  
 एतेषां रक्षणार्थाय संसृष्टा ब्राह्मणाः पुरा ॥ २५  
 उभे सन्ध्ये समाधाय मौनं कुर्वन्ति ये द्विजाः ।  
 दिव्यवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ २६  
 य एवं कुरुते राजा गुणदोषपरीक्षणम् ।  
 यशः स्वर्गं नृपत्वञ्च पुनः कोषं संसृजयेत् ॥ २७

दुष्टस्य दण्डः सुजनस्य पूजा  
 न्यायेन कोषस्य च सम्प्रवृद्धिः ।

अपचपातोऽर्थिषु राष्ट्ररक्षाः

पञ्चैव यज्ञाः कथिता नृपाणाम् ॥ २८

यत् प्रजापालने पुण्यं प्राप्नुवन्तीह पार्थिवाः ।  
 न तु क्रतुसहस्रेण प्राप्नुवन्ति द्विजोत्तमाः ॥ २९  
 अलाभे देवखातानां क्रूरदेशे च सरःसु च ।  
 उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारके स्नानमाचरेत् ॥ ३०  
 रसाशुक्रमसृङ्मज्जा मूत्रविट्कर्णविड्मखाः ।  
 श्लेष्मास्थिदूषिकाः स्वेदो दादशैते नृणां मलाः ॥ ३१  
 षष्ठां षष्ठां क्रमेणैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ।  
 मृदारिभिश्च पूर्वेषामुत्तरेषान्तु वारिणा ॥ ३२

शीघ्रमङ्गलानायासा अनसूयास्य हा दमः ।  
 लक्षणानि च विप्रस्य तथा दानं दयापि च ॥ ३३  
 न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति चान्यान् गुणानपि  
 न हसेच्चान्यदोषांश्च सानसूया प्रकीर्त्तिता ॥ ३४  
 अभक्ष्यपरिहारश्च संभर्गश्चाप्यनिन्दितैः ।  
 आचारेषु व्यवस्थानं शीघ्रमित्यभिधीयते ॥ ३५  
 प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम् ।  
 एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिर्धर्मदर्शिभिः ॥ ३६  
 शरीरं पीडयते येन शुभेन त्वशुभेन वा ।  
 अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते ॥ ३७  
 यथोत्पन्नेन कर्त्तव्यः सन्तोषः सर्व्ववस्तुषु ।  
 न स्पृहेत् परदारेषु सास्य हा परिकीर्त्तिता ॥ ३८  
 वाङ्माध्यात्मिकं वापि दुःखमुत्पादयेत्परैः ।  
 न कुप्यति न चाहन्ति दम इत्यभिधीयते ॥ ३९  
 अहन्यहनि ह्यतव्यमदीर्घेनान्तरात्मना ।  
 स्तोकादपि प्रयत्ने न दानमित्यभिधीयते ॥ ४०  
 परस्मिन् वन्धुवर्गे वा मित्रे हेत्ये रिपौ तथा ।  
 आत्मवद्वर्त्तितव्यं हि दयैष परिकीर्त्तिता ॥ ४१  
 यच्चैतैर्लक्षणेयुक्तो गृहस्थोऽपि भवेद्द्विजः ।  
 स गच्छति परं स्थानं जायते नेह वै पुनः ॥ ४२  
 अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चैव पालनम् ।  
 आतिथ्यं वैश्वदेवश्च ( च ) इष्टमित्यभिधीयते ॥ ४३  
 वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च ।  
 अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते ॥ ४४



६४ पूतं प्रकर्त्तव्यं ब्राह्मणेन प्रयत्नतः ।  
 इष्टे न लभते स्वर्गं पूतेन मोक्षमाप्नुयात् ॥ ४५  
 इष्टापूतौ द्विजातीनां सामान्यौ धर्मसाधनौ ।  
 अधिकारौ भवेच्छूद्रः पूते धर्मं न वैदिके ॥ ४६  
 यमान् सेवेत सततं न नित्यं नियमान् बुधः ।  
 यमान् पतत्यकुर्व्वाणो नियमान् केवलान् भजन् ॥ ४७  
 आनृशंसं क्षमा सत्यमहिंसा दानमार्जवम् ।  
 प्रीतिः प्रसादो माधुर्यं मार्हवञ्च यमा दश ॥ ४८  
 शौचमिन्द्रिया तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।  
 व्रतमौनोपवासाश्च ज्ञानञ्च नियमा दश ॥ ४९  
 प्रतिकृतिं कुशमयीं तीर्थवारिषु मज्जयेत् ।  
 यमुद्दिश्य निमज्जेत अष्टभागं लभेत सः ॥ ५०  
 मातरं पितरं वापि भ्रातरं मुहुरदं गुरुम् ।  
 यमुद्दिश्य निमज्जेत द्वादशांशफलं लभेत् ॥ ५१  
 अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्र-प्रतिनिधिः सदा ।  
 पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात् तस्मात् प्रयत्नतः ॥ ५२  
 पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्च जीवतो मुखम् ।  
 ऋणमस्मिन् संनयति अमृतत्वञ्च गच्छति ॥ ५३  
 जातमात्रेण पुत्रेण पितृणामनृणी पिता ।  
 तदङ्गि शुद्धिमाप्नोति नरकाक्षायते हि सः ॥ ५४  
 एष्टव्या बहव पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।  
 यजते चाश्वमेधञ्च नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ ५५  
 काङ्क्षन्ति पितरः सर्वे नरकान्तरभीरवः ।  
 गयां यास्यति यः पुत्रः स नस्त्राता भविष्यति ॥ ५६

फला तीर्थे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा देवं गदाधरम् ।  
 गयाशौषं पदाक्रम्य मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ ५७  
 महानदीमुपसृज्य तर्पयेत् पितृदेवताः ।  
 अक्षयान् लभते लोकान् कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ ५८  
 शङ्कास्थानेऽसमुत्पन्ने भक्ष्यभोगविवर्जते ।  
 आहारशुद्धिं वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ ५९  
 अक्षारलवणं भैक्ष्यं पिवेद्ब्राह्मीं सुवर्चसम् ।  
 त्रिरात्रं शङ्खपुष्पीं वा ब्राह्मणः पयसा सह ॥ ६०  
 मद्यभाण्डादुद्भिजः कश्चिदज्ञानात् पिवते जलम् ।  
 प्रायश्चित्तं कथं तस्य मुच्यते केन कर्मणा ॥ ६१  
 पलाशविल्वपत्राणि कुशान् पद्मान्युडुम्बरम् ।  
 काथयिता पिवेदापस्त्रिरात्रेणैव शुद्धयति ॥ ६२  
 सायं प्रातस्तु यः सन्ध्यां प्रमादाद्विक्रमेत् सक्तम् ।  
 गायत्र्यास्तु सहस्रं हि जपेत् स्नात्वा समाहितः ॥ ६३  
 शोकाक्रान्तोऽथ वा आन्तः स्थितः स्नानजपाद्विहिः ।  
 ब्रह्मकूचं चरेद्भक्त्या दानं दत्त्वा विशुध्यति ॥ ६४  
 गवां शृङ्गोदके स्नात्वा महानद्युपसङ्गमे ।  
 समुद्रदृग्गनेनैव व्यालदष्टः शुचिर्भवेत् ॥ ६५  
 वृकश्चानशृगालैस्तु यदि दृष्टश्च ब्राह्मणः  
 हिरण्योदकसंमिश्रं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ ६६  
 ब्राह्मणो तु शुना दष्टा जम्बुकेन वृकेण वा ।  
 उदितं ग्रहनक्षत्रं दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत् ॥ ६७  
 सन्नतश्च शुना दष्टस्त्रिरात्रमुपवासयेत् ।  
 सहृतं यावकं प्राश्य व्रतशेषं समापयेत् ॥ ६८



मोहात् प्रमादात् संलोभाद्व्रतभङ्गन्तु कारयेत् ।  
 द्विरात्रेणैव शुध्येत पुनरेव व्रती भवेत् ॥ ६८  
 ब्राह्मणान्नं यदुच्छिष्टमग्न्यात्यज्ञानतो द्विजः ।  
 दिनद्वयन्तु गायत्र्या जपं कृत्वा विशुध्यति ॥ ७०  
 क्षत्रियान्नं यदुच्छिष्टमग्न्यात्यज्ञानतो द्विजः ।  
 द्विरात्रेण भवेच्छुद्धिर्यथा क्षत्रे तथा विशि ॥ ७१  
 अभोज्यान्नं तथा भुक्त्वा स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेव वा ।  
 अग्न्या मांसमभक्ष्यन्तु सप्तरात्रं यवान् पिवेत् ॥ ७२  
 शुना चैव तु संस्पृष्टस्तस्य स्नानं विधीयते ।  
 तदुच्छिष्टन्तु सम्प्राश्य षण्मासान् कच्छ्रमाचरेत् ॥ ७३  
 असंस्पृष्टेन संस्पृष्टः स्नानं तेन विधीयते ।  
 तस्य चोच्छिष्टमग्नीयात् षण्मासान् कच्छ्रमाचरेत् ॥ ७४  
 अज्ञानात् प्राश्य विष्णून् सुरासंस्पृष्टमेव च ।  
 पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ ७५  
 वपनं मेखला दण्डो भैक्षचर्यव्रतानि च ।  
 निवर्त्तन्ते द्विजातीनां पुनः संस्कारकर्मणि ॥ ७६  
 गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तःस्थशवदूषिताम् ।  
 प्रायोज्यं मृगमयं भाण्डं सिद्धमन्नं तथैव च ॥ ७७  
 गृहान्निष्क्रम्य तत्सर्वं गोमयेनोपलेपयेत् ।  
 गोमयेनोपलिप्याथ च्छागेनाप्रापयेत् पुनः ॥ ७८  
 ब्राह्मैर्मन्त्रैस्तु पूतन्तु हिरण्यकुशवारिभिः ।  
 तैरेवाभ्युक्ष्य तद्देशं शुध्यते नात्र संशयः ॥ ७९  
 राज्ञान्त्यैः श्वपचैर्वापि वलाद्विचालितो द्विजः ।  
 पुनः कुर्वीत संस्कारं पश्चात् कच्छ्रमयचरेत् ॥ ८०

शुना चैव तु संस्पृष्टस्तस्य स्नानं विधीयते ।  
 तदुच्छिष्टन्तु संप्राश्य यत्नेन कृच्छ्रमाचरेत् ॥ ८१  
 अतः परं प्रवक्ष्यामि सूतकस्य विनिर्णयम् ।  
 प्रायश्चित्तं पुनश्चैव कथयिष्याम्यतः परम् ॥ ८२  
 एकाहाच्छुध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमस्वितः ।  
 ब्रह्माह्वात् केवलवेदस्तु निर्गुणो दशभिर्दिनैः ॥ ८३  
 ब्रतिनः शास्त्रपूतस्य आहिताग्ने स्तथैव च ।  
 राज्ञस्तु सूतकं नास्ति यस्य चेच्छति ब्राह्मणः ॥ ८४  
 ब्राह्मणो दशरात्रेण द्वादशाहेन भूमिपः ।  
 वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥ ८५  
 सपिण्डानान्तु सर्वेषां गोत्रजः सामपौरुषः ।  
 पिण्डाक्षोदकदानञ्च शावाशौचं तथानुगम् ॥ ८६  
 चतुर्थे दशरात्रं स्यात् षडहः पञ्चमे तथा ।  
 षष्ठे चैव त्रिरात्रं स्यात् सप्तमे द्वादशमेव वा ॥ ८७  
 अष्टमे दिनमेकन्तु नवमे प्रहरद्वयम् ।  
 दशमे स्नानमात्रेण सूतके तु शुचिर्भवेत् ॥ ८८  
 मृतसूतके दासोनां पत्नीनाञ्चानुलोमिनाम् ।  
 स्वामितुल्यं भवेच्छौचं मृते स्वामिनि यौनिकम् ॥ ८९  
 शवस्यष्टतृतीयस्तु सचेलः स्नानमाचरेत् ।  
 चतुर्थे सप्तमैचं स्यादेष शावविधिः स्मृतः ॥ ९०  
 एकत्र संस्कृतानान्तु मातृणामेकभोजिनाम् ।  
 स्वामितुल्यं भवेच्छौचं विभक्तानां पृथक् पृथक् ॥ ९१  
 छद्मीक्षीरमवोक्षीरं यच्चान्नं मृतसूतके ।  
 पाचकान्नं नवयाजं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥ ९२



सूतकाक्षमधर्माद्य यस्तु प्राप्नाति मानवः ।  
 निरालम्बमुपवासः स्यादेकरात्रं जले वसेत् ॥ ८३  
 महायज्ञविधानन्तु न कुर्यात्सूतजन्मनि ।  
 होमं तत्र प्रकुर्वीति शुष्काग्नेन फलेन वा ॥ ८४  
 बालस्त्वन्तदग्राहे तु पक्षत्वं यदि गच्छति ।  
 सद्य एव विशुद्धिः स्यान्न प्रेतं नैव सूतकम् ॥ ८५  
 क्षतचूडस्तु कुर्वीति उदकं पिण्डमेव च ।  
 स्वधाकारं प्रकुर्वीति नामोच्चारणमेव च ॥ ८६  
 ब्रह्मचारौ यतिश्चैवं मन्त्रे पूर्वोक्तते तथा ।  
 यज्ञे विवाहकाले च सद्यः शौचं विधीयते ॥ ८७  
 विवाहोत्सवयज्ञेषु अन्तरासूतसूतके ।  
 पूर्वसङ्कल्पितार्थस्य न दोषस्याभिरव्रवीत् ॥ ८८  
 सूतसंजननादूर्ध्वं सूतकादौ विधीयते ।  
 स्पर्शनाचमनाच्छुद्धिः सूतिकाक्षे न संस्पृशेत् ॥ ८९  
 पञ्चमेऽहनि विज्ञेयः संस्पर्शः क्षत्रियस्य तु ।  
 सप्तमेऽहनि वैश्यस्य विज्ञेयं स्पर्शनं बुधैः ॥ ९०  
 दशमेऽहनि शूद्रस्य कर्त्तव्यं स्पर्शनं बुधैः ।  
 मासेनैवात्मशुद्धिं स्यात् सूतके सूतके तथा ॥ ९१  
 व्याधितस्य कदर्थस्य ऋणग्रस्तस्य सर्वदा ।  
 क्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ॥ ९२  
 व्यसनासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः ।  
 स्वाध्यायव्रतहीनस्य सततं सूतकं भवेत् ॥ ९३  
 द्वे कच्छे परिचितेस्तु कन्यायाः कच्छमेव च ।  
 कच्छातिकच्छं दातुः स्यादेतुः सान्तपनं स्मृतम् ॥ ९४

कुक्ष्यामनखक्षेत्रेषु गर्हितेऽथ जङ्घे च ।  
 जात्यन्धवधिरे मूके न दोषः परिवेदने ॥ १०५  
 क्लौषे देशान्तरस्थे च पतिते व्रजितेऽपि वा ।  
 योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने ॥ १०६  
 पिता पितामहो यस्य अग्रजो वापि कस्यचित् ।  
 नाग्निहोत्राधिकारोऽस्ति न दोषः परिवेदने ॥ १०७  
 भार्यामरणक्षेत्रे वा देशान्तरगतेऽपि वा ।  
 अधिकारौ भवेत् तत्र तथा पातकसंयुते ॥ १०८  
 ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।  
 अनुज्जातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा ॥ १०९  
 नाग्नयः परिविन्दन्ति न वेदा न तपांसि च ।  
 न च श्राद्धं कनिष्ठो वै विना चैवाभ्यनुज्ञया ॥ ११०  
 तस्माद्वर्गं सदा कुर्याच्छ्रुतिस्मृत्युदितश्च यत् ।  
 नित्यनैमित्तिकं काम्यं यच्च स्वर्गस्य साधनम् ॥ १११  
 एकैकं वर्धयेन्नित्यं शुक्ले क्षणे च क्लृप्तयेत् ।  
 अमावास्यां न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः ॥  
 इत्येतत् कथितं पूर्वैर्महापातकनाशनम् ॥ ११२  
 वेदाभ्यासरतं क्षान्तं महायज्ञक्रियापरम् ।  
 न स्पृशन्तोह पापानि महापातकजान्यपि ॥ ११३  
 वायुमध्यो दिवा तिष्ठेद्वात्रिचैवाप्सु सूर्यदृक् ।  
 जम्बा सहस्रं गायत्र्याः शुद्धिर्ब्रह्मवधादृते ॥ ११४  
 पद्मोडुस्वरविस्मैश्च कुशोऽश्वत्थपलाशयोः ।  
 एतेषामुदकं पीत्वा पर्णकच्छन्तदुच्यते ॥ ११५



पञ्चगव्यञ्च गोक्षीरदधिमूत्रसक्तदृष्टम् ।  
 जग्ध्वा परेऽङ्गुपवसेदेष सान्तपनो विधिः ॥ ११६  
 पृथक्सान्तपनैर्द्रव्यैः षडङ्गः सोपवासकः ।  
 सप्ताहेन तु कच्छोऽयं महासान्तपनं स्मृतम् ॥ ११७  
 ब्रह्मं सायं ब्रह्मं प्रातस्त्रहं भुङ्क्ते त्वयाचितम् ।  
 ब्रह्मं परञ्च नाश्रीयत् प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ ११८  
 सायन्तु द्वादश आसाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः ।  
 अयाचिते चतुर्विंश परेऽङ्गनशनं स्मृतम् ॥ ११९  
 एकैकं आसमश्रीयत् ब्रह्माणि त्रीणि पूर्वैवत् ।  
 ब्रह्मं परञ्च नाश्रीयदतिकच्छ्रं तदुच्यते ॥ १२०  
 कुक्कुटाण्डप्रमाणं स्यादयावद्यस्य मुखं विशेषत् ।  
 एतदुद्यास विजानीयाच्छुद्धार्थं कायशोधनम् ॥ १२१  
 ब्रह्ममुष्णं पिवेदापस्त्रहमुष्णं पिवेत् पयः ।  
 त्रहमुष्णं घृतं पीत्वा वायुभक्षो दिनत्रयम् ॥ १२२  
 षट्पलानि पिवेदापस्त्रिषलन्तु पयः पिवेत् ।  
 पलमेकान्तु वै सर्पिस्तप्तकच्छ्रं विधीयते ॥ १२३  
 दध्ना च त्रिदिनं भुङ्क्ते ब्रह्मं भुङ्क्ते च सर्पिषा ।  
 क्षीरेण तु ब्रह्मं भुङ्क्ते वायुभक्षो दिनत्रयम् ॥ १२४  
 त्रिपलं दधिक्षीरेण पलमेकान्तु सर्पिषा ।  
 एतदेव व्रतं पुण्यं वैदिकं कच्छ्रमुच्यते ॥ १२५  
 एकभुक्तेन नक्तो न तथैवावाचितेन च ।  
 उपवासेन चैकेन पादकच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥ १२६  
 कच्छ्रातिकच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम् ।  
 द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्तितः ॥ १२७

पिण्याकदधिशक्नूनां आसश्च प्रतिवासरम् ।  
 ऐकैकमुपवासः स्यात् सौम्यकृच्छ्रः प्रकौर्तितः ॥ १२८  
 एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।  
 तुलापुरुष इत्येष त्रयः पञ्चदशाहिकः ॥ १२९  
 कपिलागोस्तु दुग्धायाः धारोष्णं यत् पयः पिबेत् ।  
 एष व्यासकृतः कृच्छ्रः श्वपाकमपि शोधयेत् ॥ १३०  
 निशायां भोजनञ्चैव तत्त्रेयं नक्तमेव तु ।  
 अनादिष्टेषु पापेषु चन्द्रायणमथोदितम् ॥ १३१  
 अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टैर्हिगुणदक्षिणैः ।  
 यत् फलं समवाप्नोति तथा कृच्छ्रैस्तपोधन ॥ १३२  
 वेदाभ्यासरतः क्षान्तो धर्मशास्त्राण्यवेक्षयेत् ।  
 शौचाचारसंनियुक्तो गृहस्थोऽपि हि मुच्यते ॥ १३३  
 उक्तमेतद्विजातीनां महर्षे श्रूयतामिति ।  
 अतः परं प्रवक्ष्यामि स्त्रीशूद्रपतनानि च ॥ १३४  
 जपस्तपस्तौर्ययात्रा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् ।  
 देवताराधनञ्चैव स्त्रीशूद्रपतनानि षट् ॥ १३५  
 जीवहर्त्तरि या नारी उपोष्य व्रतचारिणी ।  
 आयुष्यं हरते भर्तुः सा नारी नरकं व्रजेत् ॥ १३६  
 तीर्थस्नानार्थिनौ नारी पतिपादोदकं पिबेत् ।  
 शङ्करस्याग्निं विष्णोर्व्यां प्रयाति परमं पदम् ॥ १३७  
 जीवहर्त्तरि वामाङ्गौ मृते वाफिसदक्षिणः ।  
 आर्द्रं यज्ञे विवाहे च पत्नी दक्षिणतः सदा ॥ १३८  
 सोमः शौचं ददौ तासां गन्धर्व्वास्य तथाङ्गिराः ।  
 पावकः सर्वमेध्यस्य मेधं वै योषितां सदा ॥ १३९



जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्हि ज उच्यते ।  
 विद्यया याति विप्रत्वं श्रोत्रयस्त्रिभिरेव च ॥ १४०  
 वेदगास्त्राण्यतीति यः शास्त्रार्थञ्च निषेवते ।  
 तद्वामो वेदवित् प्रोक्तो वचनं तस्य पावनम् ॥ १४१  
 एकोऽपि वेदविद्वर्म्मं यं व्यवस्येद्विजोत्तमः ।  
 स ज्ञेयः परमा धर्म्मं नाज्ञानामयुतायुतैः ॥ १४२  
 पावका इव दीप्यन्त जपहोमैर्हिजोत्तमाः ।  
 प्रतिस्रहेण नश्यन्ति वारिणा इव पावकः ॥ १४३  
 यत् प्रतिस्रहजान् दोषान् प्राणायामैर्हिजोत्तमाः ।  
 उद्वेगादयान्त विद्वांसो वायुर्मेषानिवास्वरे ॥ १४४  
 भुक्ताचम्य यदा विप्र आद्रपाणिस्तु तिष्ठति ।  
 लक्ष्मोर्वलं यशस्तेज आयुश्चैव प्रहोयते ॥ १४५  
 यस्तु भोजनशालायामामनस्य उपसृशेत् ।  
 तस्यान्नं नैव भोक्तव्यं भुक्ता चान्द्रायणं चरेत् ॥ १४६  
 पात्रोपरिस्थितं पात्रं यः संस्थाप्य उपसृशेत् ।  
 तस्यान्नं नैव भोक्तव्यं भुक्ता चान्द्रायणं चरेत् ॥ १४७  
 हस्तं प्रक्षाल्य यस्त्वापः पिवेद्भुक्ता द्विजोत्तमः ।  
 तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशाः पितरो गताः ॥ १४८  
 नास्ति वेदात् परं शास्त्रं नास्ति मातुः परो गुरुः ।  
 नास्ति दानात् परं मित्रमिह लोके परत्र च ।  
 अपात्रे ह्यपि यदन्नं दद्वत्यासपत्नं कुलम् ॥ १४९  
 हव्यं देवा न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथा ।  
 आयसेन तु पात्रेण यदन्नमुपदोयते ।  
 अन्नं विष्टासमं भोक्तुर्दाता च नरकं व्रजेत् ॥ १५०

इतरण तु पात्रेण दीयमानं विचक्षणः ।

न दद्याद्दामहस्ते न प्रायसेन कदाचन ॥ १५१

मृन्मयेषु च पात्रेषु यः श्राद्धे भोजयेत् पितॄन् ।

अन्नदाता च भोक्ता च तावेव नरकं व्रजेत् ॥ १५२

अभावे मृन्मये दद्यादनुज्ञातस्तु तैद्विजैः ।

तेषां वचः प्रमाणं स्याद्वृत्तान्तमेव च ॥ १५३

सौवर्णायसताम्रेषु कांस्यरौप्यमयेषु च ।

भिच्चादातुर्न धर्माऽस्ति भिच्छुर्भुङ्क्ते तु किंत्विषम् ॥ १५४

न च कांस्येषु भुञ्जीयादापद्यपि कदाचन ।

पलाशे यतयोऽग्नान्ति गृहस्थः कांस्यभाजने ॥ १५५

कांस्यकस्य च यत् पापं गृहस्थस्य तथैव च ।

कांस्यभोजी यतिश्चैव प्राप्नुयात् किंत्विषं तयोः ॥ १५६

सौवर्णायसताम्रेषु कांस्यरौप्यमयेषु च ।

भुञ्जन् भिच्छुर्न दुष्येत् दुष्येच्चैव परिग्रहात् ॥ १५७

यदि हस्ते जलं दद्याद्भिच्चां दद्यात् पुनर्जलम् ।

तज्जैत्रं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥ १५८

चरेन्माधुकरीं वृत्तिमपि न्लेच्छकुलादपि ।

एकान्नं नैव भोक्तव्यं बृहस्पतिकुलादपि ॥ १५९

अनापदि चरेद्यस्तु सिद्धं भैक्षं गृहे वसन् ।

दशरात्रं पिवेद्द्वजमापस्तु त्रयमेव च ॥ १६०

गोमूत्रेण तु सम्मिश्रं यावकं घृतपाचितम् ।

एतद्वज्रमिति प्रोक्तं भगवानत्रिरव्रवीत् ॥ १६१

ब्रह्मचारौ यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपोषकः ।

अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षष्ठेते भिच्छुका स्मृताः ॥ १६२



वृक्षासान् कामयेन्नर्च्यो गर्भिणीमेव च स्त्रियम् ।  
 आदन्तजननादूर्ध्वमेवं धर्मा विधौयते ॥ १६३  
 ब्रह्महा प्रथमश्चैव द्वितीयं गुरुतल्पगः ।  
 तृतीयन्तु सुरापोऽयं चतुर्थं स्त्रियमुच्यते ।  
 पापानाश्चैव संसर्गः पञ्चमं पातकं महत् ॥ १६४  
 एवमेव विशुद्धार्थं चरेद्वर्षाण्यनुक्रमात् ।  
 त्रिषिक्तच्छाण्यकामश्चेद्ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ १६५  
 अर्द्धन्तु ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियेषु विधौयते ।  
 षड्भागो द्वादशश्चैव विट्शूद्रयोस्तथा भवेत् ॥ १६६  
 त्रिन् मासान् नक्तमश्रीयाद्भूमौ शयनमेव च ।  
 स्त्रीघातः शुष्यतेऽप्येव चरेत् कच्छाब्दमेव च ॥ १६७  
 रजकः शैलुषश्चैव वेणुकर्म्मोपजीवनः ।  
 एतेषां यस्तु भुङ्क्ते वै द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ १६८  
 सर्वान्यजानां गमने भोजने सम्प्रवेशने ।  
 पराकेण विशुद्धिः स्याद्भगवानत्रिरव्रवीत् ॥ १६९  
 चाण्डालभाण्डे यत्तोयं पौत्वा चैव द्विजोत्तमः ।  
 गोमूत्रयावकाहारः सप्तत्रिंशदहान्यपि ॥ १७०  
 संस्पृष्टं यस्तु पक्वान्नमन्यजैर्वाप्युदक्यया ।  
 अज्ञानाद्ब्राह्मणोऽश्लीयात् प्राजापत्यार्द्धमाचरेत् ॥ १७१  
 चाण्डालान्नं यदा भुङ्क्ते चातुर्वर्ण्यस्य निष्कृतिः ।  
 चान्द्रायणं चरेद्विप्रः क्षत्रः सान्तपनं चरेत् ॥ १७२  
 षड्रात्रमाचरेद्वैश्यः पञ्चगव्यं तथैव च ।  
 द्विरात्रमाचरेच्छूद्रो दानं दत्त्वा विशुष्यति ॥ १७३

ब्राह्मणो वृक्षमारुदश्चाण्डालो मूलसंस्पृशः ।  
 फलान्यत्ति स्थितं तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ १७४  
 ब्राह्मणान् समनुज्ञाप्य सवासाः स्नानमाचरेत् ।  
 नक्तभोजो भवद्विप्रो घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ १७५  
 एकवृक्षसमारुदश्चाण्डालो ब्राह्मणस्तथा ।  
 फलान्यत्ति स्थितं तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ १७६  
 ब्राह्मणान् समनुज्ञाप्य सवासाः स्नानमाचरेत् ।  
 अहोरात्रापिता भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ १७७  
 एकशाखासमारुदश्चाण्डालो ब्राह्मणस्तथा ।  
 फलान्यत्ति स्थितं तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ १७८  
 त्रिरात्रापोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ १७९  
 स्त्रिया स्नेच्छस्य सम्पर्काच्छुद्धिः सान्तपने तथा ।  
 तप्तकृच्छ्रं पुनः कृत्वा शुद्धिरेषाभिधीयते ॥ १८०  
 संवर्त्तत यथा भार्यां गत्वा स्नेच्छस्य सङ्गताम् ।  
 सचेलं स्नानमादाय घृतस्य प्राशनेन च ॥ १८१  
 स्नात्वा नद्युदकैश्चैव घृतं प्राश्य विशुध्यति ।  
 संगृहीतामपत्यार्थमन्यैरपि तथा पुनः ॥ १८२  
 चाण्डालस्नेच्छश्चपचकपालव्रतधारिणः ।  
 अकामतः स्त्रियो गत्वा पराकेन विशुद्धति ॥ १८३  
 कामतस्तु प्रसूता वा तत्समो नात्र संशयः ।  
 स एव पुरुष स्तत्र गर्भा भूत्वा प्रजायते ॥ १८४  
 तैलाभ्यक्तो घृताभ्यक्तो विण्मूत्रं कुरुते द्विजः ।  
 तैलाभ्यक्तो घृताभ्यक्तश्चाण्डालं स्पृशते द्विजः ।  
 अहोरात्रापितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ १८५



केशकौटनखस्नायु अस्थिकण्टकमेव च ।  
 सृष्ट्वा नद्युदके स्नात्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ १८६  
 मत्स्यास्थिजम्बुकास्थीनि नखशुक्तिकपर्दिकाः ।  
 सृष्ट्वा स्नात्वा हेमतप्तघृतं पीत्वा विशुध्यति ॥ १८७  
 गोकुले कन्दुशालायां तैलचक्रेक्षुचक्रयोः ।  
 अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीणाञ्च व्याधितस्य च ॥ १८८  
 न स्त्री दूष्यति जारेण ब्राह्मणोऽवेदकर्मणा ।  
 नापो मूत्रपुरीषाभ्यां नाग्निर्दहति कर्मणा ॥ १८९  
 पूर्वं स्त्रियः शुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्व्ववाङ्गभिः ।  
 भुञ्जते मानवाः पश्चान्न ता दुष्यन्ति कर्हिचित् ॥ १९०  
 असवर्णेस्तु यो गर्भः स्त्रीणां योनौ निषेव्यते ।  
 अशुद्धा सा भवेन्नारी यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥ १९१  
 विमुक्ते तु ततः शल्ये रजश्चापि प्रदृश्यते ।  
 तदा सा शुध्यते नारी विमलं काञ्चनं यथा ॥ १९२  
 स्वयं विप्रतिपन्ना या यदि वा विप्रतारिता ।  
 वलान्नारी प्रभुक्ता वा चौरभुक्ता तथापि वा ॥ १९३  
 न त्याज्या दूषिता नारी न कामोऽस्या विधोयते ।  
 ऋतुकाल उपासीत पुष्यकालेन शुध्यति ॥ १९४  
 रजकश्चर्मकारश्च नटो वरूड एव च ।  
 कैवर्त्तमेदभिक्ताश्च समैते चान्यजाः स्मृताः ॥ १९५  
 एषां गत्वा स्त्रियो मोहाद्भुक्ता च प्रतिगृह्य च ।  
 कृच्छ्राब्दमाचरेज्ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयम् ॥ १९६  
 सकृद्भुक्ता तु या नारी नृच्छैर्वा पापकर्मभिः ।  
 प्राजापत्येन शुध्यते ऋतुप्रसवणेन तु ॥ १९७

ब्रह्माकृता स्वयं वापि परप्रतारिता यद्दि ।  
 सकलं ज्ञा तु या नारी प्राजापत्येन शुध्यति ॥ १८६  
 प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्वजो भवेत् ।  
 न तेन तद्व्रतं तासां विनश्यति कदाचन ॥ १८७  
 मद्यसंस्पृष्टकुशेषु यत्तोयं पिवति द्विजः ।  
 कच्छपादेन शुध्येत पुनः संस्कारमर्हति ॥ २००  
 अन्यजस्य तु ये वृक्षा बहुपुष्पफलोपगाः ।  
 उपभोग्यास्तु ते सर्वे पुष्पेषु च फलेषु च ॥ २०१  
 चाण्डालेन तु संस्पृष्टं यत्तोयं पिवति द्विजः ।  
 कच्छपादेन शुध्येत आपस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥ २०२  
 क्षोषोपानहविण्म त्रस्तीरजोम द्यमेव च ।  
 एभिः सन्दुषिते कूपे तोयं पीत्वा कथं विधिः ॥ २०३  
 एकं द्रव्यं त्रयश्चैव द्विजातीनां विशोधनम् ।  
 प्रायश्चित्तं पुनश्चैव नक्तं शूद्रस्य दापयेत् ॥ २०४  
 सद्यो बान्धे सचेलन्तु विप्रन्तु स्नानमारेत् ।  
 पर्युषिते त्वहोरात्रमतिरिक्ते दिनत्रयम् ॥ २०५  
 शिरःकण्ठोरूपादांश्च सुरया यस्तु लिप्यते ।  
 दशमद्वित्रितयैकाहं चरेदेवमनुक्रमात् ॥ २०६

अब्राह्मणदाहरन्ति ।

प्रमादान्मद्यमसुरां सकृत् पीत्वा द्विजोत्तमः ।  
 गोमूत्रयावकाङ्गारो दशरात्रेण शुध्यति ॥ २०७  
 मद्यपस्य निषादस्य यस्तु भुङ्क्ते द्विजोत्तमः ।  
 देवा न भुञ्जते तत्र न पिवन्ति हविर्जलम् ॥ २०८



चितिभ्रष्टा तु या नारी ऋतुभ्रष्टा च व्याधितः ।  
 प्राजापत्ये न शुध्येत ब्रह्मणान् भोजयेद्दश ॥ २०८  
 ये प्रत्यवसिता विप्राः प्रव्रज्याग्निजलादितः ।  
 अनाशकान्निवर्तन्ते चिकौषन्ति गृहस्थितिम् ॥ २१०  
 धारयेत्त्रोणि कच्छाणि चान्द्रायणमथापि वा ।  
 जातकर्मादिकं प्रोक्तं पुनः संस्कारमर्हति ॥ २११  
 नाशौचं नोदकं नाशु नोपवादानुकम्पने ।  
 ब्रह्मदण्डहतानान्तु न कार्यं कटधारणम् ॥ २१२  
 स्नेहं कृत्वा भयादिभ्यो यस्त्वेतानि समाचरेत् ।  
 गोमूत्रयावकाहारः कच्छमेकं विशोधनम् ॥ २१३  
 वृद्धः शौचस्मृतैर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।  
 आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः ॥ २१४  
 तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयम् ।  
 तृतीये तुदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ॥ २१५  
 यस्यैकापि गृहे नास्ति धेनुवत्सानुचारिणी ।  
 मङ्गलानि कुतस्तस्य कुतस्तस्य तमःक्षयः ॥ २१६  
 अतिदोहातिवाहाभ्यां नासिकामिदनेन वा ।  
 नदीपर्वतसंरोधसृते पादोनमाचरेत् ॥ २१७  
 अष्टागवं धर्महलं षड्गवं व्यावहारिकम् ।  
 चतुर्गवं नृशंसानां द्विगव्यं गववध्यकत् ॥ २१८  
 द्विगवं वाहयेत् पादं मध्याह्ने चतुर्गवम् ।  
 षड्गवन्तु त्रिपादोक्तं पूर्णाहस्वष्टभिः स्मृतः ॥ २१९  
 काष्ठलोष्टशिलात् गोघ्नः कच्छं सान्तपनंचरेत् ।  
 प्राजापात्यं चरेन्मृत्सा अतिकच्छन्तु आयसैः ॥ २२०

प्रायश्चित्ते ततश्चोर्णे कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ।  
 अनडुत्सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥ २२१  
 शरभोद्ग्रहयान्नागान् सिंहशार्दूलगर्हभान् ।  
 हत्वा च शूद्रहत्यायाः प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ २२२  
 भ्राज्जिरिगोधानकुल-मण्डूकांश्च पतत्रिणः ।  
 हत्वा त्रग्रहं पिबेत् क्षीरं कच्छं वा पादिकं चरेत् ॥ २२३  
 चाण्डालस्य च संस्पृष्टं विष्णुचर्मस्य च स्पृष्टमेव वा ।  
 त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्यादभुक्तोच्छिष्टं तथाचरेत् ॥ २२४  
 बाणिकूपतडागानां दूषितानाञ्च शोधनम् ।  
 उदरेदुघटशतं पूर्णं पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ २२५  
 अस्थिचर्मावसिक्तेषु खरश्वानादिदूषिते ।  
 उदरेदुदकं सर्वं शोधनं परिमार्जनम् ॥ २२६  
 गोदोहने चर्मपुटे च तोयं  
 यन्त्राकरे कारुकशिल्पिहस्तौ  
 स्त्रीबालवृद्धाचरितानि यान्य-  
 प्रत्यक्षदृष्टानि शुचीनि तानि ॥ २२७  
 प्राकाररोधे विषमप्रदेशे  
 सेनानिवेशे भवनस्य दाहे ।  
 आरव्ययज्ञेषु महोत्सवेषु  
 तथैव दोषा न विकल्पनीयाः ॥ २२८  
 प्रपास्वरण्ये घटके च कूपे  
 द्रोण्यां जलं कोशविनिर्गतञ्च ।  
 श्वपाकचण्डालपरिग्रहे तु  
 पीत्वा जलं पञ्चगव्येन शुद्धिः ॥ २२९



रेतोविष्णूत्तसंस्पृष्टं कौपं यदि जलं पिबेत् ।  
 त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यात् कुम्भे सान्त्वनं तथा ॥ २३०  
 क्लिन्नभिन्नशवं यत् स्नादन्नानादुदकं पिबेत् ।  
 प्रायश्चित्तं चरेत् पीत्वा तप्तकृच्छ्रं द्विजोत्तमः ॥ २३१  
 उष्ट्रोक्षीरं खरीक्षीरं मानुषीक्षीरमेव च ।  
 प्रायश्चित्तं चरेत् पीत्वा तप्तकृच्छ्रं द्विजोत्तमः ॥ २३२  
 वर्णवाह्येन संस्पृष्ट उच्छिष्टस्तु द्विजोत्तमः ।  
 पञ्चरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ २३३  
 शुचि गोदमिक्षुक्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् ।  
 चर्मभाण्डेस्तु धाराभिस्तथा यन्त्रोद्धृतं जलम् ॥ २३४  
 चण्डालेन तु संस्पृष्टः स्नानमेव विधीयते ।  
 उच्छिष्टस्तु च संस्पृष्टस्त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥ २३५  
 आकराहृतवस्तूनि नाशुचौनि कदाचन ।  
 आकरतः शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुराकरम् ॥ २३६  
 भ्रष्टाभ्रष्टयवाद्येव तथैव चणकाः स्मृताः ।  
 खर्जूरश्चैव कर्पूरमन्यद्भ्रष्टतरं शुचि ॥ २३७  
 अमौमांस्यानि शौचानि स्त्रीभिराचरितानि च ।  
 अदुष्टाः सततं धारा वातोद्धृताश्च रेणवः ॥ २३८  
 बह्वनामेव लग्नानामेव खेदशुचिर्भवेत् ।  
 अशौचमेकमात्रस्य नेतरेषां कथञ्चन ॥ २३९  
 एकपङ्क्त्युपविष्टानां भोजनेषु पृथक् पृथक् ।  
 यद्येको लभते नीलीं सर्वे तेऽशुचयः स्मृताः ॥ २४०  
 यस्य पटे पट्सूत्रे नीली रक्तो हि दृश्यते ।  
 त्रिरात्रं तस्य दातव्यं शेषाद्येकोपवासिनः ॥ २४१

आदित्येऽस्तमिते रात्रावसृशं सृशते यदि ।  
 भगवन् केन शुद्धिः स्यात् ततो ब्रूहि तपोधन ॥ २४२  
 आदित्येऽस्तमिते रात्रौ सृशन् नीतं दिवा जलम् ।  
 तेनैव सर्वशुद्धिः स्याच्छवसृष्टन्तु वर्जयेत् ॥ २४३  
 देशकालं वयः शक्तिं पापश्चावेक्षयेत् ततः ।  
 प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्यादयस्य चोक्ता न निष्कृतिः ॥ २४४  
 देवयात्राविवाहेषु यज्ञप्रकरणेषु च ।  
 उत्सवेषु च सर्वेषु सृष्टासृष्टिनं विद्यते ॥ २४५  
 आरनालं तथा क्षीरं कन्दुकं दधि शुक्तवः ।  
 स्नेहपक्वञ्च तक्रञ्च शूद्रभ्यापि न दुष्यति ॥ २४६  
 आर्द्रमांसं घृतं तैलं स्नेहाश्च फलसम्भवाः ।  
 अन्यभाण्डस्थिता एते निष्क्रान्ताः शुद्धिमाप्नुयुः ॥ २४७  
 अज्ञानात् पिवते तोयं ब्राह्मणः शूद्रजातिषु ।  
 अहोरात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ २४८  
 आहिताग्निस्तु यो विप्रो महापातकवान् भवेत् ।  
 अम्बु, प्रक्षिप्य पात्राणि पश्चादग्निं विनिर्द्दिशेत् ॥ २४९  
 योऽगृह्यौत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते ।  
 अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥ २५०  
 वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं चरेद्द्विजः ।  
 प्राणानम्बु, त्रिराचम्य घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ २५१  
 वैदिके लौकिके वापि हुतोच्छिष्टे जले स्थितौ ।  
 वैश्वदेवं प्रकुर्वीत पञ्चसूत्रापनुत्तये ॥ २५२  
 कनोयान् गुणवान् अष्टः अष्टशेनिर्गुणो भवेत् ।  
 पूजं पाणिं गृह्यौत्वा च गृह्याग्निं धारयेद्बुधः ॥ २५३



ज्येष्ठयेद्यदि निर्होषी गृह्णीयादग्निमग्रतः ।  
 नित्यं नित्यं भवेत्तस्य ब्रह्महत्या न संशयः ॥ २५४  
 महापातकसंस्पृष्टः ज्ञानमेव विधीयते ।  
 संस्पृष्टस्य यदा भुङ्क्ते ज्ञानमेव विधीयते ॥ २५५  
 पतितैः सह संसर्गं मासार्धं मासमेव वा ।  
 गोमूत्रयावकाहारो मासार्धेन विशुध्यति ॥ २५६  
 कृच्छ्रार्धं पतितस्यैव सकृदभुक्त्वा द्विजोत्तमः ।  
 अविज्ञानाच्च तद्भुक्त्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ २५७  
 पतितान्नं यदाभुक्तं भुक्तं चाण्डालवेश्मनि ।  
 मासार्धेनतु पिवेद्द्वारि इति शातातपोऽब्रवीत् ॥ २५८  
 गोब्राह्मणहतानाञ्च पतितानां तथैव च ।  
 अग्निना न च संस्कारः शङ्कस्य वचनं यथा ॥ २५९  
 यस्याण्डालीं द्विजो गच्छेत् कथञ्चित् काममोहितः ।  
 त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्येत प्राजापत्यानुपूर्वशः ॥ २६०  
 पतिताञ्चान्नमादाय भुक्त्वा वा ब्राह्मणो यदि ।  
 कृत्वा तस्य समुत्सर्गमतिकृच्छ्रं विनिर्दिशेत् ॥ २६१  
 अन्यहस्ताच्छवे क्षिप्तं काष्ठलोद्घट्टणानि च ।  
 न स्पृशेत्तथोच्छिष्टमहोरात्रं समाचरेत् २६२  
 चाण्डालं पतितं क्लेच्छं मद्यभाण्डं रजस्वलाम् ।  
 द्विजः स्पृष्ट्वा न भुञ्जीत भुञ्जानो यदि संस्पृशेत् ॥ २६३  
 अतः परं न भुञ्जीत त्यक्त्वा न्नं ज्ञानमाचरेत् ।  
 ब्राह्मणैः समनुज्ञातस्त्रिरात्रमुपवासयेत् ॥  
 सष्टतं यावत् प्राश्य व्रतशेषं समापयेत् ॥ २६४

भुञ्जानः संस्पृशेद्यस्तु वायसं कुक्कुटं तथा ।  
 त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादथोच्छिष्टस्वहेन तु ॥ २६५  
 आरुढो नैष्ठिके धर्मे यस्तु प्रच्यवते पुनः ।  
 चान्द्रायणं चरेन्मासमिति शातातपोऽब्रवीत् ॥ २६६  
 पशुवेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते ।  
 गवां गमे मनुप्रोक्तं व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ॥ २६७  
 अमानुषीषु गोवर्जमुदक्यायामयोनिषु ।  
 रेतः सिक्ता जले चैव कच्छं सान्तपनं चरेत् ॥ २६८  
 उदक्यां सूतिकां वापि अन्यजां स्पृशते यदि ।  
 त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्याद्विधिरेष पुरातनः ॥ २६९  
 संसर्गं यदि गच्छेच्चेदुक्यां वा तथान्यजैः ।  
 प्रायश्चित्ती स विज्ञेयः पूर्वं स्नानं समाचरेत् ॥ २७०  
 एकरात्रं चरेन्मूत्रो पुरीषे तु दिनत्रयम् ।  
 दिनत्रयं तथा पाने मैथुने पञ्च सप्त वा ॥ २७१  
 भोजने तु प्रसक्तानां प्राजापत्यं विधीयते ।  
 दन्तकाष्ठे त्वहोरात्रमेष शौचविधिः स्मृतः ॥ २७२  
 रजस्वला यदा स्पृष्टा श्वानचण्डालवायसैः ।  
 निराहारा भवेत्तावत् स्नात्वा कालेन शुध्यति ॥ २७३  
 रजस्वला यदा स्पृष्टा उष्ट्रजम्बुकशूकरैः ।  
 पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ २७४  
 स्पृष्टा रजस्वलान्येन्यं ब्राह्मण्या ब्राह्मणौ च या ।  
 एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ २७५  
 स्पृष्टा रजस्वलान्येन्यं ब्राह्मण्या क्षत्रियो च या ।  
 त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्याद्व्यासस्य वचनं यथा ॥ २७६



स्मृष्टा रजस्वलान्येन्यं ब्राह्मण्या वैश्यसम्भवा ।  
 चतुरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ २७७  
 स्मृष्टा रजस्वलान्येन्यं ब्राह्मण्या शूद्रसम्भवा ।  
 षड्भ्रात्रेण विशुद्धिः स्याद्ब्राह्मणी कामकारतः ॥ २७८  
 अकामतश्चरेद्द्वं ब्राह्मणी सर्वतः स्मृशेत् ।  
 चतुर्णामपि वर्णानां शुद्धिरेषा प्रकीर्त्तिता ॥ २७९  
 उच्छिष्टेन तु संस्मृष्टो ब्राह्मणो ब्राह्मणेन यः ।  
 भोजनैर्भूतचारे च शङ्खस्य वचनं यथा ॥ २८०  
 स्नानं ब्राह्मणसंस्पर्शं जपहोमौ तु क्षत्रिये ।  
 वैश्ये नक्तञ्च कुर्वीत शूद्रे चैव उपोषणम् ॥ २८१  
 चर्मको रजको वैश्यो धीवरो नटकस्तथा ।  
 एतान् स्मृष्ट्वा द्विजो मोहादाचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥ २८२  
 एतैः स्मृष्टो द्विजो नित्यमेकरात्रं पयः पिवेत् ।  
 उच्छिष्टैस्त्रैस्त्रिरात्रं स्यादष्टतं प्राश्य विशुध्यति ॥ २८३  
 यस्तुच्छायां श्वपाकस्य ब्राह्मणस्तधिगच्छति ।  
 स च स्नानं प्रकुर्वीत घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ २८४  
 अभिशस्तो द्विजोऽरण्ये ब्रह्महत्याव्रतं चरेत्  
 मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा ॥ २८५  
 वृथामिथ्योपयोगेन भूणहत्याव्रतं चरेत् ।  
 अवभक्षो द्वादशाहेन पराकेणैव शुध्यति ॥ २८६  
 शठञ्च ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।  
 निर्गुणं सगुणो हत्वा पराकव्रतमाचरेत् ॥ २८७  
 उपपातकसंयुक्तो मानवो म्रियते यदि ।  
 तस्य संस्कारकर्त्ता च प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥ २८८

प्रभुज्ञानोऽतिसखेहं कदाचित् स्मृश्यते द्विजः ।  
 त्रिरात्रमाचरेन्नक्तैर्निम्नो हमुपवासयेत् ॥ २८८  
 विडालकाकाद्युच्छिष्टं जम्भा श्वनकुलस्य च ।  
 केशकीटावपन्नञ्च पिवेद्ब्राह्मीं सुवर्चसम् ॥ २८९  
 उद्वयानं समारूढ्य खरयानञ्च कामतः ।  
 स्नात्वा च विप्रो दिग्बासाः प्राणायामेन शुध्यति ॥ २९०  
 सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।  
 त्रिःपठेद्वा यतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ २९१  
 शकृद्विगुणगोमूत्रं सर्पिर्दद्याच्चतुर्गुणम् ।  
 चौरमष्टगुणं देयं पञ्चगव्ये तथा दधि ॥ २९२  
 पञ्चगव्यं पिवेच्छूद्रो ब्राह्मणस्तु सुरां पिवेत् ।  
 उभौ तौ तुल्यदोषौ च वसतो नरके चिरम् ॥ २९३  
 अजा गावो महिष्यश्च अमेध्यं भक्षयन्ति याः ।  
 दुग्धं हव्ये च कव्ये च गोमयं न क्लिपयेत् ॥ २९४  
 जनस्तनीमधिकां वा या चान्या स्तनपाथिनी ।  
 तासां दुग्धं न होतव्यं हुतञ्चैवाहुतं भवेत् ॥ २९५  
 ब्राह्मोदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।  
 जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ २९६  
 राजानं हरते तेजः शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।  
 स्वसुतान्नञ्च यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलम् ॥ २९७  
 स्वसुता अप्रजाता च नाश्रीयात्तदृष्टहे पिता ।  
 अन्नं भुङ्क्ते तु मायया पूयं स नरकं व्रजेत् ॥ २९८  
 अधीत्य चतुरो वेदान् सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।  
 नरेन्द्रभवने भुक्त्वा विष्टायां जायते कृमिः ॥ ३००



नवश्राद्धे त्रिपक्षे च षण्मासे मासिकेऽव्दिके ।  
 पतन्ति पितरस्तस्य यो भुङ्क्ते नापदि द्विजः ॥ ३०१  
 चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके तथा ।  
 त्रिपक्षे चातिक्लृप्तं स्यात् षण्मासे क्लृप्तेव च ।  
 आव्दिके पादक्लृप्तं स्यादेकाहः पुनराव्दिके ॥ ३०२  
 ब्रह्मचर्यमनाधाय मासश्राद्धेषु सर्व्वसु ।  
 द्वादशाहं त्रिपक्षेऽव्दे यस्तु भुङ्क्ते द्विजोत्तमः ।  
 पतन्ति पितरस्तस्य ब्रह्मलोके गता अपि ॥ ३०३  
 एकादशाहं होरात्रं भुक्त्वा सञ्चयने त्रयहम् ।  
 उपोष्य विधिवद्विप्रः कुष्माण्डं जुहुयादुष्टतम् ॥ ३०४  
 पक्षे वा यदि वा मासे यस्य नाश्रन्ति वै द्विजाः ।  
 भुक्त्वा दुरात्मनस्तस्य द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ ३०५  
 यन्न वेदध्वनिध्वान्तं न च गोभिरलङ्कृतम् ।  
 यन्न बालैः परिहृतं श्मशानमिव तद्गृहम् ॥ ३०६  
 द्वास्थेऽपि बहवो यत्र विनाधर्मं वदन्ति हि ।  
 विनापि धर्मशास्त्रेण स धर्मः पावनः स्मृतः ॥ ३०७  
 ह्येनवर्णे च यः कुर्यादज्ञानादभिवादनम् ।  
 तत्र स्नानं प्रकुर्व्वीत घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ ३०८  
 समुत्पन्ने द्विजः स्नाने भुङ्क्ते वापि पिवेद्यदि ।  
 गायत्र्यष्टसहस्रान्तु जपेत् स्नात्वा समाहितः ॥ ३०९  
 अङ्गुल्या दन्तकाष्ठञ्च प्रत्यक्षं लवणं तथा ।  
 मृत्तिकाभक्षणञ्चैव तुल्यं गोमांसभक्षणम् ॥ ३१०  
 दिवा कपित्थच्छायायां रात्रौ दधि शमीषु च ।  
 कार्पासं दन्तकाष्ठञ्च विष्णोरपि हरेऽर्च्यम् ॥ ३११

सूर्यवातनखाशाम्बु स्नानवस्त्रघटोदकम् ।  
 मार्जनीरेणुकेशाम्बु हन्ति पुण्यं दिवाकृतम् ॥ ३१२  
 मार्जनीरजकेशाम्बु देवतायतनोदुभवं ।  
 तेनावगुण्डितो यस्तु गङ्गान्धमु त एव सः ॥ ३१३  
 चृत्तिकाः सम न ग्राह्या वल्मीके मूषिकस्थले ।  
 अन्तर्जले श्मशानान्ते वृक्षमूले सुरालये ।  
 वृषभेश्व तथोत्खाति श्रेयस्कामैः सदा वुधैः ॥ ३१४  
 शुचौ देशे तु संग्राह्या कर्कराश्मविवाज्जिता ॥ ३१५  
 पुरौषे मैथुने होमे प्रस्त्रावे दन्तधावने ।  
 स्नानभोजनजप्येषु सदा मौनं समाचरेत् ॥ ३१६  
 यस्तु संवत्सरं पूर्णं सुङ्क्ते मौनेन सर्व्वदा ।  
 युगकोटिसहस्रेषु स्वर्गलोके महीयते ॥ ३१७  
 स्नानं दानं जपं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।  
 प्रौढपादो न कुर्वीति स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥ ३१८  
 सर्व्वस्वमपि यो दद्यात् पातयित्वा द्विजोत्तमम् ।  
 नाशयित्वा तु तत् सर्व्वं भूणहत्याफलं लभेत् ॥ ३१९  
 ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तो स्त्रीणाञ्च प्रसवे तथा ।  
 दानं जैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रौ चापि प्रशस्यते ॥ ३२०  
 क्षौमजं वाथ कार्पासं पट्टसूत्रमथापि वा ।  
 यज्ञोपवीतं यो दद्यादस्त्रदानफलं लभेत् ॥ ३२१  
 कांस्यस्य भाजनं दद्याद्दृष्टपूर्वं सुशोभनम् ।  
 तथा भक्त्या विधानेन अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ३२२  
 आह्निकाले तु यो दद्याच्छोभनी च उपानही ।  
 स गच्छन्नन्यमार्गेऽपि अन्नदानफलं लभेत् ॥ ३२३



तैलपात्रन्तु यो दद्यात् सम्पूर्णन्तु समाहितः ।  
 स गच्छति ध्रुवं स्वर्गे नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ३२४  
 दुर्भिक्षे अन्नदाता च सुभिक्षे च हिरण्यदः ।  
 पानौयदस्तरण्ये च स्वर्गलोके महीयते ॥ ३२५  
 यावद्वर्षप्रसूता गौस्तावत् सा पृथिवी स्मृता ।  
 पृथिवी तेन दत्ता स्यादौदृशीं गां ददाति यः ॥ ३२६  
 तेनाग्नयो हुताः सम्यक् पितरस्ते न तर्पिताः ।  
 देवाश्च पूजिताः सर्वे यो ददाति गवाह्निकम् ॥ ३२७  
 जन्मप्रभृति यत् पापं मातृकं पैतृकं तथा ।  
 तत् सर्वं नश्यति क्षिप्रं वस्त्रदानान्न संशयः ॥ ३२८  
 कृष्णाजिनश्च यो दद्यात् सर्वोपस्करसंयुतम् ।  
 उदरेन्नरकस्थानात् कुलान्येकोत्तरं शतम् ॥ ३२९  
 आदित्यो वरुणो विष्णुर्ब्रह्मा सोमो हुताशनः ।  
 शूलपाणिस्तु भगवानभिनन्दन्ति भूमिदम् ॥ ३३०  
 वालुकानां कृता राशिर्यावत् सप्तर्षिमण्डलम् ।  
 गते वर्षे शते चैव पलमेकंविशीर्यति ॥ ३३१  
 क्षयो न दृश्यते तस्य कन्यादानेन चैव हि ।  
 आतुरे प्राणदाता च त्रीणि दानफलानि च ॥ ३३२  
 सर्वेषामिव दानानां विद्यादानं ततोऽधिकम् ।  
 पुत्रादिस्वजने दद्याद्विप्राय च न कैतवे ।  
 सकामः स्वर्गमाप्नोति निष्कामो मोक्षमाप्नुयात् ॥ ३३३  
 ब्राह्मणे वेदविदुषि सर्वशास्त्रविशारदे ।  
 मातृपितृपरे चैव ऋतुकालाभिगामिनि ॥ ३३४  
 शीलचारित्रसम्पूर्णं प्रातःस्नानपरायणे ।

तस्यैव दीयते दानं यदीच्छेच्छेय आत्मनः ॥ ३३५  
 सन्त्यज्य विदुषो विप्रानन्येभ्योऽपि प्रदीयते ।  
 तत् कार्यं नैव कर्त्तव्यं न दृष्टं न श्रुतं मया ॥ ३३६  
 अतः परं प्रवक्ष्यामि आह्वकर्मणि ये द्विजाः ।  
 पितृणामक्षयं दानं दत्तं येषान्तु निष्फलम् ॥ ३३७  
 न हीनाङ्गो न रोगी च श्रुतिस्मृतिविवर्जितः ।  
 नित्यञ्चानृतवादी च तांस्तु आह्वे न भोजयेत् ॥ ३३८  
 हिंसारतश्च कपटं उपगुह्य श्रुतश्च यः ।  
 किङ्करं कपिलं काणं श्वित्रिणं रोगिणं यथा ॥ ३३९  
 दुश्कर्माणं शीर्णकेशं पाण्डुरोगं जटाधरम् ।  
 भारवाहकमुग्रश्च द्विभार्यं वृषलीपतिम् ॥ ३४०  
 भेदकारी भवेच्चैव बहुपौडाकरोऽपि वा ।  
 हीनातिरिक्तगात्रो वा तमप्यपनयेत्तथा ॥ ३४१  
 बहुभक्तो दोनमुखो मत्सरो क्रूरवृद्धिमान् ।  
 एतेषां नैव दातव्यं कदाचिद्वै प्रतिग्रहः ॥ ३४२  
 अथ चेन्मन्त्रविद्युक्तः शस्त्रीरैः पङ्क्तिदूषणः ।  
 अदूष्यं तं यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव सः ॥ ३४३  
 श्रुतिः स्मृतिश्च विप्राणां नयने हे प्रकीर्त्तिते ।  
 काणः स्यादेकहीनोऽपि हाभ्यामन्धः प्रकीर्त्तितः ॥ ३४४  
 न श्रुतिर्न स्मृतिर्यस्य न शीलं न कुलं यतः ।  
 तस्य आह्वं न दातव्यं त्वन्धकस्यातिरव्रवीत् ॥ ३४५  
 तस्माद्देन शास्त्रेण ब्राह्मण्यं ब्राह्मणस्य तु ।  
 न चैकेनैव वेदेन भगवानतिरव्रवीत् ॥ ३४६  
 योगस्थैर्लोचनैर्युक्तः पादाग्रश्च प्रयच्छति ।



लौकिकज्ञैश्च शास्त्रोक्तं पश्येच्चैवाधरोत्तरम् ।  
 वेदैश्च ऋषिभिर्गीतं दृष्टिमान् शास्त्रवेदवित् ॥ ३४७  
 ब्रतिनश्च कुलोन्नश्च श्रुतिस्मृतिरतं सदा ।  
 तादृशं भोजयेच्छास्त्रे पितृणामक्षयं भवेत् ॥ ३४८  
 यावच्च ग्रसते आसान् पितृणां दीप्ततेजसाम् ।  
 पिता पितामहश्चैव तदैव प्रपितामहः ॥ ३४९  
 नरकस्था विमुच्यन्ते ध्रुवं यान्ति त्रिपिष्टपम् ।  
 तस्माद्विप्रं परीक्षेत आद्यकाले प्रयत्नतः ॥ ३५०  
 न निर्व्वपति यः आद्यं प्रसीतपितृको द्विजः ।  
 इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्ता भवेत्तु सः ॥ ३५१  
 सूर्य्यं कन्यागते कुर्याच्छास्त्रं यो न गृहाश्रमी ।  
 धनं पुत्राः कुलं तस्य पितृनिश्वासपीडया ॥ ३५२  
 कन्यागते सवितरि पितरो यान्ति सत्सुतान् ।  
 शून्या प्रेतपुरी सर्वा यावद्दृष्ट्विददर्शनम् ॥ ३५३  
 ततो वृश्चिकसम्प्राप्ते निराशाः पितरो गताः ।  
 पुनः स्वभवनं यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ।  
 पुत्रं वा भ्रातरं वापि दौहित्रं पौत्रकं तथा ॥ ३५४  
 पितृकार्य्यं प्रसक्ता ये ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ३५५  
 यथा निर्म्मथ्यनादग्निः सर्व्वकाष्ठेषु तिष्ठति ।  
 तथा स दृश्यते धर्म्मग्राच्छास्त्रदानान्न संशयः ॥ ३५६  
 सर्व्वशास्त्रार्थगमनं सर्व्वतीर्थावगाहनम् ।  
 सर्व्वयज्ञफलं विन्द्याच्छास्त्रदानान्न संशयः ॥ ३५७  
 महापातकसंयुक्तो यो युक्तश्चोपपातकैः ।  
 घनैर्भुक्तो यथा भानू राहुमुक्तश्च चन्द्रमाः ॥ ३५८

सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वतापं विलङ्घयेत् ।  
 सर्वसौख्यं स्वयं प्राप्तः आह्वदानान्न संशयः ॥ ३५८  
 सर्वेषामेव दानानां आह्वदानं विशिष्यते ।  
 मेरुतुल्ये कृते पापे आह्वदानं विशोधनम् ।  
 आह्वं कृत्वा तु मर्त्या वै स्वर्गलोके महीयते ॥ ३६०  
 अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् ।  
 वैश्यस्य चान्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं भवेत् ॥ ३६१  
 एतत् सर्वं मया ख्यातं आह्वे काले समुत्थिते ।  
 वैश्वदेवे च होमे च देवताभ्यर्चने जपे ॥ ३६२  
 अमृतं तेन विप्रान्नमृग् यजुःसामसंस्कृतम् ।  
 व्यवहारानुपूर्व्येण धर्मेण वलिभिर्जितम् ।  
 क्षत्रियान्नं पयस्तेन विशोऽन्नं पशुपालनात् ॥ ३६३  
 देवो मुनिर्हिजो राजा वैश्यः शूद्रो निषादकः ।  
 पशुन्नेच्छोऽपि चाण्डालो विप्रा दशविधाः स्मृताः ॥ ३६४  
 सन्ध्यां ज्ञानं जपं होमं देवतानित्यपूजनम् ।  
 अतिथिं वैश्वदेवञ्च देवब्राह्मण उच्यते ॥ ३६५  
 शाके पत्रे फले मूले वनवासे सदा रतः ।  
 निरतोऽहरहः आह्वे स विप्रो मुनिरुच्यते ॥ ३६६  
 वेदान्तं पठते नित्यं सर्वसङ्गं परित्यजेत् ।  
 साङ्ख्ययोगविचारस्थः स विप्रो द्विज उच्यते ॥ ३६७  
 अस्त्राहताश्च धन्वानः संग्रामे सर्वसम्मुखे ।  
 आरम्भे निर्जिता येन स विप्रः क्षत्र उच्यते ॥ ३६८  
 कृषिकर्मरतो यस्य गवाश्च प्रतिपालकः ।  
 वाणिज्यव्यवसायश्च स विप्रो वैश्य उच्यते ॥ ३६९



लाचालवणसन्मिश्र-कुसुम्भचौरसर्पिषाम् ।  
 विक्रेता मधुमांसानां स विप्रः शुद्ध उच्यते ॥ ३७० ॥  
 चौरश्च तस्करश्चैव सूचको दंशकस्तथा ।  
 मत्स्यमांसे सदालुब्धो विप्रो निषाद उच्यते ॥ ३७१ ॥  
 ब्रह्मतत्त्वं न जानाति ब्रह्मसूत्रेण गर्वितः ।  
 तेनैव स च पापेन विप्रः पशुरुदाहृतः ॥ ३७२ ॥  
 वापीकूपतडागानामारामस्य सरःसु च ।  
 निःशङ्कं रोधकश्चैव स विप्रो म्लेच्छ उच्यते ॥ ३७३ ॥  
 क्रियाहीनश्च मूर्खश्च सर्वधर्माविवर्जितः ।  
 निर्दयः सर्वभूतेषु विप्रश्चाण्डाल उच्यते ॥ ३७४ ॥  
 वेदैर्विहीनाश्च पठन्ति शास्त्रं  
 शास्त्रेण हीनाश्च पुराणपाठाः ।  
 पुराणहीनाः कृषिणो भवन्ति  
 भ्रष्टास्ततो भागवता भवन्ति ॥ ३७५ ॥  
 ज्योतिर्विन्दो ह्यथर्वाणः कीरपौराणपाठकाः ।  
 आङ्गे यज्ञे महादाने वरणीयाः कदाच न ॥ ३७६ ॥  
 आङ्गश्च पितरं घोरं दानश्चैव तु निष्फलम् ।  
 यज्ञे च फलहानिः स्यात्तस्मात्तान् परिवर्जयेत् ॥ ३७७ ॥  
 आधिक्यस्त्रिकारश्च वैद्यो नक्षत्रपाठकः ।  
 चतुर्विंशान् न पूज्यन्ते बृहस्पतिसमा यदि ॥ ३७८ ॥  
 मागधो माधुरश्चैव कापटः कौटकामलौ ।  
 पञ्च विप्रा न पूज्यन्ते बृहस्पतिसमा यदि ॥ ३७९ ॥  
 क्रयक्रीता च या कन्या पत्नी सा न विधीयते ।  
 तस्यां जाताः सुतास्तेषां पित्रपिण्डं न विद्यते ॥ ३८० ॥

अष्टशल्यागतो नीरं पाणिना पिवते द्विजः ।  
 सुरापानेन तत्तुल्यं तुल्यं गोमांसभक्षणम् ॥ ३८१  
 ऊर्ध्वजङ्घेषु विप्रेषु प्रक्षाल्य चरणद्वयम् ।  
 तार्वक्ष्ण्डालरूपेण यावद्गङ्गां न मज्जति ॥ ३८२  
 क्षीपशय्यासनच्छाया कार्पासं दन्तधावनम् ।  
 अजारेण स्पृशंश्चैव शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ॥ ३८३  
 गृहाद्दशगुणं कूपं कूपाद्दशगुणं तटम् ।  
 तटाद्दशगुणं नद्यां गङ्गासङ्ख्या न विद्यते ॥ ३८४  
 खवदुयद्वाह्मणं तोयं सरस्यं क्षत्रियं तथा ।  
 बापीकूपे तु वैश्यस्य शौद्रं भाण्डोदकं तथा ॥ ३८५  
 तीर्थक्षानं महादानं यच्चान्यत्तिलतर्पणम् ।  
 अब्दमेकं न कुर्वीत महागुरुनिपाततः ॥ ३८६  
 गङ्गा गया त्वमावस्या हृदिश्चाङ्गे क्षयेऽहनि ।  
 मघापिण्डप्रदानं स्यादनत्र परिवर्जयेत् ॥ ३८७  
 दृतं वा यदि वा तैलं ययो वा यदि वा दधि ।  
 चत्वारो ह्यज्यसंस्थानं दृतं नैव तु वर्जयेत् ॥ ३८८  
 शुक्लेतानृषयो धर्मान् भाषितानत्रिणा स्वयम् ।  
 इदमूचुर्महात्मानं सर्व्वे ते धर्मनिष्ठिताः ॥ ३८९  
 या इदं धारयिष्यन्ति धर्मशास्त्रमतद्धिताः ।  
 इह लोके यशः प्राप्य ते यास्यन्ति त्रिपिष्टम् ॥ ३९०  
 विद्यार्थी लभते विद्यां धनकामो धनानि च ।  
 आयुष्कामस्तथैवायुः श्रीकामो महतीं श्रियम् ॥ ३९१  
 इति श्रीअत्रिमहर्षिस्मृतिः समाप्ता ॥ १ ॥



## संवर्त्तसंहिता ।

संवर्त्तमेकमासीनमात्मविद्यापरायणम् ।  
ऋषयस्तु समागम्य पप्रच्छधर्मकाङ्क्षिणः ॥ १  
भगवन् श्रोतुमिच्छामः श्रेयस्कर्म द्विजोत्तम ।  
यथावद्वर्म्ममाचक्ष्व शुभाशुभविवेचनम् ॥ २  
वामदेवादयः सर्वे तमपृच्छन् महौजसम् ।  
तानब्रवीन्मनोन् सर्वान् प्रोतात्मा श्रूयतामिति ॥ ३  
स्वभावादयत्र विचरेत् कृष्णसारः सदा मृगः ।  
धर्मग्रदेशः स विज्ञेयो द्विजानां धर्मसाधनम् ॥ ४  
उपनीतः सदा विप्रो गुरोस्तु हितमाचरेत् ।  
धृग् गन्धमधुमांसानि ब्रह्मचारौ विवर्जयेत् ॥ ५  
सन्ध्यां प्रातः सनत्तन्नामुपासौत यथाविधि ।  
सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्द्धास्तमितभास्करे ॥ ६  
तिष्ठन् पूर्वां जपं कुर्याद्ब्रह्मचारौ समाहितः ।  
आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां जपं कुर्यादतन्द्रितः ॥ ७  
अग्निकाये ततः कुर्यान्मधावी तदनन्तरम् ।  
ततोऽधीयीत वेदन्तु वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥ ८  
प्रणवं प्राक् प्रयुञ्जीत व्याहृतिं तदनन्तरम् ।  
गायत्रौञ्चानुपूर्वेण ततो वेदं समारमेत् ॥ ९  
हस्तौ सुसंयतौ कार्थ्यौ जानुभ्यामुपरिस्थितौ ।  
गुरोरनुमतं कुर्यात् पठन् नान्यमतिर्भवेत् ॥ १०

सायं प्रातस्तु भिक्षेत ब्रह्मचारौ सदा व्रतौ ।  
 निवेद्य गुरवेऽश्रीयात् प्राङ्मुखो वाग् यतः शुचिः ॥ ११  
 सायं प्रातर्हिजातीनामभ्यर्चनं श्रुतिचोदितम् ।  
 नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥ १२  
 आचम्यैव तु भुञ्जीत भुक्त्वा चोपस्थेद्विजः ।  
 अनाचान्तस्तु योऽश्रीयात् प्रायश्चित्तीयते तु सः ॥ १३  
 अनाचान्तः पिबेद्यस्तु योऽपि वा भक्षयेद्विजः ।  
 गायत्र्यष्टसहस्रान्तु जपं कृत्वा विशुध्यति ॥ १४  
 अकृत्वा पादशौचान्तु तिष्ठन् मुक्तश्चिखोऽपि वा ।  
 विना यज्ञोपवीतेन आचान्तोऽथाशुचिर्द्विजः ॥ १५  
 आचामेदुब्राह्मतीर्थेन सोपवीती ह्युदङ्मुखः ।  
 उपवीतो द्विजो नित्यं प्राङ्मुखो वाग् यतः शुचिः ॥ १६  
 जले जलस्थ आचामेत् अलाचान्तो वह्निः शुचिः ।  
 वह्निरभ्यस्थ आचान्त एवं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ १७  
 आमणिवन्धनाद्धस्तौ पादावङ्गिर्विशोधयेत् ।  
 अशब्दाभिरनुष्णाभिः स्ववर्णरसगन्धिभिः ॥ १८  
 हृग्दताभिरफेनाभिस्त्रिस्तुर्वाङ्गिराचमेत् ।  
 परिसृज्य द्विरास्यन्तु द्वादशाङ्गानि च स्पृशेत् ॥ १९  
 स्नात्वा पीत्वा तथा भुक्त्वा स्पृष्ट्वा चैव द्विजोत्तमाः ।  
 अनेन विधिना विप्र आचान्तः शुचितामियात् ॥ २०  
 शूद्रः शुध्यति हस्तेन वैश्यो दन्तेषु वारिभिः ।  
 कण्ठागतैः क्षत्रियस्तु आचान्तः शुचितामियात् ॥ २१  
 आसनारुढपादश्च कृतावसक्त्यिकस्तथा ।  
 आरुढपादको वापि न शुध्यति कदाचन ॥ २२



उपासीत न चेत् सव्यामग्निकार्यं न वा कृतम् ।  
 गायत्र्यष्टसहस्रन्तु जपेत् स्नात्वा समाहितः ॥ २१  
 सूतकान्नं नवश्राद्धं मासिकान्नं तद्वै च ।  
 ब्रह्मचारी तु योऽश्नीयात् त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥ २४  
 ब्रह्मचारी तु यो गच्छेत् स्त्रियं कामप्रपौडितः ।  
 प्राजापत्यं चरेत् कच्छमथवैकं सुयन्त्रितः ॥ २५  
 ब्रह्मचारी तु योऽश्नीयात्तद्धुमांसं कथञ्चन ।  
 प्राजापत्यन्तु कृत्वासौ मौज्जोहोमेन शुध्यति ॥ २६  
 निर्व्वपेच्च पुरोडाशं ब्रह्मचारी च पर्व्वणि ।  
 मन्त्रेः शाकलहोमान्तैरग्नावाज्यञ्च होमयेत् ॥ २७  
 ब्रह्मचारी तु यः स्कन्देत् कामतः शुक्रमात्मनः ।  
 अवकोर्णिव्रतं कुर्यात् स्नात्वा शुध्येदकामतः ॥ २८  
 भिक्षाटनमतः कृत्वा स्वस्थो ह्येकात्मनः शुतिः ।  
 अस्नात्वा चैव यो भुङ्क्ते गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥ २९  
 शूद्रहस्तेन योऽस्नीयात् पानोयं वा पिबेत् क्वचित् ।  
 अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ३०  
 शुष्कपर्युषितोच्छिष्टं भुक्तान्नं कैशद्रूषितम् ।  
 अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ३१  
 शूद्राणां भाजने भुक्त्वा भुक्त्वा वा भिक्षभाजने ।  
 अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ३२  
 दिवा स्वपिति यः स्वस्थो ब्रह्मचारी कथञ्चन ।  
 स्नात्वा सूर्य्यं समभ्यर्च्य गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥ ३३  
 एष धर्म्मः समाख्यातः प्रथमाश्रमवासिनाम् ।  
 एवं संवर्त्तमानस्तु प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ३४

अथ द्विजोऽभ्यनुज्ञातः सवर्णां स्त्रियमुद्धहेत् ।  
 कुले महति सन्भूतां लक्षणैश्च समन्विताम् ॥ ३५  
 ब्राह्मेणैव विवाहेन शीलरूपगुणान्विताम् ।  
 पञ्चयज्ञविधानञ्च कुर्यादहरहर्द्विजः ॥ ३६  
 माहापयेत् कचिद्विप्रः श्रेयस्कामः कदाचन ।  
 हानिं तस्य तु कुर्वीत सदा मरणजन्मनोः ॥ ३७  
 विप्रो दशाहमासीत् दानाध्ययनवर्जितः ।  
 क्षत्रियो द्वादशाहेन वैश्यः पञ्चदशैव तु ।  
 शूद्रः शुध्यति मासेन संवत्तवचनं यथा ॥ ३८  
 प्रेतस्य तु जलं देयं स्नात्वा च गोत्रजैर्व्विद्विः ।  
 प्रथमेऽङ्गि द्वादशे च सप्तमे नवमे तथा ॥ ३९  
 चतुर्थे सञ्चयं कुर्यात् सर्व्वे स्तु गोत्रजेः सह ।  
 ततः सञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्यर्शा विधौयते ॥ ४०  
 चतुर्थेऽहनि विप्रस्य षष्ठे वै क्षत्रियस्य च ।  
 अष्टमे दशमे चैव स्पर्शं स्याद्वैश्यशूद्रयोः ॥ ४१  
 जातस्यापि विधिर्दृष्ट एष एव मनीषिभिः ।  
 दशरात्रेण शुध्यन्ति वैश्वदेवविवर्जिताः ॥ ४२  
 पुत्रे जाते पितुः स्नानं सचेलन्तु विधौयते ।  
 माता शुध्यद्दशाहेन स्नातस्य स्पर्शनं पितुः ॥ ४३  
 होमस्तत्र तु कर्त्तव्यः शुष्कान्नेन फलेन च ।  
 पञ्चयज्ञविधानन्तु न कार्य्यं मृत्युञ्जन्मनोः ॥ ४४  
 दशाहात्तु परं सम्यग्विप्रोऽधौयौत धर्मवित् ।  
 दानञ्च दिधिना देयमशुभान्तकरं शुभम् ॥ ४५



यद्यदिष्टतमं लोके यच्चापि दयितं गृहे ।  
 तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥ ४६  
 नानाविधानि द्रव्याणि धान्यानि सुवह्नि च ।  
 समुद्रजानि रत्नानि नरो विगतकल्मषः ।  
 दत्त्वा विप्राय महते प्राप्नोति महतीं श्रियम् ॥ ४७  
 गन्धमाभरणं माल्यं यः प्रयच्छति धर्मवित् ।  
 स सुगन्धः सदा हृष्टो यत्र तत्रोपजायते ॥ ४८  
 श्रोत्रियाय कुलौनाय त्वर्थिने च विशेषतः ।  
 यद्दानं दीयते भक्त्या तद्भवेत् महत् फलम् ॥ ४९  
 आह्वय शीलसम्पन्नं श्रुतेनाभिजनेन च ।  
 शुचिर्विप्रं महाप्राज्ञो हव्यकव्येषु पूजयेत् ॥ ५०  
 नानाविधानि द्रव्याणि रसवन्तीप्सितानि च ।  
 श्रेयस्कामेन देयानि स्वर्गमक्षयमिच्छता ॥ ५१  
 वस्त्रदाता सुवेशः स्याद्रौप्यदो रूपमेव हि ।  
 हिरण्यदो महच्चायुर्लभेत् तेजश्च मानवः ॥ ५२  
 भूताभयप्रदानेन सर्वकामानवाप्नुयात् ।  
 दीर्घमायुश्च लभते सुखी चैव तथा भवेत् ॥ ५३  
 धान्योदकप्रदायी च सर्पिर्हः सुखमुश्नते ।  
 अलङ्कृत्य त्वलङ्कारं दत्त्वा प्राप्नोति तत्फलम् ॥ ५४  
 फलमूलानि विप्राय शाकानि विविधानि च ।  
 सुरभीणि च पुष्पाणि दत्त्वा प्राज्ञः स जायते ॥ ५५  
 ताम्बुलञ्चैव यो दद्याद्ब्राह्मणेभ्यो विचक्षण ।  
 मेधावी सुभगः प्राज्ञो दर्शनौघश्च जायते ॥ ५६

पादुकोपानहौ च्छत्रं शयनान्यासनानि च ।  
 विविधानि च यानानि दत्त्वा दिव्यगतिर्भवेत् ॥ ५७  
 दद्याच्च शिशिरे त्वग्नि बहुकाष्ठं प्रयत्नतः ।  
 कायाग्निदौमिं प्राज्ञत्वं रूपसौभाग्यमाप्नुयात् ॥ ५८  
 औषधं मूत्रमाहारं रोगिणां रोगशान्तये ।  
 दत्त्वा स्याद्भोगरहितः सुखी दीर्घायुरेव च ॥ ५९  
 इन्धनानि च यो दद्याद्विप्रेभ्यः शिशिरागमे ।  
 नित्यं जयति संग्रामे श्रिया युक्तस्तु दौष्यते ॥ ६०  
 अलङ्कृत्य तु यः कन्यां वराय सदृशाय जै ।  
 ब्राह्मीयेण विवाहेन दद्यात् तान्तु सुपूजिताम् ॥ ६१  
 स कन्यायाः प्रदानेन श्रेयो विन्दति पुष्कलम् ।  
 साधुवादं लभेत् सद्भिः कौर्त्तिं प्राप्नोति पुष्कलाम् ॥ ६२  
 ज्योतिष्टोमादिसत्राणां शतं शतगुणीकृतम् ।  
 प्राप्नोति पुरुषो दत्त्वा होममन्वेस्तु संस्कृतम् ॥ ६३  
 अलङ्कृत्य पिता कन्यां भूषणाच्छादनासनैः ।  
 दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति पूजितस्तु सुरादिषु ॥ ६४  
 रोमदर्शनसम्प्राप्ते सोमो भुङ्क्तेऽथ कन्यकाम् ।  
 रजो दृष्ट्वा तु गन्धर्वः कुचौ दृष्ट्वा तु पावकः ॥ ६५  
 अष्टवर्षा भवेद्गौरौ नववर्षा तु रोहिणी ।  
 दशवर्षा भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥ ६६  
 माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ।  
 त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥ ६७  
 तस्माद्विवाहयेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ।  
 विवाहोऽष्टमवर्षायाः कन्यायास्तु प्रशस्यते ॥ ६८



तैलमास्तरणं प्राङ्गः पादाभ्यङ्गं ददाति यः ।

प्रहृष्टमानसो लोके सुखो चैव सदा भवेत् ॥ ६८

अनङ्गाहो च यो दद्यात् कीलसीरेण संयुतौ ।

अलङ्कृत्य यथाशक्त्वा धूर्त्वं हौ शुभलक्षणौ ॥ ७०

सर्वं पापविशुद्धात्मा सर्वं कामसमन्वितः ।

वर्षाणि वसति स्वर्गं रोमसङ्गाप्रमाणतः ॥ ७१

धेनुश्च यो द्विजे दद्यादलङ्कृत्य पयस्विनौम् ।

कांस्यवस्त्रादिभिर्युक्तां स्वर्गलोके महीयते ॥ ७२

भूमिं शस्यवतीं श्रेष्ठां ब्राह्मणे वेदपारगे ।

मां दत्त्वाऽर्धप्रसूताश्च स्वर्गलोके महीयते ॥ ७३

अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णं

भूर्वर्षेणवो सूर्यसुताश्च गावः ।

लोकास्त्रयस्ते न भवन्ति दत्त

यः काञ्चनं गाञ्च महीञ्च दद्यात् ॥ ७४

यावन्ति शस्यमूलानि आरोप्याणि च सर्वं शः ।

नरस्तावन्ति वर्षाणि स्वर्गलोके महीयते ॥ ७५

सर्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलम् ।

हाटकचित्तिगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम् ॥ ७६

यो ददाति स्वर्णरौप्यैर्हंसशृङ्गौमरोगिणीम् ।

सवत्सां वाससा वीतां सुशीलां गां पयस्विनौम् ॥ ७७

तस्यां यावन्ति रोमाणि सवत्सायां दिवं गतः ।

तावद्वर्षसहस्राणि स नरो ब्रह्मणोऽन्तिके ॥ ७८

यो ददाति बलीवहं मुक्तेन विधिना शुभम् ।

अव्यङ्गं गोप्रदानेन फलदशगुणं फलम् ॥ ७९

जलदस्तृप्तिमतुलां विलुप्य सर्व्ववस्तुषु ।  
 अन्नदः सुखमाप्नोति सुदृप्तः सर्व्ववस्तुषु ॥ ८०  
 सर्व्वेषामिव दानानामन्नदानं परं स्मृतम् ।  
 सर्व्वेषामिव जन्तूनां यतस्तज्जीवितं फलम् ॥ ८१  
 यस्मादन्नात् प्रजाः सर्वाः कल्पे कल्पेऽसृजत् प्रभुः ।  
 तस्मादन्नात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ ८२  
 अन्नदानात् परं दानं विद्यते न हि किञ्चन ।  
 अन्नाद्भूतानि जायन्ते जीवन्ति च न संशयः ॥ ८३  
 मृत्तिकां गोशुक्लहर्भानुपवीतं यथोत्तरम् ।  
 दत्त्वा गुणाग्रविप्राय कुले महति जायते ॥ ८४  
 सुखवासञ्च यो दद्यादन्तर्धानमेव च ।  
 शुचिगन्धसमायुक्तो बाक्पटुः स सदा भवेत् ॥ ८५  
 पादशौचन्तु यो दद्यात्तथा च गुदलिङ्गयोः ।  
 यः प्रयच्छति विप्राय शुद्धबुद्धिः सदा भवेत् ॥ ८६  
 औषधं पथ्यमाहारं स्नेहाभ्यङ्गं प्रतिश्रयम् ।  
 यः प्रयच्छति रोगिभ्यः सर्व्वव्याधिविवाज्जितः ॥ ८७  
 गुडमिक्षुरसञ्चैव लवणं वज्जनानि च ।  
 सुरभौषि च पानानि दत्त्वात्यन्तसुखी भवेत् ॥ ८८  
 दानैश्च विविधैः सम्यक् पुण्यमेतदुदाहृतम् ।  
 विद्यादानेन पुण्येन ब्रह्मलोके महीयते ॥ ८९  
 अन्योन्यान्नप्रदा विप्रो अन्योन्यप्रतिपूजकाः ।  
 अन्योन्यं प्रतिगृह्णन्ति तारयन्ति तरन्ति च ॥ ९०  
 दानान्येतानि देयानि ह्यन्यानि च विशेषतः ।  
 दीनान्धकृपणादिभ्यः श्रेयस्कामेन धीमता ॥ ९१



अह्नचारियतिभ्यश्च वपनं यस्तु कारयेत् ।

नखकर्मणादिकश्चैव चक्षुष्मान् जायते नरः ॥ ८२

देवागारे द्विजातीनां दौषं दद्याच्चतुष्पथे ।

मेधाविज्ञानसम्पन्नश्चक्षुष्मान् जायते नरः ॥ ८३

नित्ये नैमित्तिके काम्ये तिलान् दत्त्वा तु शक्तितः ।

प्रजावान् पशुमांश्चैव धनवान् जायते नरः ॥ ८४

यो ददात्यर्थितो विप्रो यत्तं सम्प्रतिपादिते ।

दणकाष्ठादिकश्चैव गोप्रदानसमं भवेत् ॥ ८५

कृत्वा ग्राह्याणि कर्माणि स्वभार्यापोषणे नरः ।

ऋतुकालाभिगमौ स्यात् प्राप्नोति परमां गरिम् ॥ ८६

उषित्वैवं ऋहे विप्रो द्वितीयादाश्रमां परम् ।

धलोपलितसंयुक्तस्तृतीयन्तु समाश्रयेत् ॥ ८७

गच्छेदेवं वनं प्राञ्चः स्वभार्यां सहचारिणौम् ।

ऋहोत्वा चाग्निहोत्रञ्च होमं तत्र न ह्यपयेत् ॥ ८८

कुर्याच्चैव पुरोडाशं वन्द्यैर्मध्येयथाविधि ।

भिक्षाञ्च भिक्षवे दद्याच्छाकमूलफलानि च ॥ ८९

कुर्यादध्ययनं नित्यमग्निहोत्रपरायणः ।

इष्टिं पार्श्वायणीयाञ्च प्रकुर्यात् प्रतिपर्वसु ॥ ९०

उषित्वैवं वने सम्यग्विधिज्ञः सर्ववस्तुषु ।

चतुर्थमाश्रमं गच्छेदुत्तमो जितेन्द्रियः ॥ ९१

अग्निमात्मनि संस्थाप्य द्विजः प्रव्रजितो भवेत् ।

वेदाभ्यासरतो नित्यमात्मविद्यापरायणः ॥ ९२

अष्टौ भिक्षाः समादाय स मुनिः सप्त पञ्च वा ।

अग्निः प्रक्षाल्य तत्सर्वं भुञ्जीत च समाहितः ॥ ९३

अरण्ये निर्जने विप्रः पुनरासीत भुक्तवान् ॥  
 एकाकी चिन्तयेन्नित्यं मनोवाक्कायसंयतः ॥ १०४  
 मृत्युञ्ज नाभिनन्देत जीवितं वा कथञ्चन ।  
 कालमेव प्रतौक्षेत यावतायुः समाप्यते ॥ १०५  
 संसेव्य चाश्रमानितान् जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।  
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति वेदशास्त्रार्थविहिजः ॥ १०६  
 आश्रमेषु च सर्वेषु ह्युक्तः प्रासङ्गिको विधिः ।  
 अथाभिवक्षे पापानां प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥ १०७  
 ब्रह्मघ्नश्च सुरापश्च स्तेयौ च गुरुतल्पगः ।  
 महापातकिनस्त्वेते तत्संयोगौ च पञ्चमः ॥ १०८  
 ब्रह्मघ्नस्तु वनं गच्छेत् वल्कवासा जटौ ध्वजौ ।  
 वन्यान्वेव फलान्यश्नन् सर्वकामविवर्जितः ॥ १०९  
 भिक्षार्थी च चरेदग्रामं वन्यैर्यदि न जीवति ।  
 चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्षं खट्वाङ्गी संयतः पुमान् ॥ ११०  
 भैक्षश्चैव समादाय वनं गच्छेत् ततः पुनः ।  
 वनवासो सपापश्च सदाकालमतन्द्रितः ॥ १११  
 स्थापयन्नेव तत्पापं ब्रह्मघ्नः पापकृन्नरः ।  
 अनेन तु विधानेन द्वादशाब्दव्रतं चरेत् ॥ ११२  
 सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वभूतहिते रतः ।  
 ब्रह्महत्यापनोदाय ततो मुच्येत किल्बिषात् ॥ ११३  
 अतः परं सुरापस्य प्रवक्ष्यामि विनिष्कृतिम् ।  
 श्रोतुमिच्छत भो विप्रा वेदशास्त्रानुरूपिकाम् ॥ ११४  
 गौडी पैष्टी तथा माध्वी विज्ञेया विविधा सुरा ।  
 यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजैः सदा ॥ ११५



सुरापस्तु सुरां तप्तां पिवेत्तत्पापमोक्षकः ।  
गोमूत्रमग्निवर्णञ्च गोमयं वा तथाविधम् ॥ ११६  
घृतञ्चैव सूतसञ्च क्षीरं वापि तथाविधम् ।  
वत्सरं वा कणानश्नन् सर्व्वकामविवर्जितः ॥ ११७  
चान्द्रायणानि वा त्रीणि सुरापो व्रतमाचरेत् ।  
मुच्यते तेन पापेन प्रायश्चित्ते कृते सति ॥  
एवं शुद्धिः सुरापस्य भवेदिति न संशयः ।  
मद्यभाण्डोदकं पीत्वा पूनः संस्कारमर्हति ॥  
स्तेयं कृत्वा सुवर्णस्य राज्ञे शंसेत मानवः ।  
ततो मुषलमादाय स्तेनं हन्यात्ततो नृपः ॥ ११८—२०  
यदि जीवति स स्तेनस्ततः स्तेयात् प्रमुच्यते ।  
अरण्ये क्षीरवासा वा चरेद् ब्रह्महृणो व्रतम् ॥ १२१  
समालिङ्गेत् स्त्रियं वापि दीप्तां कृत्वायसा कृताम् ।  
एवं शुद्धिः कृता स्तेये संवर्त्तवचनं यथा ॥ १२२  
गुरुतल्पे शयानस्तु तल्पे स्वप्यादयोमये ।  
चान्द्रायणानि वा कुर्याच्चत्वारि त्रीणि वा द्विजः ।  
ततो विमुच्यते पापात् प्रायश्चित्ते कृते सति ॥ १२३  
एभिः सम्यक्मायाति यः कश्चित् पापमोहितः ।  
षण्णासादधिकं वापि पूर्व्वोक्तं व्रतमाचरेत् ॥ १२४  
महापातकिसंयोगे ब्रह्महत्यादिभिर्नरः ।  
तत्पापस्य विशुद्ध्यर्थं तस्य तस्य व्रतं चरेत् ॥ १२५  
क्षत्रियस्य वधं कृत्वा त्रिभिः कच्छैर्विशुध्यति ।  
कुर्याच्चैवानुरूपेण त्रीणि कच्छाणि संयतः ॥ १२६

वैश्वहत्यान्तु सम्प्राप्तः कथञ्चित् काममोहितः ।  
 कञ्चातिक्ञ्चत् कुर्वीत स नरो वैश्वघातकः ॥ १२७  
 कुर्याच्छुद्धं प्राप्तस्तप्तकञ्चत् यथाविधि ॥ १२८  
 गोघ्नस्यातः प्रवक्ष्यामि निष्कृतिं तत्त्वतः पुमान् ।  
 गोघ्नः कुर्वीत संस्थानं गोघ्ने गोरूपसंस्थिते ॥ १२९  
 तत्रैव क्षितिशायौ स्यान्मासार्धं संयतेन्द्रियः ।  
 शुक्तयावकपिण्याकपयोदधि सज्जवरः ॥ १३०  
 एतानि क्रमतोऽश्रौयाद्द्विजस्तु पापमोक्षकः ।  
 शुध्यते सार्धमासेन नखलोमविवर्जितः ॥ १३१  
 खानं विषवणश्चास्य गवामनुगमरूपा ।  
 एतत् समाहितः कुर्यान्नरो विगतमत्सरः ॥ १३२  
 सावित्रीञ्च जपेन्नित्यं पवित्राणि चः शक्तितः ।  
 ततश्चोर्णव्रतः कुर्याद्विप्राणां भोजनं परम् ॥ १३३  
 भुक्तवत्सु च विप्रेषु गाञ्च दद्यात् सदक्षिणाम् ॥ १३४  
 व्यापादितेषु बहुषु वन्धने रोधनेऽपि वा ।  
 द्विगुणं गोव्रतं तस्य प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥ १३५  
 एका चेद्बहुभिः कैश्चिद्देवाद्यापादिता कञ्चित् ।  
 पादं पादन्तु हत्यायाखरेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥ १३६  
 यन्मणे गोचिकित्सार्थं मूढगर्भविमोचने ।  
 यदि तत्र विपत्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यते ॥ १३७  
 निशावन्धनिरूपेषु सर्पव्याघ्रहतेषु च ।  
 अग्निविघ्ननिपातेन प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥  
 प्रायश्चित्तस्य पादन्तु रोधेषु व्रतमाचरेत् ।  
 हो पादौ वन्धने चैव पादोनं कुट्टने तथा ॥ १३८—३९



पाषाणैर्लगुडैर्दण्डैस्तथा शस्त्रादिभिर्नरः ।  
 निपातने चरेत् सर्वं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥  
 गजश्च तुरगं हत्वा महिषोद्वकपिं तथा ।  
 एषु कुर्वीत सर्वेषु सप्तरात्रमभोजनम् ॥ १४०—४१  
 व्याघ्रं खानं तथा सिंहमृच्छं शूकरमेव च ।  
 एतान् हत्वा द्विजः कृच्छ्रं ब्राह्मणानाञ्च भोजनम् ॥ १४२  
 सञ्चण्णमेव जातीनां मृगाणां वनचारिणाम् ।  
 त्रिरात्रोपोषितस्तिष्ठेज्जपन् वै ज्ञातवेदसम् ॥ १४३  
 हंसं काकं वलाकञ्च पारावतमथापि वा ।  
 सारसं चासभाञ्च हत्वा त्रिदिवसं क्षिपेत् ॥ १४४  
 चक्रवाकं तथा क्रौञ्चं सारिकाशुकतिसिरम् ।  
 श्येनगृध्रावुलुकञ्च कपोतकमथापि वा ॥ १४५  
 टिट्ठिभं जालपादञ्च कोकिलं कुङ्कुटं तथा ।  
 एवं पक्षिषु सर्वेषु दिनमेकमभोजनम् ॥ १४६  
 मण्डूकैश्च हत्वा च सर्पमार्जारमूषिकम् ।  
 त्रिरात्रोपोषितस्तिष्ठेत् कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ॥ १४७  
 अनस्यौन् ब्राह्मणो हत्वा प्राणायामेन शुध्यति ।  
 अष्टिमतो वधे विप्रः किञ्चिद्दद्याद्विचक्षणः ॥ १४८  
 चाण्डालीं यो द्विजो गच्छेत् कश्चिद् काममोहितः ।  
 त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्येत् प्राजापात्यानुपूर्व्वकैः ॥ १४९  
 पुनसौगमनं कृत्वा कामतोऽकामतोऽपि वा ।  
 कृच्छ्रं चान्द्रायणं तस्य पावनं परमं स्मृतम् ॥ १५०  
 नटीं शैलूषिकीञ्चैव रजकीं वेणुजोविनीम् ।  
 गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात्तथा चर्मोपजीविनीम् ॥ १५१

क्षत्रियामथ वैश्यां वा गच्छेदयः काममोहितः ।  
 तस्य सान्तपनं कृच्छ्रं भवेत् पापापनोदकम् ॥ १५३  
 शूद्रीन्तु ब्राह्मणो गत्वा मासं मासार्धमेव वा ।  
 गोमूत्रयावकाहारो मासार्धेन विशुध्यति ॥ १५३  
 विप्रस्तु ब्राह्मणीं गत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ।  
 क्षत्रियां क्षत्रियो गत्वा तदेव व्रतमाचरेत् ॥ १५४  
 नरो गोगमनं कृत्वा कुर्याच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥ १५५  
 गुरोर्दुहितरं गत्वा स्वसारं पितुरेव च ।  
 तस्या दुहितरश्चैव चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥ १५६  
 मातुलानीं सनाभिञ्च मातुलस्यात्मजां स्नुषाम् ।  
 एता गत्वा स्त्रियो मोहात् पराकेण विशुध्यति ॥ १५७  
 पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्यागमे तथा ।  
 गुरुतल्पव्रतं कुर्यात् तस्यान्या निष्कृतिर्न च ॥ १५८  
 पितृदारान् समारुह्य मातृवर्जं नराधमः ।  
 भगिनीं मातुलसुतां स्वसारश्चान्यमातृजाम् ।  
 एतास्तिस्रः स्त्रियो गत्वा तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥ १५९  
 मातरं योऽधिगच्छेच्च सुतां वा पुरुषाधमः ।  
 भगिनीञ्च निजां गत्वा निष्कृतिर्नी विधीयते ॥ १६०  
 कुमारीगमने चैव व्रतमेतत् समादिशेत् ।  
 पशुवैश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते ॥ १६१  
 भार्यासखीं कुमारीञ्च श्वश्रून् वा श्यालिकां तथा ।  
 नियमस्यां व्रतस्याच्च योऽभिगच्छेत् स्त्रियं द्विजः ।  
 स कुर्यात् प्राप्ततं कृच्छ्रं धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् ॥ १६२



रजस्वलाञ्च यो गच्छेद्भूमिणीं पतितां तथा ।  
 तस्य पापविशुद्ध्यर्थमतिकृच्छ्रं विधीयते ॥ १६३  
 वेश्याञ्च ब्राह्मणो गत्वा कृच्छ्रं मेकं समाचरेत् ।  
 एवं शुद्धिं समाख्याता संवत्सस्य वचो यथा ॥ १६४  
 ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गत्वा कृच्छ्रं णैकेन शुध्यति ॥ १६५  
 कथञ्चित् ब्राह्मणीं गत्वा क्षत्रियो वैश्य एव च ।  
 गोमूत्रयावकाहारी मासेनैकेन शुध्यति ॥ १६६  
 ब्राह्मणो शूद्रसम्पर्के कथञ्चित् समुपागते ।  
 कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यात् पावनं परमं स्मृतम् ॥ १६७  
 चाण्डालं पुण्ड्रसञ्चैव श्वपाकं पतितं तथा ।  
 एतान् श्रेष्ठस्त्रियो गत्वा कुर्याच्चान्द्रायणत्रयम् ॥ १६८  
 अतः परञ्च दुष्टानां निष्कृतिं श्रोतुमर्ह्य ।  
 सत्यस्य दुर्मतिः कश्चिदपत्यार्थं स्त्रियं व्रजेत् ।  
 स कुर्यात् कृच्छ्रमश्रान्तः षण्मासं तदनन्तरम् ॥ १६९  
 विषाग्निश्यामश्वलास्तेषामेवं विनिर्द्दिशेत् ।  
 स्त्रीणां तथाङ्गचरणे गच्छ्याभिगमनेषु च ।  
 पतितेषु तथेतेषु प्रायश्चित्तविधिः स्मृतः ॥ १७०  
 नृणां विप्रतिपत्तौ च पावनः प्रेतराजाह ॥ १७१  
 गोभिविप्रहते चैव तथा चैवात्मघातिनि ।  
 नाशुप्रपातनं कार्यं सद्भिः श्रेयोऽनुकाङ्क्षिभिः ॥ १७२  
 एषामन्यतमं प्रेतं यो वहेत् तदहेतवे ।  
 तथोदकक्रियां कृत्वा चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥ १७३  
 तच्छ्रवं केवलं स्पृष्ट्वा वस्त्रं वा केवलं यदि ।  
 पूर्वं कृच्छ्रापहारौ स्यादेकाहक्षपणं तथा ॥ १७४

महापातकिनाञ्चैव तथा चेवात्मघातिनाम् ।  
 उदकं पिण्डदानञ्च आचञ्चैव तु यत् कृतम् ।  
 नोपतिष्ठति तत् सर्व्वं राक्षसैर्व्विप्रलुप्यते ॥ १७५  
 चाण्डालैस्तु हता ये च जलदंष्ट्रिसरीसृपैः ।  
 आचमेषां न कर्त्तव्यं ब्रह्मदण्डहताश्च ये ॥ १७६  
 कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा भुक्तोच्छिष्टस्तथा द्विजः ।  
 आदिस्पृष्टो जपेद्देव्याः सहस्रं स्नानपूर्व्वकम् ॥ १७७  
 चाण्डालं पतितं स्पृष्ट्वा श्वमन्यजमेव च ।  
 उदकां सूतिकां नारीं सवासाः स्नानमाचरेत् ॥ १७८  
 असृश्यं संस्पृश्येद्यस्तु स्नानं तेन विधीयते ।  
 ऊर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥ १७९  
 चाण्डालाद्यैस्तु संस्पृष्ट उच्छिष्टश्च द्विजोत्तमः ।  
 गोमूत्रयावकाहारः षड् रात्रेण विशुध्यति ॥ १८०  
 शुना पुष्पवती स्पृष्टा पुष्पवत्यान्यया तथा ।  
 शिवाण्यहान्युपवसेत् स्नाता शुद्धेदस्यताशनात् ॥ १८१  
 चाण्डालभाण्डसंस्पृष्टं पीत्वा कूपगतं जलम् ।  
 गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥ १८२  
 अन्यजैः स्वीकृते तीर्थे तडागेषु नदीषु च ।  
 शुध्यते पञ्चगव्येन पीत्वा तोयमकामतः ॥ १८३  
 सुराघटाप्रपातीयं पीत्वाकाशजलं तथा ।  
 अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्यं पिबेद्द्विजः ॥ १८४  
 कूपे विष्णूचसंस्पृष्टे प्राश्य चापो द्विजातयः ।  
 विरात्रेण विशुध्यति कुम्भे सान्त्तपनं स्मृतम् ॥ १८५



वापौकूपतडागानां दूषितानां विशोधनम् ।  
 अथां घटशतोद्धारः पञ्चगव्यं निक्षिपेत् ॥ १८६  
 आविकैकशफोद्गीर्णां क्षीरं प्राश्य द्विजोत्तमः ।  
 तस्य शुद्धिविधानाय त्रिरात्रं यावत् पिवेत् ॥ १८७  
 क्षीक्षीरमाजिकं पीत्वा सन्धिन्यासैव गोः पयः ।  
 तस्य शुद्धिस्त्रिरात्रेण विड्भक्ष्याणाञ्च भक्षणे ॥ १८८  
 विष्णुमूत्रभक्षणे चैव प्राजापत्यं समाचरेत् ।  
 श्वकाकोच्छिष्टगोच्छिष्टभक्षणे तु त्र्यहं द्विजः ॥ १८९  
 विडालमूषिकोच्छिष्टे पञ्चगव्यं पिवेद्द्विजः ।  
 शुद्धाच्छिष्टं तथा भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥ १९०  
 पलाण्डुलशुनं जम्घा तथैव ग्रामकुकुटम् ।  
 कृत्वाकं विड्वराहश्च चरेच्चान्द्रायणं द्विजः ॥ १९१  
 मानवः श्वखरोद्गाणां कपेर्गोमायुकङ्कयोः ।  
 प्राश्य मूत्रं पुरीषं वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥ १९२  
 अन्नं पर्युषितं भुक्त्वा केशकीटैरुपद्रुतम् ।  
 पतितैः प्रेक्षितं वापि पञ्चगव्यं पिवेद्द्विजः ॥ १९३  
 अन्यजाभाजने भुक्त्वा ह्युदकाभाजनेऽपि वा ।  
 गोमूत्रयावत्काहारी मासार्धेन विशुध्यति ॥ १९४  
 गोमांसं मानुषञ्चैव शुनो हस्तात् समाहितम् ।  
 अभक्ष्यमेतत् सर्व्वन्तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १९५  
 चाण्डालश्च करे विप्रः श्वपाके पुच्छसेऽपि वा ।  
 गोमूत्रयावत्काहारी मासार्धेन विशुध्यति ॥ १९६  
 पतितेन सुसम्पर्के मांसं मासार्धमेव वा ।  
 गोमूत्रयावत्काहारी मासार्धेन विशुध्यति ॥ १९७

यत्र यत्र च सङ्कीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।  
 तत्रकार्यं स्थितैर्होमो गायत्र्यावर्त्तनं तथा ॥ १८८  
 एष एव मया प्रोक्तः प्रायश्चित्तविधिः शुभः ।  
 अनादिष्टेषु पापेषु प्रायश्चित्तं तथोच्यते ॥ १८९  
 दानैर्होमैर्जपैर्नित्यं प्राणायामैर्द्विजोत्तमः ॥  
 पातकेभ्यः प्रमुच्येत वेदाभ्यासान्न संशयः ॥ २००  
 सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च ।  
 नाशयन्त्याशु पापानि ह्यन्यजन्मस्ततान्यपि ॥ २०१  
 तिलधेनुश्च यो दद्यात् संयताय द्विजश्चने ।  
 ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥ २०२  
 माघमासे तु सम्प्राप्ते पौर्णमास्यामुपोषितः ।  
 ब्राह्मणेभ्यस्तिलान् दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २०३  
 उपवासो नरो भूत्वा पौर्णमास्याञ्च कार्त्तिके ।  
 हिरण्यं वस्त्रमन्नं वा दत्त्वा मुच्येत दुष्कृतेः ॥ २०४  
 अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः ।  
 एताः प्रशस्तास्तिथयो भानुवारस्तथैव च ॥ २०५  
 अत्र स्नानं जपो होमो ब्राह्मणानाञ्च भोजनम् ।  
 उपवासस्तथा दानमेकैकं पावयेन्नरम् ॥ २०६  
 स्नातः शुचिर्धौतवासाः शुद्धात्मा विजितेन्द्रियः ।  
 सात्त्विकं भावमाश्रित्य दानं दद्याद्विचक्षणः ॥ २०७  
 सप्तव्याहृतिभिर्होमो द्विजैः कार्यो हितात्मभिः ।  
 उपपातकसिद्धयर्थं सहस्रपरिसङ्ख्याया ॥ २०८  
 महापातकसंयुक्तो लक्षहोमं सदा द्विजः ।  
 मुच्यते सर्वापापेभ्यो गायत्र्यासैव जापनात् ॥ २०९



अभ्यसेच्च महापुण्यां गायत्रीं वेदमातरम् ।  
 गत्वारण्ये नदीतीरे सर्वपापविशुद्धये ॥ २१०  
 स्नात्वा च विधिवत्तत्र प्राणानायस्य वाग्यतः ।  
 प्राणायामैस्त्रिभिः पूतो गायत्रीन्तु जपेद्विजः ॥ २११  
 अक्षिन्नवासाः स्थलगः शुची देशे समाहितः ।  
 पवित्रपाणिराचान्तो गायत्र्या जपमारमेत् ॥ २१२  
 ऐहिकामुष्मिकं लोके पापं सर्वं विशिषतः ।  
 पञ्चरात्रेण गायत्रीं जपमानो व्यपोहति ॥ २१३  
 गायत्र्यास्तु परं नास्ति शोधनं पापकर्म्मणाम् ॥ २१४  
 महाव्याहृतिसंयुक्तां प्राणायामेन संयुताम् ।  
 गायत्रीं प्रजपन् विप्रः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २१५  
 ब्रह्मचारी मिताहारः सर्वभूतहिते रतः ।  
 गायत्र्या लज्जजप्येन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २१६  
 अथाज्ययाजनं कृत्वा भुक्त्वा चान्नं विगृह्णेतम् ।  
 गायत्र्याष्टसहस्रन्तु जपं कृत्वा विमुच्यते ॥ २१७  
 अहन्यहनि योऽधीते गायत्रीं वै द्विजोत्तमः ।  
 मासेन मुच्यते पापादुरगः कच्चुकादयथा ॥ २१८  
 गायत्रीं यः सदा विप्रो जपते नियतः शुचिः ।  
 स याति परमं स्थानं वायुभूतः खमूर्त्तिमान् ॥ २१९  
 प्रणवेन तु संयुक्ता व्याहृतीः सप्त नित्यशः ।  
 गायत्रीं शिरसा सार्द्धं मनसा त्रिः पठेद्विजः ॥ २२०  
 निगृह्य चात्मनः प्राणान् प्राणायामो विधीयते ।  
 प्राणायामत्रयं कुर्यान्नित्यमेव समाहितः ॥ २२१

मानसं वाचिकं पापं कायेनैव तु यत् कृतम् ।  
 तत् सर्वं नश्यते तूष्णं प्राणायामत्रये कृते ॥ २२२  
 ऋग्वेदमभ्यसेद्यस्तु यजुःशाखामथापि वा ।  
 सामानि सरहस्यानि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २२३  
 पावमानीं तथा कृत्स्नं पौरुषं सूक्तमेव च ।  
 जम्बा पापैः प्रमुच्येत पितृश्च मधुच्छन्दसम् ॥ २२४  
 मण्डलं ब्राह्मणं रुद्रसूक्तोक्ताश्च बृहत्कथाः ।  
 वामदेव्यं बृहत्साम जम्बा पापैः प्रमुच्यते ॥ २२५  
 चान्द्रायणन्तु सर्वेषां पापानां पावनं परम् ।  
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति परमं स्थानमेव च ॥ २२६  
 धर्मशास्त्रमिदं पुण्यं संवर्त्तेन तु भाषितम् ।  
 अधीत्य ब्राह्मणो गच्छेद्ब्रह्मणः सन्न शाश्वतम् ॥ २२७

---



## कात्यायनसंहिता ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो गोभिलोक्तानामन्येषाञ्चैव कर्मणाम् ।  
अस्यष्टानां विधिं सम्यग्दर्शयिष्ये प्रदीपवत् ॥ १  
त्रिवृदूर्ध्वतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृत्तम् ।  
त्रिवृत्तश्चोपवीतं स्यात् तस्यैको यन्यिरिष्यते ॥ २  
पृष्ठवंशे च चाभ्याञ्च धृतं यद्विन्दते कटिम् ।  
तद्वार्यमुपवीतं स्यान्नातो जम्बं न चोच्छ्रितम् ॥ ३  
सदोपवीतिना भाव्यं सदा वक्षशिखिन च ।  
विशिखो व्युपवीतश्च यत् करोति न तत्कृतम् ॥ ४  
त्रिःप्राश्यापो द्विरुन्मृज्य मुखमेतान्युपसृशेत् ।  
आस्यं नासाक्षिकर्णांश्च नाभिवक्षःशिरोऽंसकान् ॥ ५  
संहताभिस्त्राङ्गुलिभिरास्यमेवमुपसृशेत् ।  
अङ्गुष्ठे न प्रदेशिन्या घ्राणञ्चैवमुपसृशेत् ।  
अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुः श्रोत्रं पुनःपुनः ॥ ६  
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयन्तु तलेन वै ।  
सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्वाह चायेण संसृशेत् ॥ ७  
यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न तुच्यते ।  
दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥ ८  
यत्र दिङ्निमित्तो न स्याज्जपहोमादिकर्मसु ।  
तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐन्द्रीसौम्यापराजिताः ॥ ९

तिष्ठन्नासीनः प्रक्षो वा नियमो यत्र नेदृशः ।  
 तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रक्षेण न तिष्ठता ॥ १०  
 गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।  
 देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥ ११  
 धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह ।  
 गणेशेनाधिका ह्येता वृद्धौ पूज्याश्चतुर्दश ॥ १२  
 कर्मादिषु तु सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।  
 पूजनोयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥ १३  
 प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखित्वा वा पटादिषु ।  
 अपि वाचतपुच्छेषु नैवेद्येषु पृथग्विधैः ॥ १४  
 कुचलग्नां वसोर्द्धरां सप्तधारां घृतेन तु ।  
 कारयेत् पञ्चधारां वा नातिनीचां नचोच्छ्रिताम् ॥ १५  
 आयुथ्यानि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः ।  
 षड्भ्यः पिष्टभ्यस्तदनु भक्त्या आहमुपक्रमेत् ॥ १६  
 अनिष्टा तु पितॄन् आहो न कुर्यात् कर्म वैदिकम्  
 तथापि मातरः पूर्वं पूजनोयाः प्रयत्नतः ॥ १७  
 वसिष्ठोक्तो विधिः कृत्स्नो द्रष्टव्योऽत्र निरामिषः ।  
 अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत् ॥ १८

इति प्रथमखण्डः ।



## द्वितीयः खण्डः ।

प्रतरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।  
उपवेश्य कुशान् दद्यादृजुनैव हि पाणिना ॥ १  
हरिता यज्ञिया दर्भाः पौतकाः पाकयज्ञियाः ।  
समूलाः पिष्टदेवत्याः कल्माषा वैश्यदेविकाः ॥ २  
हरिता वै सपिञ्जलाः शुष्काः स्निग्धा समाहिताः ।  
रत्निमात्राः प्रमाणेन पिष्टतीर्थन संस्तृताः ॥ ३  
पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भास्तर्पणार्थं तथैव च ।  
धृतैः कृते च विष्णून् त्यागस्तेषां विधीयते ॥ ४  
दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा ।  
पातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन्नपि ॥ ५  
निपातो नहि सव्यस्य जानुनो विद्यते क्वचित् ।  
सदा परिचरेद्भक्त्या पितॄनप्यत्र देववत् ॥ ६  
पिष्टभ्य इति दक्षैष उपवेश्य कुशेषु तान् ।  
गोत्रनामभिरामन्त्र पितॄनर्घ्यं प्रदापयेत् ॥ ७  
नात्रापसव्यकरणं न पितॄन् तीर्थमिष्यते ।  
पात्राणां पूरणादीनि दैवेनैव हि कारयेत् ॥ ८  
ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्रायपवितृकान् ।  
कृत्वार्घ्यं सम्यद्रातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते ॥ ९  
अनन्तर्गर्भिणं सायं कौशं द्विदलमेव च ।  
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥ १०  
एतदेव हि पिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम् ।  
आज्यस्योत्पवनायं यत्तदप्येतावदेव तु ॥ ११

एतत् प्रामाण्यमेवैके कौशीमेवार्द्रमञ्चरीम् ।  
 शुष्कां वा शीर्णकुसुमां पिञ्जलीं परिचक्षते ॥ १२  
 पितृमन्त्रानुद्रवण आत्मात्मनेऽधमे क्षणे ।  
 अधोवायुसमुत्सर्गं प्रहासेऽनृतभाषणे ॥ १३  
 मार्ज्ज्यामूषकस्पर्शं आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे ।  
 निमित्तेषु सर्वत्र कर्म कुर्वन्नपः सृशेत् ॥ १४  
 इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

### तृतीयः खण्डः ।

अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कर्मकारिणाम् ।  
 अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया ॥ १  
 स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयश्च यः ।  
 कर्त्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत्तस्य चेष्टितम् ॥ २  
 यन्नान्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च ।  
 विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥ ३  
 प्रवृत्तमन्यथा कुर्याद् यदि मोहात् कथञ्चन ।  
 यतस्तदन्यथाभूतं तत एव समापयेत् ॥ ४  
 समाप्ते यदि जानीयान्मयेतदयथाकृतम् ।  
 तावदेव पुनः कुर्यान्नावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥ ५  
 प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः ।  
 तदङ्गस्याक्रियायाश्च नावृत्तिर्नैव तत्क्रिया ॥ ६  
 मधुमध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम् ।  
 गायत्र्यनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः ॥ ७



न चास्रत्सु जपेदत्र कदाचित् पितृसंहिताम् ।  
 अन्य एव जपं कर्तुः सोमसामादिकः शुभः ॥ ८  
 यस्तत्र प्रकरोऽन्नस्य तिलवद् यववत्तथा ।  
 उच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र तृप्तेषु विपरीतकः ॥ ९  
 सम्पन्नमिति तृप्ताः स्थ प्रश्नस्थाने विधीयते ।  
 सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत् ॥ १०  
 प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु आद्यमामन्त्रं पूर्व्ववत् ।  
 अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्षेपेति पात्रतः ॥ ११  
 द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः ।  
 मातामहप्रभृतींस्तृतीनितरानेष वामतः ॥ १२  
 सर्व्वस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जननैरूपसिच्य च ।  
 संयोज्य यवकर्कन्धूदधिभिः प्राङ्मुखस्ततः ॥ १३  
 अवनेजनवत् पिण्डान् दत्त्वा वित्त्वप्रमाणकान् ।  
 तत्पात्रचालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत् ॥ १४  
 इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

### चतुर्थः खण्डः ।

उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरः ।  
 भवेदधश्चाधराणामधरश्चाद्वर्कर्मणि ॥ १  
 तस्माच्छ्राद्धेषु सर्व्वेषु बुद्धिमत्स्वितरेषु च ।  
 मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्सक्तांश्च निर्व्विपेत् ॥ २  
 गन्धादौन्निक्षिपेत्तृष्णीं तत आचामयेद्विजान् ।  
 अन्यत्राप्येष एव स्यादुयवादिरहितो विधिः ॥ ३

दक्षिणाश्वने देशे दक्षिणाभिमुखस्य च ।  
 दक्षिणाश्वेषु दर्भेषु एषोऽन्यत्र विधिः स्मृतः ॥ ४  
 अथाश्वभूमिमासिञ्चेत् सुसम्प्रोक्षितमस्त्विति ।  
 शिवा आपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन च ॥ ५  
 सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम् ।  
 अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्त्वित्यक्षतान् प्रतिपादयेत् ॥ ६  
 अक्षय्योदकदानन्तु अर्घ्यदानवदिष्यते ।  
 षष्ठैव नित्यं तत्कुर्याच्च चतुर्थी कदाचन ॥ ७  
 अर्घ्योऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने ।  
 तन्त्रस्य तु निवृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एव च ॥ ८  
 प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वस्वेव द्विजोत्तमैः ।  
 पवित्रानार्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत् ॥ ९  
 युग्मानेव स्वस्ति वाच्यमङ्गुष्ठायग्रहं सदा ।  
 कृत्वा धैर्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत् ततः ॥ १०  
 एष आहविधिः कृत्स्न उक्तः संचेपतो मया ।  
 ये विन्दन्ति न मुह्यन्ति आहवकर्मसु ते क्वचित् ॥ ११  
 इदं शास्त्रञ्च गुह्यञ्च परिसङ्ग्रहानमेव च ।  
 वसिष्ठोक्तञ्च यो वेद स आहव वेद नेतरः ॥ १२  
 इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥



## पञ्चमः खण्डः ।

असकृत् तानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिभिः ।

प्रतिप्रयोगं नैताः स्युर्मातरः आहमेव च ॥ १

आधानहोमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च ।

बलिकर्माणि दर्शं च पौर्णमासे तथैव च ॥ २

नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्येव मनोषिणः ।

एकमेव भवेच्छाहमेतेषु न पृथक् पृथक् ॥ ३

नाष्टकासु भवेच्छाहं न आहं आहमिष्यते ।

न सोष्यन्ती जातकर्म प्रोषितागतकर्मसु ॥ ४

विवाहादिः कर्मगणो य उक्तो

गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।

विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात्

आहं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात् ॥ ५

प्रदोषे आहमेकं स्याद्दोनिष्कमप्रवेशयोः ।

न आहं शुन्यते कर्त्तुं प्रथमे पुष्टिकर्माणि ॥ ६

हस्ताभियोगादिषु तु षट्सु कुर्यात् पृथक् पृथक् ।

प्रतिप्रयोगमप्येवानादावेकन्तु कारयेत् ॥ ७

वृहत्पञ्चदशपञ्चस्यर्थं परिविन्यतोः ।

सूर्येन्द्रोः कर्मणो ये तु तयोः आहं न विद्यते ॥ ८

न दशाग्रन्यिके चैव विषवहृष्टकर्मणि ।

कमिदष्टचिकित्सायां नैव शेषेषु विद्यते ॥ ९

गणशः क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सकृत् ।

सकृदेव भवेच्छाहमादौ न पृथगादिषु ॥ १०

यत्र यत्र भवेच्छादं तत्र तत्र च मातरः ।

प्रासङ्गिकमिदं प्रोक्तमतः प्रकृतमुच्यते ॥ ११

इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

षष्ठः खण्डः ।

आधानकाला ये प्रोक्तास्तथा यथाग्नियोनयः ।

तदाश्रयाऽग्निमादद्यादाग्निमानग्रजो यदि ॥ १

दाराधिगमनाधाने यः कुर्यादग्रजाग्रिमः ।

परिवेत्ता न विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ २

परिवित्तिपरिवेत्तारौ नरकं गच्छतो ध्रुवम् ।

अपि चोर्णप्रायश्चित्तौ पादोनफलभागिनौ ॥ ३

देशान्तरस्थतोवैकवृषणानसहोदरान् ।

वेश्याभिसक्तपतितशूद्रतूल्यातिरोगिणः ॥ ४

जड़मूकान्धबधिरकुञ्जवामनकुण्ठकान् ।

अतिवृद्धानभ्यार्याञ्च कृषिसत्तान् नृपस्य च ॥ ५

धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा ।

कुलटोन्नतचौरांश्च परिविन्दन् न दुष्यति ॥ ६

धनवार्द्धुषिकं राजसेवकं कर्षकं तथा ।

प्रोषितञ्च प्रतोक्षित वर्षत्रयमपि त्वरन् ॥ ७

प्रोषितं यद्यशृण्वानमब्दादूर्ध्वं समाचरेत् ।

आगते तु पुनस्तस्मिन् पादं तच्छुद्धये चरेत् ॥ ८

लक्षणे प्राग्गतयास्तु प्रमाणां द्वादशाङ्गुलम् ।

तन्मलसक्ता योदौचौ तस्या एतन्नकोत्तरम् ॥ ९



छद्गतायाः संलग्नाः श्रेषाः प्रादेशमात्रिकाः ।  
 सप्तसप्तलङ्गुलांस्वक्ता कुशेनैव समुत्तिखेत् ॥ १०  
 मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तार ।  
 मानकद्वयजमानः स्याद्विदुषामेव निश्चयः ॥ ११  
 पुण्यमेवादधीताग्निं स हि सर्वैः प्रशस्यते ।  
 अनर्हुकत्वं यत्तस्य काम्यैस्तन्नीयते शमीम् ॥ १२  
 यस्य दत्ता भवेत् कन्या वाचा सत्येन केनचित् ।  
 सोऽन्यां समिधमाधास्यन्नादधीतैव नान्यथा ॥ १३  
 अनूढैव तू सा कन्या पञ्चत्वं यदि गच्छति ।  
 न त्वथा व्रतलोपोऽस्य तेनैवान्यां समुद्धहेत् ॥ १४  
 अथ चेन्न लभेतान्यां याचमानोऽपि कन्यकाम् ।  
 तमग्निमात्मसात् कृत्वा क्षिप्रं स्यादुत्तराश्रमी ॥ १५  
 इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

### सप्तमः खण्डः ।

अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्ताब्धीसमुद्भवः ।  
 तस्य या प्राङ्मुखो शाखा वोदीची वोर्द्धगापि वा ॥ १  
 अरणिस्तन्मयो प्रोक्ता तन्मयेवोत्तरारणिः ।  
 सारवहारवं चतस्रोविलो च प्रशस्यते ॥ २  
 संसक्तमूलो यः शम्याः स शमीगर्भ उच्यते ।  
 अलाभे त्वशमीगर्भादुद्धरेदविलम्बितः ॥  
 चतुर्विंशतिरङ्गुष्ठदैर्यं षडपि पार्थिवम् ।  
 चत्वार उच्छ्रये मानमरण्योः परिकोर्त्तितम् ॥ ४

अष्टाङ्गुलः प्रमन्यः स्याच्चतुरं स्याद्वादशाङ्गुलम् ।  
 ओविलो द्वादशैव स्यादेतन्मन्यनयन्त्यकम् ॥ ५  
 अष्टाङ्गुलमानस्तु यत्र यत्रोपदिश्यते ।  
 तत्र तत्र बृहत्पर्व्वग्रन्थिभिर्मिनुयात् सदा ॥ ६  
 गोवालैः शणसन्मिश्रैस्त्रिवृत्तममलात्मकम् ।  
 व्यामप्रमाणं नेत्रं स्यात् प्रमथ्यस्तेन पावकः ॥ ७  
 मूर्ध्नाच्चिकर्णवक्त्राणि कन्धरा चापि पञ्चमौ ।  
 अष्टाङ्गुलमात्राण्येतानि द्वाष्टाङ्गुलं वक्ष उच्यते ॥ ८  
 अष्टाङ्गुलमात्रं हृदयं त्र्यष्टाङ्गुलमुदरं स्मृतम् ।  
 एकाङ्गुला कटिर्ज्ञेया द्वौ वस्ति द्वौ च गुह्यकम् ॥ ९  
 ऊरु जङ्घे च पादौ च चतुस्त्येकैर्यथाक्रमम् ।  
 अरण्यवयवा ह्येते यान्त्रिकैः परिकौर्त्तिताः ॥ १०  
 यत्तद्गुह्यमिति प्रोक्तं देवयोनिस्तु सोच्यते ।  
 अस्यां यो जायते वङ्गिः स कल्याणकदुच्यते ॥ ११  
 अन्येष ये तु मथन्ति ते रोगभयमाप्नुयुः ।  
 प्रथमे मन्यने त्वेष नियमो नोत्तरेषु च ॥ १२  
 उत्तरारणिनिष्पन्नः प्रमन्यः सर्व्वदा भवेत् ।  
 योनिशङ्करदोषेण युज्यते ह्यन्यमन्यकत् ॥ १३  
 आर्द्रां सशुषिरां चैव घूर्णाङ्गौ पाटिता तथा ।  
 न हिता यजमानानामरण्योत्तरारणिः ॥ १४  
 इति सुप्तमः खण्डः ॥ ७



## अष्टमः खण्डः ।

परिधायाहतं वासः प्रावृत्य च यथाविधि ।  
 विभृयात् प्राप्नुवन्तो यन्त्रमावृता वक्ष्यमाणया ॥ १  
 चतुर्वध्ने प्रमन्याग्रं गाढं कृत्वा विचक्षणः ।  
 कृत्वोत्तराग्रामरणिं तद्वध्नुमुपरि न्यसेत् ॥ २  
 चतुर्धः कौलकाग्रन्यामोविलोमुदगग्रकाम् ।  
 विष्टन्नाक्षरयेद्यन्त्रं निष्कम्पं प्रयतः शुचिः ॥ ३  
 त्रिरुद्धेष्ट्याथ नेत्रेण चतुर्धं पद्मगोहतांशुकाः ।  
 पूर्वं मथ न्यरण्यान्त्याः प्राच्याग्नेः स्वादयथाच्युतिः ॥ ४  
 नैकयापि विना कार्य्यमाधानं भार्य्यया द्विजैः ।  
 अकृतं तद्विजानीयात् सर्वान्वाचारभन्ति यत् ॥ ५  
 वर्णन्यैष्टेन वङ्गीभिः सवर्णाभिश्च जन्मतः ।  
 दार्य्यमग्निच्युतेराभिः साध्वोभिर्मथनं पुनः ॥ ६  
 ततः शक्ततरा पश्चादासामन्यतरापि वा ।  
 उपेतानां वान्यतमा मथ्ने दग्निं निकामतः ॥ ७  
 नात्र शूद्रीं प्रयुञ्जीत न द्रोहद्वेषकारिणीम् ।  
 न चैवाव्रतस्थां नान्यपुंसां च सह सङ्गताम् ॥ ८  
 जातस्य लक्षणं कृत्वा तं प्रणीय समिधश्च ।  
 आधाय समिधश्चैव ब्राह्मणश्चोपवेशयेत् ॥ ९  
 ततः पूर्णाहुतिं कृत्वा सर्वमग्निसमन्विताम् ।  
 गां दद्याद्यज्ञवाक्स्वन्ते ब्रह्मणे वाससौ तथा ॥ १०  
 होमपात्रमनादेशे द्रवद्रव्ये सुवः स्मृतः ।  
 पाणिरेवेतरस्मिंस्तु सुचैवात्र तु ह्यते ॥ ११

खादिरो वाथ पालाशो द्विवितस्तिः स्मृतः ।  
 स्मृत्वाहुमात्रा विज्ञेया वृत्तस्तु प्रयहस्तयोः ॥ १२  
 स्मृवाये घ्राणवत् खातं दण्डुष्ठपरिमण्डलस्थलम् ।  
 जुह्वा; शराववत्खातं सनिर्व्वाहं षडङ्गलं कुर्यात् ॥ १३  
 तेषां प्राकशः कुशैः कार्यः सम्प्रमार्गो जुह्वयता ।  
 प्रतापनञ्च लिप्तानां प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा ॥ १४  
 प्राञ्चं प्राञ्चमुद्गन्नेरुद्गन्तं समोपतः ।  
 तत्तथासादयेदद्रव्यं यद्यथा विनियुज्यते ॥ १५  
 आज्यं हव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।  
 मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥ १६  
 नाङ्गुष्ठादधिका ग्राह्या समित् स्थूलतया क्वचित् ।  
 न वियुक्ता त्वचा चैव न सकौटा न पाटिता ॥ १७  
 प्रादेशान्नाधिका नोना तथा न स्याद्विशाखिका ।  
 न सम्पूर्णं न निर्व्वीर्या होमेषु च विजानता ॥ १८  
 प्रादेशद्वयमिधस्य प्रमाणं परिकोर्त्तितम् ।  
 एवंविधाः स्युरेवेह समिधः सर्व्वकर्मसु ॥ १९  
 समिधोऽष्टादशेधस्य प्रवदन्ति मनोषिणः ।  
 दर्शं च पोर्णमासे च क्रियास्वन्यासु विंशतिः ॥ २०  
 समिदादिषु होमेषु मन्त्रदैवत्ववर्ज्जिता ।  
 पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च होन्वनार्थं समिद्भवेत् ॥ २१  
 दध्मोऽप्येधार्थमाचार्य्यैर्हविराहुतिषु स्मृतः ।  
 यत्र चास्य निवृत्तिः स्यात् तत् स्पष्टौकरवाख्यहम् ॥ २२  
 अङ्गहोमसमित्तन्त्रसोऽन्याख्येषु कर्मसु ।  
 येषाञ्चैतदप्युक्तं तेषु तत्सदृशेषु च ॥ २३



अक्षभङ्गादिविपदि जलहोमादिकर्मणि ।  
सोमाहुतिषु सर्वासु नैतेष्विधौ विधीयते ॥ २४  
इति अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

### नवमः खण्डः ।

सूर्योऽस्तशैलमग्राप्ते षट्त्रिंशद्भिः सदाङ्गुलैः ।  
प्रादुष्करणमग्नौनां प्रातर्भासाच्च दर्शनात् ॥ १  
हस्तादूर्ध्वं रविर्यावद्भिरि हिंत्वा न गच्छति ।  
तावद्धोमविधिः पुण्यो नात्येत्युदितहोमिनाम् ॥ २  
यावत् सम्यङ्न भाव्यन्ते नभस्यक्षाणि सर्व्वतः ।  
न च लौहित्यमापैति तावत् सायञ्च ह्ययते ॥ ३  
रजोनीहारधूमाभ्रवृक्षाग्रान्तरिते रवौ ।  
सभ्यामुद्दिश्य जुहुयाद्भुतमस्य न लुप्यते ॥ ४  
न कुर्यात् क्षिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनम् ।  
विरुपाक्षश्च न जपेत् प्रवदश्च विवर्जयेत् ॥ ५  
पर्य्यक्षणश्च सर्व्वत्र कर्त्तव्यमादितेऽन्विति ।  
अन्ते च वामदेवस्य गानं कुर्यादृचस्त्रिधा ॥ ६  
अहोमकेष्वपि भवेद्यथोक्तं चन्द्रदर्शनम् ।  
वामदेव्यं गणेष्वन्ते वक्ष्यन्ते वैश्वदेविके ॥ ७  
यान्यध्वरुणान्तानि न तेषु स्तरणं भवेत् ।  
एककार्य्यार्थसाध्यत्वात् परिधीनपि वर्ज्जयेत् ।  
वर्हिःपर्य्यक्षणश्चैव वामदेव्यजपस्तथा ।  
क्रत्वाहुतिषु सर्वासु त्रिकमेतन्न विद्यते ॥ ८

हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु ब्रौहयः स्मृताः ।

माषकोद्रवगौरादि सर्वालाभेऽपि वर्जयेत् ॥ १०

पाण्याहतिर्द्वादशपर्व्वपूरिका

कांसादिना चेत् स्रवमात्रपावका ।

दैवेन तीर्थेन च ह्रयते हविः

स्वङ्गारिणि स्वर्चिषि तच्च पावके ॥ ११

योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः ।

मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्च स जायते ॥ १२

तस्मात् समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कदाचन ।

आरोग्यमिच्छोरायूश्च त्रियमात्यन्तिकीम्पराम् ॥ १३

होतव्ये च हुते चैव पाणिशूर्पस्फुरदारुभिः ।

न कुर्यादग्निधमनं कुर्याद्वा व्यजनादिना ॥ १४

मुखेनैके धमन्त्यग्निं मुखाद्देदोऽध्यजायत ।

नाग्निं मुखेनेति च यत्नौकिके योजयन्ति तत् ॥ १५

इति नवमः खण्डः ॥ ८ ॥

### दशमः खण्डः ।

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।

दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गृहे चेत्तदमन्त्रवत् ॥ १

नारदाद्युक्तवाचे यदष्टाङ्गलमपाटितम् ।

सत्त्वचं दन्तकाष्ठं स्यात् तदग्रेण प्रधावयेत् ॥ २

उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिभूत्वा समाहितः ।

परिजप्य च मन्त्राणि भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥ ३



आयुर्वलं यशो वर्चं प्रजाः पशून् वसूनि च ।  
 ब्रह्म प्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वक्नो धेहि वनस्पते ॥ ४  
 यप्य हयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।  
 तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥ ५  
 धनुःसहस्राण्यथौ तु गतिर्यासां न विद्यते ।  
 न ता नदोश्च वहा गर्तास्ताः परिकीर्त्तिताः ॥ ६  
 उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ।  
 चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥ ७  
 वेदाश्छन्दांसि सर्वाणि ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः ।  
 जलार्थिनोऽथ पितरो भरोच्याद्यास्तथर्षयः ॥ ८  
 उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे स्नानार्थं ब्रह्मवादिनः ।  
 यियासूनुगच्छन्ति सन्तुष्टाः स्वशरीरेणः ॥ ९  
 समागमस्तु यत्रैषां यत्र हत्यादयो मलाः ।  
 जनं सर्वं क्षयं यान्ति किमूतैकं नदीरजः ॥ १०  
 ऋषोणां सिच्यमानानामन्तरालं समाश्रितः ।  
 सम्पिबेद् यः शरीरेण पर्यन्मूतजलच्छटाः ॥ ११  
 विद्यादोन् ब्राह्मणः कामान् वरादोन् कन्याका ध्रुवम् ।  
 आमुष्मिकानपि सुखान्याप्नुयात् स न संशयः ॥ १२  
 अशुच्यशुचिना दत्तमाममन्तर्जलादिना ।  
 अनिर्गतदशाहास्तु प्रेता रक्षांसि भुञ्जते ॥ १३  
 स्वर्धन्यग्भः समानि स्युः सर्वाण्यग्भानि भूतले ।  
 कूपस्थान्यपि सोमार्कग्रहणे नात्र संशयः ॥ १४

इति दशमः खण्डः ॥ १०

इति कर्मप्रदोपपरिशिष्टे कात्यायनविरचिते प्रथमः प्रपाठकः ॥ १॥

## एकादशः खण्डः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनकं विधिम् ।  
 अनर्हं कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः ॥ १  
 सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियाम् ।  
 ऋक्षाः प्रवरणीयाः स्युः कुशा दीर्घास्तु वर्हिषः ॥ २  
 दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादि कर्मणि ।  
 सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥ ३  
 रक्षयेद्धारिणात्मानं परिच्छिप्य समन्ततः ।  
 शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः ॥ ४  
 प्रणवो भूर्भुवः स्वस्व सावित्री च तृतीयका ॥  
 अष्टैवत्यं चतुश्चैव चतुर्थमिति मार्जनम् ॥ ५  
 भूराद्यास्त्रिस्त एवेता महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।  
 महर्जनस्तपः सत्यं गायत्री च शिरस्तथा ॥ ६  
 आपज्योतीरसोमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरिति शिरः ।  
 प्रतीप्रतीकं प्रणवमूञ्चारयेदन्ते च शिरसः ॥ ७  
 एता एतां सहासेन तथैभिर्हृशभिः सह ।  
 त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ ८  
 करेणोद्धृत्य सलिलं घ्राणमासज्य तत्र च ।  
 जपेदनायतासुब्बा त्रिः सकृद्वाघमर्षनम् ॥ ९  
 उष्यायार्कं प्रतिप्रोहे त्रिकेणाञ्जलिनाम्भसः ।  
 उच्चित्रमृग्वयेनाथ चोदतिष्ठेदनन्तरम् ॥ १०  
 सन्ध्यादयेऽप्युपस्थानमेतदाहुर्मनीषिणः ।  
 मध्ये त्वङ्ग उपर्यस्य विभ्राडादीञ्चया जपेत् ॥ ११



तदसंस्तुपाणिं पूर्वा एकपादार्धपादपि ।  
 कुर्यात् कृताञ्जलिर्वापि ऊर्ध्वं वाहुरथापि वा ॥ १२  
 यत्र स्यात् कच्छभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनौषिणः ।  
 भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कच्छाच्छेयो ह्यवाप्यते ॥ १३  
 तिष्ठेदुदयनात् पूर्वा मध्यमामपि शक्तिः ।  
 आनातोडूङ्गमाच्चान्यं सभ्यां पूर्वत्रिकं जपन् ॥ १४  
 एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यत्र तिष्ठति ।  
 यस्य नास्थादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते ॥ १५  
 सन्ध्यालोपाच्च चकितः स्नानशीलश्च यः सदा ।  
 तं दोषा नोपसर्पन्ति गरुत्मन्तमिवोरगाः ॥ १६  
 वेदमादित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेत् ।  
 उपतिष्ठेत्ततो रुद्रं सर्वाद्वा वैदिकाज्जपात् ॥ १७  
 इति एकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

### द्वादशः खण्डः ।

अथाङ्गिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाभिः पितृनपि ।  
 नमोऽन्ते तर्पयामीति आदावोमिति च ब्रुवन् ॥ १  
 ब्रह्माणं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं वेदान् देवांश्छन्दांस्यग्नीन्  
 पुराणानार्थान् गन्धर्वानितरान् मासं संवत्सरं सावयवं  
 देवोष्मरसो वेदानुगान् नागान् सागरान् पर्वतान् सरितो  
 दिव्यान् मनुष्यानितरान् मनुष्यान् यक्षान् रक्षांसि सुपर्णान्  
 पिशाचान् पृथिवीमोषधौः पशून् वनस्पतीन् भूतग्रामं चतु-  
 र्विधमित्युपवौत्यथ प्राचीनावीतो यमं यमपुरुषान् कव्यवाङ्-  
 नलं सोमं यममर्थमणमग्निष्वात्तान् सोमपीथान् वह्निषदोऽथ

स्नानं पितृन् सकृत् सकृन्मातामहांश्चेति प्रतिपुरुषमभ्यस्येजेष्ट  
भ्रातृश्वशुरपितृव्यमातुलांश्च पितृवंश-मातृवंशौ ये चान्ये मत्त  
उदकमर्हन्ति तांस्तर्पयामीत्ययमवसानाञ्जलिरथ श्लोकाः ॥ २

ह्यायां यथेच्छेच्छरदातपात्तः

पयः पिपासुः क्षुधितोऽलमन्नम् ।

वालो जनित्रीं जननीं च वालं

योषित् पुमांसं पुरुषश्च योषाम् ॥ ३

तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वाभ्युदयकृद्भिः सः ॥ ४

तस्मात् सदैव कर्तव्यमकुर्वन् महतैनसा ।

युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् दिशमेतद्विभर्त्ति हि ॥ ५

अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात् स्नानकर्मणः ।

प्रातर्न तनुयात् स्नानं होमलोपो हि गर्हितः ॥ ६

इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

### त्रयोदशः खण्डः ।

पञ्चानामथ सत्राणां महतामुच्यते विधिः ।

येरिद्धा सततं विप्रः प्राप्नुयात् सत्रं शाश्वतम् ॥ १

देवभूतपितृब्रह्म-मनुष्याणामनुक्रमात् ।

महःसत्राणि जानीयात् त एवेह महामखाः ॥ २

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ ३



आहं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्रे वलिरथापि वा ।  
 यश्च श्रुतिजपः प्रोक्ता ब्रह्मयज्ञः स वोच्यते ॥ ४  
 स चार्वाक् तर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।  
 वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्तत्रौ निमित्तकात् ॥ ५  
 अनेकमाशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये ।  
 अदेवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा ॥ ६  
 अग्न्युदृत्य यथाशक्त्या किञ्चिदन्नं यथाविधि ।  
 पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्हविजः ॥ ७  
 पितृभ्य इदमित्युक्ता स्वधाकारमुदौरयेत् ।  
 हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदहं निनयेदपः ॥ ८  
 मुनिभिर्द्विरशनमुक्तं विप्राणां मर्त्तवांसिनां नित्यम्  
 अहनि च तथा तमस्त्रिन्याः सार्द्धप्रहरयामान्तः ॥ ९  
 सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो वलिकर्म च ।  
 अनुश्रुतापि सततमन्यथा किञ्चिदपि भवेत् ॥ १०  
 अमुष्मै नम इत्येवं वलिदानं विधीयते ।  
 वलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः ॥ ११  
 स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारा दिवौकसाम् ।  
 स्वधाकारः पितृणाञ्च हन्तकारो नृणां कृतः ॥ १२  
 स्वधाकारेण निनयेत् पितॄन् वलिमतः सदा ।  
 तदध्येके नमस्कारं कुर्वते नेति गौतमः ॥ १३  
 नावराक्ष्यावलयोभवन्ति महामार्जारश्रवणप्रमाणात् ।  
 एकत्र चेद्विकृष्टा भवन्तीतरेतर संसक्ताश्च ॥ १४

इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

## चतुर्दशः खण्डः ।

अथ तद्विन्यासो हृदिपिण्डानिवोत्तरांश्चतुरो बलीन् निद-  
ध्यात् पृथिव्यै वायवे विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्रजापतय इति सव्यत  
एतेषामेकैकमङ्गं ओषधिवनस्पतिभ्य आकाशाय कामायेत्ये-  
तेषामपि मन्यव इन्द्राय वासुकये ब्रह्मण इत्येतेषामपि रक्षो-  
जनेभ्य इति सर्वेषां दक्षिणतः पितृभ्य इति चतुर्दश नित्या  
ब्रालस्यप्रभृतयः काम्याः सर्वेषामुभयतोऽङ्घ्रिः परिषेकः पिण्ड-  
वच्च पश्चिमा प्रतिपत्तिः ॥ १

न स्यातां काम्यसामान्ये जुहोतिवलिकर्मणोः ।

पूर्वं नित्यविशेषोक्तं जुहोतिवलिकर्मणोः ॥ २

काममन्ते भवेयातां न तु मध्ये कदाचन ।

नैकस्मिन् कर्मणि ततो कर्माख्यत्तायते यतः ॥ ३

अग्न्यादिर्गोतमाद्युक्तो होमः शाकल एव च ।

अनाहिताग्नेरप्येष युज्यते बलिभिः सह ॥ ४

सृष्ट्वापो वीक्षमाणोऽग्निं कृताञ्जलिपुटस्ततः ।

वामदेव्यजपात् पूर्वं प्रार्थयेद्द्रविणोदयम् ॥ ५

आरोग्यमायुरैश्वर्यं धौर्धृतिः शं बलं यशः ।

ओजोवर्चः पशून् वीर्यं ब्रह्म ब्रह्मण्यमेव च ॥ ६

सौभाग्यं कर्मसिद्धिञ्च कुलज्यैष्ठं सुकर्तृताम् ।

सर्वमेतत् सर्वसाक्षिन् द्रविणोदरिरौहिणः ॥ ७

न ब्रह्मयज्ञादधिकोऽस्ति यज्ञो

न तत्प्रदानात् परमस्ति दानम् ।

सर्वं तदन्ताः क्रतवः सदाना

नान्तो दृष्टः कैश्चिदस्य द्विकस्य ॥ ८



ऋचः पठन् मधुपयःकुल्याभिस्तर्पयेत् सुरान् ।  
 घृतान्मृतीवकुल्याभिर्यजूंश्चपि पठन् सदा ॥ ८  
 सामान्यपि पठन् सामघृतकुल्याभिरन्वहम् ।  
 मेदःकुल्याभिरपि च अथर्वार्द्धिरसः पठन् ॥ १०  
 मांसचौरौदनमधुकुल्याभिस्तर्पयेत् पठन् ।  
 वाकोवाक्च पुराणानि इतिहासानि चान्वहम् ॥ ११  
 ऋगादौनामन्यतममेतेषां शक्तितोऽन्वहम् ।  
 पठन् मध्वान्यकुल्याभिः पितृनपि च तर्पयेत् ॥ १२  
 ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं जीवन्तं प्रेतमेव च ।  
 कामचारो च भवति सर्वेषु सुरसङ्घसु ॥ १३  
 गुर्वप्येनो न तं स्पृशेत् पङ्क्तिश्चैव पुनाति सः ।  
 यं यं क्रतुञ्च पठति फलभाक् तस्य तस्य च ॥ १४  
 वसुपूर्णा वसुमती चिह्नानफलमाप्नुयात् ।  
 ब्रह्मयज्ञादपि ब्रह्म दानमेवातिरिच्यते ॥ १५  
 इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

### पञ्चदशः खण्डः ।

ब्रह्मणो दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्तिता ।  
 कर्मान्तेऽनुच्यमानापि पूर्णपात्रादिका भवेत् ॥ १  
 यावता बहुभोक्तृस्तु तृप्तिः पूर्णेन विद्यते ।  
 नावरार्द्धमतः कुर्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः ॥ २  
 विदध्यादौत्रमन्यसेहक्षिणार्द्धहरो भवेत् ।  
 स्वयञ्चेदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ॥ ३

कुलत्विजमधीयानं सन्निकृष्टं तथा गुरुम् ।  
 नातिक्रामेत् सदा दितुमन् य इच्छेदात्मनो हितम् ॥ ४  
 अहमस्मै ददामोति एवमाभाष्य दौयते ।  
 नैतावपृष्ट्वा ददतः पात्रेऽपि फलमस्ति हि ॥ ५  
 दूरस्थाभ्यामपि द्वाभ्यां प्रदाय मनसा वरम् ।  
 इतरेभ्यस्ततो देयादेव दानविधिः परः ॥ ६  
 सन्निकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् ।  
 यद्ददाति तमुन्नह्य ततः स्त्रेयेन युज्यते ॥ ७  
 यस्य त्वेकगृहे मूर्खो दूरस्थश्च गुणान्वितः ।  
 गुणान्विताय दातव्यं नास्ति सुखं व्यतिक्रमः ॥ ८  
 ब्राह्मणाभिक्रमो नान्ति विप्रे वेदविवर्जिते ।  
 ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि ह्ययते ॥ ९  
 आज्यस्थालौ च कर्त्तव्या तैजसद्रव्यसम्भवा ।  
 महीमयो वा कर्त्तव्या सर्वास्त्राज्याहुतीषु च ॥ १०  
 आज्यस्थाल्याः प्रमाणन्तु यथाकामन्तु कारयेत् ।  
 सुदृढामत्रणां भद्रामाज्यस्थालीं प्रचक्षते ॥ ११  
 तिर्य्यगूर्ध्वं समिन्वाम्ना दृढा नातिवृहन्मुखी ।  
 मृन्मय्यौडु, म्वरौ वापि चरुस्थाली प्रशस्यते ॥ १२  
 स्वशाखोक्तिः प्रसुखिन्नो ह्यदग्धोऽकाठिनः शुभः ।  
 न चातिशिथिलः पाच्यो न चरुश्चारसस्तथा ॥ १३  
 इध्मजातीयमिध्मार्द्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत् ।  
 वृत्ताच्चाङ्गुष्ठपृथ्व्यमवदानक्रियाक्षमम् ॥ १४  
 एषैव दर्वी यस्तत्र विशेषस्तमहं ब्रुवे ।  
 दर्वी द्व्यङ्गुलपृथ्वया तुरोयाऽनन्तमेक्षणम् ॥ १५



भुषणोलूखले वार्त्ते स्नायते सुदृढे तथा ।  
 इच्छाप्रमाणेः भवतः शूर्पे वैणवमेव च ॥ १६  
 दक्षिणं वामतो वाह्यामात्माभिमुखमेव च ।  
 करं करस्य कुर्वीत करेण्यश्च कर्मणः ॥ १७  
 कृत्वान्यभिमुखौ पाणी स्वस्थानस्थौ सुसंयतौ ।  
 प्रदक्षिणं तथासीनः कुर्यात् परिसमूहनम् ॥ १८  
 बाहुमात्राः परिधय ऋजवः सत्त्वचोऽव्रणाः ।  
 त्रयो भवन्ति शीर्णाग्रा एकेषान्तु चतुर्द्दिशम् ॥ १९  
 प्रागग्रवर्धितः पश्चादुदग्रमथापरम् ।  
 न्यसेत् परिधिमन्यच्चेदुदग्रः स पूर्वतः ॥ २०  
 यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।  
 यवानामिव गोधमा व्रीहीणामिव शालयः ॥ २१  
 इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

### षोडशः खण्डः ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहं क्षीणे राजनि शस्यते ।  
 वासरस्य तृतीयांशे नातिसन्ध्यासमीपतः ॥ १  
 यदा चतुर्द्दिशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।  
 अमावास्या क्षीयमाणा तदैव आहमिष्यते ॥ २  
 यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः ।  
 आनयापेक्षया क्षेयं क्षीणे राजनि चेत्यपि ॥ ३  
 यज्ञोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्द्दिश्यपेक्षया ।  
 अमावास्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्व्वपेत् ॥ ४

अष्टमेश्चि चतुर्हंश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।  
 अमावास्याष्टमांशे च पुनः किल भवेदणुः ॥ ५  
 अग्रहायणमावास्या तथा ज्येष्ठस्य या भवेत् ।  
 विशेषमाभ्यां ब्रुवतो चन्द्रचारविदो जनाः ॥ ६  
 अत्रेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते, चतुर्थभागो न कलावशिष्टः ।  
 तदन्त एव जयमेति कृत्स्नमेवं ज्योतिश्चक्रविदो वदन्ति ॥ ७  
 यस्मिन्नन्दे द्वादशैकश्च यव्यस्तस्मिंस्तृतीयया

परिदृश्यो नोपजायते ।

एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा

क्षीणे तस्मिन्नपराङ्गे च दद्यात् ॥ ८

सन्मित्रा च चतुर्हंश्या अमावस्या भवेत् क्वचित् ।

सुखितां तां विदुं केचिन्नताध्वामिति चापरे ॥ ९

वर्द्धमानाममावास्यां लभेच्चेदपरेऽहनि ।

यामांक्षोनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥ १०

पक्षादावेव कुर्वीत सदा पक्षादिकं चरुम् ।

पूर्वाङ्ग एव कुर्वन्ति विद्वेऽप्यन्ये मणीषिणः ॥ ११

स्वपितुः पितृकृत्येषु ह्यधिकारो न विद्यते ।

न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतिः ॥ १२

पितामहे ध्रियति च पितुः प्रेतस्य निर्व्वपेत् ।

पितुस्तस्य च वृत्तस्य जीवेच्चेत् प्रपितामहः ॥ १३

पितुः पितुः पितुश्चैव तस्यापि पितुरेव च ।

कुर्यात् पिण्डत्रयं यस्य संस्थितः प्रपितामहः ॥ १४

जीवन्तमपि दद्याद्वा प्रेतायान्नोदके द्विजः ।

पितुः पितृभ्यो वा दद्यात् स्वपितेत्यपरा श्रुतिः ॥ १५



पितामहः पितुः पश्चात् पञ्चत्वं यदि गच्छति ।  
 पौत्रेणैकादशाहार्दि कर्त्तव्यं श्राद्धघोडशम् ॥ १६  
 नैतत् पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांश्चेत् पितामहः ।  
 पितुः सपिण्डनं कृत्वा कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥ १७  
 असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः ।  
 पितरं तत्र संस्क्रुयादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ १८  
 पापिष्ठमति शुद्धेन शुद्धं पापीकृतापि वा ।  
 पितामहेन पितरं संस्क्रुयादिति निश्चयः ॥ १९  
 ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।  
 व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ ॥ २०  
 मातुः सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोदितम् ।  
 यथोक्तेनैव कल्पेन पुत्रिकाया न चेत् सुतः ॥ २१  
 न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते ।  
 स्वभर्त्त्रपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता ॥ २२  
 मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्व्वपेत् पुत्रिकासुतः ।  
 द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयस्तु पितुः पितुः ॥ २३  
 इति घोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

### सप्तदशः खण्डः ।

पुरतो यात्मनः कर्षः सा पूर्वा परिकौर्त्तरते ।  
 मध्यमा दक्षिणेनास्यास्तद्वक्षिणत उत्तमा ॥ १  
 वायुग्निदिक्षु खान्तास्ताः कार्य्याः सार्द्धाङ्गुलान्तराः ।  
 तीक्ष्णान्ता यवमध्याच्च मध्यं नाव इवोत्किरेत् ॥ २

शङ्खश्च खादिरः कार्यो रजतेन विभूषितः ।  
 शङ्खस्यैवोपवेषश्चादशाङ्गुल इष्यते ॥ ३  
 अग्न्याशायैः कुशैः कार्यं कर्षूणां स्तरणं घनैः ।  
 दक्षिणान्तं तदग्रेः पितृयज्ञे परिस्तरेत् ॥ ४  
 तगरं सुरभि ज्ञेयं चन्दनादि विलेपनम् ।  
 सौवीराञ्जनमित्युक्तं पिप्पलीनां यदञ्जनम् ॥ ५  
 स्वस्तरे सर्वमासाद्य यथावदुपयुज्यते ।  
 देवपूर्व्वं ततः आहमत्वरः शुचिरारभेत् ॥ ६  
 आसनाद्यर्घ्यपर्यन्तं वसिष्ठेन यथेरितम् ।  
 कृत्वा कर्माथ पात्रेषु उक्तं दद्यात्तिलोदकम् ॥ ७  
 तूष्णीं पृथगपो दत्त्वा मन्त्रेण तु तिलोदकम् ।  
 गन्धोदकञ्च दातव्यं सन्निकर्षक्रमेण तु ॥ ८  
 आसुरेण तु पात्रेण यस्तु दद्यात् तिलोदकम् ।  
 पितरस्तस्य नाश्रन्ति दश वर्षाणि पञ्च च ॥ ९  
 कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं मृन्मयं स्मृतम् ।  
 तदेव हस्तघटितं स्थाव्यादि दैविकं भवेत् ॥ १०  
 गन्धान् ब्राह्मणसात् कृत्वा पुष्पाण्यर्चुर्भवानि च ।  
 धूपञ्चैवानुपूर्व्वेण ह्यग्नौ कुर्यादनन्तरम् ॥ ११  
 अग्नौकरणहोमश्च कर्त्तव्य उपबोतिना ।  
 प्राप्नुवेनैव देवेभ्यो जुहोतीति श्रुतिः श्रुतेः ॥ १२  
 अपसव्येन वा कार्यो दक्षिणाभिमुखेन च ।  
 निरुप्य हविरन्यस्मा अन्यस्मै न हि ह्यते ॥ १३  
 स्वाहा कुर्यान्नचात्रान्ते न चैव जुहुयाद्विः ।  
 स्वाहाकारेण हुत्वाग्नी पश्चान्नन्तं समापयेत् ॥ १४



पित्रे यः पङ्क्तिमूर्धन्यस्तस्य पाणावनग्निमान् ।  
 हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तूर्क्षीं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ १५  
 न कुर्याद्दोममन्त्राणां पृथगादिषु कुत्रचित् ।  
 अन्येषाञ्चाविकृष्टानां कालेनाचमनादिना ॥ १६  
 सव्येन पाणिनेत्येवं यदत्र समुदीरितम् ।  
 परिग्रहणमात्रं तत् सव्यस्यादिशति व्रतम् ॥ १७  
 पिञ्जल्याद्यभिसंगृह्य दक्षिणेनेतरात् करात् ।  
 अन्वारभ्य च सव्येन कुर्यादुक्ते खनादिकम् ॥ १८  
 यावदर्थमुपादाय हविषोऽर्भकमर्भकम् ।  
 चरुणा सह सन्नोय पिण्डान् दातुमुपक्रमेत् ॥ १९  
 पितुरुत्तरकर्ष्वंशे मध्यमे मध्यमस्य तु ।  
 दक्षिणे तत्पितुश्चैव पिण्डान् पर्व्वणि निर्व्वपेत् ॥ २०  
 वाममावर्त्तनं केचिदुदगन्तं प्रचक्षते ।  
 सर्व्वं गोतमशाण्डिल्यौ शाण्डिल्यायन एव च ॥ २१  
 आहत्य प्राणमायम्य पितृन् ध्यायन् यथार्थतः ।  
 जपंस्तेनैव चाहत्य ततः प्राणं प्रमोचयेत् ॥ २२  
 शाकञ्च फालुनाष्टम्यां स्वयं पक्ष्मपि वा पचेत् ।  
 यस्तु शाकादिको होमः कार्य्योऽपूपाष्टकाहतः ॥ २३  
 आन्वष्टक्यं मध्यमायामिति गोभिलगोतमौ ।  
 वार्कैखण्डिञ्च सर्वांसु कौत्सो मेनेऽष्टकासु च ॥ २४  
 स्थालौपाकं पशुस्थाने कुर्यादयश्चनुकल्पितम् ।  
 अपयेत्तं सवत्सायास्तरुण्या गोः पयस्यनु ॥ २५

इति सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

## अष्टादशः खण्डः ।

सायमादि प्रातरन्तमेकं कर्म प्रचक्षते ।  
 दर्शान्तं पौर्णमासाद्यमेकमेव मनौषिणः ॥ १  
 ऊर्द्धं पूर्णाहुतेर्दृशं पौर्णमासोऽपि वाग्रिमः ।  
 य आयाति स होतव्यः स एवादिरिति श्रुतिः ॥ २  
 ऊर्द्धं पूर्णाहुतेः कुर्यात् सायं होमादनन्तरम् ।  
 वैश्वदेवन्तु पाकान्ते वलिकर्मसमन्वितम् ॥ ३  
 ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चादभिरूपान् स्वशक्तितः ।  
 यजमानस्ततोऽश्रोयादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ ४  
 वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत सायं प्रातरुवर्तान्द्रतः ।  
 चतुर्थीकर्म कृत्वैतदेतच्छाव्यायनेर्मतम् ॥ ५  
 ऊर्द्धं पूर्णाहुतिः प्रातर्हुत्वा तां सायमाहुतिम् ।  
 प्रातर्होमस्तदैव स्यादेष एवोत्तरो विधिः ॥ ६  
 पौर्णमास्यत्यये हव्यं होता वा यदहर्भवेत् ।  
 तदहर्जुहुयादेवममावास्यात्ययेऽपि च ॥ ७  
 अहयमानेऽजश्रं खेत्तयेत् कालं समाहितः ।  
 सम्पन्ने तु यथा तत्र हयते तदिहोच्यते ॥ ८  
 आहताः परिसङ्क्राय पात्रे कृत्वाहुतौः सकृत् ।  
 मन्त्रेण विधिवद्भूत्वाधिकमेवापरा अपि ॥ ९  
 यत्र व्याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।  
 चतस्रस्तत्र विज्ञेयाः स्त्रीपाणिग्रहणे यथा ॥ १०  
 अपि वाज्रातमित्येषा प्राजापत्यापि वाहुतिः ।  
 होतव्या त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः स्मृतः ॥ ११



यद्याग्निरग्निनान्येन सम्भवेदाहितः क्वचित् ।  
 अग्नये विधिचय इति जुहुयाद्वा घृताहुतिम् ॥ १२  
 अग्नयेऽप्सुमते चैव जुहुयाद्द्वैद्युतेन चेत् ।  
 अग्नये शुचये चैव जुहुयाच्चेद् रग्निना ॥ १३  
 गृहदाहाग्निनाग्निस्तु यष्टव्यः क्षामवान् द्विजैः ।  
 दावाग्निना च संसर्गे हृदयं यदि तप्यते ॥ १४  
 द्विभूतो यदि संसृज्येत् संसृष्टमुपशामयेत् ।  
 असंसृष्टं जागरयेद्द्विरिग्मैवमुक्तवान् ॥ १५  
 न स्वेऽग्नावन्यहोमः स्यान्मृत्तैकां समिदाहुतिम् ।  
 स्वगर्भसत्क्रियार्थांश्च यावन्नासौ प्रजायते ॥ १६  
 अग्निस्तु नामधेयादौ होमे सर्वत्र लौकिकः ।  
 न हि पित्रा समानीतः पुत्रस्य भवति क्वचित् ॥ १७  
 यस्याग्नावन्यहोमः स्यात् स वैश्वानरदेवतम् ।  
 चरुं निरुप्य जुहुयात् प्रायश्चित्तन्तु तस्य तत् ॥ १८  
 परेणाग्नौ हुते स्वार्थं परस्याग्नौ हुते स्वयम् ।  
 पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवद्वयस्य च ॥ १९  
 अनिष्टा नवयज्ञेन नवान्नप्राशने तथा ।  
 भोजने पतितान्नस्य चरुर्वैश्वानरो भवेत् ॥ २०  
 स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।  
 पिण्डानोद्धृत्वा तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात् ॥ २१  
 भूतप्रवाचने पत्नी यद्यसन्निहिता भवेत् ।  
 रजोरोगादिना तत्र कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥ २२  
 महानसेऽन्नं या कुर्यात् सवर्णां तां प्रवाचयेत् ।  
 प्रणवाद्यपि वा कुर्यात् कात्यायनवचो यथा ॥ २३

यज्ञवास्तुनि मुष्ट्याञ्च स्तम्भे दर्भवटौ तथा ।

दर्भसङ्ख्या न विहिता विष्टरास्तरणेषु च ॥ २४

इत्यष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

### एकोनविंशः खण्डः ।

निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यत्विजं तथा ।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव नचिरं क्वचित् ॥ १

मनसा नैत्यिकं कर्म प्रवसन्नप्यतन्द्रितः ।

उपविश्य शुचिः सर्वं यथाकालमनुद्वेत् ॥ २

पद्मरा चाप्यवियोगिन्या शुश्रूष्योऽग्निर्व्विनीतया ।

सौभाग्यवित्तावैधव्यकामया भर्तृभक्त्या ॥ ३

या वा स्याद्दोरसूरासामाज्ञासम्पादिनी प्रिया ।

दद्यात् प्रियंवदा शुद्धा तामत्र विनियोजयेत् ॥ ४

विनैकेन न कर्मस्यात् यथाज्यैष्ठं स्वशक्तितः ।

विभज्य सह वा कुर्य्युर्यथाज्ञानञ्च शास्त्रवत् ॥ ५

स्त्रीणां सौभाग्यतो जैष्ठं विद्ययेव द्विजम्भनाम् ।

न हि ख्यात्या न तपसा भर्ता तुष्यति योषिताम् ॥ ६

भर्तुरादेशवर्त्तिन्या यथोमा बहुभिर्व्रतैः ।

अग्निञ्च तोषितोऽसुत्र सा स्त्री सौभाग्यमाप्नुयात् ॥ ७

विनयावनतापि स्त्री भर्तुर्या दुर्भगा भवेत् ।

असुत्रोमाग्निभर्तृणामवज्ञातिः कृता तथा ॥ ८

ओत्रियं सुभगां गाञ्च अग्निमग्निचितिं तथा ।

प्रातरुत्याय यः पश्येदापद्मः स प्रमुच्यते ॥ ९



पापिष्ठं दुर्भगामर्थं नग्ममुत्कृत्तनासिकम् ।  
 प्रातरुत्थाय यः पश्येत् स कलैरुपयुज्यते ॥ १०  
 पतिमुत्तङ्ग्य मोहात् स्त्री किं न किं नरकं व्रजेत् ।  
 कच्छान्मनुष्यतां प्राप्य किं किं दुःखं न विन्दति ॥ ११  
 पतिशुश्रूषयैव स्त्री कान् न लोकान् समश्नुते ।  
 दिवः पुनरिहायाता सुखानामम्बुधिर्भवेत् ॥ १२  
 सदारोऽन्यान् पुनर्हारान् कथञ्चित् कारणान्तरात् ।  
 य इच्छेदग्निमान् कर्तुं क्व होमोऽस्य विधीयते ॥ १३  
 स्वेऽग्नाविव भवेद्धोमो लौकिके न कदाचन ।  
 न ह्यहितग्नेः स्वं कर्म लौकिकेऽग्नौ विधीयते ॥ १४  
 षडाहुतिकमन्येन जुहुयादध्रुवदर्शनात् ।  
 न ह्यात्मनोऽर्थं स्यात् तावदयावन्न परिणीयते ॥ १५  
 पुरस्तात् त्रिविकल्पं यत् प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ।  
 तत् षडाहुतिकं शिष्टैर्यज्ञविद्भिः प्रकीर्तितम् ॥ १६  
 इत्येकोनविंशः खण्डः ॥ १८ ॥  
 इति कात्यायनविरचिते कर्मप्रदीपे द्वितीयः प्रपाठकः ॥

### विंशः खण्डः ।

अथसमन्तु दम्पत्योर्होतव्यं नत्विंगादिना ।  
 हयोरप्यसमर्चं हि भवेद्दुतमनर्थकम् ॥ १  
 विहायाग्निं सभार्ययेत् सोमामदुत्तङ्ग्य गच्छति ।  
 होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥ २

अरुण्योः क्षयनाशाग्निदाहेष्वग्निं समाहितः ।  
 पालयेदुपशान्तेऽस्त्रिन् पुनराधानमिष्यते ॥ ३  
 ज्येष्ठा चेद्बहुभार्यस्य अतिचारेण गच्छति ।  
 पुनराधानमत्रैक इच्छन्ति न तु गोतमः ॥ ५  
 दाहयित्वाग्निभिर्भार्यां सदृशीं पूर्वं संस्थिताम् ।  
 पात्रैश्चाथाग्निमादध्यात् कृतदारोऽविलम्बितः ॥ ४  
 एवंवृत्तां सवर्णां स्त्रीं द्विजातिः पूर्वं मारिणीम् ।  
 दाहयित्वाग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् ॥ ६  
 द्वितीयाश्चैव यः पत्नीं दहेद्वैतानिकाग्निभिः ।  
 जीवन्त्यां प्रथमायान्तु ब्रह्मघ्नेन समं हि तत् ॥ ७  
 मृतायान्तु द्वितीयायां योऽग्निहोत्रं समुत्सृजेत् ।  
 ब्रह्मोज्झं तं विजानीयादयस्य कामात् समुत्सृजेत् ॥ ८  
 मृतायामपि भार्यायां वैदिकाग्निं न हि त्यजेत् ।  
 उपाधिनापि तत्कर्म यावज्जीवं समापयेत् ॥ ९  
 रामोऽपि कृत्वा सौवर्णां सौतां पत्नीं यशस्विनीम् ।  
 ईजे यज्ञैर्वहुविधै सह भ्रातृभिरच्युतः ॥ १०  
 यो दहेदग्निहोत्रेण स्वेन भार्यां कथञ्चन ।  
 स स्त्रीं सम्यदतेतेन भार्या वास्य पुमान् भवेत् ॥ ११  
 भार्या मरणमापन्ना देशान्तरगतापि वा ।  
 अधिकारौ भवेत् पुत्रो महापातकिनि द्विजे ॥ १२  
 मान्या चेन्म्रियते पूर्वं भार्या पतिविमानिता ।  
 त्रौणि जन्मानि सा पुंस्त्वं पुरुषः स्त्रीत्वमर्हति ॥ १३  
 पूर्वंव योनिः पूर्वाहत् पुनराधानकर्मणि ।  
 विशेषोऽत्रान्युपस्थानमाज्यद्वित्यष्टकं तथा ॥ १४



कृत्वा व्याहृतिहोमान्तमुपतिष्ठेत पावकम् ।  
 अध्यायः केवलाग्नेयः।कस्तेजामिरमानसः ॥ १५  
 अग्निमीडे अग्न आयाह्यग्न आयाहि वीतये ।  
 तिस्रोऽग्निर्व्योतिरित्यग्निं दूतमग्ने मृडेति च ॥ १६  
 इत्यष्टावाहुतौर्हुत्वा यथाविध्यनुपूर्वशः ।  
 पूर्णाहुत्यादिकं सर्वमन्यत् पूर्ववदाचरेत् ॥ १७  
 अरण्योरत्यमप्यङ्गं यावत् तिष्ठति पूर्वयोः ।  
 न तावत् पुनराधानमन्यारण्योर्विधीयते ॥ १८  
 विनष्टं सुक् सुवं न्युजं प्रत्यक्स्थलमुदर्चिषि ।  
 प्रत्यगग्रश्च मुषलं प्रहरेज्जातवेदसि ॥ १९  
 इति विंशः खण्डः ॥ २० ॥

### एकविंशः खण्डः ।

स्वयं होमासमर्थस्य समीपमुपसर्पणम् ।  
 तत्राप्यसक्तस्य सतः शयनाच्चोपवेशनम् ॥ १  
 हुतायां सायमाहुत्यां दुर्वलसेदगृहौ भवेत् ।  
 प्रातर्होमस्तदैव स्याज्जीवेच्चक्षुः पुनर्न वा ॥ २  
 दुर्वलं स्नापयित्वा तु शुद्धचैलाभिसंहतम् ।  
 दक्षिणाशिरसं भूमौ बर्हिषत्यां निवेशयेत् ॥ ३  
 हृतेनाभक्तमाग्नयः सवस्त्रमुपवीतिनम् ।  
 चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं सुमनोभिर्विभूषितम् ॥ ४  
 हिरण्यशकलान्यस्य क्षिप्त्वा च्छिद्रेषु समसु ।  
 मुखेष्वथापि धायै नं निर्हरेयुः सुतादयः ॥ ५

ग्रामपात्रे ऽन्नमादाय प्रेतमग्निपुरःसरम् ।  
 एकोऽनुगच्छेत् तस्यार्धमर्धं पथ्युत्सृजेद्भुवि ॥ ६  
 अर्धमादहनं प्राप्त आसीनो दक्षिणामुखः ।  
 सव्यं जान्वाञ्च शनकैः सतिलः पिण्डदानवत् ॥ ७  
 अथ पुत्रादिराज्ञ त्व कुर्याद्धारुचयं महत् ।  
 भूपदेशे शुचौ देशे पश्चाच्चित्वादिलक्षणे ॥ ८  
 तत्रोत्तानं निपात्यैनं दक्षिणाग्निरसं मुखे ।  
 आज्यपूर्णां सुवं दद्याद्दक्षिणायां नसि क्षुवम् ॥ ९  
 पादयोरधरां प्राचीमरणौसुरसीतराम् ।  
 पार्श्वयोः शूर्पचमसे सव्यदक्षिणयोः क्रमात् ॥ १०  
 मूषलेन सहान्युजमन्तरुर्वोरुदूखलम् ।  
 चचौ विलीकमत्रै वमनश्रुनयनो विभीः ॥ ११  
 अपसव्येन कृत्वैतद्वाग्यतः पितृदिक्षु खः ।  
 अथाग्निं सव्यजान्वक्तो दद्याद्दक्षिणतः शनैः ॥ १२  
 अस्मात्त्वमधिजातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः ।  
 असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति यथुरौरयन् ॥ १३  
 एवं गृहपतिर्हं ग्वः सव्यं तरति दुष्कृतम् ।  
 यच्चैनं दाहयेत् सोऽपि प्रजां प्राप्नोत्यनिन्दिताम् ॥ १४  
 यथा स्वायुधधृक् पान्यो ह्यरण्यान्यपि निर्भयः ।  
 अतिक्रम्यात्मनोऽभीष्टं स्थानमिष्टञ्च विन्दति ॥ १५  
 एवमेवोऽग्निमान् यज्ञपात्रायुधविभूषितः ।  
 लोकानन्यानतिक्रम्य एवं ब्रह्मैव विन्दति ॥ १६  
 इत्येकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥



## द्वाविंशः खण्डः ।

अथानवेक्षमेत्यापः सर्व्व एव श्रवण्युशः ।  
स्नात्वा सचैलमाचम्य दक्षुरस्योदकं स्थले ॥ १  
गोत्रनामानुरादान्ते तर्पयामीत्यनन्तरम् ।  
दक्षिणायां कुशान् कृत्वा सतिलान् पृथक् पृथक् ॥ २  
एवं कृतोदकान् सम्यक् सर्व्वान् श्राद्धलसंस्थितान् ।  
आभृत्य पुनराचान्तान् वदेयुस्तेऽनुयायिनः ॥ ३  
मा शोकं कुरुतानित्ये सर्व्वस्मिन् प्राणधर्म्मणि ।  
धर्म्मं कुरुत यत्नेन यो वः सह गमिष्यति ॥ ४  
मानुष्ये कदलौस्तम्भे निःसारे सारमार्गणम् ।  
यः करोति स सम्मूढो जलवद्वदसन्निभे ॥ ५  
गन्धो वसुमतौ नाशमुदधिर्द्वैवतानि च ।  
फेनप्रस्थः कथं नाशं मर्त्तलोको न यास्यति ॥ ६  
पञ्चधा स स्मृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।  
कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिवेदना ॥ ७  
सर्व्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।  
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ ८  
क्षेष्माश्रु वान्धवैर्मृतं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।  
अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः प्रयत्नतः ॥ ९  
एवमुक्त्वा ब्रजेयुस्ते गृह्णात्तुपुरःसराः ।  
स्नानाग्निस्पर्शनाप्याशैः शुष्येयुरितरे कृतैः ॥ १०

इति द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

## तयोविंशः खण्डः ।

एवमेवाहिताग्नेस्तु पात्रन्यासादिकं भवेत् ।  
 कृष्णाजिनादिकञ्चात्र विशेषः सूत्रचोदितः ॥ १  
 विदेशमरणेऽस्यौनि ह्याहृत्याभ्यज्य सर्पिषा ।  
 दाहयेदूर्णयाच्छाद्य पात्रन्यासादि पूर्व्ववत् ॥ २  
 अस्थ्यामलामे पर्णानि सकलान्युक्त्यावृता ।  
 भर्जयेदस्थिसङ्ग्रानि ततः प्रभृति सूतकम् ॥ ३  
 महापातकसंयुक्तो देवात् स्यादग्निमान् यदि ।  
 पुत्रादिः पालयेदग्निं युक्त आ-दोषसंक्षयात् ॥ ४  
 प्रायश्चित्तं न कुर्यादयः कुर्व्वन् वा म्रियते यदि ।  
 गृह्णं निर्व्वापयेच्छ्रौतमपस्वस्येत् सपरिच्छदम् ॥ ५  
 सादयेदुभयं वाष्पु ह्यद्ग्नोऽग्निरभवद् यतः ।  
 पात्राणि दद्याद्विप्राय दहेदपस्वेव वा क्षिपेत् ॥ ६  
 अनयैवावृता नारो दग्धव्या वा व्यवस्थिता ।  
 अग्निप्रदानमन्त्रोऽस्या न प्रयोज्य इति स्थितिः ॥ ७  
 अग्निनेव दहेद्भार्यां सतन्त्रा पतिता न चेत् ।  
 तदुत्तरेण पात्राणि दाहयेत् पृथगन्तिके ॥ ८  
 अपरेद्युस्तृतीये वा अस्थ्ना सञ्चयनं भवेत् ।  
 यस्तत्र विधिरादिष्ट ऋषिभिः सोऽधुनोच्यते ॥ ९  
 स्नान्तं पूर्व्ववत् कृत्वा गव्येन पयसा ततः ।  
 सिञ्चेदस्यौनि सर्वाणि प्राचीनावीत्यभाषयन् ॥ १०  
 शमोपलाशशाखाभ्यामुद्धृत्योद्धृत्य भस्मनः ।  
 आच्येनाभ्यज्य गव्येन सेचयेद्गन्धवारिणा ॥ ११



सूतपात्रसम्पुटं कृत्वा सूत्रेण परिवेष्ट्य च ।  
 श्वभ्रं खात्वा शुचौ भूमौ निखनेदक्षिणामुखः ॥ १२  
 पुरयित्वावटं पङ्क्तिपिण्डशैवालसंयुतम् ।  
 दृत्त्वोपरि समं शेषं कुर्यात् पूर्वार्द्धकर्मणा ॥ १३  
 एवमेवागृहीताग्नेः प्रेतस्य विधिरिष्यते ।  
 स्त्रीणामिवाग्निदानं स्यादथातोऽनुक्तमुच्यते ॥ १४  
 इति त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

### चतुर्विंशः खण्डः ।

सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते ।  
 होमः श्रौते तु कर्त्तव्यः शुष्काग्नेनापि वा फलैः ॥ १  
 अकृतं हावयेत् स्मार्त्तं तदभावे कृताकृतम् ।  
 कृतं वा हावयेदक्षमक्षरभविधानतः ॥ २  
 कृतमोदनशक्तादि तण्डुलादि कृताकृतम् ।  
 ब्रीह्यादि चाकृतं प्रोक्तमिति हव्यं त्रिधा बुधैः ॥ ३  
 सूतके च प्रवासेषु चाशक्तौ आहभोजने ।  
 एवमादिनिमित्तेषु हावयेदिति योजयेत् ॥ ४  
 न त्यजेत् सूतके कर्म ब्रह्मचारौ स्त्रकं क्वचित् ।  
 न दीक्षणात् परं यज्ञे न कृच्छ्रादि तपसरन् ॥ ५  
 पितर्यपि मृते नैषां दोषो भवति कर्हिचित् ।  
 अशौचं कर्मणोऽन्ते स्यात् अहं वा ब्रह्मचारिणः ॥ ६  
 आहमग्निमतः कार्यं दाहादेकादशेऽहनि ।  
 प्रत्यादिकान्तु कुर्वीत प्रमीताहनि सर्वदा ॥ ७

द्वादश प्रतिमास्थानि आद्यं धान्वासिके तथा ।  
 सपिण्डीकरणस्यैव एतद्द्वै आद्यषोडशम् ॥ ८  
 एकाहेन तु पन्नासा यदा स्युरपि वा विभिः ।  
 न्यूनाः संवत्सरेव स्यातां धान्वासिके तदा ॥ ९  
 यानि पञ्चदशाद्यानि सपुत्रस्येतराणि तु ।  
 एकस्मिन्नङ्गि देयानि सपुत्रस्यैव सर्व्वदा ॥ १०  
 न योषायाः पतिर्दद्यादपुत्रया अपि क्वचित् ।  
 न पुत्रस्य पिता दद्यान्नानुजस्य तथाग्रजः ॥ ११  
 एवादशेऽङ्गिनिर्व्वर्त्तं अर्वाग्दर्शादयथाविधि ।  
 प्रकुर्व्वीताग्निमान् पुत्रो मातापित्रोः सपिण्डताम् ॥ १२  
 सपिण्डकरणादूर्ध्वं न दद्यात् प्रतिमासिकम् ।  
 एकोद्दिष्टेन विधिना दद्यादित्याह गोतमः ॥ १३  
 कर्षूसमन्वितं मुक्ता यथाद्यं आद्यषोडशम् ।  
 प्रत्याब्धिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्यः षडिति स्थितिः ॥ १४  
 अर्घ्यं ऽक्षथोदके चैव पिण्डदानेऽवने जने ।  
 तन्मस्य तु निवृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एव च ॥ १५  
 ब्रह्मदण्डादियुक्तानां येषां नास्त्वग्निसत्क्रिया ।  
 आद्यादिसत्क्रियाभाजो न भवन्तीह ते क्वचित् ॥ १६  
 इति चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४



## पञ्चविंशः खण्डः ।

भन्वान्नायेऽग्न इत्येतत् पञ्चकं लाघवार्थिभिः ।  
 पठ्यते तत्प्रयोगे स्यान्मन्त्राणामेव विंशतिः ॥ १  
 अग्नेः स्थाने वायुचन्द्रसूर्याबहुवदूह्य च ।  
 समस्य पञ्चमौसूत्रे चतुश्चतुरिति श्रुतेः ॥ २  
 प्रथमे पञ्चके पापो लक्षौरिति पदं भवेत् ।  
 अपि पञ्चसु मन्त्रेषु इति यज्ञविदो विदुः ॥ ३  
 द्वितीये तु पतिघ्नोऽस्यादपुत्रेति तृतीयके ।  
 चतुर्थे त्वपसव्येति इदमर्द्धतिविंशकम् ॥ ४  
 धृतिहोमे न प्रयुक्त्याज्ञानामसु तथाष्टसु ।  
 चतुर्थमग्न्या इत्यतन्नोनामसु हि ह्रयते ॥ ५  
 क्षताग्रपक्षवो गूढः शुङ्गेति परिकीर्त्यते ।  
 पतिव्रता व्रतवती ब्रह्मवन्धुस्तथाश्रुतः ॥ ६  
 अलाट् नौलमित्पुङ्गवः अन्यः स्तवक उच्यते ।  
 कर्पुष्णिकाभितः केशा मूर्द्ध्नि पश्चात् कपुच्छलम् ॥ ७  
 श्लाविच्छलाका शलली तथा वीरतरः शरः ।  
 तिलतण्डुलसम्यक् कः क्षपरः सोऽभिधीयते ॥ ८  
 नामधेये मुनिवसुपिशाचाबहुवत् सदा ।  
 यक्षाश्च पितरो देवा यष्टव्यास्तिथिदेवताः ॥ ९  
 आग्नेयाद्येऽथ सर्पाद्ये विशाखाद्ये तथैव च ।  
 आषाढाद्ये धनिष्ठाद्ये अश्विन्याद्ये तथैव च ॥ १०  
 हन्धान्येतानि बहुवदक्षाणा जुहुयात् सदा ।  
 हन्ध इयं द्विवच्छेषमवशिष्टान्यथैकवत् ॥ ११

देवता अपि ह्यन्ते बहुवत् सर्पवस्त्रपः ।  
 देवाश्च पितरश्चैव द्विषद्ब्रह्माश्विनौ सदा ॥ १२  
 ब्रह्मचारी समादिष्टो गुरुणा व्रतकर्मणि ।  
 वाढमोमिति वा ब्रूयात् तथा चैवानुपालयेत् ॥ १३  
 सशिश्वं वपनं कार्यमास्त्रानाद्ब्रह्मचारिणा ।  
 आशरौरविमोक्षाय ब्रह्मचर्यं न चेद्भवेत् ॥ १४  
 न गात्रात्सादनं कुर्यादनापदि कदाचन ।  
 जलक्रोडामलङ्कारान् व्रती दण्ड इवाप्नुवेत् ॥ १५  
 देवतानां विपर्यासे जुहोतिषु कथं भवेत् ।  
 सर्वं प्रायश्चित्तं हुत्वा क्रमेण जुहुयात् पुनः ॥ १६  
 संस्कारो अतिपत्येरन् स्वकालञ्चेत् कथञ्चन ।  
 हुत्वैतदेव कर्त्तव्या ये तूपनयनादधः ॥ १७  
 अनिष्टा नवयज्ञेन नवान्नं योऽर्च्यकामतः ।  
 वैश्वानरश्चरुस्तस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ १८  
 इति पञ्चविंशः खण्डः ॥ २५ ॥

### षड्विंशः खण्डः ।

शरुः समसनीयो यस्तथा गीयन्नकर्मणि ।  
 वृषभोत्सर्जने चैव अश्वथज्ञे तथैव च ॥ १  
 श्रावण्यां वा प्रदोषे यो कृष्यारम्भे तथैव च ।  
 कथमेतेषु निर्व्वापाः कथञ्चैव जुहोतयः ॥ २  
 देवतासङ्ख्याया ग्राह्या निर्व्वापास्तु पृथक् पृथक् ।  
 तूष्णीं द्विरेव गृह्णीयाद्भिमखापि पृथक् पृथक् ॥ ३



यावता होमनिर्वृत्तिर्भवद्वा यत्र कीर्तिता ।  
 शेषश्चैव भवेत् किञ्चित् तावन्तं निर्व्वपेच्चरुम् ॥ ४  
 चरौ समशनौये तु पितृयज्ञे चरौ तथा ।  
 होतव्यं मेघणेनान्य उपस्तीर्णाभिधारितम् ॥ ५  
 कालः कात्यायनेनोक्तो विधिसैव समासतः ।  
 वृषोत्सर्गं यतो नोऽत्र गोभिलेन तु भाषितः ॥ ६  
 पारिभाषिक एव स्यात् कालो शोकाजियज्ञयोः ।  
 अन्यस्मादुपदेशात् प्रस्तरारोहणस्य च ॥ ७  
 अथवा मार्गपात्येऽह्नि कालो गोयज्ञकर्मणः ।  
 नौराजनेऽह्नि वाश्वानामितितन्त्रान्तरे विधिः ॥ ८  
 शरद्वसन्तयोः केचिच्चवयज्ञं प्रचक्षते ।  
 धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः ॥ ९  
 आश्वयुज्यां तथा कृष्यां वास्तुकर्मणि याज्ञिकाः ।  
 यज्ञार्थतत्त्ववेत्तारो होममेवं प्रचक्षते ॥ १०  
 हे पञ्च हे क्रमेणैता हविराहुतयः स्मृताः ।  
 शेषा आज्येन होतव्या इति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ ११  
 पयो यदाज्यसंयुक्तं तत् पृषातकमुच्यते ।  
 दध्येके तदुपासाद्य कर्त्तव्यः पायसश्चरुः ॥ १२  
 ग्रीहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सूर्यपास्तिलाः ।  
 यवाश्चौषधयः सप्त विपदं घ्नन्ति धारिताः ॥ १३  
 संस्काराः पुरुषस्यैते स्मर्यन्ते गोतमादिभिः ।  
 अतोऽष्टकादयः कार्याः सर्व्वे कालाक्रमोदिताः ॥ १४  
 सक्तदप्यष्टकादीनि कुर्यात् कर्माणि यो हिजः ।  
 स पङ्क्तिपावनो भूत्वा लोकान् प्रैति दृष्टश्रुतः ॥ १५

एकाहमपि कर्मस्थो योऽग्निशुश्रूषकः शुचिः ।  
 नयन्त्यत्र तदेवास्य शताहं दिवि जायते ॥ १६  
 यस्त्वाधायान्निमाशास्य देवादीन्नेभिरिष्टवान् ।  
 निराकृत्तमिरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिः ॥ १७  
 इति षड्विंशः खण्डः ।

### सप्तविंशः खण्डः ।

यच्छाहं कर्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा भवेत् ॥  
 अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्यं तदुच्यते ॥ १  
 एकसाध्यध्वर्वाहःषु न स्यात् परिसम्भूतम् ।  
 नोदगासादनश्चैव क्षिप्रहोमा हि ते मताः ॥ २  
 अभावे त्रीह्रियवयोर्हन्ता वा पयसापि वा ।  
 तदभावे यवाग्वा वा जुहुयादुदकेन वा ॥ ३  
 रौद्रन्तु राक्षसं पित्रमासुरश्चाभिचारिकम् ।  
 उक्ता मन्त्रं सृशेदाप आलभ्यात्मानमेव च ॥ ४  
 यजनौयेऽस्थि सोमसेद्वारूण्यां दिशि दृश्यते ।  
 तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दण्डं दद्याद्द्विजातये ॥ ५  
 लवणं मधु मांसञ्च क्षारांशो येन ह्रियते ।  
 उपवासेन भुञ्जीत नोरूरात्रौःन किञ्चन ॥ ६  
 स्वकाले सायमाहुत्य अप्राप्तो होतृहव्ययोः ।  
 प्राक्प्रातराहुतेः कालः प्रायश्चित्ते हुते सति ॥ ७  
 प्राक्सायमाहुतेः प्रातर्हमकालानतिक्रमः ।  
 प्राक्पौर्णमासाद्दर्शय प्राग्दर्शादितरस्य तु ॥ ८



वैश्वदेवे त्वतिक्रान्ते अहोरात्रमभोजनम् ।  
 प्रायश्चित्तमथोऽहुत्वा पुनः सन्तनुयाद्ब्रतम् ॥ ९  
 होमद्वयात्यये दर्शपौर्णमासात्यये तथा ।  
 पुनरेवाग्निमादध्यादिति भागं कृशासनम् ॥ १०  
 अनृचो मानवो ज्ञेय एणः कृष्णमृगः स्मृतः ।  
 रुरुगौरमृगः प्रोक्तस्मरः शल उच्यते ॥ ११  
 केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।  
 ललाटसन्नितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः ॥ १२  
 ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।  
 अनुङ्गेकरा नृणां सत्वचोऽनग्निदूषिताः ॥ १३  
 गोर्विशिष्टतया विप्रैर्वैदेष्ट्वपि निगद्यते ।  
 न ततोऽन्यद्वरं यस्मात्तस्मान्नोर्व्वर उच्यते ॥ १४  
 येषां व्रतानामन्तेषु दक्षिणा न विधीयते ।  
 वरस्तत्र भवेद्दानमपि वाच्छादयेद्गुरुम् ॥ १५  
 अस्थानोच्छ्रासत्रिच्छेदघोषणाध्यापनादिकम् ।  
 प्रमादिकं श्रुतौ यत् स्यादुयातयामत्वकारि तत् ॥ १६  
 प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद्भिजैः ।  
 क्रियते च्छन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् ॥ १७  
 अयातयामैश्वन्दोभिर्यत् कर्म क्रियते द्विजैः ।  
 क्रीडमानमपि सदा तत्तेषां सिद्धिकारकम् ॥ १८  
 गायत्रौश्च सगायत्रां बार्हस्पत्यमिति त्रिकम् ।  
 शिष्येभ्योऽनूच्य विधिवदुपाकुर्थात्ततः श्रुतिम् ॥ १९  
 छन्दसामेकविंशानां संहितायां यथाक्रमम् ।  
 तच्छन्दस्काभिरेवर्गभिराद्याभिर्होम इष्यते ॥ २०

पर्वभिश्चैव गानेषु ब्राह्मणेषुत्तरादिभिः ।  
 ऋषेण चर्चामन्त्रेषु इति षष्टिर्जुहोतयः ॥ २१  
 इति सप्तविंशः खण्डः ॥ २७

### अष्टाविंशः खण्डः ।

अचतास्तु यवाः प्रोक्ता भृष्टा धाना भवन्ति ते ।  
 भृष्टास्तु ब्रौहयो लाजा घटः स्वाण्डिक उच्यते ॥ १  
 नाधीयीत रहस्यानि सोत्तराणि विचक्षणः ।  
 न चोपनिषदस्यैव षण्मासान् दक्षिणायनान् ॥ २  
 उपाक्त्योदगयने ततोऽधीयीत धर्मवित् ।  
 उत्सर्गस्यैव एवेषां तैष्यां प्रौढपदेऽपि वा ॥ ३  
 अजातव्यञ्जना लोन्नी न तथा सह संविशेत् ।  
 अयुगूः काकवन्ध्याया जाता तां न विवाहयेत् ॥ ४  
 संसक्तपदविन्यासस्त्रिपदः प्रक्रमः स्मृतः ।  
 क्कार्त्तं कर्मणि सर्वत्र श्रौते त्वद्वय्युणोदितः ॥ ५  
 यस्यां दिशि वलिं दद्यात्तामेवाभिमुखो वलिम् ।  
 अवणाकर्मणि भवेन्नश्चकर्म न सर्वदा ॥ ६  
 वलिशेषस्य हवनमग्निप्रणयनं तथा ।  
 प्रत्यहं न भवेयातामुल्लुक्नु भवेत् सदा ॥ ७  
 घृषातकप्रेषणयोर्नवस्य हविषस्तथा ।  
 शिष्टस्य प्राशने मन्त्रस्तत्र सर्वेऽधिकारिणः ॥ ८  
 ब्राह्मणानामसान्निध्ये स्वयमेव घृषातकम् ।  
 अवेक्षेद्विषः शेषं नवयज्ञेऽपि भक्षयेत् ॥ ९



शकला वदरीशाखा कलवन्त्यभिधीयते ।  
 धनाविसिकताशङ्काः स्मृता जातुशिलान्तु तः ॥ १०  
 गष्टा विनष्टो मणिकः शिलानाशे तथैव च ।  
 तदेवाहृत्य संस्कार्यो नापेक्षेदाग्रहायणीम् ॥ ११  
 अग्रहायणीं लुप्तञ्चेत् कथञ्चित् सूतकादिना ।  
 अग्रहायणिकं कुर्याद्दलिवर्जमशेषतः ॥ १२  
 जङ्घं स्वस्तरशायी स्यान्मासमर्द्धमथापि वा ।  
 समरात्रं त्रिरात्रं वा एकां वा सद्य एव वा ॥ १३  
 नोद्धं मन्त्रप्रयोगः स्यान्नाग्न्यागारं नियम्यते ।  
 नाहतास्तरणञ्चैव न पार्श्वेऽपि दक्षिणम् ॥ १४  
 हृदयेऽग्रहायण्यामावृत्तावपि कर्मणः ।  
 कुम्भौ मन्त्रवदासिञ्चेत् प्रतिकुम्भमृचं पठेत् ॥ १५  
 अल्पानां यो विघातः स्यात् स बाधो बहुभिः स्मृतः ।  
 प्रमाणसंमित इत्यादिवासिष्ठं बाधितं यथा ॥ १६  
 विरोधो यत्र वाक्यानां प्रमाणं तत्र भूयसाम् ।  
 तुल्यप्रमाणकत्वे तु न्याये एवं प्रकीर्तितः ॥ १७  
 त्रैयम्बकं करतलमपूपा मण्डकाः स्मृताः ।  
 पालाशा गोलकाश्चैव लोहचूर्णञ्च चौवरम् ॥ १८  
 सृष्टशब्दनामिकाग्रेण कचिदालोकयन्नपि ।  
 अनुमन्त्रणीयं सर्व्वं च सदैवमनुमन्त्रयेत् ॥ १९

इत्यष्टाविंशः खण्डः ॥ २८ ॥

## एकोनविंशः खण्डः ।

क्षालनं देर्भकृच्चैन सर्व्वं त स्त्रोतसां पशोः ।  
 तूष्णोमिच्छाक्रमेण स्यादसार्थं पार्श्वदाहृणो ॥ १  
 सप्त तावन्भूदेन्यानि तथा स्तनचतुष्टयम् ।  
 नाभिः श्रोणिरपानञ्च गोक्षोतांसि चतुर्दश ॥ २  
 क्षुरो मांसावदानार्थः कृत्स्ना शिष्टक्षदावृता ।  
 वसामादाय जुहुयात् तत्र मन्त्रं समापयेत् ॥ ३  
 हृज्जिह्वा क्रोडमस्थोनि यकृहृक्कौ गुदं स्तनाः ।  
 श्रोणिस्कन्धसटापार्श्वं पञ्चङ्गानि प्रचक्षते ॥ ४  
 एकादशानामङ्गानामवदानानि सङ्गृह्या ।  
 पार्श्वस्य वृक्षसंश्लेषं द्वित्वादाहृष्टतुर्दश ॥ ५  
 चरिताथो श्रुतिः कार्य्या यस्मादप्यनुकल्पशः ।  
 अतोऽष्टर्चेन होमः स्याच्छागपक्षे चरावपि ॥ ६  
 अवदानानि यावन्ति क्रियेरन् प्राप्तये पशोः ।  
 तावतः पायसान् पिण्डान् पञ्चभावेऽपि कारयेत् ॥ ७  
 उहनव्यञ्जनार्थन्तु पञ्चभावेऽपि पायसम् ।  
 सद्रवं श्रपयेत् तद्वदन्वाष्टक्येऽपि कर्मणि ॥ ८  
 प्राधान्यं पिण्डदानस्य केचिदाहुर्मनोषिणः ।  
 गयादौ पिण्डमात्रस्य दौयमानत्वदर्शनात् ॥ ९  
 भोजनस्य प्रधानत्वं वदन्यन्ये महर्षयः ।  
 ब्राह्मणस्य परीक्षायां महायज्ञप्रदर्शनात् ॥ १०  
 आमश्राद्धविधानस्य विना पिण्डैः क्रियाविधिः ।  
 तदालभ्याप्यनध्यायविधानश्रवणादपि ॥ ११



विहन्मत्तमुपादाय ममाप्येतद्बृदि स्थितम् ।  
 प्रधानमुभयोर्यस्मात् तस्मादेषः समुच्चयः ॥ १२  
 प्राचीनावीतिना कार्यं पित्रेषु प्रोक्षणं पशोः ।  
 दक्षिणोद्वासनान्तश्च चरोर्निर्व्वपणाटिकम् ॥ १३  
 मन्त्रयश्चावदानानां प्रधानार्थो न हीतरः ।  
 प्रधानं हवनञ्चैव शेषं प्रकृतिवद्भवेत् ॥ १४  
 क्षीपमुन्नतमाख्यातं शादा चैवेष्टका स्मृता ।  
 कौलिनं सजलं प्रोक्तं दूरखातोदको मरुः ॥ १५  
 द्वारगवाक्षस्तम्भैः कर्दमभित्यन्तकोणवैधैश्च ।  
 नेष्टं वास्तुद्वारं विद्धमनाक्रान्तमार्य्यैश्च ॥ १६  
 वशङ्गमाविति ब्रौहोव्यङ्ग्येति यवांस्तथा ।  
 अमावित्यत्र नामोक्ताजुहुयात् क्षिप्रहोमवत् ॥ १७  
 साक्षतं सुमनोमुक्तमुदकं दधिसंयुतम् ।  
 अर्घ्यं दधिमधुभ्याञ्च मधुपर्को विधीयते ॥ १८  
 कांस्येनैवार्हणोयस्य निनयेदर्घ्यं मञ्जरी ।  
 कांस्यापिधानं कांस्यस्थं मधुपर्कं समर्पये ॥ १९  
 इत्येकोनत्रिंशः खण्डः ॥ २८  
 इति कात्यायनविरचिते कर्माप्रदीपे तृतीयः प्रपाठकः ॥





## बृहस्पतिसंहिता ।

इष्टा क्रतुशतं राजा समासवरदक्षिणम् ।  
मघवान् वाग्विदांऽश्रेष्ठं पर्य्यष्टुच्छद् बृहस्पतिम् ॥ १  
भगवन् केन दानेन सर्व्वतः सुखमेधते ।  
यद्दत्तं यन्महाघञ्च तन्मे ब्रूहि महातपः ॥ २  
एवमिन्द्रेण पृष्टोऽसौ देवदेवपुरोहितः ।  
वाचस्पतिर्महाप्राज्ञो बृहस्पतिरूवाच ह ॥ ३  
सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानञ्च वासव ।  
एतत् प्रयच्छमानस्तु सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४  
सुवर्णं रजतं वस्त्रं मणिरत्नञ्च वासव ।  
सर्व्वमेव भवेद्दत्तं वसुधां यः प्रयच्छति ॥ ५  
फालाकृष्टां महीं दत्त्वा सवीजां शस्यशालिनीम् ।  
यावत् सूर्य्यकरा लोकास्तावत् स्वर्गे महौयते ॥ ६  
यत्किञ्चित् कुरुते पापं पुरुषो वृत्तिकर्षितः ।  
अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन शुध्यति ॥ ७  
दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डानि वर्त्तनम् ।  
दश तान्येव विस्तारा गाचर्मैतन्महाफलम् ॥ ८  
सवृषं गोसहस्रञ्च यत्न तिष्ठत्यतन्द्रितम् ।  
वालवत्सप्रसूतानां तद्गोचर्म इति स्मृतम् ॥ ९  
विप्राय दद्याच्च गुणान्विताय तपोनियुक्ताय जितेन्द्रियाय ।  
यावन्मही तिष्ठति सागरान्ता तावत् फलं तस्य भवेदनन्तम् ॥

यथा बीजानि रोहन्ति प्रकीर्णानि महीतले ।  
 एवं पुण्याः प्ररोहन्ति भूमिदानसमार्जिताः ॥ ११  
 यथाष्णु पतितः सद्यस्तैलविन्दुः प्रसर्पति ।  
 एवं भूमिक्ततं दानं शस्ये शस्ये प्ररोहति ॥ १२  
 अन्नदाः सुखिनो नित्यं वसुदस्यैव रूपवान् ।  
 स नरः सर्वदा भूपो यो ददाति वसुधराम् ॥ १३  
 यथा गौभरते वक्षं क्षीरमुक्षृज्य क्षीरिणी ।  
 एवं दत्ता सहस्राक्ष भूमिभरति भूमिदम् ॥ १४  
 शङ्खं भद्रासनं कृत्वा चरन्त्यावरवारणाः ।  
 भूमिदानस्य पुण्यानि फलं स्वर्गः पुरन्दर ॥ १५  
 आदित्यो वरुणो विष्णुर्ब्रह्मा सोमो हुताशनः ।  
 शूलपाणिश्च भगवानभिनन्दति भूमिदम् ॥ १६  
 आस्फोटयन्ति पितरः प्रहर्षन्ति पितामहाः ।  
 भूमिदाता कुले जातः स नस्त्राता भविष्यति ॥ १७  
 त्रीण्याहुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती ।  
 तारयन्ति हि दातारं सर्वात् पापादसंशयम् ॥ १८  
 प्रावृता वसुदा यान्ति नग्ना यान्ति त्ववसुदाः ।  
 दत्ता यान्त्यन्नदातारः क्षुधिता यान्त्यन्नदाः ॥ १९  
 काङ्क्षन्ति पितरः सर्वे नरकाद्भयभीरवः ।  
 गयां यो यास्यति पुत्रः स नस्त्राता भविष्यति ॥ २०  
 एष्टव्या वहवः पुत्राः यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।  
 यजेत वाश्वमेधेन नौलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ २१  
 लोहितो यस्तु वर्णेन पुच्छाग्रे यस्तु पाण्डुरः ।  
 श्वेतः स्रुरविषाणाभ्यां स नौलो वृष उच्यते ॥ २२



नीलः पाण्डुरलाङ्गूलस्तृणमुद्धरते तु यः ।  
 षष्टिर्वर्षसहस्राणि पितरस्तेन तर्पिताः ॥ २३  
 यच्च शृङ्गगतं पङ्कं कुलात्तिष्ठति चोद्धृतम् ।  
 पितरस्तस्य गच्छन्ति सोमलोकं शुभाद्युतिम् ॥ २४  
 पृथ्वी यदोर्द्ध्वलीपस्य नृगस्य नहुषस्य च ।  
 अन्येषाञ्च नरेन्द्राणां पुनरन्या भविष्यति ॥ २५  
 बहुभिर्वसुधा दत्ता राजभिः सगरादिभिः ।  
 यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फलम् ॥ २६  
 यस्तु ब्रह्मघ्नः स्त्रीघ्नो वा यस्तु वै पित्रघातकः ।  
 गवां शतसहस्राणां हन्ता भवति दुष्कृती ॥ २७  
 स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेच्च वसुन्धराम् ।  
 स्वविष्टायां क्रिमिर्भूत्वा पितृभिः सह पच्यते ॥ २८  
 आक्षेप्ता वानुमन्ता च तमेव नरकं व्रजेत् ॥ २९  
 भूमिदो भूमिहर्ता च नापरं पुण्यपापयोः ।  
 ऊर्ध्वाधो वावतिष्ठेत यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ३०  
 अग्नेरपत्यं प्रथमं हिरण्यं भूर्वैष्णवी सूर्यसूताश्च गावः ।  
 लोकास्त्रयस्तेन भवन्ति दत्ता यः काञ्चनं  
 गाञ्च महीञ्च दद्यात् ॥ ३१  
 षडंशैतिसहस्राणां योजनानां वसुन्धराम् ।  
 स्वतो दत्ता तु सर्वत्र सर्वकामप्रदायिनी ॥ ३२  
 भूमिं यः प्रतिगृह्णाति भूमिं यस्तु प्रयच्छति ।  
 उभौ तौ पुण्यकर्माणौ नियतं स्वर्गगामिनी ॥ ३३  
 सर्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलम् ।  
 ह्नाटकक्षितिगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम् ॥ ३४

यो न हिंस्यादहं ह्यात्मा भूतग्रामं चतुर्बिधम् ।  
 तस्य देहाद्वियुक्तस्य भयं नास्ति कदाचन ॥ ३५  
 अन्यायेन हृता भूमिर्येनैरैरपहारिता ।  
 हरतो हारयन्तस्य हन्युस्ते सप्तमं कुलम् ॥ ३६  
 हरते हरयेद्यस्तु मन्दबुद्धिस्तमोवृतः ।  
 स,वधो वारुणैः षाशैस्त्रिर्यग्योनिषु जायते ॥ ३७  
 अश्रुभिः पतितैस्तेषां दानानामपकौर्त्तनम् ।  
 ब्राह्मणस्य हृते क्षेत्रे हृतं त्रिपुरुषं कुलम् ॥ ३८  
 वापोकूपसहस्रेण अश्वमेधशतेन च ।  
 गवां काटिप्रदानेन भूमिहर्ता न शुध्यति ॥ ३९  
 गामेकां स्वर्णमेकं वा भूमेरप्यर्द्धमङ्गुलम् ।  
 रुन्धनरकमायाति यावदाभूतसंभवम् ॥ ४०  
 अर्द्धाङ्गुलस्य-सीमाया हरणेन प्रणश्यति ।  
 गोवीथीं ग्रामरथ्याञ्च श्मशानं गोकुलं तथा ॥ ४१  
 सम्पीड्य नरकं याति यावदाभूतसंभवम् ।  
 ऊषरे निर्जले स्थाने प्रास्तं शस्यं विसर्जयेत् ॥ ४२  
 जलाधारश्च कर्त्तव्यो व्यासस्य वचनं यथा ।  
 पञ्च कन्यानृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ॥ ४३  
 शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ।  
 हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदेत् ॥ ४४  
 सर्वं भूम्यनृते हन्ति मास्र भूम्यनृतं वदीः ।  
 ब्रह्मस्त्रे माः रतिं कुर्याः प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥ ४५  
 अनीषधमभेषजः विषमं तद्वलाहलम् ।  
 न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्त्रं विषमुच्यते ॥ ४६



विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्वः पुत्रपौत्रकम् ।  
 लौहखण्डाश्मचूर्णञ्च विषञ्च जरयेन्नरः ॥ ४७  
 ब्रह्मस्वं त्रिषु लेकेषु कः पुमान् जरायथति ।  
 मन्युप्रहरणा विप्रा राजानः शस्त्रपाणयः ॥ ४८  
 शस्त्रमेकाकिनं हन्ति विप्रमन्युः कुलक्षयम् ।  
 मन्युप्रहरणा विप्राश्चक्रप्रहरणो हरिः ॥ ४९  
 चक्रात् तौव्रतरो मन्युस्तस्माद्विप्रं न कोपयेत् ।  
 अग्निदग्धाः प्ररोहन्ति सूर्यदग्धास्तथैव च ॥ ५०  
 मन्युदग्धस्य विप्राणामङ्कुरो न प्ररोहति ।  
 अग्निर्दहति तेजसा सूर्यो दहति रश्मिभिः ॥ ५१  
 राजा दहति दण्डेन विप्रो दहति मन्युना ।  
 ब्रह्मस्वेन तु यत् सौम्यं देवस्वेन तु या रतिः ॥ ५२  
 तद्धनं कुलनाशाय भवत्यात्मविनाशकम् ।  
 ब्रह्मस्वं ब्रह्महत्या च दरिद्रस्य च यद्धनम् ॥ ५३  
 गुरुमित्रहिरण्ये च स्वर्गस्यमपि पीडयेत् ।  
 ब्रह्मस्वेन तु यच्छिद्रं तच्छिद्रं न प्ररोहति ॥ ५४  
 प्रच्छादयति तच्छिद्रमन्यत्र तु विसर्पति ।  
 ब्रह्मस्वेन तु पुष्टानि साधनानि बलानि च ॥ ५५  
 संग्रामे तानि लीयन्ते सिकतासु यथोदकम् ।  
 श्रीत्रियाय कुलोनाय दरिद्राय च वासव ॥ ५६  
 सन्तुष्टाय विनीताय सर्वभूतहिताय च ।  
 वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणाञ्च संयमः ॥ ५७  
 ईदृशाय सुरश्रेष्ठ यदत्तं हि तदक्षयम् ।  
 ग्रामपात्रे यथा न्यस्तं क्षीरं दधि घृतं मधु ॥ ५८

विनश्येत् पात्रदीर्घं ल्यात् तच्च पात्रं विनश्यति ।  
 एवं गाञ्च हिरण्यञ्च वस्त्रमन्नं महीं तिलान् ॥ ५८  
 अघिद्वान् प्रतिगृह्णाति भस्मीभवति काष्ठवत् ।  
 यस्य चैव गृहे मूर्ध्नि दूरे चापि बहुश्रुतः ॥ ६०  
 बहुश्रुताय दातव्यं नास्ति मूर्ध्ने व्यातिक्रमः ।  
 कुलं तारयते धीरः सप्त सप्त च वासव ॥ ६१  
 यस्तटाकं नवं कुर्यात् पुराणं वापि खानयेत् ।  
 स सर्वं कुलमुद्धृत्य स्वर्गे लोके महोयते ॥ ६२  
 वाग्मीकूपतडागानि उद्यानोपवनानि च ।  
 पुनःसंस्कारकर्त्ता च लभते मौलिकं फलम् ॥ ६३  
 निदाघकाले पानौद्यं यस्य तिष्ठति वासव ।  
 स दुर्गं विषमं कृत्स्नं न कदाचिदवाप्नुयात् ॥ ६४  
 एकाहन्तु स्थितं तायं पृथिव्यां राजसत्तम ।  
 कुलानि तारयेत् तस्य सप्त सप्त पराण्यपि ॥ ६५  
 दीपालोकप्रदानेन वपुष्मान् स भवेन्नरः ।  
 प्रोक्षणीयप्रदानेन स्मृतिं मेधाञ्च विन्दति ॥ ६६  
 कृत्वापि पापकर्माणि यो दद्यादन्नमर्थिने ।  
 ब्राह्मणाय विशेषेण न स पापेन लिप्यते ॥ ६७  
 भूमिर्गावस्तथा दाराः प्रसह्य ह्रियते यदा ।  
 न चावेदयते यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ ६८  
 निवेदितस्तु राजा वै ब्राह्मणैर्मन्युपीडितैः ।  
 तं न तारयते यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ ६९  
 उषस्थिते विवाहे च यज्ञे दाने च वासव ।  
 मोहाच्चलति विघ्नं यः स मृतो जायते कृमिः ॥ ७०



धनं फलति दानेन जीवितं जीवरक्षणात् ।  
 रूपमैश्वर्यमारोग्यमहिंसाफलमश्नुते ॥ ७१  
 फलमूलाश्रयात् पूज्यं स्वर्गं स्वस्तेन लभ्यते ।  
 प्रायोपवेशनाद्वाज्यं सर्वत्र सुखमश्नुते ॥ ७२  
 गवाक्षशक्रदौचायाः स्वर्गगामौ दृणाशनः ।  
 स्त्रियस्त्रिषक्णस्त्रायौ वायुं पीत्वा क्रतुं लभेत् ॥ ७३  
 नित्यस्त्रायौ भजेदकं सम्ये द्वे च जपन् द्विजः ।  
 न तत् माधयते राज्यं नाकपृष्ठमनाश्रके ॥ ७४  
 अग्निप्रवेशे नियतं ब्रह्मलोके महीयते ।  
 रत्नानां प्रतिसंहारे पशून् पुत्रांश्च विन्दति ॥ ७५  
 नाके चिरं स वसते उपवासौ च ये भवेत् ।  
 सततश्चैकशायौ यः स लभेदौप्सितां गतिम् ॥ ७६  
 वीरासनं वीरशय्यां वीरस्थानमुपाश्रितः ।  
 अक्षयास्तस्य स्त्राकाः स्युः सर्वकामगमास्तथा ॥ ७७  
 उपवासश्च दौचाश्च अभिषेकश्च वासव ।  
 कृत्वा द्वादश वर्षाणि वीरस्थानाद्वि शिष्यते ॥ ७८  
 अधोत्स सर्ववेदान् वै सद्यो दुःखत्प्रमुच्यते ।  
 पावनं चरते धर्मं स्वर्गे लोके महीयते ॥ ७९  
 बृहस्पतिमतं पुण्यं ये पठन्ति द्विजातयः ।  
 चत्वारि तेषां वक्षन्ते आयुर्विद्या यशो बलम् ॥ ८०  
 इति बृहस्पतिमंहिता ।





## दक्षसंहिता ।

प्रथमोऽध्यायः ।

सर्वधर्म्मार्थतत्त्वज्ञः सर्ववेदविदां वरः ।  
पारगः सर्वविद्यानां दक्षो नाम प्रजापतिः ॥ १  
उत्पत्तिः प्रलयश्चैव स्थितिः संहार एव च ।  
आत्मा चात्मनि तिष्ठेत आत्मा ब्रह्मण्यवस्थितः ॥ २  
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।  
एतेषान्तु हितार्थाय दक्षः शास्त्रमकल्पयत् ॥ ३  
ज्ञातमात्रः शिशुस्तावदयावदष्टौ समावयः ।  
स हि गर्भसमो ज्ञेयो व्यक्तिमात्रप्रदर्शितः ॥ ४  
भक्ष्याभक्ष्ये तथाऽप्ये वाच्यावाच्ये तथानृते ।  
तस्मिन् काले न दोषोऽस्ति स यावन्नोपनीयते ॥ ५  
उपनीतस्य दोषोऽस्ति क्रियमाणैर्विगर्हितैः ।  
अप्राप्तव्यवहारोऽसौ यावत् षोडशवार्षिकः ॥ ६  
स्वीकरोति यदा वेदं चरेद्देवव्रतानि च ।  
ब्रह्मचारी भवेत् तावदूर्ध्वं स्नातो भवेद्गृही ॥ ७  
द्विविधो ब्रह्मचारी तु स्मृतः शास्त्रे मनीषिभिः ।  
उपकुर्वाणकस्त्वाद्यो द्वितीयो नैष्ठिकः स्मृतः ॥ ८  
यो गृहाश्रममास्थाय ब्रह्मचारी भवेत् पुनः ।  
न यतिर्न वनस्थश्च सर्वाश्रमविवर्जितः ॥ ९  
अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विजः ।  
आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते हि सः ॥ १०

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये चरतेस्तु यः ।  
 नासौ तत्फलमप्नोति कुर्वाणोऽप्याश्रमाश्रितः ।  
 दद्याणामानुलोभ्यं हि प्रातिलोभ्यं न विद्यते ॥ ११  
 प्रातिलाभ्येन यो याति न तस्मात् पापकृत्तमः ।  
 मेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारौ तु लक्ष्यते ॥ १२  
 गृहस्थो देवयज्ञाद्यैर्नखलास्त्रा वनाश्रितः ।  
 ब्रह्मदण्डेन यतिश्चैव लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥ १३  
 यस्यतल्लक्षणं नास्ति प्रायश्चित्तो न चाश्रमौ ।  
 उक्तकर्मक्रमेणोक्ता न कालो मुनिभिः स्मृतः ॥ १४  
 द्विजानान्तु द्वितार्थाय दक्षस्तु स्वयमब्रवीत् ॥ १५  
 इति दाक्षे धर्मशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

### द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रातुरुत्थय कर्त्तव्यं यद्विजेन दिने दिने ।  
 तत् सर्वं सम्प्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम् ॥ १  
 उदयास्तमयं यावन्न विपः क्षणिको भवेत् ।  
 नित्यनैमित्तिकैर्मुक्तः काम्यैश्चान्यैरगर्हितः ॥ २  
 यः स्वकर्म परित्यज्य यदन्यत् कुरुते द्विजः ।  
 अज्ञानादयदि वा माहात् स तेन पतितो भवेत् ॥ ३  
 दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्यांप्रदिश्यते ।  
 द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ॥ ४  
 षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक् ।  
 विभागेष्वेष्टुयत् कर्म तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ ५



उषःकाले तु सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।  
 मतः स्नानं प्रकुर्वीति दन्तधावनपूर्वकम् ॥ ६  
 अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ।  
 स्रवत्येष दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥ ७  
 क्षिद्यन्ति हि प्रसुप्तस्य इन्द्रियाणि सर्वान्त च ।  
 अङ्गानि समतां यान्ति उत्तमाभ्यधमैः सह ॥ ८  
 नानास्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ।  
 अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चन ॥ ९  
 प्रातरुत्थाय यो विप्रः प्रातःस्नायी भवेत् सदा ।  
 समस्तजन्मजं पापं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ १०  
 उषस्युषसि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ ।  
 प्रजापत्येन तत्तत्त्वं महापातकनाशनम् ॥ ११  
 प्रातःस्थानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् ।  
 सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥ १२  
 स्नानादनन्तरं तावदुपस्यर्शनमुच्यते ।  
 अनेन तु विधानेन आचान्तः शुचितामियात् ॥ १३  
 प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिः पिवेदम्बु वीक्षितम् ।  
 संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रसृज्यात्ततो मुखम् ॥ १४  
 संहत्य तिसृभिः पूर्वमास्यमेवमुपसृशेत् ।  
 ततः पादौ समभ्यक्ष्य अङ्गानि समुसृशेत् ॥ १५  
 अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राण पश्चादनन्तरम् ।  
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रं पुनःपुनः ॥ १६  
 कनिष्ठाङ्गुष्ठया नाभिं हृदयञ्च तलेन वै ।  
 सर्व्वभिस्तु शिरः पश्चाद्वाह्य चाग्नेण संसृशेत् ॥ १७

सन्ध्यायाञ्च प्रभाते च मध्याह्ने च ततः पुनः ।  
 सन्ध्यां नोपासते यस्तु ब्राह्मणो हि विशेषतः ।  
 स जीवन्नेव शुद्धः स्थान्मृतः श्वा चैव जायते ॥ १८  
 सन्ध्याहोमोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।  
 यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलमश्नुते ॥ १९  
 सन्ध्याकर्मभावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ।  
 स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते ॥ २०  
 ऋत्विक्पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनयोऽथ विट्पतिः ।  
 एभिरेव हुतं यत् तदुद्धृतं स्वयमेव हि ॥ २१  
 देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् ।  
 देवकार्याणि पूर्वाह्ने मनुष्याणाञ्च मध्यमे ॥ २२  
 पितृणामपराह्णे च कार्याण्येतानि यत्नतः ॥ २३  
 पौर्वाह्निकन्तु यत् कर्म यदि तत् सायमाचरेत् ।  
 न तस्य फलमाप्नोति वन्ध्यास्त्रीमैथुनं यथा ॥ २४  
 दिवसस्याद्यभागे तु सर्वमेतद्विधीयते ।  
 हितौये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ॥ २५  
 वेदाभ्यासो हि विप्राणां परमं तप उच्यते ।  
 ब्रह्मयज्ञः स विज्ञेयः षडङ्गसहितस्तु सः ॥ २६  
 वेदस्मौकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।  
 ततो दानञ्च शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥ २७  
 समित् पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ।  
 तृतीये चैव भागे तु प्योष्यवर्गार्थसाधनम् ॥ २८  
 पिता माता गुरुर्भार्या प्रजा दीनाः समाश्रिताः ।  
 अन्ध्यागतोऽतिथिसान्यः प्योष्यवर्ग उदाहृतः ॥ २९



ज्ञातिर्वन्धुजनः क्षीणस्तथानाथः समाश्रितः ।  
 अन्येऽप्यधनयुक्ताश्च पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥ ३०  
 अरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।  
 अरकं पोडने चास्य तस्मादयत्नेन तं भरेत् ॥ ३१  
 सार्वभौतिकमस्त्रायं कर्त्तवन्तु विशेषतः ।  
 ज्ञानविद्भ्यः प्रदातव्यमन्यथा नरकं व्रजेत् ॥ ३२  
 स जीवति स एवैको बहुभिर्बोपजीव्यते ।  
 जीवन्तो मृतकाश्चान्ये य आत्मभरयो नराः ॥ ३३  
 बह्वर्थे जीव्यते कश्चित् कुटुम्भार्थं तथा पराः ।  
 आत्मार्थेऽन्यो न शक्नोति स्त्रोदरेणापि दुःखितः ॥ ३४  
 दीनानाथविशिष्टेभ्यो दातव्यं भूतिमिच्छता ।  
 अदत्तदाना जायन्ते परभाग्योपजीविनः ॥ ३५  
 यद्ददाति विशिष्टेभ्यो यज्जहोति दिने दिने ।  
 तत्तु वित्तमहं मन्ये श्रेष्ठं कस्यापि रक्षति ।  
 चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं सदमाहरेत् ॥ ३६  
 तिलपुष्पकुशादीनि स्नानश्चाक्षत्रिमे जले ।  
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ॥ ३७  
 तेषां मध्ये तु यन्नित्यं तत् पुनर्भियते त्रिधा ।  
 मलापहरणं पश्चात्तन्म वत्तु जले स्मृतम् ॥ ३८  
 सम्यास्नानमुभाभ्याश्च स्नानमेदाः प्रकौर्त्तिताः ।  
 मार्जनं जलमध्ये तु प्राणायामो यतस्ततः ॥ ३९  
 उपस्थानं ततः पश्चात् सावित्रीया जप उच्यते ।  
 सविता देवता यस्या मुखमग्निस्त्रिधा स्थितः ॥ ४०

विश्वामित्र ऋषिश्छन्दो गायत्री सा विशिष्यते ।

पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथाहृतः ॥ ४१

पितृदेवमनुष्याण्यं कौटानाञ्चोपदिश्यते ।

देवैश्चैव मनुष्यैश्च तिर्यग्भिश्चोपजीव्यते ॥ ४२

गृहस्थः प्रत्यहं यस्मात्तस्माज्येष्ठाश्रमौ गृहौ ।

तयाणामाश्रमाणान्तु गृहस्था योनिरुच्यते ॥ ४३

तेनैव सीदमानेन सीदन्तौहेतरे स्त्रयः ।

भूलप्राणो भवेत् स्कन्धः स्कन्धाच्छाखाः सपत्नवाः ॥ ४४

भूलेनैव विनष्टेन सर्वमेतद्दिनश्रुति ।

तस्मात् सर्वं प्रयत्नेन रक्षितव्यो गृहाश्रमौ ॥ ४५

राज्ञा चान्यैस्त्रिभिः पूज्या माननीयश्च सर्वदा ।

गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण गृहाश्रमौ ॥ ४६

न चैव पुत्रदारेण स्वकर्मपरिवर्जितः ।

अस्नात्वा चाप्यहुत्वा चाजप्त्वा दत्त्वा च मानवः ॥ ४७

देवादौनामृणौ भूत्वा नरकं प्रतिपद्यते ।

एक एव हि भुङ्क्तेऽन्नमपरोऽन्नेन भुज्यते ॥ ४८

न भुज्यते स एवैको यो भुङ्क्तेऽन्नं स साक्षिणः ।

विभागशैलो यो नित्यं क्षमायुक्तो दयापरः ॥ ४९

देवतातिथिभक्तश्च गृहस्थः स तु धार्मिकः ।

दया लज्जा क्षमा श्रद्धा प्रज्ञा योगः कृतज्ञता ॥ ५०

एते यस्य गुणाः सन्ति स गृहौ मुख्य उच्यते ।

संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥ ५१

भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।

इतिहासपुराणद्वैः षष्ठञ्च सप्तमं नयेत् ॥ ५२



अष्टमे लोकयात्रा तु बहिः सन्ध्या ततः पुनः ।  
 होमो भोजनकश्चैव यच्चान्यदृष्टहस्त्यकम् ॥ ५३  
 कृत्वा चैवं ततः पश्चात् स्वाध्यायं किञ्चिदाहरेत् ।  
 प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ॥ ५४  
 यामद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ।  
 नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ॥ ५५  
 तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते ।  
 अस्मिन्नेव प्रयुक्तानो ह्यस्मिन्नेव तु लीयते ॥ ५६  
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कर्त्तव्यं सुखमिच्छता ।  
 सर्वत्र मध्यमौ यामौ हुतशेषं हविश्च यत् ॥ ५७  
 भुञ्जानश्च शयानश्च ब्राह्मणो नावसोदति ॥ ५८  
 इति दाक्षे धर्मशास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

### तृतीयोऽध्यायः ।

सुधा नव गृहस्थस्य शब्दयामि नवैव तु ।  
 तथैव नव कर्माणि विकर्माणि तथा नव ॥ १  
 प्रच्छन्नानि नवान्यानि प्रकाश्यानि तथा नव ।  
 मफलानि नवान्यानि निष्फलानि नवैव तु ॥ २  
 अट्टेयानि नवान्यानि वस्तुजातानि सर्वदा ।  
 नवका नव निर्दिष्टा गृहस्थोन्नतिकारकाः ॥ ३  
 सुधावस्तूनि वक्ष्यामि विशिष्टे गृहमागते ।  
 मनश्चक्षुर्मुखं वाक्यं सौम्यं दद्याच्चतुष्टयम् ॥ ४

अभ्युत्थानमिहागच्छ पृच्छालापप्रियान्वितः ।  
 उपासनमनुब्रूया कार्याख्येतानि यत्नतः ॥ ५  
 ईषद्दानानि चान्यानि भूमिरापस्तृणानि च ।  
 पादशौचं तथाभ्यङ्गमाश्रयः शयनं तथा ॥ ६  
 किञ्चिच्चान्नं यथाशक्ति नास्यानश्नन् गृहे वसेत् ।  
 मृज्जलञ्चार्थिने देयमेतान्यपि सदा गृहे ॥ ७  
 सन्ध्या स्नानं जपो होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम् ।  
 वैश्वदेवं तथातिथ्यसुव्रतञ्चापि शक्तितः ॥ ८  
 पितृदेवमनुष्याणां दैनानानाथतपस्त्रिणाम् ।  
 मातापितृगुरुणाञ्च संधिभागो यथार्हतः ॥ ९  
 एतानि नव कर्माणि विकर्माणि तथा पुनः ।  
 अनृतं पारदार्यञ्च तथाभक्ष्यः भक्षणम् ॥ १०  
 अगम्यागमनापेयधानं स्तेयञ्च हिंसनम् ।  
 अश्रीतकर्माचरणं मित्रधर्मवर्हिष्कृतम् ॥ ११  
 नवैतानि विकर्माणि तानि सर्वाणि वर्जयेत् ।  
 आयुर्वित्तं गृहच्छिद्रं मन्त्रमैथुनभेषजम् ॥ १२  
 तपो दानावमानौ च नव गोप्यानि यत्नतः ।  
 आरोग्यभृणशुद्धिश्च दानाध्ययनविक्रमाः ॥ १३  
 कन्यादानं वृषोत्सर्गो रहःपापमकुत्सनम् ।  
 प्रकाश्यानि नवैतानि गृहस्थाश्रमिणस्तथा ॥ १४  
 मातापितृगुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणि ।  
 दौनानाथविशिष्टेभ्यो दत्तन्तु सफलं भवेत् ॥ १५  
 धूर्त्तं बन्दिनि मन्दे च कुवैद्ये कितवे शठे ।  
 चाटुचारणचौरिभ्यो दत्तं भवति निष्फलम् ॥ १६



सामान्यं याजितं न्यास आधिर्हाराश्च तद्धनम् ।  
 क्रमायातश्च निक्षेपः सर्वस्वञ्चान्वये सति ॥ १७  
 आपत्स्रपिः न देयानि नव वस्तूनि सर्वदा ।  
 योऽददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ १८  
 नवनवकवैत्तारमनुष्ठानपरं नरम् ।  
 इह लोके परे च श्रीः स्वर्गस्यश्च न मुञ्चति ॥ १९  
 यथैवात्मा परस्मद्द्रष्टव्यः सुखमिच्छता ।  
 सुखदुःखानि तुष्यानि यथात्मनि तथा परे ॥ २०  
 सुखं वा यदि वा दुःखं यत् किञ्चित् क्रियते परे ।  
 ततस्तत् पुनः पश्चात् सर्वमात्मनि जायते ॥ २१  
 न क्लेशेन विना द्रव्यं द्रव्यहीने कुतः क्रिया ।  
 क्रियाहीने न धर्मः स्याद्धर्महीने कुतः सुखम् ॥ २२  
 सुखं वाञ्छन्ति सर्वे हि तच्च धर्मसमुद्भवम् ।  
 तस्माद्धर्मः सदा कार्यः सर्ववर्णैः प्रयत्नतः ॥ २३  
 न्यायागतेन द्रव्येण कर्तव्यं पारलौकिकम् ।  
 दानञ्च विधिना देयं काले पात्रे गुणान्विते ॥ २४  
 समद्विगुणसाहस्रमानस्यश्च यथाक्रमम् ।  
 दाने फलविशेषः स्याद्भिंसायां तावदेव तु ॥ २५  
 सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।  
 सहस्रगुणमाचार्यं त्वनन्तं वेदपारगे ॥ २६  
 विधिहीने तथा पात्रे यो ददाति प्रतिग्रहम् ।  
 न केवलं तद्दिनस्येच्छेपमप्यस्य नश्यति ॥ २७  
 व्यसनप्रतिकाराय कुटुम्बार्थञ्च याचते ।  
 एवमन्विष्य दातव्यमन्यथा न फलं भवेत् ॥ २८

मातापितृबिहोनन्तु संस्कारोद्दहनादिभिः ।  
 यः स्थापयति तस्येह पुण्यसङ्ख्या न विद्यते ॥ २८  
 न तच्छ्रेयोऽग्निहोत्रेण नाग्निष्टोमेन लभ्यते ।  
 यच्छ्रेयः प्राप्यते पुंसां विप्रेण स्थापितेन तु ॥ ३०  
 यद्व्यदिष्टतमं लोके दद्यात्पि दयितं गृहे ।  
 नत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥ ३१  
 इति दात्रे धर्म्मशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

### चतुर्थोऽध्यायः ।

पत्नौमूलं गृहं पुंसां यदि च्छन्दोऽनुवर्त्तिनी ।  
 गृहाश्रमसमं नास्ति यदि भार्या वशानुगा ॥ १  
 तया धर्म्मार्थकामानां त्रिवर्गफलमश्नुते ।  
 प्राकाशे वर्त्तमाना तु खेहात्र तु निवारिता ॥ २  
 अवस्था सा भवेत् पश्चाद्व्यथा व्याधिरूपेक्षितः ।  
 अनुकूला न वाग्दुष्टा दत्ता साध्वी प्रियंवदा ॥ ३  
 आत्मगुप्ता स्वामिभक्ता देवता सा न मानुषी ॥ ४  
 अनुकूलकलत्रो यस्तस्य स्वर्ग इहैव हि ।  
 प्रतिकूलकलत्रस्य नरको नात्र संशयः ॥ ५  
 स्वर्गेऽपि दुर्लभं ह्येतदनुरागः परस्परम् ।  
 रक्त एका विरक्ताऽन्यस्मात् कष्टतरं नु किम् ॥ ६  
 गृहवासः सुखार्थाय पत्नौमूलं गृहे सुखम् ।  
 सा पत्नी या विनीता स्याच्चित्तज्ञा वशवर्त्तनी ॥ ७



दुःखा ह्यन्ना सदा खिन्ना चित्तभेदः परस्परम् ।  
 जलिकूलकलत्रस्य दिदारस्य विशिषतः ॥ ८  
 योषित् सर्वा जलौकेव मुषणाच्छादनाशनैः ।  
 सुभूत्यापि कृता नित्यं पुरुषं ह्यपकर्षति ॥ ९  
 जलौका रक्तमादत्ते केवलं सा तपस्विनी ।  
 इतरा तु धनं वित्तं मांसं वीर्यं वलं सुखम् ॥ १०  
 सशङ्का बालभावे तु यौवने किमुखी भवेत् ।  
 मृत्यवन्मन्यते पश्चाददृष्टभावे स्वप्नं पतिम् ॥ ११  
 अनुकूला न वाग्दुष्टा दक्षा साध्वी पतिव्रता ।  
 एभिरेव गुणैर्युक्ता श्रीरेव स्त्री न संशयः ॥ १२  
 या दृष्टमनसाऽनित्यं ध्यानध्यानविचक्षणा ।  
 भर्तुः प्रीतिकरी नित्यं सा भार्या ह्यौतरा जरा ॥ १३  
 शिष्यो भार्या शिशुभ्राता पुत्रो दासः समान्यतः ।  
 यस्यैतानि विनीतानि तस्य लोके हि गौरवम् ॥ १४  
 प्रथमा धर्मपत्नी च द्वितीया रतिवर्द्धनी ।  
 दृष्टमेव फलं तत्र नादृष्टमुपजायते ॥ १५  
 धर्मपत्नी समाख्याता निर्दोषा यदि सा भवेत् ।  
 दाषे सति न दोषः स्यादव्या भार्या गुणान्विता ॥ १६  
 जदुष्टांपातितं भार्यां यौवने यः परित्यजेत् ।  
 स जौवनान्ते स्त्रीत्वञ्च वन्धत्वञ्च समाप्नुयात् ॥ १७  
 दरिद्रं व्याधितञ्चैव भर्तारं वावमन्यते ।  
 शुनी यध्वौ च मकरौ जायते सा पुनःपुनः ॥ १८  
 मृते भर्तारि या वारौ समारोहेषुताम्रजम् ।  
 सा भवेत् शुभाचारा स्वर्गलोके महीधरतः ॥ १९

ब्यालप्राहो यथा ब्यालं बलादुद्धरते विलात् ।

तथा सा पतिमुद्धृत्य तेनैव सह मोदते ॥ २०

इति दाक्षे धर्मशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

### पञ्चमोऽध्यायः ।

उक्तं शौचमशौचञ्च कार्यं त्याज्यं मनीषिभिः ।

विशेषार्थं तयोः किञ्चिद्वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १

शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूलो द्विजः स्मृतः ।

शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥ २

शौचञ्च द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।

मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम् ॥ ३

अशौचाद्दि वरं बाह्यं तस्मादाभ्यन्तरं वरम् ।

उभाभ्याञ्च शुचिर्यस्तु स शुचिर्नेतरः शुचिः ॥ ४

एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथः ।

उभयोः सप्त दातव्या मृदस्त्रिस्तु पादयोः ॥ ५

गृहस्यशौचमाख्यातं त्रिष्वन्येषु यथाक्रमम् ।

द्विगुणं त्रिगुणञ्चैव चतुर्थस्य चतुर्गुणम् ॥ ६

अर्द्धप्रसृतिमात्रन्तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ।

द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धं परिकीर्तिता ॥ ७

लिङ्गेऽप्यत्र समाख्याता त्रिष्वर्ची पूर्यते यया ।

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ॥ ८

त्रिगुणन्तु वनस्थानां यतीनाञ्च चतुर्गुणम् ।

दातव्यमुदकं तावन्मृदभावो यथा भवेत् ॥ ९



कदा जलेन शुद्धिः स्यान्न क्षेपो न धनव्ययः ।  
 यस्य शौचेऽपि श्रेयस्त्वं चित्तं तस्य परीक्षितम् ॥ १०  
 एतदेव दिवा शौचः रात्रावन्यदिधीयते ।  
 अन्यदापत्सु विप्राणामन्यदेव ज्ञानापदि ॥ ११  
 दिवोदितस्य शौचस्य रात्रावर्द्धं विधीयते ।  
 तदर्धमातुरस्याहुस्त्वरायामर्धमध्वनि ॥ १२  
 ज्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं शौचे शुद्धिमभौक्षता ।  
 प्रायश्चित्ते न युज्येत विहितातक्रमे कृते ॥ १३  
 इति दाक्षे धर्मशास्त्रे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५

### षष्ठोऽध्यायः ।

सूतकम् प्रवक्ष्यामि जन्ममृत्युसमुद्भवम् ।  
 यावज्जीवं तृतीयम् यथावदनुपूर्वशः ॥ १  
 सद्यःशौचं तथैकाहो द्विचित्रतुरहस्तथा ।  
 दशाहो द्वादशाहश्च पक्षो मासस्तथैव च ॥ २  
 मरणान्तं तथा चान्यद्व्यपक्षम् सूतके ।  
 उपन्यस्तक्रमेणैव वक्ष्याम्यहमशेषतः ॥ ३  
 अन्वार्थतो विजानाति वेदमङ्गैः समन्वितम् ।  
 सकलं सरहस्यञ्च क्रियावाञ्छेन सूतकौ ॥ ४  
 राजर्त्विग्दीक्षितानाञ्च बाले देशान्तरे तथा ।  
 व्रतिनां सत्त्विकाश्चैव सद्यःशौचं विधीयते ॥ ५  
 एकाहस्तु समाख्यातो योऽग्निवेदसमन्वितः ।  
 हीने हीनतरे चैव द्विचित्रतुरहस्तथा ॥ ६

ज्ञातिविप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।  
 वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥ ७  
 अज्ञात्वा चाप्यङ्गत्वा च भुङ्क्तेऽदत्त्वा च यः पुनः ।  
 एवंविधस्य सर्वस्य सूतकं समुदाहृतम् ॥ ८  
 व्याधितस्य कर्दयस्य ऋणग्रस्तस्य सर्वदा ।  
 क्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ॥ ९  
 व्यमनासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः ।  
 अज्ञात्यागविहीनस्य भस्मान्तं सूतकं भवेत् ॥ १०  
 न सूतकं कदाचित् स्नाद्यावज्जीवन्तु सूतकम् ।  
 एवं गुणविशेषेण सूतकं समुदाहृतम् ॥ ११  
 सूतके मृतके चैव तथा च मृतसूतके ।  
 एतत्संहतशौचानां मृतशौचेन शुध्यति ॥ १२  
 दानं प्रतिग्रहो होमः स्नाध्यायश्च निवर्त्तते ।  
 दशाह्नात् परं शौचं विप्रोऽर्हति च धर्मावित् ॥ १३  
 दानञ्च विधिना दैयमशुभात्तारकं हि तत् ।  
 मृतकान्ते मृतो यस्तु सूतकान्ते च सूतकम् ॥ १४  
 एतत् संहतशौचानां पूर्वशौचेन शुध्यति ।  
 उभयत्र दशाह्नि कुलस्यान्नं न भुज्यते ॥ १५  
 चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यमस्थिसंश्रयनं द्विजैः ।  
 ततः सञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्यर्शो विधीयते ॥ १६  
 वर्णानामानुलोम्येन स्त्रीणामेको यदा पतिः ।  
 दशष्टत्रहमेकाहः प्रसवे सूतकं भवेत् ॥ १७  
 यज्ञकाले विवाहे च देशभङ्गे तथैव च ।  
 हयमाने तथाग्नी च नाशौचं मृतसूतके ॥ १८



सुखकाले त्विदं सर्वमशौचं परिकीर्तितम् ।

आपन्नतस्य सर्वस्य सूतके न तु सूतकम् ॥ १८

इति दाचे धर्मशास्त्रे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६

### सप्तमोऽध्यायः ।

लाको वशीकृतो येन येन चात्मा वशीकृतः ।

इन्द्रियार्थो जितो येन तं योगं प्रव्रवीम्यहम् ॥ १

प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारस्तु धारणा ।

तर्कस्यैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥ २

नारण्यसेवनाद्योगो नानेकग्रन्थचिन्तनात् ।

अतैयं नैस्तपोभिश्च न योगः कस्यचिद्वेत् ॥ ३

न च पथ्याशनाद्योगो न नासाग्रनिरीक्षणात् ।

न च शास्त्रातिरिक्तेन शौचेन स भवेत् क्वचित् ॥ ४

न मौनमन्त्रकुहकैरनेकैः सुकृतैस्तथा ।

लोकयात्रावियुक्तस्य योगो भवति कस्यचित् ॥ ५

अभियोगात्तथाभ्यासात्तस्मिन्नेव तु निश्चयात् ।

पुनःपुनश्च निर्व्वेदाद्योगः सिध्यति नान्यथा ॥ ६

आत्मचिन्ताविनोदेन शौचक्रौडनकेन च ।

सर्व्वभूतसमत्वेन योगः सिध्यति नान्यथा ॥ ७

यस्यात्मनिरतो नित्यमात्मक्रौडस्तथैव च ।

आत्मनिष्ठश्च सततमात्मन्येव स्वभावतः ॥ ८

रतस्यैव स्वयं तुष्टः सन्तुष्टो नान्यमानसः ।

आत्मन्येव सुखमोऽसौ योगस्तस्य प्रसिध्यति ॥ ९

सुप्तोऽपि योगयुक्तः स्वाप्ताग्रज्ञापि विशेषतः ।  
 ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो गरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ॥ १०  
 य आत्मव्यतिरेकेण द्वितीयं नैव पश्यति ।  
 ब्रह्मोभूय स एवं हि दक्षपत्न उदाहृतः ॥ ११  
 विषयासक्तचित्ता हि यतिर्मात्रं न विन्दति ।  
 यत्नेन विषयासक्तिं तस्माद्योगो विवर्जयेत् ॥ १२  
 विषयेन्द्रियसंयोगं केचिद्योगं वदन्ति हि ।  
 अधर्मी धर्मरूपेण गृहीतस्तैरपण्डितैः ॥ १३  
 मनसश्चात्मनश्चैव संयोगश्च तथापरे ।  
 उक्तानामधिका ह्येते केवलं योगवञ्चिताः ॥ १४  
 वृत्तिहौनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं परमात्मनि ।  
 एकौकल्यं विमुच्येत योगोऽयं मुख्य उच्यते ॥ १५  
 कषायमाहविक्षेप लज्जाशङ्कादिचेतसः ।  
 व्यापारास्तु समाख्यातास्तान् जित्वा वशमानयेत् ॥ १६  
 कुटुम्बैः पञ्चभिर्ग्राम्यैः षष्ठस्तत्र महत्तरः ।  
 देवासुरमनुष्यैस्तु स जेतुं नैव शक्यते ॥ १७  
 बलेन परराष्ट्रानि गृह्यन् शूरस्तु नोच्यते ।  
 जितो येनेन्द्रियग्रामः स शूरः कथ्यते बुधैः ॥ १८  
 बाह्यमुखानि सर्वाणि कृत्वा चाभिमुखानि वै ।  
 सर्वश्चैवेन्द्रियग्रामं मनश्चात्मनि योजयेत् ॥ १९  
 सर्वभावावनिर्मुक्तः क्षेत्रज्ञं ब्रह्माणि न्यसेत् ।  
 एतद्व्यानञ्च योगश्च शेषाः स्युर्ग्रन्थविस्तराः ॥ २०  
 त्यक्त्वा विषयभागांश्च मनो निश्चलतां गतम् ।  
 आत्मशक्तिरूपेण समाधिः परिकौर्त्तितः ॥ २१



चतुर्णां सन्निकर्षेण पदं यत्तदशाश्वतम् ।  
 हयोस्तु सन्निकर्षेण शाश्वतं ध्रुवमक्षयम् ॥ २२  
 यन्नास्ति सर्वलोकस्य तदस्तौति विरुध्यते ।  
 कथ्यमानं तथान्यस्य हृदये नावतिष्ठते ॥ २३  
 स्वसंवेद्यं हि तद्ब्रह्म कुमारी मैथुनं यथा ।  
 अयोगो नैव जानाति जातोऽसौ हि यथा घटम् ॥ २४  
 नित्याभ्यसनशौलस्य सुसंवेद्यं हि तद्भवेत् ।  
 तत् सूक्ष्मत्वादिर्देश्यं परं ब्रह्म सनातनम् ॥ २५  
 बुधस्त्वाभरणं भावं मनसाल्लेचनं यथा ।  
 मन्यते स्त्री च मूर्खश्च तदेव बहु मन्यते ॥ २६  
 सत्त्वोत्कटाः सुराश्चापि विषयेण वशीकृताः ।  
 प्रमादिभिः क्षुद्रसत्त्वैर्मानुषैरत्र का कथा ॥ २७  
 तस्मात् त्यक्तकषायेण कर्त्तव्यं दण्डधारणम् ।  
 इतरस्तु न शक्नोति विषयेरभिभूयते ॥ २८  
 न स्थिरं क्षणमप्येकमुदकं हि यथोर्मिभिः ।  
 वाताहतं तथा चित्तं तस्मात् तस्य न विश्वसेत् ॥ २९  
 त्रिदण्डव्यपदेशेन जीवन्ति बहवो नराः ।  
 यो हि ब्रह्म न जानाति न त्रिदण्डार्ह एव सः ॥ ३०  
 ब्रह्मचर्यं सदा रत्नेदृष्ट्वा मैथुनं पृथक् ।  
 स्मरणं कौर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ॥ ३१  
 सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पात्तरेव च ।  
 एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ३२  
 न ध्यातव्यं न वक्तव्यं न कर्त्तव्यं कदाचन ।  
 एतैः सर्वैः सुसम्पन्नो यतिर्भवति नेतरः ॥ ३३

पारिव्रज्यं गृहीत्वा च यो धर्मो नावतिष्ठति ।  
 श्वपदेनाङ्कयित्वा तं राजाऽश्रीघ्नं प्रवासयेत् ॥ ३४  
 एको भिक्षुर्यथोक्तस्तु द्वौ चैव मिथुनं स्मृतम् ।  
 चयो ग्रामस्तथा ख्यात ऊर्ध्वन्तु नगरायते ॥ ३५  
 नगरं हि न कर्त्तव्यं ग्रामो वा मिथुनं तथा ।  
 एतत्तयं प्रकुर्वाणः स्वधर्माच्चरते यतिः ॥ ३६  
 राजवार्त्तादि तेष्वान्तु भिक्षावार्त्ता परस्परम् ।  
 स्नेहपैशुन्यमात्सर्यं सन्निकर्षादसंशयम् ॥ ३७  
 लाभपूजानिमित्तं हि व्याख्यानं शिष्यसंग्रहः ।  
 एते चान्ये च बहवः प्रपञ्चाः कुतपस्विनाम् ॥ ३८  
 ध्यानं शौचं तथा भिक्षा नित्यमेकान्तशौलता ।  
 भिक्षोश्चत्वारि कर्माणि पञ्चमो नोपपद्यते ॥ ३९  
 तपोजपैः कृशोभूतो व्याधितोऽवसथाबहः ।  
 वृद्धो ग्रहगृहीतश्च यश्चान्यो विकलेन्द्रियः ॥ ४०  
 नौरुजश्च युवा चैव भिक्षुर्नावसथाबहः ।  
 स दूषयति तत् स्थानं पशून् पौडयतौति च ॥ ४१  
 नौरुजश्च युवा चैव ब्रह्मचर्यादिनश्यति ।  
 ब्रह्मचर्याविनष्टन्तु कुलञ्चैव तु नाशयेत् ॥ ४२  
 वसन्नावसथे भिक्षुर्मिथुनं यदि सेवते ।  
 तस्यावसथनाथस्य मूलान्यपि निकृन्तति ॥ ४३  
 आश्रमे तु यतिर्यस्य मूहर्त्तमपि विश्रमेत् ।  
 किं तस्यान्येन धर्मेण कृतकृत्योऽभिजायते ॥ ४४  
 सञ्चितं यद्गृहस्थेन पापमाभरणान्तिकम् ।  
 स निहंति तत् सर्वमेकरात्रापितो यतिः ॥ ४५



योगाश्रमपरिश्रान्तं यस्तु भोजयते यतिम् ।  
 निखिलं भोजितं तेन त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ४६  
 यस्मिन् देशे वसेद्योगी ध्यानयोगविचक्षणः ।  
 सोऽपि देशो भवेत् पूतः किं पुनस्तस्य वान्धवाः ॥ ४७  
 हेतुश्चैव तथाहेतं हेताहेतं तथैव च ।  
 न हेतं नापि चाहेतमितो तत् परमार्थिकम् ॥ ४८  
 नाहं नैवान्यसम्बन्धो ब्रह्माभावेण भावितः ।  
 ईदृशायामवस्थायामवाप्यं परमं पदम् ॥ ४९  
 हेतुपक्षे समाख्या ये अहेते तु व्यवस्थिताः ।  
 अहेतिनां प्रवक्ष्यामि यथा धर्मः सुनिश्चितः ॥ ५०  
 तत्रात्मव्यतिरेकेण द्वितीयं यदि पश्यति ।  
 ततः शास्त्राण्यधीयन्ते श्रूयन्ते अन्यसङ्ख्याः ॥ ५१  
 दक्षशास्त्रं यथा प्रोक्तमशेषाश्रमसुत्तमम् ।  
 अधीयन्ते तु ये विप्रास्ते यास्वमरलोक्ताम् ॥ ५२  
 इदन्तु यः पठेद्भक्त्या शृणुयादधमोऽपि वा ।  
 स पुत्रपौत्रपशुमान् कौर्त्तिश्च समवाप्नुयात् ॥ ५३  
 श्रावयित्वा त्विदं शास्त्रं श्राद्धकालेऽपि वा द्विजः ।  
 अक्षयं भवति श्राद्धं पितृभ्यश्चोपजायते ॥ ५४  
 इति दाक्षे धर्मशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥





## शातातपसंहिता ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रायश्चित्तबिहीनानां महापातकिनां नृणाम् ।  
नरकान्ते भवेज्जन्म चिह्नार्हितशरीरिणाम् ॥ १  
प्रतिजन्म भवेत्तेषां चिह्नं ततपापसूचितम् ।  
प्रायश्चित्ते कृते याति पश्चात्तापवतां पुनः ॥ २  
महापातकजं चिह्नं सप्तजन्मनि जायते ।  
उपपापोद्भवं पञ्च बौणि पापसमुद्भवम् ॥ ३  
दुष्कर्मजा नृणां रोगा यान्ति चोपक्रमैः शमम् ।  
जपैः सुरार्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमो भवेत् ॥ ४  
पूर्वजन्मकृतं पापं नरकस्य परिक्षये ।  
बाधते व्याधिरूपेण तस्य जप्यादिभिः शमः ॥ ५  
कुष्ठश्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणी तथा ।  
मूत्रकृच्छ्राश्मरीकासा अतिसारभगन्दरौ ॥ ६  
दुष्टव्रणं गण्डमाला पक्षाघातोऽक्षिनाशनम् ।  
इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवाः स्मृताः ॥ ७  
जलोदरं यक्तृ श्लोहा शूलरोमन्त्रणानि च ।  
श्वासाजोर्णज्वरच्छर्दिभ्रममोहगलग्रहाः ॥ ८  
रक्तार्वुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः ।  
दण्डापतानकश्चित्त वपुःकम्पविचर्चिकाः ॥ ९  
बल्मीकपुण्डरीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः ।  
अश्रमाद्या नृणां रोगा अतिपापाद्भवन्ति हि ॥ १०

अन्ये च बहवो रोगा जायन्ते पापसङ्गराः ।  
 उच्यन्ते च निदानानि प्रायश्चित्तानि वै क्रमात् ॥ ११  
 महापापेषु सर्वं स्यात् तदर्धमुपपातके ।  
 दद्यात् पापेषु षष्ठांशं कल्पं व्याधिवलाबलम् ॥ १२  
 अथ साधारणं तेषु गोदानादिषु कथ्यते ।  
 गोदाने वत्सयुक्ता गौः सुशीला च पयस्विनी ॥ १३  
 वृषदाने शुभाऽनडान् शुक्लाम्बरसकाञ्चनः ।  
 निवर्त्तनानि भूदाने दश दद्याद्द्विजातये ॥ १४  
 दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डं निवर्त्तनम् ।  
 दश तान्येव गांचर्म दत्त्वा स्वर्गं महीयते ॥ १५  
 सुवर्णशतनिष्कान्तु तदर्धार्द्धप्रमाणतः ।  
 अश्वदाने शृदु श्लक्ष्णमश्वं सोपस्करं दिशेत् ॥ १६  
 महिषीं माहिषे दाने दद्यात् स्वर्णायुधान्विताम् ।  
 दद्याद्भजं महादाने सुवर्णफलसंयुतम् ॥ १७  
 लक्षसङ्ख्यार्घ्यं पुष्पं प्रदद्याद्देवतार्चने ।  
 दद्याद्द्विजसहस्राय मिष्टान्नं द्विजभोजने ॥ १८  
 रुद्रं जपेत्तप्तपुष्पैः पूजयित्वा च त्रयम्बकम् ।  
 एकादश जपेद्भुदान् दशांशं गुग्गुलैर्वृतैः ॥ १९  
 हुत्वाभिषेचनं कुर्यान्मन्त्रैर्व्वरुणदेवतैः ।  
 शान्तिके गणशान्तिश्च ग्रहशान्तिकपूर्वकम् ॥ २०  
 धान्यदाने शुभं धान्यं खारौषट्मिमतं स्मृतम् ।  
 वस्त्रदाने पट्टवस्त्रद्वयं कर्पूरसंयुतम् ॥ २१  
 दशपञ्चाष्टचतुर उपवेश्य द्विजान् शुभान् ।  
 विधाय वैष्णवीं पूजां सङ्कल्प्य निजकाम्यया ॥ २२



धेनुं दद्याद् द्विजातिभ्यो दत्तिणाञ्चापि शक्तितः ।  
 अलङ्कृत्य यथाशक्ति वस्त्रालङ्करणैर्द्विजान् ॥ २३  
 याचेद्दण्डप्रमाणेन प्रायश्चित्तं यथोदितम् ।  
 तेषामनुज्ञया कृत्वा प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥ २४  
 पुनस्तान् परिपूर्णार्थानर्चयेद्विधिवद्द्विजान् ।  
 सन्तुष्टा ब्राह्मणा दध्यर्नुज्ञां व्रतकारिणे ॥ २५  
 जपच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्मणि ।  
 सर्वं भवति निश्छिद्रं यस्य चेच्छन्ति ब्राह्मणाः ॥ २६  
 ब्राह्मणा यानि भाषन्ते मान्यन्ते तानि देवताः ।  
 सर्वदेवमया विप्रान् तद्वचनमन्यथा ॥ २७  
 उपवासो व्रतञ्चैव स्यात् तैर्यफलं तपः ।  
 विप्रैः सम्पादितं सर्वं सम्पन्नं तस्य तत्फलम् ॥ २८  
 सम्पन्नमिति यद्वाक्यं वर्तन्ति त्रितिदेवताः ।  
 प्रणम्य शिरसा धार्यमग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ २९  
 ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्जलं सार्वकामिकम् ।  
 तेषां वाक्योदकेनैव शुध्यन्ति मलिना जनाः ॥ ३०  
 तेभ्योऽनुज्ञामभिप्राप्य प्रष्टव्यं च तथाशिषः ।  
 भोजयित्वा द्विजान् शक्त्या भुञ्जीत सह वन्युभिः ॥ ३१  
 इति शातातपोये कर्मविपाके प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

### द्वितीयोऽध्यायः ।

ब्रह्महा नरकस्यान्ते पाण्डुकुष्ठो प्रजायते ।  
 प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीत स तत्पातकशान्तये ॥ १

चत्वारः कलसाः कार्य्याः पञ्चरत्नसमन्विताः ।  
 पञ्चपल्लवसंयुक्ताः सितवस्त्रेण संयुताः ॥ २  
 अश्वस्थानादिष्टदयुक्तास्तौर्थोदकसुपूरिताः ।  
 कषायपञ्चकोपेता नानाविधफलान्विताः ॥ ३  
 सव्वर्षधिसमायुक्ताः स्थाप्याः प्रतिदिशं द्विजैः ।  
 रौप्यमष्टदलं पद्मं मध्यकुम्भोपरि न्यस्येत् ॥ ४  
 तस्योपरि न्यसेद्देवं ब्रह्माणश्च चतुर्मुखम् ।  
 पलार्द्धाद्विप्रमाणेन सुवर्णनं विनिर्मितम् ॥ ५  
 अर्चेत् पुरुषसूक्तेन त्रिकालं प्रतिवासरम् ।  
 यजमानः शुभैर्गन्धैः पुष्पैर्धूपैर्यथाविधि ॥ ६  
 पूर्व्यादिकुम्भेषु ततो ब्राह्मणा ब्रह्मचारिणः ।  
 पठेयुः स्रस्त्रवेदांस्ते ऋग्वेदप्रभृतीन् शनैः ॥ ७  
 दशांशेन ततो होमो ग्रहशान्तिपुरःसरम् ।  
 मध्यकुम्भे विधातव्यो घृताक्तैस्त्रिलहैर्मभिः ॥ ८  
 द्वादशाहमिदं कर्म समाप्य, द्विजपुङ्गवः ।  
 तत्र पौठे यजमानमभिषिञ्चेद्यथाविधि ॥ ९  
 ततो दद्याद्यथाशक्तिं गोभूहमतिलादिकम् ।  
 ब्राह्मणेभ्यस्तथा देवमाचार्याय निवेदयेत् ॥ १०  
 आदित्या वसवो रुद्रा विश्वदेवा मरुद्गणाः ।  
 प्रीता सर्वे व्यपोहन्तु मम पापं सुदारुणम् ॥ ११  
 इत्युदौर्ध्वं सुहुर्मन्त्र्या तमाचार्यं क्षमापयेत् ।  
 एवं विधाने बिहिते श्वेतकुष्ठौ विशुध्यति ॥ १२  
 कुष्ठौ गोबधकारी स्यान्नरकान्तेऽस्य निष्कृतिः ।  
 स्थापयेद् घटमेकन्तु पूर्वोक्तद्रव्यसंयुतम् ॥ १३



रक्तचन्दनलिप्ताङ्गं रक्तपुष्पाम्बरान्वितम् ।  
 रक्तकुम्भन्तु तत् कृत्वा स्थापयेद्दक्षिणां दिशम् ॥ १४  
 ताम्रपात्रं न्यसेत् तत्र तिलघुणेन पूरितम् ।  
 तस्योपरि न्यसेद्देवं हेमनिष्क्रमयं यमम् ॥ १५  
 यजेत् पुरुषसूक्तेन पापं मे शाम्यतामिति ।  
 सामपारायणं कुर्यात् कलसे तत्र सामवित् ॥ १६  
 दशांशं सर्षपैर्हुत्वा पावमान्यभिषेचने ।  
 विहिते धर्मराजानमाचार्याय निवेदयेत् ॥ १७  
 यमोऽपि महिषारुदो दण्डपाणिर्भयावहः ।  
 दक्षिणाशापतिर्देवो मम पापं व्यपोहतु ॥ १८  
 इत्युच्चार्य विसृज्यैनमासं सङ्गतिमाचरेत् ।  
 ब्रह्मगोत्रधयोरेषा प्रायश्चित्तेन निष्कृतिः ॥ १९  
 पितृहा चेतनाहोनो मातृहान्धः प्रजायते ।  
 नरकान्ते प्रकुर्वीत प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥ २०  
 प्राजापत्यानि कुर्वीत त्रिंशच्चैव विधानतः ।  
 व्रतान्ते कारयेन्नावं सौवर्णपलसम्प्रिताम् ॥ २१  
 कुम्भं रौप्यमयञ्चैव ताम्रपात्राणि पूर्ववत् ।  
 निष्कहेन्ना तु कर्त्तव्यो देवः श्रीवत्सलाञ्छनः ॥ २२  
 पट्टवस्त्रेण संवेष्ट्य पूजयेत् तं विधानतः ।  
 नावं द्विजाय तां दद्यात् सर्वोपस्करसंयुताम् ॥ २३  
 वासुदेव जगन्नाथ सर्वभूताशयस्थित ।  
 पातकार्णवमग्नं मां तारय प्रणतार्त्तिहृत् ॥ २४  
 इत्युदीर्य प्रणम्याथ ब्राह्मणाय विसर्जयेत् ।  
 अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति विप्रेभ्यो दक्षिणां ददेत् ॥ २५

स्वसृघातो तु बधिरा नरकान्ते प्रजायते ।  
 मूको भ्रातृबधे चैव तस्येयं निष्कृतिः स्मृता ॥ २६  
 साऽपि पापविशुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ।  
 व्रतान्तं पुस्तकं दद्यात् सुवर्णफलसंयुतम् ॥ २७  
 इमं मन्त्रं समुच्चार्य ब्राह्मणीं तां विसर्जयेत् ।  
 सरस्वति जगन्मातः शब्दब्रह्माधिदेवते ॥ २८  
 दुष्कर्मकरणात् पापं पाहि मां परमेश्वरि ।  
 बालघातो च पुरुषो मृतवत्सः प्रजायते ॥ २९  
 ब्राह्मणोद्वाहनश्चैव कर्त्तव्यं तेन शुद्धये ।  
 श्रवणं हरिवंशस्य कर्त्तव्यञ्च यथाविधि ॥ ३०  
 महारुद्रजपञ्चैव कारयेच्च यथाविधि ।  
 षडङ्गीकादशै रुद्रै रुद्रः सामभिधोयते ॥ ३१  
 रुद्रैस्तथैकादशभिर्महारुद्रः प्रकीर्त्तितः ।  
 एकादशभिरित्यु अतिरुद्रश्च कथ्यते ॥ ३२  
 जुहुयाच्च दशाग्नेन दूर्वायायुतसङ्ख्याया ।  
 एकादश स्वर्णनिष्काः प्रदातव्याः सदक्षिणाः ॥ ३३  
 पलान्येकादश तथा दद्याद्द्विजानुसारतः ।  
 अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति द्विज्येभ्यो दक्षिणान्दिशेत् ॥ ३४  
 स्नापयेद्दम्पती पश्चान्नन्त्रैर्व्वरुणदेवतैः ।  
 आचार्याय प्रदेयानि वस्तुलङ्घरणानि च ॥ ३५  
 गोलहा पुरुषः कुष्ठो निर्व्विश्वोपजायते ।  
 स च पापविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यशतञ्चरेत् ॥ ३६  
 व्रतान्ते मेदिनीं दत्त्वा शृणुयादथ भारतम् ।  
 स्त्रीहन्ता चातिसारौ स्यादश्वत्थान् रोपयेद्दृश ॥ ३७



दद्याच्च शर्कराधेनं भोजयेच्च शतं द्विजान् ।  
 राजहा चयरागौ स्यादेषा तस्य च निष्कृतिः ॥ ३८  
 गोभूहिरण्यमिष्टान्नजलवस्त्रप्रदानतः ।  
 घृतधेनुप्रदानेन तिलधेनुप्रदानतः ॥ ३९  
 इत्यादिना क्रमेणैव क्षयरोगः प्रशाम्यति ।  
 रक्ताव्युदौ वैश्यहन्ता जायते स च स्नानवः ॥ ४०  
 प्राजापत्यानि चत्वारि सप्त धान्यानि चोत्सृजेत् ।  
 दण्डापतानकयुतः शूद्रहन्ता भवेन्नरः ॥ ४१  
 प्राजापत्यं सक्तचैवं दद्याद्देनुं सदक्षिणाम् ।  
 कारुणाञ्च बध्ने चैव रुक्मभाषः प्रजायते ॥ ४२  
 तेन तत्पापशुद्ध्यर्थं दातव्यो वृषभः सितः ।  
 सर्वकार्येष्वसिद्धार्थी गजघाती भवेन्नरः ॥ ४३  
 प्रासादं कारयित्वा तु गणेशप्रतिमां न्यस्येत् ।  
 गणनाथस्य मन्दन्तु मज्जो लक्षमितं जपेत् ॥ ४४  
 कुलत्थशाकैः पूपैश्च गणेशान्तिपुरःसरम् ।  
 उष्ट्रे विनिहते चैव जायते विष्णुस्वरः ॥ ४५  
 स तत्पापविशुद्ध्यर्थं दद्यात् कर्पूरकं पलम् ।  
 अश्वे विनिहते चैव वक्रतुण्डः प्रजायते ॥ ४६  
 शतं पल्लवि दद्याच्च चन्दनान्यधनुत्तये ।  
 महिषीघातने चैव कृष्णगुल्मः प्रजायते ॥ ४७  
 खरे विनिहते चैव खररोमा प्रजायते ।  
 निष्कत्रयस्य प्रकृतिं सम्प्रदद्याद्विरण्ययीम् ॥ ४८  
 तरुक्षी निहते चैव जायते काकरेक्षणः ।  
 दद्याद्द्रुमयीं धेनुं स तत्पातकशान्तये ॥ ४९

शूकरे निहते चैव दन्तुरो जायते नरः ।  
 स दद्यात्तु विशुद्ध्यर्थं घृतकुम्भं सदक्षिणम् ॥ ५२  
 हुरिणे निहते खञ्जः शृगाले तु विपादकः ।  
 अश्वस्तेन प्रदातव्यः सौवर्णपलनिर्मितः ॥ ५३  
 अजाभिघातने चैव अधिकाङ्गः प्रजायते ।  
 अजा तेन प्रदातव्या विचित्रवस्त्रसंयुता ॥ ५४  
 उरभ्ने निहते चैव पाण्डुरोगः प्रजायते ।  
 कस्तुरिकापलं हृद्याद्ब्राह्मणाय विशुद्ध्यर्थे ॥ ५५  
 मारुज्जारे निहते चैव पीतपाणिः प्रजायते ।  
 पारावतं ससौवर्णं प्रदद्यान्निष्कमात्रकम् ॥ ५६  
 शुकसारिकयोर्घाते नरः खलितवाग्भवेत् ।  
 सच्छास्त्रपुस्तकं दद्यात् स विप्राय सदक्षिणम् ॥ ५७  
 वकघातो दीर्घनसो दद्यान्नां धवलप्रभाम् ।  
 काकघातो कर्णहीनो दद्यान्नामसितप्रभाम् ॥ ५८  
 हिंसायां निष्कृतिरियं ब्राह्मणे समुदाहृता ।  
 तदर्हाङ्गेप्रमाणेन क्षत्रियादिष्वनुक्रमात् ॥ ५९  
 इति शातातपोये कर्मविपाके हिंसाप्रायश्चित्तविधिर्नाम  
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

### तृतीयोऽध्यायः ।

सुरापः श्यावदन्तः स्यात् प्राजापत्यान्तरं तथा ।  
 शर्करायास्तुलाः सप्त दद्यात् पापविशुद्ध्यर्थे ॥ १



जपित्वा तु महारुद्रं दशांशं जुहुयात्तिलैः ।  
 ततोऽभिषेकः कर्त्तव्यो मन्त्रैर्व्वरुणदेवतैः ॥ २  
 मद्यपो रक्तपित्ती स्यात् स दद्यात् सर्पिषो घटम् ।  
 मधुनोऽर्द्धघटञ्चैव सहिरण्यं विशुद्ध्यै ॥ ३  
 अभक्ष्यभक्षणे चैव जायते कृमिलोदरः ।  
 यथावत्तेन शुद्धार्थमुपोष्य भीष्मपञ्चकम् ॥ ४  
 उदक्या वीक्षितं भुक्त्वा जायते कृमिलोदरः ।  
 गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥ ५  
 भुक्त्वा चासृश्य संसृष्टं जायते कृमिलोदरः ।  
 त्रिरात्रं समुपोष्याथ स तत्पापात् प्रमुच्यते ॥ ६  
 परान्नविघ्नकरणादजौर्णमभिजायते ।  
 स्रवद्दोमं स कुर्व्वीति प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥ ७  
 मन्दोदराग्निर्भवति सति द्रव्ये कदन्नदः ।  
 प्राजापत्यत्रयं कुर्याद्भोजयेच्च शतं द्विजान् ॥ ८  
 विषदः स्याच्छर्द्दिरोगो दद्याद्दशपयस्त्रिणीः ।  
 मार्गहा पादरोगो स्यात् सोऽश्वदानं समाचरेत् ॥ ९  
 पिशुनो नरकस्यान्ते जायते श्वासकासवान् ।  
 घृतं तेन प्रदातव्यं सहस्रपलसम्मितम् ॥ १०  
 धूर्त्तोऽपस्माररोगी स्यात् स तत्पापविशुद्ध्यै ।  
 ब्रह्मकूर्चमयीं धेनुं दद्याद्वाञ्च सदक्षिणाम् ॥ ११  
 शूली परोपतापेन जायते तत्प्रमोचने ।  
 सोऽन्नदानं प्रकुर्व्वीति तथा रुद्रं जपेन्नरः ॥ १२  
 दा वाग्निदायकश्चैव रक्तातिसारवान् भवेत् ।  
 तैनोदपानं कर्त्तव्यं रोपणीयस्तथा वटः ॥ १३

सुरालये जले वापि शक्नुम्व्रं करोति यः ।  
 गुदरोगो भवेत् तस्य पापरूपः सुदारुणः ॥ १४  
 मासं सुरार्चनेनैव गोदानद्वितयेन तु ।  
 प्राजापत्यं चैकेन शाम्यन्ति गुदजा रुजः ॥ १५  
 गर्भपातनजा रोगा यक्तुं हजलोदराः ।  
 तेषां प्रशमनार्थाय प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ॥ १६  
 एतेषु दद्याद्दिप्राय जलधेनुं विधानतः ।  
 सुवर्णरूप्यताम्राणां पलद्वयसमन्विताम् ॥ १७  
 प्रतिमाभङ्गकारो च अप्रतिष्ठः प्रजायते ।  
 संवत्सरत्रयं सिद्धे दश्वत्यं प्रतिवासरम् ॥ १८  
 उद्वाहयेत् तमश्वत्यं स्वगृह्योक्तविधानतः ।  
 तत्र संस्थापयेद्देवं विघ्नराजं सुपूजितम् ॥ १९  
 दुष्टवादी खण्डितः स्यात् स वै दद्याद्दिजातये ।  
 रूप्यं पलद्वयं दुग्धं घटद्वयसमन्वितम् ॥ २०  
 खल्लौटः परनिन्दावान् धेनुं दद्यात् सकाञ्चनाम् ।  
 परोपहासकृत्काणः स गां दद्यात् समीक्षितकाम ॥ २१  
 सभायां पक्षपाती च जायते पक्षघातवान् ।  
 निस्त्रयमितं हेम स दद्यात् सत्यवर्त्तिनाम् ॥ २२  
 इति शातातपीये कर्मविपाके प्रकीर्णप्रायश्चित्तं नाम  
 तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥



चतुर्थोऽध्यायः ।

कुलघ्नो नरकस्यान्ते जायते विप्रहेसहतः ।  
 स तु स्पर्णशतं दद्यात् कृत्वा चान्द्रायणत्रयम् ॥ १  
 श्रीडुस्वरो ताम्रचौरो नरकान्ते प्रजायते ।  
 प्राजापत्यं स कृत्वा ताम्रं पलशतं दिशेत् ॥ २  
 कांस्यहारो च भवति पुण्डरीकसमन्वितः ।  
 कांस्यं पलशतं दद्यादलङ्कृत्य द्विजातये ॥ ३  
 रीतिहृत् पिङ्गलाक्षः स्यादुपोष्य हरिवासरम् ।  
 रीतिं पलशतं दद्यादलङ्कृत्य द्विजं शुभम् ॥ ४  
 मुक्ताहारो च पुरुषो जायते पिङ्गमूर्ध्वजः ।  
 मुक्ताफलशतं दद्यादुपोष्य स विधानतः ॥ ५  
 तपुहारो च पुरुषो जायते नेत्ररोगवान् ।  
 उपोष्य दिवसं सोऽपि दद्यात् पलशतं तपु ॥ ६  
 सीसहारो च पुरुषो जायते शीर्षरोगवान् ।  
 उपोष्य दिवसं दद्यादुष्टतधेनुं विधानतः ॥ ७  
 दुग्धहारो च पुरुषो जायते बहुमूत्रकः ।  
 स दद्याद् दुग्धधेनुं च ब्राह्मणाय यथाविधि ॥ ८  
 दधिचौर्येण पुरुषो जायते मदवान् यतः ।  
 दधिधेनुः प्रदातव्या तेन विप्राय शुद्धये ॥ ९  
 मधुचौरस्तु पुरुषो जायते नेत्ररोगवान् ।  
 स दद्यान्मधुधेनुं च समुपोष्य द्विजातये ॥ १०  
 इक्षोर्बिकारहारो च भवेदुदरगुल्मवान् ।  
 शुद्धधेनुः प्रदातव्या तेन तद्दोषशान्तये ॥ ११

लोहहारो च पुरुषः कर्बुराङ्गः प्रजायते ।  
 लोहं पलशतं दद्यादुपोष्य स तु वासरम् ॥ १२  
 तैलवीरस्तु पुरुषो भवेत् कण्डादिपीडितः ।  
 उपोष्य स तु विप्राय दद्यात् तैलघटद्वयम् ॥ १३  
 आम्राक्षहरणाच्चैव दन्तहीनः प्रजायते ।  
 स दद्यादश्विनो हंसनिष्कद्वयविनिर्मितौ ॥ १४  
 पक्षान्नहरणाच्चैव जिह्वारोगः प्रजायते ।  
 गायत्र्याः स जपेन्न च दशांशं जुहुयात् तिलैः ॥ १५  
 फलहारौ च पुरुषो जायते ब्रह्मिणाङ्गुलिः ।  
 नानाफलानामयुतं स दद्याच्च द्विजन्मने ॥ १६  
 ताम्बूलहरणाच्चैव श्वेतौष्ठः सम्प्रजायते ।  
 सदक्षिणं प्रदद्याच्च विद्रुमस्य द्वयं वरम् ॥ १७  
 आकहारौ च पुरुषो जायते नीललोचनः ।  
 ब्राह्मणाय प्रदद्याद्द्वै महानीलमणिद्वयम् ॥ १८  
 कन्दमूत्रस्य हरणात् क्रस्वप्राणिः प्रजायते ।  
 देवतायतनं कार्यमुद्यानं तेन शक्तितः ॥ १९  
 सौगन्धिकस्य हरणादुदुर्गन्धाङ्गः प्रजायते ।  
 स लक्ष्मिकं पद्मानां जुहुयाज्जातवेदसि ॥ २०  
 दारुहारौ च पुरुषः स्विन्नप्राणिः प्रजायते ।  
 स दद्याद्विदुषे शुद्धौ काश्मोरजपलद्वयम् ॥ २१  
 विद्यापुस्तकहारौ च किल मूकः प्रजायते ।  
 न्यायेतिहासं दद्यात् स ब्राह्मणाय सदक्षिणम् ॥ २२  
 वस्त्रहारा भवेत् कुष्ठो सम्प्रदद्यात् प्रजापतिम् ।  
 हेमनिष्कमितश्चैव वस्त्रयुग्मं द्विजातये ॥ २३



ऊर्णाहारौ लोमशः स्यात् स दद्यात् कम्बलान्वितम् ।

स्वर्णनिष्कमितं हेमवक्त्रिंदद्याद्द्विजातये ॥ २४

पट्टसूत्रस्य हरणाब्विर्लीमा जायते नरः ।

तेन धेनुः प्रदातव्या विशुद्धैश्वर्यं द्विजन्मने ॥ २५

श्रीषधस्यापहरणे सूर्यावर्तः प्रजायते ।

सूर्यायार्घ्यः प्रदातव्या मासं देयञ्च काञ्चनम् ॥ २६

रक्तवस्त्रप्रवालार्दिहारौ स्याद्रक्तवातवान् ।

सवस्त्रां महिषो दद्यान्मणिरागसमन्विताम् ॥ २७

विप्ररत्नापहारौ चाप्यनपत्यः प्रजायते ।

तेन कार्ये विशुद्धैश्वर्यं महारूद्रजपादिकम् ॥ २८

मृतवत्सोदितः सर्वो विधिरत्र विधौयते ।

दशांशहोमः कर्तव्यः पलाशेन यथाविधि ॥ २९

देवस्त्रहरणाच्चैव जायते विविधो ज्वरः ।

ज्वरो महाज्वरश्चैव रौद्रो वैष्णव एव च ॥ ३०

ज्वरे रौद्रं जपेत् ऋणं महारूद्रं महाज्वरे ।

अतिरौद्रं जपेद्गौत्रे वैष्णवे तद्वयं जपेत् ॥ ३१

नानाविधद्रव्यचौरो जायते ग्रहणौयुतः ।

तेन द्वादशकवस्त्राणि हेम देयञ्च शक्तितः ॥ ३२

इति शातातपौये कर्मविपाके स्तेयप्रायश्चित्तं नाम

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

## पञ्चमोऽध्यायः ।

मातृगामौ भवेद्यत्तु लिङ्गं तस्य विनश्यति ।  
 चाण्डालीगमने चैव धौनकोषः प्रजायते ॥ १  
 तस्य प्रतिक्रियां कर्तुं कुम्भमुत्तरतो न्यसेत् ।  
 कृष्णवस्त्रसमाच्छन्नं कृष्णमाल्यविभूषितम् ॥ २  
 तस्योपरि न्यसेद्देवं कांस्यपात्रे धनेश्वरम् ।  
 सुवर्णनिष्कषट्केन निर्मितं नखान्वितम् ॥ ३  
 यजेत् पुरुषसूक्तेन धनदं विश्वरूपिणम् ।  
 अथर्ववेदविद्विप्रो ह्याथर्वणं समाचरेत् ॥ ४  
 सुवर्णं तु त्रकां कृत्वा निष्कविंशतिसङ्ख्याया ।  
 दद्याद्विप्राय सम्पुज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् ॥ ५  
 धनोनामधिपो देवः शङ्करस्य प्रियः सख्य ।  
 सौम्याशाधिपतिः श्रीमान् मम पापं व्यपाह तु ॥ ६  
 इमं मन्त्रं समुच्चार्य आचार्याय यथाविधि ।  
 दद्याद्देवं हानकोषे लिङ्गनाशे विशुद्धये ॥ ७  
 गुरुजायाभिगमनान्मूत्रकच्छः प्रजायते ।  
 तेनापि निष्कृतिः कार्य्या शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ८  
 स्थापयेत् कुम्भमेकन्तु पश्चिमायां शुभे दिने ।  
 नीलवस्त्रसमाच्छन्नं नीलमाल्यविभूषितम् ॥ ९  
 तस्योपरि न्यसेद्देवं ताम्रपात्रे प्रचेतसम् ।  
 सुवर्णनिष्कषट्केन निर्मितं यादमास्पतिम् ॥ १०  
 यजेत् पुरुषसूक्तेन वरुणं विश्वरूपिणम् ।  
 सामविद्वान्नामस्तैत्र सामवेदं समाचरेत् ॥ ११



सुवर्णपुत्रिकां कृत्वा निष्कविंशतिसङ्ख्याया ।  
 दद्याद्द्विप्राय सम्पूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् ॥ १२  
 यादसामधिपो देवो विश्वेषामपि पावनः ।  
 संसाराब्धौ कर्णधारो वरूणः पावनोऽस्तु मे ॥ १३  
 इमं मन्त्रं समुच्चार्य आचार्याय यथाविधि ।  
 दद्याद्देवमलङ्कृत्य सूत्रकच्छप्रशान्तये ॥ १४  
 स्वसुतागमने चैव रक्तकुष्ठं प्रजायते ।  
 भगिनीगमने चैव पौतकुष्ठं प्रजायते ॥ १५  
 तस्य प्रतिक्रियां कर्तुं पूर्वतः कलसं न्यसेत् ।  
 पौतवस्त्रसमाच्छ्रितं पीतमाल्यविभूषितम् ॥ १६  
 तस्योपरि न्यसेत् स्वर्णपात्रे देवं सुरेश्वरम् ।  
 सुवर्णनिष्कषट्केन निर्मितं वज्रधारिणम् ॥ १७  
 यजेत् पुरुषसूक्तेन वासवं विश्वरूपिणम् ।  
 यजुर्वेदं तत्र साम ऋग्वेदञ्च समाचरेत् ॥ १८  
 सुवर्णपुत्रिकां कृत्वा सुवर्णदशकेन तु ।  
 दद्याद्द्विप्राय सम्पूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् ॥ १९  
 देवानामधिपो देवो वज्रो विष्णुनिकेतनः ।  
 शतयज्ञः सहस्राक्षः पापं मम निक्षान्ततु ॥ २०  
 इमं मन्त्रं समुच्चार्य आचार्याय यथाविधि ।  
 दद्याद्देवं सहस्राक्षं स पापस्यापनुत्तये ॥ २१  
 भ्रातृभार्याभिगमनाद्गलत्कुष्ठं प्रजायते ।  
 स्वबधुगमने चैव कृष्णकुष्ठं प्रजायते ॥ २२  
 तेन कार्यं विशुद्धेयं प्रागुक्तस्वार्द्धमेव हि ।  
 दशांशहोमः सर्वत्र घृताक्तैः क्रियते तिलैः ॥ २३

यदगम्याभिगमनाज्जायते ध्रुवमण्डलम् ।  
 कृत्वा लोहमयीं धेनूं तिलषष्टिप्रमाणतः ॥ २४  
 कार्पासभारसंयुक्तां कांस्थदोहां सवत्सिकाम् ।  
 दद्याद्विप्राय विधिवदिमं मन्त्रमुदोरयेत् ।  
 सुरभौ वैष्णवौ माता मम पापं व्यपौहतु ॥ २५  
 तपस्विनीसङ्गमने जायते चाश्वरीगदः ।  
 स तु पापविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ २६  
 दद्याद्विप्राय विदुषे मधुधेनूं यथोदितम् ।  
 तिलद्रोणशतञ्चैव हिरण्येन समन्वितम् ॥ २७  
 पितृस्वस्रभिगमनाहन्निष्ठांशव्रणी भवेत् ।  
 तेनापि निष्कृतिः कार्य्या अजादानेन शक्तिः ॥ २८  
 मातुलान्यान्तु गमने पृष्ठकुजः प्रजायते ।  
 कृष्णाजिनप्रदानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ २९  
 मातृष्वस्रभिगमने वामाङ्गे व्रणवान् भवेत् ।  
 तेनापि निष्कृतिः कार्य्या सम्यग्दानप्रदानतः ॥ ३०  
 मृतभार्याभिगमने मृतभार्य्यः प्रजायते ।  
 तत्पातकविशुद्ध्यर्थं द्विजमेकं विवाहयेत् ॥ ३१  
 सगोत्रस्त्रीप्रसङ्गेन जायते च भगन्दरः ।  
 तेनापि निष्कृतिः कार्य्या महिषीदानयत्नतः ॥ ३२  
 तपस्विनीप्रसङ्गेन प्रमेही जायते नरः ।  
 मासं रूद्रजपः कार्य्यो दद्याच्छक्त्या च काञ्चनम् ॥ ३३  
 दीक्षितस्त्रीप्रसङ्गेन जायते दुष्टरक्तदृक् ।  
 स पातकविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥ ३४



स्वजातिजायागमने जायते हृदयव्रणो ।  
 तत्पापस्य विशुद्धार्थं प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥ ३५  
 पशुयोनीं च गमने मूत्राघातः प्रजायते ।  
 तिलपात्रद्वयञ्चैव दद्यादात्मविशुद्धये ॥ ३६  
 अश्वयानीं च गमनाद् गुदस्तम्भं प्रजायते ।  
 सहस्रकमलस्नानं मांसं कुर्यात् शिवस्य च ॥ ३७  
 एते दोषा नराणां स्युर्नरकान्ते न संशयः ।  
 स्त्रीणामपि भवन्त्येते तत्तत्पुरुषसङ्गमात् ॥ ३८  
 इति शांतातपोऽप्ये कर्माविपाकेऽगम्यागमनप्रायश्चित्तं  
 नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

### षष्ठोऽध्यायः ।

अश्वशूकरशृङ्गद्रिद्रुमादिशकटेन च ।  
 भृग्वग्निदारुशखाश्मविषाद्वन्धनजैर्मृताः ॥ १  
 व्याघ्राहिगजभूपालचौरवैरहकाहताः ।  
 काष्ठशल्कमृता ये च शौचसंस्कारवर्जिताः ॥ २  
 विसृचकाक्षकवलदवातौसारता मृताः ।  
 शार्कान्यादिग्रहेऽश्वस्ता विद्युत्पातहताश्च ये ॥ ३  
 अस्थश्या अपक्वित्राश्च पातितः पुत्रवर्जितः ।  
 पञ्चविंशत् प्रकारैश्च नाप्रवृन्तं गतिं मृताः ॥ ४  
 पित्राद्याः पिण्डभाजः स्युस्तथा लेपभुजस्तथा ।  
 तता नान्दीमुखाः प्रोक्तास्तयोऽप्यशुमुखास्तथा ॥ ५

द्वादशैते पितृगणास्तर्पिताः सन्ततिप्रदाः ।  
 गतिहोनाः सुतादीनां सन्ततिं नाशयन्ति ते ॥ ६  
 दश व्याघ्रादिनिहता गर्भे विघ्नन्त्यमौ क्रमात् ।  
 द्वादशास्त्रादिनिहता आकर्षन्ति च बालकम् ॥ ७  
 विषादिनिहता घ्नन्ति दशसु द्वादशेष्वपि ।  
 वर्षेकबालकं कुर्यादनपत्योऽनपत्यताम् ॥ ८  
 व्याघ्रेण हन्यते यस्तुः कुमारौगमनेन च ।  
 विषदश्वेव सर्पेण गजेन नृपदुष्टकृत् ॥ ९  
 राज्ञा राजकुमारघ्नश्चौरिण पशुहिंसकः ।  
 वैरिणा मित्रभेदो च वकर्हत्तर्वृकेण तु ॥ १०  
 गुरुघातो च शय्यायां मत्सरौ शीचवर्जितः ।  
 द्रोही संस्काररहितः शुना निक्षेपहारकः ॥ ११  
 नरो विहन्यतेऽरण्ये शूकरेण च पाशिकः ।  
 क्रिमिभिः क्लृप्तवासाश्च कृमिणा च निक्लन्तनः ॥ १२  
 शृङ्गिणा शङ्करद्रोही शकटेन च सूचकः ।  
 शृगुणा भेदिनीचौरा बालना यज्ञहानिकृत् ॥ १३  
 दवेन दक्षिणाचौरः शस्त्रेण श्रुतिनिन्दकः ।  
 अश्मना हिजनिन्दाकृदिषिण कुमतिप्रदः ॥ १४  
 उदन्त्यनेन हिंस्रः स्यात् सेतुभेदो जलेन तु ।  
 क्रिमिणा राजदन्तहृदतीसारिण लौहहृत् ॥ १५  
 शाकिन्याद्यैश्च म्रियते सदर्पकार्यकारकः ।  
 अनध्यायेऽप्यधीयानो म्रियते विद्युता तथा ॥ १६  
 असृश्यस्पर्शमङ्गौ च वस्तुमाश्रित्य शास्त्रहृत् ।  
 पतितो मदविक्रेतानपत्यो हिजवस्त्रहृत् ॥ १७



अथ तेषां क्रमेणैव प्रायश्चित्तं विधयते ।  
 कारयेन्निष्कमाचन्तु पुरुषं प्रेतरूपिणम् ॥ १८  
 चतुर्भुजं दण्डहस्तं महिषासनसंस्थितम् ।  
 पिष्टैः कृष्णतिलैः कुर्यात् पिण्डं प्रस्थप्रमाणतः ॥ १९  
 मध्वाज्यशर्करायुक्तं स्पर्णकुण्डलसंयुतम् ।  
 अकालमूलं कलसं पञ्चपल्लवसंयुतम् ॥ २०  
 कृष्णवस्त्रसमाच्छन्नं सर्वौषधिसमन्वितम् ।  
 तस्थोपरि न्यसेदेवं पात्रं धान्यफलैर्युतम् ॥ २१  
 सप्तधान्यन्तु सफलं तत्र तत् सफलं न्यसेत् ।  
 कुम्भोपरि च विन्यस्य पूजयेत् प्रेतरूपिणम् ॥ २२  
 कुर्यात् पुरुषसूक्तेन प्रत्यहं दुग्धतर्पणम् ।  
 षडङ्गञ्च जपेद्गुह्यं कलसे तत्र वेदवित् ॥ २३  
 यमसूक्तेन कुर्वीत यमपूजादिकं तथा ।  
 गायत्र्याश्चैव कर्त्तव्यो जपः स्वात्मविशुद्धये ॥ २४  
 ग्रहशान्तिकपूर्वञ्च दशांशं जुहुयात् तिलैः ।  
 अक्षतनामगोत्राय प्रेताय सतिलोदकम् ॥ २५  
 प्रदद्यात् पितृतीर्थेन पिण्डं मन्त्रमुदीरयेत् ।  
 इमं तिलमयं पिण्डं मधुसर्पिःसमान्वितम् ॥ २६  
 ददामि तस्मै प्रेताय यः पौडां कुरुते मम ।  
 सजलान् कृष्णकलसांस्तुलपात्रसमन्वितान् ॥ २७  
 द्वादश प्रेतमुद्दिश्य दद्यादेकञ्च विष्णवे ।  
 ततोऽभिषेच्य दद्यात्तु दम्पतीकलसोदकैः ॥ २८  
 शुचिर्व्वरायुधधरो मन्त्रैर्व्वरुणदेवतैः ।  
 यजमानस्ततो दद्यादाचार्याय सर्वाक्षणाम् ॥ २९

ततो नारायणवलिः कर्त्तव्यः शास्त्रनिश्चयात् ।  
 एष साधारणविधिरगतीनामुदाहृतः ॥ ३०  
 विशेषस्तु पुनर्ज्ञेयो व्याघ्रादिनिहतेष्वपि ।  
 व्याघ्रेण निहतेऽप्रेते परकन्यां विवाहयेत् ॥ ३१  
 सर्पदंशे नागबलिर्ह्येयः सर्वेषु काञ्चनम् ।  
 चतुर्निष्कमितं हेमगजं दद्याद्गजैर्हते ॥ ३२  
 राज्ञा विनिहतेऽदद्यात् पुरुषन्तुः शिरणमयम् ।  
 चोरेण निहते धेनुं वैरिणाऽनिहते वृषम् ॥ ३३  
 वृकेन निहते दद्यादयथाशक्ति च काञ्चनम् ।  
 शय्यामृते प्रदातव्या शय्या तूलौसमन्विता ॥ ३४  
 निष्कमात्रसुवर्णस्य विष्णुना समर्धाष्ठिता ।  
 शौचहोने मृते चैव द्विनिष्कस्वर्णजं हरिम् ॥ ३५  
 सस्कारहोने च मृते कुमारश्च विवाहयेत् ।  
 शूनाऽहते च निक्षेपं स्थापयेन्निशक्तिः ॥ ३६  
 शूकरेण हते दद्यान्महिषं दक्षिणान्वतम् ।  
 कर्माभिस्र मृते दद्याद्गोधूमान्नं द्विजातये ॥ ३७  
 मृङ्गिणा च हते दद्याद्वृषभं वस्त्रसंयुतम् ।  
 शकटेन मृते दद्यादश्वं सोपस्कारान्वतम् ॥ ३८  
 शृगुपातं मृते चैव प्रदद्याद्धान्यपर्वतम् ।  
 आग्नौ ना निहते दद्यादुपानहं क्षत्रशक्तिः ॥ ३९  
 दवेन निहते चैव कर्त्तव्या सदने सभा ।  
 शस्त्रेण निहते दद्यान्महिषीं दक्षिणान्विताम् ॥ ४०  
 अश्वना निहते दद्यात् सवत्स्रं गां पर्यास्त्रिणौम् ।  
 विषेण च मृते दद्यान्मदिनीं क्षत्रसंयुताम् ॥ ४१



उद्वन्धनमृते चापि प्रदद्याद्वा पयस्विनीम् ।  
 मृते जलेन वरुणं हैमं दद्याच्चिनिष्ककम् ॥ ४२  
 वृक्षं वृक्षहते दद्यात् सौवर्णं स्वर्णसंयुतम् ।  
 अतौसारमृते लक्षं सावित्र्याः संहतो जपेत् ॥ ४३  
 शाकिन्यादिमृते चैवं जपेद्द्रुद्रं यथोचितम् ।  
 विद्युत्पातेन निहते विद्यादानं समाचरेत् ॥ ४४  
 अस्यर्घ्यं च मृते कार्यं वेदपारायणं तथा ।  
 सच्छस्त्रपुस्तकं दद्याद्दान्तमाश्रित्य संस्थिते ॥ ४५  
 पातित्येन मृते कुर्यात् प्राजापत्यानि षोडश ।  
 मृते चापत्यरहिते कृच्छ्राणां नवतिष्ठरेत् ॥ ४६  
 निष्कत्रयमितस्वर्णं दद्यादश्वं हयाहते ।  
 कपिना निहते दद्यात् कपिं कनकनिर्मितम् ॥ ४७  
 विसूचिकामृते स्वादु भोजयेच्च शतं द्विजाम् ।  
 तिलधेनुः प्रदातव्या कण्ठेऽन्नकबले मृते ॥ ४८  
 केशरोगमृते चापि अष्टौ कृच्छ्रान् समाचरेत् ।  
 एवं कृते बिधानेन विदध्यादौर्द्धदेहिकम् ॥ ४९  
 ततः प्रेतत्वनिर्मुक्ताः पितरस्तर्पितास्तथा ।  
 दद्युः पुत्रांश्च पौत्रांश्च आयुरारोग्यसम्पदः ॥ ५०  
 इति शातातपप्रोक्तो विपाकः कर्मणामयम् ।  
 शिष्याय शरभङ्गाय विनयात् परिपृच्छते ॥ ५१  
 इति शातातपौये कर्मविपाकेऽगतिप्रायश्चित्तं नाम  
 षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥





## लिखितसंहिता ।

इष्टापूर्त्तु कर्त्तव्यो ब्राह्मणेन प्रयत्नतः ।  
इष्टेन लभते स्वर्गं पूर्त्ते मोक्षमवाप्नुयात् ॥ १  
इकाहमपि कर्त्तव्यं भूमिष्ठमुदकं शुभम् ।  
कुलानि तारयेत् सप्त यत्र गौर्विष्टषा भवेत् ॥ २  
भूमिदानेन ये लोका गोदानेन च कीर्त्तिताः ।  
तत्त्वोक्तान् प्राप्नुयान्मर्त्यः पादपानां प्ररोपणे ॥ ३  
बापीकूपतडागानि देवतायतनानि च ।  
घटितान्युद्धरेद्यस्तु स पूर्त्तफलमश्नुते ॥ ४  
अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चैव पालनम् ।  
आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते ॥ ५  
इष्टापूर्त्ते द्विजातीनां सामान्यो धर्म उच्यते ।  
अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्त्ते धर्मो न वैदिके ॥ ६  
यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गातोयेषु तिष्ठति ।  
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ ७  
देवतानां पितॄणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्जलिम् ।  
असंस्कृतमृतानाञ्च स्थले दद्याज्जलाञ्जलिम् ॥ ८  
एकादशाहे प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः ।  
मुच्यते प्रेतलोकात्तु पितृलोकं स गच्छति ॥ ९  
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्यप्येको गयां व्रजेत् ।  
व्रजेत् वाग्धमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ १०

बाराणस्यां प्रविष्टस्तु कदाचिन्निष्क्रमेद्यदि ।  
 इसन्ति तस्य भूतानि अन्योऽन्यं करताडनैः ॥ ११  
 गयाशिरे तु यत्किञ्चिन्नान्ना पिण्डस्तु निर्व्वपेत् ।  
 नरकस्थो दिवं याति स्वर्गस्थो मोक्षमाप्नुयात् ॥ १२  
 आत्मनो वा परस्यापि गयाक्षेत्रे यतस्ततः ।  
 यन्नान्ना पातयेत् पिण्डं तं नयेद्ब्रह्म शाश्वतम् ॥ १३  
 लोहितो यस्तु वर्णेन शङ्खवर्णखुरस्तथा ।  
 लाङ्गुलिशिरसोच्चैव स वै नौलवृषः स्मृतः ॥ १४  
 नवआङ्गं त्रिपक्षे च द्वादशस्त्रेव मासिकम् ।  
 षण्मासी चाब्दिकश्चैव आद्यान्येतानि षोडश ॥ १५  
 यस्येतानि न कुर्व्वीत एकोद्दिष्टानि षोडश ।  
 पिशाचत्वं स्थिरं तस्य दत्तैः आद्यशतैरपि ॥ १६  
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं द्विजः ।  
 मातापित्रोः पृथक्कुर्व्यादेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि ॥ १७  
 वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्यं मातापित्रोस्तु सन्ततम् ।  
 अद्वैतं भोजयेच्छाङ्गं पिण्डमेकस्तु निर्व्वपेत् ॥ १८  
 संक्रान्तावुपरागे च पर्व्वण्यपि महालये ।  
 निर्व्वाप्यास्तु त्रयः पिण्डा एकतस्तु क्षयेऽहनि ॥ १९  
 एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्व्वणं कुरुते द्विजः ।  
 अकृतं तद्विजानीयात् स नाम पितृघातकः ॥ २०  
 अमावस्यां क्षयो यस्य पितृपक्षेऽथवा यदि ।  
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्व्वणो विधिः ॥ २१  
 त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते ।  
 अहन्येकादशे प्राप्ते पार्व्वणस्तु द्विधीयते ॥ २२



यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं स्मृतम् ।  
 प्रत्यहं तत्सोदकुम्भं दद्यात् संवत्सरं द्विजः ॥ २३  
 पत्न्या चैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।  
 पितामह्यापि तत्तस्मिन् सत्येवन्तु क्षयेऽहनि ॥ २४  
 तस्यां सत्यां प्रकर्त्तव्यं तस्या श्वश्रुति निश्चितम् ॥ २५  
 विवाहे चैव निर्वृत्ते चतुर्थेऽहनि रात्रिषु ।  
 एकत्वं सप्त गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ॥ २६  
 स्वगोत्राद्भक्ष्यते नारौ उद्वाहात् सप्तमे पदे ।  
 भर्तृगोत्रेण कर्त्तव्यं दानं पिण्डोदकक्रिया ॥ २७  
 द्विमातुः पिण्डदानन्तु पिण्डे पिण्डे द्विनामतः ।  
 षष्ठां देयाक्षयः पिण्डा एवं दाता न मुह्यति ॥ २८  
 अथ चेन्नन्त्रविद्युक्तः शारीरैः पङ्क्तिदूषणैः ।  
 अदोषं तत् यमः प्राह पङ्क्तिप्रावन एव सः ॥ २९  
 अग्नीकरणशेषन्तु पितृपात्रे प्रदापयेत् ।  
 प्रतिपाद्य पितृणाञ्च न दद्याद्दैवदेविके ॥ ३०  
 अनाग्निको यदा विप्रः आह्वं करोति पार्वणम् ।  
 तत्र मातामहानाञ्च कर्त्तव्यमभयं सदा ॥ ३१  
 अपुत्रा ये मृताः केचित् पुरुषा वा स्त्रियोऽपि वा ।  
 तेभ्य एव प्रदातव्यमेकार्द्दष्टं न पार्वणम् ॥ ३२  
 यस्मिन् राशिगते सूर्ये विपत्तिः स्याद्द्विजन्मनः ।  
 तस्मिन्नहनि कर्त्तव्यं दानं पिण्डोदकक्रिया ॥ ३३  
 वर्षष्टद्व्यभिषेकादि कर्त्तव्यमधिकेन तु ।  
 अधिमासे तु पूर्वं स्याच्छ्राद्धं संवत्सरादपि ॥ ३४

स एव हेयोद्दिष्टस्य येन केन तु कर्मणा ।  
 अभिधानान्तरं कार्यं तत्रैवाहःकृतं भवेत् ॥ ३५  
 आलाग्नौ पचते अन्नं लौकिकेनापि नित्यशः ।  
 यस्मिन्नेव पचेदन्नं तस्मिन् होमो बिधीयते ॥ ३६  
 वैदिके लौकिके वापि नित्यं हुत्वा ह्यतन्द्रितः ।  
 वैदिके स्वर्गमाप्नोति लौकिके हन्ति किल्बिषम् ॥ ३७  
 अग्नौ व्याहृतिभिः पूर्वं हुत्वा मन्त्रैस्तु शाकलैः ।  
 सर्वेभ्यो मन्तु भूतेभ्यस्ततोऽग्नौ यादनाग्निमान् ॥ ३८  
 उच्छिषण्तु नोत्तिष्ठेदद्यावद्विप्रविसर्जनम् ।  
 ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ ३९  
 दर्भाः कणाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणस्य विशेषतः ।  
 नैते निर्मात्यतां यान्ति योक्तव्यास्ते पुनः पुनः ॥ ४०  
 पानमाचमनं कुर्यात् कुशपाणिः सदा द्विजः ।  
 भुक्ता नोच्छिष्टतां याति एष एव बिधिः सदा ॥ ४१  
 पान आचमने चैव तर्पणेऽद्वैतसदा ।  
 कुशहस्तो न दुष्येत यथा पाणिस्तथा कुशः ॥ ४२  
 वामपाणौ कुशान् कृत्वा दक्षिणेन उपसृशेत् ।  
 विनाचमन्ति ये मूढा रुधिरणाचमन्ति ते ॥ ४३  
 नीवीमध्येषु ये दर्भा ब्रह्मसूत्रेषु ये कृताः ।  
 पवित्रांस्तान् विजानीयादयथा कायस्तथा कुशः ॥ ४४  
 पिण्डे कृतास्तु ये दर्भा यैः कृतं पिढतर्पणम् ।  
 मूत्राच्छिष्टपुरीषञ्च तेषां त्यागो बिधीयते ॥ ४५  
 देवपूर्वन्तु यच्छ्राद्धमदेवञ्चापि यद्भवेत् ।  
 ब्रह्मचारो भवेत् तत्र कुर्याच्छ्राद्धन्तु पैतृकम् ॥ ४६



मातुः आहन्तु पूर्वं पितृणां तदनन्तरम् ।  
 ततो मातामहानाञ्च वृद्धौ आहृत्यं स्मृतम् ॥ ४७  
 क्रतुर्दक्षो वसुः सभ्यः कालकामौ धुरिलोचनौ ।  
 पुत्ररवामाद्रवाश्च विश्वेदेवाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ४८  
 आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः ।  
 ये यत्र विहिताः आह्वे सावधाना भवन्तु ते ॥ ४९  
 इष्टिआह्वे क्रतुर्दक्षो वसुः सभ्यश्च दैविके ।  
 कालः कामोऽग्निकार्येषु अम्बरे धुरिलोचनौ ।  
 पुत्ररवा माद्रवाश्च पार्वणेषु नियोजयेत् ॥ ५०  
 यस्यास्तु न वेदभ्राता न विज्ञायेत वा पिता ।  
 नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्रिकाकर्मशङ्कया ॥ ५१  
 अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्घिताम् ।  
 अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति ॥ ५२  
 मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्व्वपेत् पुत्रिकासुतः ।  
 द्वितीयन्तु पितृस्त्रयास्तृतीयं तत्पितुः पितुः ॥ ५३  
 मृग्येषु च पात्रेषु आह्वे यो भोजयेत् पितृन् ।  
 अन्नदाता पुरोधाश्च भोक्ता च मरकं व्रजेत् ॥ ५४  
 अन्नामे मृग्यं दद्यादनुज्ञातस्तु तैर्द्विजैः ।  
 घृतेन प्रोक्षणं कार्यं मृदः पात्रं पवित्रकम् ॥ ५५  
 आह्वं कृत्वा परआह्वे यस्तु भुञ्जीत विह्वलः ।  
 पतन्ति पितरस्तस्य लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ५६  
 आह्वं दत्त्वा च भुक्ता च अध्वानं योऽधिगच्छति ।  
 भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं पांशुभोजनाः ॥ ५७

पुनर्भोजनमध्वानं भारध्ययनमैशुनम् ।  
 दानं प्रतिग्रहं होमं आहं कृत्वाष्ट वर्जयेत् ॥ ५८  
 अध्वगामौ भवेदश्वः पुनर्भोक्ता च वायसः ।  
 कर्मकृत्वायते दासः स्त्रीगमने च शूकरः ॥ ५९  
 दशकृत्वः पिवेदापः सावित्रश्च चाभिमन्त्रिताः ।  
 ततः सन्ध्यामुपासीत शुध्येत तदनन्तरम् ॥ ६०  
 आर्द्रवासास्तु यत् कुर्यादह्निर्जानु च यत्कृतम् ।  
 सर्वं तन्निष्फलं कुर्याज्जपहोमप्रतिग्रहम् ॥ ६१  
 चान्द्रायणं नवआह्वे पराको मासिके तथा ।  
 पक्षत्रये तु कच्छं स्यात् षण्मासे कच्छमेव च ॥ ६२  
 ऊनाब्दिके त्रिरात्रं स्यादेकाहः पुनराब्दिके ।  
 शवे मासन्तु सुक्ता वा पादकच्छं विधीयते ॥ ६३  
 सर्पविप्रव्रतानाञ्च शृङ्गिदंष्ट्रिसरोसृषैः ।  
 आत्मनस्याग्निनाञ्चैव आहमेषां न कारयेत् ॥ ६४  
 गोभिर्हतं तथोद्वहं ब्राह्मणेन तु घातितम् ।  
 तं स्पृशन्ति च ये विप्रा गोऽजाश्वाश्च भवन्ति ते ॥ ६५  
 अग्निदाता तथा चाग्नेः पाशच्छेदकराश्च ये ।  
 तप्तकच्छेण शुध्यन्ति मनुराह प्रजापतिः ॥ ६६  
 ब्रह्ममुष्णं पिवेदापस्य ब्रह्ममुष्णं पयः पिवेत् ।  
 ब्रह्ममुष्णं घृतं पीत्वा वायुभक्षो दिनत्रयम् ॥ ६७  
 गोभूहिरण्यहरणे स्त्रीणां चेतद्गृहस्य च ।  
 यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ ६८  
 उद्यताः सह धावन्ते यद्येको धर्मघातकः ।  
 सर्वे ते शुद्धिमुच्छन्ति स एको ब्रह्मघातकः ॥ ६९



पतितान्नं यदा भुङ्क्ते भुङ्क्ते चाण्डालवेश्मनि ।  
 स मासार्धं चरेद्द्वारि मासं कामकृतेन तु ॥ ७०  
 योगेन पतितेनैव स्पर्शं स्नानं विधीयते ।  
 तेनैवोच्छिष्टसंस्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ ७१  
 ब्रह्महा च सुरापायी स्तेयौ च गुरुतल्पगः ।  
 महान्ति पातकान्याहुस्तत्संसर्गी च पञ्चमः ॥ ७२  
 स्नेहाद्वा यदि वा लोभाद्भयादज्ञानतोऽपि वा ।  
 कुर्बन्त्यनुग्रहं ये च तत्पापं तेषु गच्छति ॥ ७३  
 उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टो ब्राह्मणस्तु कदाचन ।  
 तत्क्षणात् कुरुते स्नानमाचमेन शुचिर्भवेत् ॥ ७४  
 कुलवामनषण्डेषु गह्वरेषु जङ्घेषु च ।  
 जात्यन्धे बधिरं मूके न दोषः परिवेदने ॥ ७५  
 क्लोवे देशान्तरस्थे च पतितेऽब्रजितेऽपि वा ।  
 योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने ॥ ७६  
 पूरणे कूपवापीनां वृक्षच्छेदनपातने ।  
 विक्रोणीत गजच्चाश्वं गोवधं तस्य निर्द्दिशेत् ॥ ७७  
 पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे श्मश्रु केवलम् ।  
 तृतीयेतु शिखावर्जं चतुर्थे तु शिखावपः ॥ ७८  
 चाण्डालोदकसंस्पर्शं स्नानं येन विधीयते ।  
 तेनैवोच्छिष्टसंस्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ ७९  
 चाण्डालघटभाग्द्वयं यत्तोयं पिवते द्विजः ।  
 तत्क्षणात् क्षिपते, यस्तु प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ ८०  
 यदि नोत्क्षिप्यते तोयं शरीरे तस्य जोर्यति ।  
 प्राजापत्यं न दातव्यं कृच्छ्रं सान्त्तपनं चरेत् ॥ ८१

चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यन्तु क्षत्रियः ।  
 तदर्हन्तु चरेद्दैत्यैः पादं शूद्रे तु दापयेत् ॥ ८२  
 रजस्तला यदा स्पृष्टा शुना शूकरवायसैः ।  
 उपोथ्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ८३  
 अज्ञानतः स्नातमात्रमा नाभेस्तु विशेषतः ।  
 अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं स्नात्तदीयस्पर्शने मतम् ॥ ८४  
 बालश्चैव दंशाहे तु पञ्चत्वं यदि गच्छति ।  
 सद्य एव विशुध्येत नाशौचं नोदकक्रिया ॥ ८५  
 शावसूतक उत्पन्ने सूतकान्तु सदा भवेत् ।  
 शावेन शुध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी ॥ ८६  
 षष्ठेन शुद्धतैकाहं पञ्चमे द्वादशमेव तु ।  
 चतुर्थे सप्तरात्रं स्यात् त्रिपुरुषे दशमेऽहनि ॥ ८७  
 मरणारब्धमाशौचं संयोगो यस्य नाग्निभिः ।  
 आदाहात्तस्य विज्ञेयं यस्य वैतानिको विधिः ॥ ८८  
 आममांसं घृतं चौद्रं ज्वेहास्य फलसम्भवाः ।  
 अन्यभाण्डस्थिता ह्येते निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः ॥ ८९  
 मार्जनीरजसासक्ते स्नानवस्त्रघटोदके ।  
 नवाश्वसि तथा चैव हन्ति पुण्यं दिवाहृतम् ॥ ९०  
 दिवा कपित्थच्छायायां रात्रौ दधिषु शक्तुषु ।  
 धात्रीफलेषु सर्व्वत्र अलक्ष्मोर्व्वसते सदा ॥ ९१  
 यत्र यत्र च सङ्कीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।  
 तत्र तत्र तिलैर्होमं गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥ ९२



## शङ्खसंहिता ।

प्रथमोऽध्यायः ।

स्वयम्भुवे नमस्कृत्य सृष्टिसंहारकारिणे ।  
चातुर्वर्ण्यसंहितार्थाय शङ्खः शास्त्रमथाकरोत् ॥ १  
यजनं याजनं दानं तथैवाध्यापनक्रियाम् ।  
प्रतिग्रहञ्चाध्ययनं विप्रः कर्माणि कारयेत् ॥ २  
दानमध्ययनञ्चैव यजनञ्च यथाविधि ।  
क्षत्रियस्य तु वैश्यस्य कर्मोदं परिकीर्तितम् ॥ ३  
क्षत्रियस्य विशेषेण प्रजानां परिपालनम् ।  
क्षत्रिगोरक्षवाणिज्यं वैश्यस्य परीकीर्तितम् ॥ ४  
शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा सर्वं शिल्पानि चाप्यथ ।  
जमा सत्यं दमः शौचं सर्वेषामविशेषतः ॥ ५  
ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्यास्तयो वर्णा द्विजातयः ।  
तेषां जन्म द्वितीयन्तु विज्ञेयं मौञ्जिवन्धनम् ॥ ६  
आचार्यस्तु पिता प्रोक्तः सावित्री जननी तथा ।  
ब्रह्मक्षत्रविशाञ्चैव मौञ्जिवन्धनजन्मनि ॥ ७  
विप्राः शूद्रसमास्तावद्विज्ञेयास्तु विचक्षणैः ।  
यावद्वेदे न जायन्ते द्विजा ज्ञेयास्तु तत्परम् ॥ ८  
इति शङ्खौघे धर्माशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

## द्वितीयोऽध्यायः ।

गर्भस्य स्फुठताज्ञाने निषेकः परिकीर्तितः ।  
 ततस्तु स्पन्दनात् कार्यं सवनन्तु विचक्षणैः ॥ १  
 अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते ।  
 नामधेयञ्च कर्त्तव्यं वर्णनाञ्च समाक्षरम् ॥ २  
 माङ्गल्यं ब्राह्मणस्योक्तं क्षत्रियस्य बलान्वितम् ।  
 वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥ ३  
 शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य च ।  
 धनान्तञ्चैव वैश्यस्य दासान्तं वान्तजन्मनः ॥ ४  
 चतुर्थे मासि कर्त्तव्यमादित्यस्य प्रदर्शनम् ।  
 षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चुड़ा कार्या यथाकुलम् ॥ ५  
 गर्भाष्टमेऽप्ये कर्त्तव्यं ब्राह्मणस्योपनायनम् ।  
 गर्भादेकादशे रात्रौ गर्भात्तु द्वादशे विश्रः ॥ ६  
 षोडशाब्दस्तु विप्रस्य द्वाविंशः क्षत्रियस्य तु ।  
 विंशतिः सचतुष्का च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता ॥ ७  
 नाभिभाषेत सावित्रीमत ऊर्ध्वं निवर्त्तयेत् ॥ ८  
 विज्ञातव्यास्त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।  
 सावित्रीपतिता ब्राह्म्याः सर्वधर्मबहिष्कृताः ॥ ९  
 मौञ्जोवन्धो द्विजानान्तु क्रमान्मौञ्जो प्रकीर्त्तिता ।  
 मार्गं वैयाघ्रवास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणाम् ॥ १०  
 पर्णपिप्पलबिल्वानां क्रमाद्दण्डाः प्रकीर्त्तिताः ।  
 कर्णकेशललाटेस्तु तुल्याः प्रोक्ताः क्रमेण तु ॥ ११



अवक्राः सत्त्वचः सर्वे नान्निदग्धास्तथैव च ।  
यज्ञोपवीतं कार्पासक्षीमोर्णानां यथाक्रमम् । १२  
आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षितम् ।  
भैक्षस्य चरणं प्रोक्तं वर्णनामनुपूर्वशः ॥ १३  
इति शङ्खीये धर्मशास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

### तृतीयोऽध्यायः ।

उपनीय गुरुः शिष्यं वेदमस्मै प्रयच्छति ।  
श्रुतकाध्यापको यस्तु, उपाध्यायः स उच्यते ॥ १  
प्रयतः कथ्यमुत्थाय स्नाता हुतहुताशनः ।  
कुर्वीत प्रयतो सुत्वा गुरुणामभिवादनम् ॥ २  
अनुज्ञातिश्च गुरुणा ततोऽध्ययनमाचरेत् ।  
स्नत्वा ब्रह्माञ्जलिं पश्यन् गुरोर्वदनमानतः ॥ ३  
ब्रह्मावसाने प्रारब्धे प्रणवञ्च प्रकीर्तयेत् ।  
अनध्यायेष्वध्ययनं वर्जयेच्च प्रयत्नतः ॥ ४  
चतुर्दशीं पञ्चदशौमष्टमीं राहुसूतकम् ।  
उल्कापातं महौकम्पमशीचं ग्रामविप्लवम् ॥ ५  
इन्द्रप्रयागं सुरतं घनसङ्घातनिस्वनम् ।  
वायुकोलाहलं दुष्टमनध्यायं विवर्जयेत् ॥ ६  
नाधौयीताभियुक्तोऽपि प्रयत्नान्न च वेगतः ।  
देवायतनबन्ध्नीकश्मशानशिवसन्निधौ ॥ ७  
भैक्षचर्यान्तथा कुर्याद् ब्राह्मणेषु यथाविधि ।  
गुरुणा चाभ्यनुज्ञातः प्राप्नोयात् प्राङ्मुखः शुचिः ॥ ८

हितं प्रियं गुरोः कुर्यादहङ्कारविषंजितः ॥ ८  
 उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां पूजयित्वा हुताशनम् ।  
 अभिवाद्य गुरुं पश्चाद् गुरोर्वचनमब्रवीत् ॥ १०  
 गुरोः पूर्वं समुत्तिष्ठेच्छयीत चरमं तथा ॥ ११  
 मधुमांसाञ्जनं श्राद्धं गीतं नृत्यञ्च वर्जयेत् ।  
 हिंसापवादवादांश्च स्त्रीलौलाश्च विप्रेषतः ॥ १२  
 मेखलामजिनं दण्डं धारयेच्च प्रयत्नतः ।  
 अधःशायी भवेन्नित्यं ब्रह्मचारो समाहितः ॥ १३  
 एवं कृत्यन्तु कुर्वीत वेदस्त्रीकरणं बुधः ।  
 गुरवे च धनं दत्त्वा स्नायाच्च तदनन्तरम् ॥ १४  
 इति शङ्खीये धर्मशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

### चतुर्थोऽध्यायः ।

विन्देत विधिवद्भार्यामसमानार्षगोत्रजाम् ।  
 मातृतः पञ्चमीञ्चापि पितृतस्त्वथ सप्तमीम् ॥ १  
 ब्राह्मो देवस्तथैवार्षः पाजापत्यस्तथासुरः ।  
 गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥ २  
 एते धर्मग्रास्तु चत्वारः पूर्वं विप्रे प्रकीर्त्तिताः ।  
 गान्धर्वो राक्षसश्चैव क्षत्रियश्च प्रशस्यते ॥ ३  
 अप्रार्थितः प्रयत्नेन ब्राह्मस्तः प्रकीर्त्तितः ।  
 यज्ञेषु ऋत्विजे दैवमादायार्षस्तु गोदयम् ॥ ४  
 प्रार्थितापप्रदानेन प्राजपत्यः प्रकीर्त्तितः ।  
 आसुरो द्रविणादानाङ्गान्धर्वः समयान्मिथः ॥ ५



वाचसी युद्धहरणात् पैशाचः कन्यकाच्छलात् ।  
 तिस्रस्तु भार्या विप्रस्य द्व भार्ये क्षत्रियस्य तु ॥  
 एकैव भार्या वैश्यस्य तथा शूद्रस्य कौर्त्तिता ।  
 ब्राह्मणो क्षत्रिया वैश्या ब्राह्मणस्य प्रकीर्त्तिताः ॥ ७  
 क्षत्रिया चैव वैश्या च क्षत्रियस्य विधीयते ।  
 वैश्यैव भार्या वैश्यस्य शूद्राः शूद्रस्य कौर्त्तिता ॥ ८  
 आपद्यपि न कर्त्तव्या शूद्रा भार्या द्विजन्मना ।  
 अस्यां तस्य प्रसूतस्य निस्तुतिर्न विधीयते ॥ ९  
 तपस्वी यज्ञशौलस्य सर्व्व धर्ममृतां वरः ।  
 ध्रुवं शूद्रत्वमाप्नोति शूद्राद्वा त्रयोदशे ॥ १०  
 नौयते तु सपिण्डत्वं येषां आहं कुलोद्गतम् ।  
 सर्व्वे शूद्रत्वमायान्ति यदि स्वर्गजितास्त ते ॥ ११  
 सपिण्डोकरणं कार्य्यं कुलजस्य तथा ध्रुवम् ।  
 आहं द्वादशकं कृत्वा आहं प्राप्ते त्रयोदशे ॥ १२  
 सपिण्डोकरणं नाहं न च शूद्रस्तथार्हति ।  
 तस्मात् सर्व्व प्रयत्नेन शूद्रभार्यां विवर्जयेत् ॥ १३  
 पाणिग्रह्याः सवर्णासु गृह्णीयात् क्षत्रिया शरम् ।  
 वैश्या प्रतोदमादद्याद्दले तु द्विजस्मनः ॥ १४  
 सा भार्या या वह्नेदग्निं सा भार्या या पतिव्रता ।  
 सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या प्राजावती ॥ १५  
 लालनौया सदा भार्या ताडनौया तथैव च ।  
 लालिता ताडिता चैव स्त्री श्रीर्भवति नान्यथा ॥ १६  
 इति ग्रहणीये धर्मशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

## पञ्चमोऽध्यायः ।

पञ्चसूना गृहस्थस्य चुक्तौ पेथणुपस्करः ।  
 कण्ठनी चोदकुम्भस्य तस्य पापस्य शान्तये ॥ १  
 पञ्चयज्ञविधानञ्च गृही नित्यं न हापयेत् ।  
 पञ्चयज्ञविधानेन तत्पापं तस्य नश्यति ॥ २  
 देवयज्ञो भूतयज्ञः पित्रयज्ञस्तथैव च ।  
 ब्रह्मयज्ञो नृयज्ञश्च पञ्चयज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ३  
 होमो देवो बलिर्भौतः पित्र्यः पिण्डक्रिया स्मृतः ।  
 स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञश्च नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ ४  
 वानप्रस्थो ब्रह्मचारौ यतिश्चैव तथा द्विजः ।  
 गृहस्थस्य प्रसादेन जीवन्तेते यथाविधि ॥ ५  
 गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः ।  
 दाता चैव गृहस्थः स्यात् तस्माच्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी ॥ ६  
 यथा भर्ता प्रभुः स्त्रीणां वर्णाणां ब्राह्मणो यथा ।  
 अतिथिस्तद्वदेवास्य गृहस्थस्य प्रभुः स्मृतः ॥ ७  
 न व्रतैर्नोपवासेन धर्मोऽप्यविधिर्न च ।  
 नारी स्वर्गमवाप्नोति प्राप्नोति पतिपूजनात् ॥ ८  
 न स्नानेन न होमेन नैवाग्निपरितर्पणात् ।  
 ब्रह्मचारौ दिवं याति स याति गुरुपूजनात् ॥ ९  
 नाग्निशुश्रूषया स्नान्या स्नानेन विविधेन च ।  
 वानप्रस्थो दिवं याति यथा भोजनवर्जनात् ॥ १०  
 न भैक्षेन च मौनेन शून्यागाराश्रयेन च ।  
 योगौ सिद्धिमवाप्नोति यथा मैथुनवर्जनात् ॥ ११



न यज्ञैर्दक्षिणाभिश्च बह्विशुश्रूषया न च ।  
 गृह्यै स्वर्गमवाप्नोति यथा चातिथिपूजनात् ॥ १२  
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गृहस्थोऽतिथिमागतम् ।  
 आहारशयनार्थेन विधिवत् परिपूजयेत् ॥ १३  
 सायं प्रातश्च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि ।  
 दशंश्च पौर्णमासश्च जुहुयाच्च तथाविधिः ॥ १४  
 यज्ञैर्वर्षा पशुवन्धैश्च चातुर्मास्यैस्तथैव च ।  
 त्रैवाधिकारिकान्नेन पिवेत् सोममतन्द्रितः ॥ १५  
 इष्टिं वैश्वानरीं कुर्यात्तथा चाल्पधनो द्विजः ।  
 न भिचेत धनं शूद्रात् सर्वं दद्यादभीक्षितम् ॥ १६  
 वृत्तिस्तु न त्यजेद्द्विहानृत्विजं पूर्वमेव तु ।  
 कर्मणा जन्मना शुद्धं विद्यात् पात्रं बलीततम् ॥ १७  
 एतैरेव गुणैर्युक्तं धर्माज्जितधनं तथा ।  
 याजयेत्तु सदा विप्रो ब्राह्मस्तस्मात् प्रतिग्रहः ॥ १८  
 इति शङ्खीयेऽध्यायेऽध्यायः ॥ ५ ॥

### षष्ठोऽध्यायः ।

गृहस्थस्तु यदा पश्चेदलौपलितमात्मनः ।  
 अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥ १  
 पुत्रेषु दारान् निक्षिप्य तथा वानुगतो वने ।  
 अग्नौनुपचरेन्नित्यं वन्यमाहारमाहरेत् ॥ २  
 यदाहारो भवेत् तेन पूजयेत् पितृदेवताः ।  
 तेनैव पूजयेन्नित्यमतिथिं समुपागतम् ॥ ३

ग्रामादाहृत्य चाश्रोयादष्टौ ग्रामान् समाहितः ।  
 स्वाध्यायश्च सदा कुर्याज्जटाश्च विभृयात्तथा ॥ ४  
 तपसा शोषयेन्नित्वं स्वकञ्चैव कलेवरम् ।  
 आर्द्रवासास्तु हेमन्ते गौक्षे पञ्चतपास्तथा ॥ ५  
 प्रावृष्याकाशशायीऽस्यान्नक्ताशी च सदा भवेत् ।  
 चतुर्थकालिको वा स्यात् स्याच्च षष्ठक एव च ॥ ६  
 कृच्छ्रैर्वापि नयेत् कालं ब्रह्मचर्य्यश्च पालयेत् ।  
 एवं नौत्वा वने कालं द्विजो ब्रह्माश्रमी भवेत् ॥ ७  
 इति शङ्करीये धर्मशास्त्रे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

### सप्तमोऽध्यायः ।

लत्वेष्टिं विधिवत् पश्चात् सर्व्ववेदसदक्षिणम् ।  
 आत्मन्यग्नीन् समारोप्य द्विजो ब्रह्माश्रमी भवेत् ॥ १  
 विधूमे न्यस्तमुषले व्यङ्गारे भुक्तवर्ज्जने ।  
 अतीते पादसम्पाते नित्यं भिक्षां यतिश्चरेत् ॥ २  
 न व्यथेत तथालोभे यथा लब्धेन वर्त्तयेत् ।  
 न पाचयेत्तथैवान्नं नाश्रीयत् कस्यचिदुगृहे ॥ ३  
 मृन्मया लावुपाचाणि यतोनान्तु विनिर्दिशेत् ।  
 तेषां सम्राज्जनाच्छृङ्गिरश्चैव प्रकीर्त्तिता ॥ ४  
 कोपोनाच्छादनं वासो विभृयादसखश्चरन् ।  
 शून्यागारनिकेतः स्यादुयत्र सायं गृहो मुनिः ॥ ५  
 दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।  
 सत्यपूतं वदेद्वाक्यं मनःपूतं समाचरेत् ॥ ६



च नैर्निर्गम्यतेऽङ्गं वा भस्मचूर्णेर्विगर्हितैः ।  
 कल्याणमप्यकल्याणं तयोरेव न संशयेत् ॥ ७  
 सर्वभूतहितो मैत्रः समलोद्गाश्मकाञ्चनः ।  
 ध्यानयोगरतो नित्यं भिक्षुर्ध्यायात् परांगतिम् ॥ ८  
 जन्मनायस्तु निर्विस्मो मन्यते च तथैव च ।  
 आधिभिर्याधिभिश्चैव तं देवो ब्राह्मणं विदुः ॥ ९  
 अशुचित्वं शरीरस्य प्रियस्य च विपर्ययः ।  
 गर्भावासे च वसतिस्तस्मान्मुचेत नान्यथा ॥ १०  
 जगदेतन्निराक्रन्दं न तु सारमनर्थकम् ।  
 भोक्तव्यमिति निर्विस्मा मुच्यते नात्र संशयः ॥ ११  
 प्राणायामैर्द्वेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषान् ।  
 प्रत्याहारैरसत्सङ्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ॥ १२  
 सव्याहृतं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।  
 त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ १३  
 मनसः संयमस्तज ज्ञैर्द्वारणेति निगद्यते ।  
 संहारश्चेन्द्रियाणाञ्च प्रत्याहारः प्रकौर्तितः ॥ १४  
 हृदयस्थस्य योगेन देवदेवस्य दर्शनम् ।  
 ध्यानं प्रोक्तं प्रवक्ष्यामि सर्वस्माद्योगतः शुभम् ॥ १५  
 हृदिस्था देवताः सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।  
 हृदि ज्योतीषि भूयश्च हृदि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १६  
 स्वदेहमरणं कृत्वा प्रणवज्ञानं तत्पराणि ॥  
 ध्याननिर्मयनाभ्यान्तु विष्णुं पश्येद्गृहस्थतम् ॥ १७  
 हृदयश्चन्द्रमाः सूर्यः सोमो मध्ये हुताशनः ।  
 तेलोमध्ये स्थितं तत्त्वं तत्त्वमध्ये स्थितोऽच्युतः ॥ १८

अणोरणोयान् महतो महौया-  
नात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।  
तेजोमयं पश्यति बीतशोको

धातुः प्राप्तादान्महिमानमात्मनः ॥ १८

वासुदेवस्तमोऽन्धानां प्रत्यक्षो नैव जायते ।  
अज्ञानपटसंवौतैरिन्द्रियैर्विषयेषुभिः ॥ २०  
एष वै पुरुषो विष्णुर्व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ।

एष धाता बिधाता च पुराणो निष्कलः शिवः ॥ २१

विदेहमेतं पुरुषं महान्त-  
मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।  
मन्त्रैर्विंदित्वा न बिभेति मृत्यो-  
र्नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ २२

पृथिव्यापस्तथा तेजोवायुराकाशमेव च ।

पञ्चेमानि विजानीयन्महाभूतानि पण्डितः ॥ २३

चक्षुश्रोत्रे स्पर्शनञ्च रसना घ्राणमेव च ।

वृक्षौन्द्रियाणि जानीयात् पञ्चेमानि शरीरके ॥ २४

शब्दो रूपं तथा स्पर्शो रसो गन्धस्तथैव च ।

इन्द्रियस्थान् विजानीयात् पञ्चैव विषयान् बुधः ॥ २५

हस्तौ पादावपस्थञ्च जिह्वा पायुस्तथैव च ।

कर्मान्द्रियाणि पञ्चैव नित्यं सति शरीरके ॥ २६

मनो वृद्धिस्तथैवात्मा व्यक्ताव्यक्तं तथैव च ।

इन्द्रियेभ्यः पराणौह चत्वारि प्रवराणि च ॥ २७

तथात्मानं तद्व्रतीतं पुरुषं पञ्चविंशकम् ।

तन्नु ज्ञात्वा विमुच्यन्ते ये जनाः साधुव्रततयः ॥ २८



इदन्तु परमं शुद्धमेतदचरमुत्तमम् ।  
 अशब्दमरसस्पर्शमरूपं गन्धवर्जितम् ।  
 निर्दुःखमसुखं शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २८  
 विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवन्धनः ।  
 सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २९  
 बालाग्रशतशो भागः कल्पितस्तु सहस्रधा ।  
 तस्यापि शतशो भागाज्जीवः सूक्ष्म उदाहृतः ॥ ३०  
 महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।  
 पुरुषाच्च परं किलित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ३१  
 एषु सर्वेषु भूतेषु तिष्ठत्यदिरलः सदा ।  
 दृश्यते त्वयया वृद्धया सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ ३२  
 इति शङ्खीये धर्मशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

### अष्टमोऽध्यायः ।

क्रियास्नानं प्रवक्ष्यामि यथावद्विधिपूर्वकम् ।  
 शृङ्गिरङ्गिश्च कर्तव्यं शौचमादौ यथाविधि ॥ १  
 जले निमज्ज्य उभयच्छत्र उपसृज्य यथाविधि ।  
 तीर्थमावाहनं कुर्यात् तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ २  
 प्रपद्य वरुणं देवमभसां पतिमर्क्षितम् ।  
 याचेत देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥ ३  
 तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वाघविनिस्तदनम् ।  
 सान्निध्यमस्मिंस्तोये च क्रियतां मदनुग्रहात् ॥ ४

रुद्रात् प्रपद्य वरदान् सर्वानप्सु सदस्तथा ।  
 सर्वानप्सु सदस्यैव प्रपद्ये प्रयतः स्थितः ॥ ५  
 देवमंशुसदं बलिं प्रपद्याघनिसूदनम् ।  
 आपः पुण्याः पवित्राश्च प्रपद्ये शरणं तथा ॥ ६  
 रुद्रश्चाग्निश्च सप्तंश्च वरुणस्त्वाप एव च ।  
 शमयन्त्वाशु मे पापं माञ्च रक्षन्तु सर्वशः ॥ ७  
 हिरण्यवर्णेति तिसृभिर्जगतोति चतसृभिः ।  
 शन्नो देवोति च तथा शन्न आपस्तथैव च ॥ ८  
 इदमापः प्रवहते द्यूतञ्च समुदोरयेत् ।  
 एवं सन्मार्ज्जनं कृत्वा च्छन्द आर्षञ्च देवताः ॥ ९  
 अघमर्षणसूक्तञ्च प्रपठेत् प्रयतः सदा ॥ १०  
 छन्दोऽनुष्टुप् च तस्यैव ऋषिष्वैवाघमर्षणः ।  
 देवता भाववृत्तश्च पापक्षये प्रकौत्तितः ॥ ११  
 ततोऽभ्यसि निमग्नः स्यात्तिष्ठेत् पठेदघमर्षणम् ।  
 प्रपद्यान्मूर्ध्नि तथा महाव्याहृतिभिर्जलम् ॥ १२  
 यथाश्वमेधः क्रतुराट् सव्यपापापनोदनः ।  
 तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ १३  
 अनेन विधिना स्नात्वा स्नातवान् धौत वाससा ।  
 परिवर्जितवासास्तु तोर्यनामानि सञ्जपेत् ॥ १४  
 उदकस्थाप्रदानात्तु स्नानशार्टी न पौडयेत् ।  
 अनेन विधिना स्नातस्तोर्यस्य फलमश्रुते ॥ १५  
 इति शङ्खोये धर्मशास्त्रे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥



नवमोऽध्यायः ।

श्रुतः परं प्रवक्ष्यामि शुभामाचमनक्रियाम् ।  
 कायं कनिष्ठिकामूले तीर्थमुक्तं करस्य तु ॥ १  
 अङ्गुष्ठमूले च तथा प्राजापत्यं प्रकीर्तितम् ।  
 अङ्गुष्ठप्रे स्मृतं देवं पित्रं तर्ज्जनिमूलकम् ॥ २  
 प्राजापत्येन तीर्थेन त्रिः प्राश्नीयाञ्जलं द्विजः ।  
 द्विः प्रमृज्य मुखं पश्चादङ्गिः खं समुपसृशेत् ॥ ३  
 हृद्भाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिश्च भूमिपः ।  
 तालुगाभिस्तथा वैश्यः शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ ४  
 अन्तर्जानुः शुची देशे प्राङ्मुखः सुसमाहितः ।  
 उदङ्मुखोऽपि प्रयतो दिशश्चानवलोकयन् ॥ ५  
 अङ्गिः समुद्धृताभिस्तु हीनाभिः फेनवुद्बुदैः ।  
 वक्त्रिणा चाप्यदग्धाभिरङ्गुलीभिरुपसृशेत् ॥ ६  
 तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं ततः ।  
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु श्रवणौ समुपसृशेत् ॥ ७  
 कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् स्कन्धद्वयं ततः ।  
 सर्वांसामेव योगेन नाभिश्च हृदयं ततः ॥ ८  
 संस्पृशेत् तु तथा मूर्धा यथा चाचमने विधिः ॥ ९  
 त्रिः प्राश्नीयाद् यदश्वस्तु पीतास्तेनास्य देवताः ।  
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवन्तीत्यनुशश्रुमः ॥ १०  
 गङ्गा च यमुना चैव प्रीयेते परिमार्ज्जनात् ।  
 नासत्त्वदसौ पीयेते स्पृष्टे नासापुठद्वये ॥ ११

स्पृष्टे लोचनयुग्मे च प्रीयेते शशिभास्करौ ।  
 कर्णयुग्मे यथा स्पृष्टे प्रीयेते अनिलानलौ ॥ १२  
 स्कन्धयोः स्पर्शनादस्य प्रीयन्ते सर्वदेवताः ।  
 मुहूर्तस्तु स्पर्शनादस्य प्रीतस्तु पुरुषो भवेत् ॥ १३  
 विना यज्ञोपवीतेन तथाः मुक्तशिखोऽपि वा ।  
 अप्रक्षालित पादस्तु आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ १४  
 बहिर्जानुरूपस्पर्श एकहस्तार्पितैर्जलैः ।  
 समलाभिस्तथाङ्गिष्व नैव शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ १५  
 आचम्य च पुरा प्रोक्तं तौर्थसम्मार्जनं ततः ।  
 उपस्पृश्य ततः पश्चात्सन्निधानेन धर्मतः ॥ १६  
 अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ।  
 त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपोऽन्योतौरसोऽमृतम् ॥ १७  
 आचम्य च ततः पश्चादादित्याभिमुखो जलम् ।  
 उदुत्यं जातवेदसं मन्त्रेण प्रक्षिपेत् ततः ॥ १८  
 एष एव विधिः प्रोक्तः सन्ध्यायाञ्च द्विजातिषु ।  
 पूर्व्यां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेदासीनः पश्चिमां तथा ॥ १९  
 ततो जपेत् पवित्राणि पवित्रान् वाद्य शक्तितः ।  
 ऋषयो दौर्घसन्ध्यात्वाद्दौर्घमायुरवाग्रयुः ॥ २०  
 इति शङ्खीये धर्मशास्त्रे नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

### दशमोऽध्यायः ।

सर्ववेदपवित्राणि सम्प्रवक्ष्याम्यतः परम् ।  
 येषां जपेच्च होमैश्च पूयन्ते मानवाः सदा ॥ १



अचमर्षणं देवव्रतं शुद्धवत्यस्तु यत् सदा ।  
 कृष्णारुणः पावमान्यश्च सर्वसावित्र एव च ॥ २  
 अभीष्टरूपदा चैव स्तामानि व्याहृतिस्तथा ।  
 भारुणहानि च सामानि गायत्र्या वै वृतं तथा ॥ ३  
 पुरुषव्रतश्च भारश्च तथा सामव्रतानि च ।  
 अविज्ञं बार्हस्पत्यश्च वाक्सूक्तमनृतं तथा ॥ ४  
 शतरुद्रौमथर्वं शिरास्त्रिसुपर्णां महाव्रतम् ।  
 गामूक्तमश्वसूक्तश्च इन्द्रसूक्तश्च सामनौ ॥ ५  
 त्रीणि पुष्पाङ्गदेहानि रथन्तरश्चाग्निव्रतं वामदेव्यश्च ।  
 एतानि गौतानि पुनस्ति जन्तून्  
 जातिस्ररत्वं लभते यदीच्छेत् ॥ ६  
 इति शङ्खौथि धर्मशास्त्रे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

### एकादशोऽध्यायः ।

इति वेदपवित्राण्यभिहितानि एभ्यः सावित्री विशिष्यते ।  
 नास्त्यघमर्षणात् परमं तज्जलेन व्याहृतिभिः परं होमः ॥ १  
 न सावित्र्याः परं जप्यम् । कुशह्वयामासीनः कुशो-  
 त्तरोयः कुशपाणिः प्राङ्मुखः सूर्याभिमुखो वाचमालामादाय  
 देवताध्यायौ तज्जपं कुर्यात् । सुवर्णमणिमुक्तास्फाटिक-  
 पद्मपत्रवीजाघ्राणामन्यतमेनावमालां कुर्यात् । ध्यायन् वाम-  
 हस्तोपरि वा गणयेत् । आदौ देवतामार्घं चन्दंश्च स्मरेत् । ततः  
 सप्रणवव्याहृतिकामादावन्ते च शिरसा गायत्री मावर्त्तयेत् ।

तथाऽस्याः सविता ऋषिर्विश्वामित्रो गायत्रीकृतः । प्रणवाद्या  
भूर्भुवः स्वर्गहर्जनस्तपः सत्यमिति व्याहृतयः । आपोऽप्योती-  
रसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वराम् ॥ २

सव्याहृतिकां सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

ये जपन्ति सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित् ॥ ३

दशजप्ता तु सा देवो दिनपापप्रणाशिनौ ।

शतं जप्ता तथा सा तु सर्वकल्मषनाशिनौ ।

सहस्रं जप्ता सा नृणां पातकेभ्यः समुद्धरेत् ॥ ४

स्वर्णस्तेयौ कृतघ्नश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।

सुरापश्च विशुध्येत लज्जजप्तेन सर्वदा ॥ ५

प्राणायामत्रयं कृत्वा स्नानकाले समाहितः ।

अहोरात्रकृतात् पापात् तत्क्षणादेव शुध्यति ॥ ६

सव्याहृतिकाः सप्रणवाः प्राणायामास्तु षोडशः ।

अपि भ्रूणहनं मासात् पुनन्यद्भरद्भः कृताः ॥ ७

द्विता देवो विशेषेण सर्वकामप्रदायिनौ ।

सर्वपापक्षयकरो वनस्थभक्तवत्सला ॥ ८

शान्तिकामस्तु जुहुयाद्गायत्रीमयुतैः शुचिः ।

हर्तुकामोऽपमृत्युश्च घृतेन जुहुयात् तथा ॥ ९

शोकामस्तु तथा पद्मेविल्लेः काञ्चनकामतः ।

ब्रह्मवर्चसकामस्तु जुहुयात् पूर्ववत् तथा ॥ १०

घृतघृतेऽस्ति लिङ्गं ह्रौं कृत्वा तु सुसमाहितः ।

गायत्रायुतहोमात् तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ११

पापात्मा लज्जहोमेण पातकेभ्यः प्रमुच्यते ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति प्राप्नुयात् काममौषितम् ॥ १२



गायत्री चैव जननी गायत्री पापनाशिनौ ।  
 गायत्र्यास्तु परं नास्ति दिवि चेह च पावनम् ॥ १३  
 हस्ताव्राणपदा देवी पततां नरकार्णवे ।  
 तस्मात्तामभ्यसेन्नित्यं ब्राह्मणो नियतः शुचिः ॥ १४  
 गायत्रीजप्यनिरतो हव्यकव्येषु भोजयेत् ।  
 तस्मिन् न तिष्ठते पापमन्विन्दुरिव भास्करे ॥ १५  
 जपेनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।  
 कुर्यादन्यत्र वा कुर्यात्सोऽत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ १६  
 उपांशुः स्वाश्रितगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ।  
 नोच्चैर्जप्यं बुधः कुर्व्यात् सावित्र्यास्तु विशेषतः ॥ १७  
 सावित्रीजप्यनिरतः स्वर्गमाप्नोति मानवः ।  
 सावित्रीजप्यनिरतो मोक्षोपायश्च विन्दति ॥ १८  
 तस्मात् सर्वं प्रयत्नेन स्नातः प्रयतमानसः ।  
 गायत्रीं जपेद्भक्त्या सर्वं पापप्रणाशिनौम् ॥ १९  
 इति श्रद्धाये धर्मशास्त्रे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

### द्वादशोऽध्यायः ।

स्नातः कृतजपस्तदनु प्राञ्जलो दिव्येन तीर्थेन देवानुदकेन  
 तर्पयेत् । प्रत्यहं पुरुषसूक्तेनोदकाञ्जलौ दद्यात् पुष्पाञ्जलौ  
 भक्त्या । अथ कृतापसव्यो दक्षिणामुखोऽन्तर्जानुः पित्रेण  
 पितॄणां श्राद्धप्रकारमुदकं दद्यात् । पित्रे पितामहाय पिता-  
 महौ सप्तमात् पुरुषात् पितृपत्ने यावतां नाम जानीयात् ।

पितृपत्नीयाणां त्रयाणां दत्त्वा मातृपत्नीयाणां गुरुणां सम्बन्धि-  
वान्धवानाञ्च कृत्वा सुहृदां कुर्यात् । भवन्ति चात्र श्लोकाः ।

विना रौप्यमुवर्णेन विना दास्यतिलेन च ।

विना दूर्भेक्षं मस्त्रैश्च पितॄणां नोपतिष्ठते ॥ १

सौवर्णराजताभ्याञ्च खड्गेनोडुम्बरेण वा ।

दत्तमन्वयतां याति पितॄणान्तु तिलोदकम् ॥ २

कुर्यादहरहः आह्नमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूत्रफलैर्ब्बापि पितॄणां प्रीतिमाबहन् ॥ ३

स्नातस्तु तर्पणं कृत्वा पितॄणान्तु तिलाभसा ।

पितृयज्ञमवाप्नोति प्रीणन्ति पितरस्तथा ॥ ४

इति शङ्खेये धर्मशास्त्रे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

### त्रयोदशोऽध्यायः ।

ब्राह्मणाश्च परीक्षेत देवे कर्मणि धर्मवित् ।

पित्रे कर्मणि सम्प्राप्तेः सूक्तमार्गैः परीक्षणम् ॥ १

ब्राह्मणा ये विकर्माणो वैङ्गालव्रतिकाः शठाः ।

होनाङ्गा अतिरिक्ताङ्गा ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूषकाः ॥ २

गुरुणां प्रतिकूलाश्च तथाङ्गसंप्रातिनश्च ये ।

गुरुणां त्यागिणश्चैव ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूषकाः ॥ ३

अनध्यायेष्वधीयानाः शीचाचारविवर्जिताः ।

शूद्रान्नरससम्पुष्टा ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूषकाः ॥ ४

षडङ्गवेदवेत्तारो बह्वृचश्चैव सामगाः ।

त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निर्ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥ ५



ब्रह्मदेयानुसन्ताना ब्रह्मदेयाप्रदायकाः ।  
 ब्रह्मदेयापतिर्यश्च ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥ ६  
 ऋग् यजुः पारगो यश्च मान्नां यस्यापि पारगः ।  
 अथर्वार्द्धिरसोऽध्येता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥ ७  
 नित्यं योगरतो विद्वान् समलोद्गाश्मकाच्चनः ।  
 ध्यानशैलो यतिर्विद्वान् ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥ ८  
 द्वौ देवे प्राङ्मुखौ त्रींश्च पितॄन् चोदङ्मुखान्स्तथा ।  
 भोजयेद्विबिधान् विप्रानेकैकमुत यश्च वा ॥ ९  
 भोजयेदथवाप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनम् ।  
 देशे कृत्वा तु नैवेद्यं पश्चादङ्गी तु तत् क्षिपेत् ॥ १०  
 उच्छिष्टसन्निधौ कार्यं पिण्डनिष्कषणं बुधैः ।  
 अभावे च तथा कार्यमग्निकार्यं यथाविधि ॥ ११  
 आह्वं कृत्वा तु यज्ञेन त्वरा क्रोधविवर्जितः ।  
 उष्णमन्नं द्विजातिभ्यः श्रद्धया विनिवेदयेत् ॥ १२  
 भोजयेद्विबिधान् विप्रान् गन्धमात्यानुलेपनैः ।  
 पङ्क्तिविदात्मनो गेहे भोज्यं वा भक्ष्यमेव वा ।  
 अनिवेद्य न भोक्तव्यं पिण्डमूले कथञ्चन ॥ १३  
 उपगन्धान्यगन्धानि चैत्थञ्च भवामि च ।  
 पुष्पाणि वर्ज्जनीयानि तथा पर्वतजानि च ॥ १४  
 तोयोद्भूतानि देयानि रक्तान्यपि विशेषतः ।  
 ऊर्णासूत्रं प्रदातव्यं कार्पासमथवा नवम् ॥ १५  
 दद्याद्विवर्जयेत् प्राज्ञो यद्यनाहतवस्त्रजाः ।  
 हृतेन दीपो दातव्यस्तिलतैलेन वा पुनः ॥ १६

धूपार्थं गुग्गुलं दद्यात् घृतयुक्तं भक्ष्यत्कटम् ।  
 चन्दनञ्च तथा दद्याद्विष्टं यत् कुङ्कुमं शुभम् ॥ १७  
 कृत्वाकं शरश्चिखञ्च पलञ्च सूपकं तथा ।  
 कुष्माण्डालावुवार्त्ताकुकोविदाराञ्च वर्जयेत् ॥ १८  
 पिप्पलीं मरिचञ्चैव तथा वै पिण्डमूलकम् ।  
 कृतञ्च लवणञ्चैव वंशागन्तु विवर्जयेत् ॥ १९  
 राजमासान् मसूराञ्च प्रवालकोरदूषकान् ।  
 लोहितान् वृक्षनिर्थासान् आहर्कर्मणि वर्जयेत् ॥ २०  
 आम्नातलवल्लीमूलमूलकान् दधिदाडिमान् ।  
 सकोविदार्यसत्कन्दराजिन मधुना सदा ॥ २१  
 शक्तून् शर्करया साधं दद्याच्छास्त्रे प्रयत्नतः ।  
 पायसादिभिरुष्णैश्च भोजयित्वा तथा द्विजान् ॥ २२  
 भक्त्या प्रणम्य आचान्तान् तथा वै दत्तदक्षिणान् ।  
 अभिवाद्य प्रसन्नान् आनुव्रज्य विसर्जयेत् ॥ २३  
 निमन्त्रितस्तु यः आह्वे मैथुनं सेवते द्विजः ।  
 आहं भुक्त्वा च दत्त्वा च युक्तः स्यान्महत्तेनसा ॥ २४  
 कालशाकं महाशल्कं मांसं वा शकुनस्य च ।  
 खड्गमांसं तथानन्यं यमः प्रोवाच धर्मवित् ॥ २५  
 इति शङ्खोद्ये धर्मशास्त्रे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥



### चतुर्दशोऽध्यायः ।

यद्ददाति गयाक्षेत्रे ब्रह्मासे पुष्करेऽपि च ।  
 प्रयागे नैमिषारण्ये सर्व्वमानन्यमुच्यते ॥ १  
 गङ्गायमुनयास्तौरे तथैव वामरक्कण्डके ।  
 नर्मदायां गयातौरे सर्व्वमानन्यमुच्यते ॥ २  
 वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे भृगुतुङ्गे महालये ।  
 समारण्येऽसिकूपे च यत तदक्षयमुच्यते ॥ ३  
 जले च्छदेशे तथारात्रौ मन्थयास्य विशेषतः ।  
 न आङ्गमाचरेत् प्राज्ञो जले च्छदेशे न च व्रजेत् ॥ ४  
 हस्तिच्छायासूर्य्यमितचन्द्रार्द्धे राहुदर्शने ।  
 विषुवत्ययने चैव सर्व्वमानन्यमुच्यते ॥ ५  
 प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् ।  
 प्राप्य आङ्गन्तु कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥ ६  
 प्रजां पुष्टिं तथा स्वर्गमारोग्यञ्च धनं तथा ।  
 नृणां प्राप्य सदा प्रीतिं प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥ ७  
 इति शङ्खखौये धर्मशास्त्रे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

### पञ्चदशोऽध्यायः ।

जनने मरणे चैव सपिण्डानां द्विजोत्तमाः ।  
 त्र्यह्नाच्छुद्धिमवाप्नोति योऽग्निवेशसमन्वितः ॥ १  
 सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।  
 जनने मरणे विप्रो दशाह्नेन विशुध्यति ॥ २

क्षत्रियो द्वादशाहेन वैश्यः पक्षेण शुध्यति ।  
 मासेन तु तथा शूद्रः शुद्धिमाप्नोति नान्तरा ॥ १ ॥  
 रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्त्रावे विशुद्धति ।  
 अजातदन्तवाले तु सद्यः शीघ्रं विधीयते ॥ ४  
 अहोरात्रात्तथा शुद्धिर्वाले त्वक्तचूडके ।  
 तथैवानुपनौते तु त्र्यहोच्छ्रुन्ति मानवाः ॥ ५  
 मृतानां कन्यकानान्तु तथैव शूद्रजन्मनः ।  
 अनूदभार्यः शूद्रस्तु षोडशाहत्सरात् परम् ॥ ६  
 मृत्युं समवगच्छेत्तु मासं तस्यापि बान्धवाः ।  
 शुद्धिं समवगच्छन्ति नात्र कार्या विचारणा ॥ ७  
 पिढवेश्मनि कन्या या रजः पश्यत्यसंस्मृता ।  
 तस्यां मृतायां नाशीघ्रं कदाचिदपि शाम्यति ॥ ८  
 होनवर्णाद् यदा नारी प्रमादात् प्रसवं ब्रजेत् ।  
 प्रसवे मरणे तज्जमशीघ्रं नोपशाम्यति ॥ ९  
 समानं खल्वशीचन्तु प्रथमे तु समापयेत् ।  
 असमानं द्वितीयेन धर्म्मराजवचो यथा ॥ १०  
 देशान्तरगतः श्रुत्वा सत्त्वानां मरणाद्भवौ ।  
 यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥ ११  
 अतीते दशरात्रे तु तावदेव शुचिर्भवेत् ।  
 तथा संवत्सरस्तौते स्नान एव विशुध्यति ॥ १२  
 अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्त्रन्यगतासु च ।  
 परपूर्वासु च स्त्रीषु त्र्यहोच्छ्रुद्धिरिहेष्यते ॥ १३  
 मातामहे व्यतीते तु आचार्ये च तथा मृते ।  
 गृहे मृतासु दत्तासु कन्यासु च त्र्यहं तथा ॥ १४



विनष्ट राजनि तथा जाते दौहित्रके गृहे ।  
 आचार्यपत्नीपुत्रेषु दिवसेन च मातुले ॥ १५  
 मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्विग्वान्धवेषु च ।  
 सन्नह्यचारिणि तथा अनचाने तथा मृते ॥ १६  
 एकरात्रं त्रिरात्रं वा षड्रात्रं मासमेव च ।  
 शूद्राः सपिण्डवर्णानामशौचं क्रमतः स्मृतम् ॥ १६  
 सपिण्डे चत्रिये शुद्धिः षड्रात्रं ब्राह्मणस्य च ।  
 वर्णानां परिशिष्टानां द्वादशेऽङ्गि विनिर्द्दिशेत् ॥ १८  
 सपिण्डे ब्राह्मणा वर्णाः सर्व्व एवाविशेषतः ।  
 दशरात्रेण शुध्येयुरित्याह भगवान् यमः ॥ १८  
 भृग्वग्निपतनाम्नोभिर्मृतानामात्मघातिनाम् ।  
 पतितानामशौचञ्च शस्त्रविद्युद्धताञ्च ये ॥ २०  
 यतो व्रतो ब्रह्मचारी सूपकारश्च दौक्षितः ।  
 नाशौचभाजः कथिता राजाज्ञाकारिणश्च ये ॥ २१  
 यस्तु भुङ्क्ते पराशौचे वर्णी सोऽप्यशुचिर्भवेत् ।  
 समुष्य शुचौ शुद्धिञ्च तस्याप्युक्ता मनीषिभिः ॥ २२  
 पराशौचे नरो भुक्ता क्षमियोनौ प्रजायते ।  
 भुक्ताञ्च स्त्रियते यस्य तस्य जातौ प्रजायते ॥ २३  
 दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च ।  
 श्रेतपिण्डक्रियावर्ज्जमशौचं विनिवर्त्तते ॥ २४

इति शङ्खोये धर्मशास्त्रे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

## षडंशोऽध्यायः ।

मृन्मयं भाजनं स्रक् पुनःपाकेन शुध्यति ।  
 मलैर्भूतैः पुरोषैर्व्याष्टौवनैः पूयशणितैः ॥ १  
 संस्पृष्टं नैव शुध्येत पुनःपाकेन मृन्मयम् ।  
 एतैरेव यदि स्पृष्टं ताम्रसौवर्णराजतम् ॥ २  
 शुध्यत्यावर्तितं पश्चादन्यथा केवलाभसम् ।  
 अम्लोदकेन ताम्रस्य सोसस्य त्रपुषस्तथा ॥ ३  
 क्षारेण शुद्धिः कांसस्य लौहस्यापि विनिर्दिशेत् ।  
 मुक्तामणिप्रवालानां शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ॥ ४  
 अजानाञ्चैव भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च ।  
 शाकमूलफलानाञ्च विदलानां तथैव च ॥ ५  
 मार्जनाद्यन्नपात्राणां पाणिना यन्नकर्माणि ।  
 उष्णाभसा तथा शुद्धिः सकेशानां विनिर्दिशेत् ॥ ६  
 शय्यासनापणानान्तु सूर्यस्य किरणैस्तथा ।  
 शुद्धिस्तु प्रोक्षणाद्यन्ने करकेन्धनयोस्तथा ॥ ७  
 मार्जनाद्देश्मनां शुद्धिः क्षितेः शोधस्तु तत्क्षणात् ।  
 सम्यार्जनेन तोयेन वाससां शुद्धिरिष्यते ॥ ८  
 बहूनां प्रोक्षणाच्छुद्धिर्धान्यादीनां विनिर्दिशेत् ।  
 प्रोक्षणात् संहतानाञ्च काष्ठानाञ्चैव तत्क्षणात् ॥ ९  
 सिद्धार्थकानां कम्पेन शृङ्गदन्तमयस्य च ।  
 गोवालैः फलपात्राणामस्थूनां शृङ्गवतां तथा ॥ १०  
 निर्यासानां गुडानाञ्च लवणानां तथैव च ।  
 कुसुमकुसुमानाञ्च ऊर्णाकार्पासयोस्तथा ॥ ११



प्रोक्षणात् कथिता शुद्धिरित्याह भगवान् यमः ।  
 भूमिष्ठमुदकं शुद्धं तथा शुचि शिलागतम् ॥ १२  
 वर्णगन्धरसैर्दुष्टैर्वर्जितानां तथा भवेत् ।  
 शुद्धं नदीगतं तीर्थं सर्वदेव सुखाकरम् ॥ १३  
 शुद्धं प्रसारितं पण्यं शुद्धाश्वाश्वादयो मुखे ।  
 मुखवर्जन्तु गौः शुद्धा मार्जारश्चायमे शुचिः ॥ १४  
 शय्या भार्या शिशुर्वस्त्रमुपवीतं कमण्डलुः ।  
 आत्मनः कथितं शुद्धं न तच्छुद्धं परस्य च ॥ १५  
 नारीणाञ्चैव व्रतसानां शकुनानां शुनां सुखम् ।  
 रात्रौ प्रसरणे वृत्ते मृगयायां सदा शुचिः ॥ १६  
 शुद्धा भर्तुस्तुत्येऽङ्गि स्नाता नारी रजस्वला ।  
 देवे कर्मणि पित्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥ १७  
 रथ्याकर्हं सतीयेन छीवनाद्येन वाप्यथ ।  
 नःभेत्तुं नरः स्पृष्टुः सद्यः स्नानेन शुध्यति ॥ १८  
 कृत्वा भूतपुरीषञ्च लेपगन्धापहं तथा ।  
 उद्धतेनाभ्यसा स्नानं मृदा चैव समाचरेत् ॥ १९  
 मेहने मृत्तिकाः सप्त लिङ्गे हे च प्रकीर्त्तिते ।  
 एकस्मिन् विंशतिर्हस्ते द्वयोर्द्वयाश्चतुर्दश ॥ २०  
 तिस्रस्तु मृत्तिका देयाः कृत्वा तु नखशोधनम् ।  
 तिस्रस्तु पादयोर्द्वेयाः शौचकामस्य सर्वदा ॥ २१  
 शौचमेतदुष्टहस्यानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।  
 द्विगुणञ्च वनस्थानां यतीनां द्विगुणं तथा ॥ २२  
 मृत्तिका च विनिर्दिष्टा त्रिपलं पूर्यते यया ॥ २३  
 इति शङ्खौये धर्मशास्त्रे षोडशोऽध्यायः ॥ १६

## सप्तदशोऽध्यायः ।

नित्यं त्रिषवणस्त्रायौ कृत्वा पर्णकुटीं बने ।  
 अधःशायी जटाधारी पर्णमूलफलाशनः ॥ १  
 ग्रामं विशेत भिक्षार्थं स्वकर्म परिकीर्तयन् ।  
 एवं कालं समास्थाय वर्षे च द्वादशे गते ॥ २  
 रुक्मस्तेयो सुरापायौ ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।  
 व्रतेनैकेन शुध्यन्ति महापातकिनश्च ये ॥ ३  
 यागस्थं क्षत्रियं हत्वा वैश्यं हत्वा तु याजकम् ।  
 एतदेव व्रतं कुर्यादायमं विनिदूषकः ॥ ४  
 कूटसाक्ष्यं तथैवोक्ता निक्षेपश्च प्रहृत्य च ।  
 एतदेव व्रतं कुर्याच्छ्रुत्वा च शरणागतम् ॥ ५  
 आहिताग्निः क्षत्रियं हत्वा मित्रं हत्वा तथैव च ।  
 हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत् ॥ ६  
 व्रतस्थश्च द्विजं हत्वा पार्थिवश्चाकृतायमम् ।  
 एतदेव व्रतं कुर्याद्द्विगुणश्च विशुध्यति ॥ ७  
 क्षत्रियश्च तु पादोनं तदर्धं वैश्यघातने ।  
 अर्धमेव सदा कुर्यात् स्त्रौवधे पुरुषस्तथा ॥ ८  
 पादन्तु शूद्रहत्यायामुद्यत्यागमने तथा ।  
 गोवधे च तथा कुर्यात् परदारगतस्तथा ॥ ९  
 पशून् हत्वा तथा ग्राम्यान् मासं कुर्याद्विचक्षणः ।  
 आरण्यानां वधे चैव तदर्धन्तु विधीयते ॥ १०  
 हत्वा द्विजं तथा सर्पं जलेशयाविलेशयौ ।  
 सप्तरात्रं तथा कुर्याद्व्रतन्तु ब्राह्मणस्तथा ॥ ११



अनथ्यान्तु शतं हत्वा सप्त्यां दशशतं तथा ।  
 ब्रह्माहत्याव्रतं कुर्यात् पूर्णं संवत्सरं तथा ॥ १२  
 यस्य यस्य च वर्णस्य वृत्तिच्छेदं समाचरेत् ।  
 तस्य तस्य वधप्रोक्तं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ १३  
 अपहृत्य तु वर्णानां भुवमेव प्रमादतः ।  
 प्रायश्चित्तमथ प्रोक्तं ब्राह्मणानुमतं चरेत् ॥ १४  
 गोऽजाश्वस्यापहरणे सौमानां रजतस्य च ।  
 जलापहरणे चैव कुर्यात् संवत्सरं व्रतम् ॥ १५  
 तिलानां धान्यवस्त्राणां शस्त्राणामामिषस्य च ।  
 संवत्सराहं कुर्वीति व्रतमेतत् समाहितः ॥ १६  
 दणकाष्ठे च तक्राणां रसानामपहारकः ।  
 मासमेकं व्रतं कुर्याद्दन्तानां सर्पिणां तथा ॥ १७  
 लावणानां गुड़ानाञ्च मूलानां कुसुमस्य च ।  
 मासार्धेस्तु व्रतं कुर्याद्देतदेव समाहितः ॥ १७  
 लौहानां वैदलानाञ्च सूत्राणां चर्मणां तथा ।  
 एकरात्रं व्रतं कुर्यात्तद्देव समाहितः ॥ १८  
 भुक्त्वा पलाण्डुं लशुनं मय्यश्च कवकानि च ।  
 नारं मलं तथा मांसं विड्बराहं खरं तथा ॥ २०  
 गोधेरकुञ्जरोद्भूतं सर्वं पञ्चनखं तथा ।  
 क्रत्यादं कुकुटं ग्राम्यं कुर्यात् संवत्सरं व्रतम् ॥ २१  
 भक्ष्याः पञ्चनखस्त्वित गोधाकच्छपशस्त्रकाः ।  
 सङ्गश्च शशकश्चैव तान् हत्वा तु चरेद्व्रतम् ॥ २२  
 हंसं मदगुरकं काकं काकोलं खञ्जरीटकम् ।  
 मत्स्यादांसं तथा मत्स्यान् वलाकाशुकसारिकाः ॥ २३

चक्रवाकं प्लवं कीकं मण्डकं भुजगं तथा ।  
 मासमेतद्व्रतं कुर्यान्नान्य कार्या विचारणा ॥ २४  
 राजीवान् सिंहतण्डांश्च शकुलांश्च तथैव च ।  
 पाठीनराहितौ भक्ष्यौ मत्स्येषु परिकीर्तितौ ॥ २५  
 जलेचरांश्च जलजान् मुखपादान् सर्वाङ्गरान् ।  
 रक्तपादान् जालपादान् सप्ताहं व्रतमाचरेत् ॥ २६  
 त्रितित्तिरिञ्च मयूरश्च लावकश्च कपिञ्जरम् ।  
 बाह्वीणसं वर्त्तकश्च भक्ष्यानाह्वयमः सदा ॥ २७  
 भुक्त्वा चैवोभयदतं तथैकशफदं द्विणः ।  
 तथा भुक्त्वा तु मासं वै मामाह्वं व्रतमाचरेत् ॥ २८  
 स्वयं मृतं वृथामांसं माहिषं वाजमेव च ।  
 गोश्च क्षीरं विवत्साया माहिष्याश्च तथा पयः ॥ २९  
 सन्धिन्यमेध्यं भक्षित्वा पक्षन्तु व्रतमाचरेत् ।  
 क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराग्ने बुधः ॥ ३०  
 सप्तरात्रं व्रतं कुर्याद् यदेतत् परिकीर्तितम् ।  
 लोहितान् वृचनिर्यसांश्च व्रणानां प्रभवांस्तथा ॥ ३१  
 केवलानि तथान्नानि तथा पर्युषितञ्च यत् ।  
 गुडपक्वं तथा भुक्त्वा त्रिरात्रन्तु व्रतौ भवेत् ॥ ३२  
 दधिभक्तञ्च शक्तेषु यच्चान्यद्वारुसम्भवम् ॥  
 गुडयुक्तं भक्षयित्वा तक्रं निन्द्यामिति श्रुतिः ॥ ३३  
 यवगोधूमजं सत्त्वं विकाराः पयसाञ्च ये ।  
 राजबाह्वश्च कुल्यश्च भैक्ष्यं पर्युषितं भवेत् ॥ ३४  
 सजीवपक्वमांसञ्च सर्वं यत्नेन वर्जयेत् ।  
 संवत्सरं व्रतं कुर्यात् प्राश्यैतान् ज्ञानतस्तथा ॥ ३५



शूद्रानं ब्राह्मणो भुक्ता तथा रङ्गावतारिणः ।  
 बह्वस्य चैव चौरस्यावोरायाश्च तथा क्षत्रियः ॥ ३६  
 कर्मकारस्य वेणुस्य कोरस्य पतितस्य च ।  
 रुक्मकारस्य तक्षस्य तथा वार्षिकस्य च ॥ ३७  
 कदर्यस्य नृशंसस्य वेश्यायाः कृतवस्य च ।  
 गणानं भूमिपालान्नमन्नञ्चैवास्त्रजोविनः ॥ ३८  
 सौनकायं सूतिकायं भुक्ता मासं व्रतं चरेत् ।  
 शूद्रस्य सततं भुक्ता यस्मात्सन् व्रतमाचरेत् ॥ ३९  
 वैश्यस्य च तथा स्त्रीणां मासमेकं व्रतं चरेत् ।  
 क्षत्रियस्य तथा भुक्ता द्वौ मासौ च व्रतं चरेत् ॥ ४०  
 ब्राह्मणस्य तथा भुक्ता मासमेकं समाचरेत् ।  
 अपः सुराभाजनस्थाः पीत्वा पक्षं व्रतौ भवेत् ॥ ४१  
 शूद्राच्छिष्टाशने मासं पक्षमेकं तथा विशः ।  
 क्षत्रियस्य तु सप्ताहं ब्राह्मणस्य तथा दिनम् ॥ ४२  
 अथाश्वदाशने विद्वान् मासमेकं व्रतौ भवेत् ।  
 परिवित्तिः परिवित्ता यया च परिविद्यते ॥ ४३  
 व्रतं संवत्सरं कुर्याद्वाटयाजकपञ्चमः ।  
 शुनाच्छिष्टं तथा भुक्ता मासमेकं व्रतौ भवेत् ॥ ४४  
 दूषितं केशकोटैश्च मूषिकानकुलेन च ।  
 मन्त्रिकामशकेनापि त्रिराचन्तु व्रतौ भवेत् ॥ ४५  
 वृथाकृशरभंयावपायसापूपशष्कलौः ।  
 भुक्ता त्रिरात्रं कुर्वीत व्रतमेतत् समाहितः ॥ ४६  
 नोत्था चैव क्षतो विप्रः शुना दष्टस्तथैव च ।  
 त्रिरात्रन्तु व्रतं कुर्यात् पञ्चलीदशनक्षतः ॥ ४७

पादप्रतापनं बङ्गी चिक्षा बङ्गी तथाप्यधः ।  
 कुशैः प्रमृज्य पादौ च दिनमेकं व्रतं चरेत् ॥ ४८  
 चक्षत्रियस्तु रणे हत्वा पृष्ठं प्राणपरायणम् ।  
 संवत्सरव्रतं कुर्याच्छ्रित्वा पिण्डलपादपम् ॥ ४९  
 दिवा च मेषुनं कृत्वा स्नात्वा दृष्टजले तथा ।  
 नग्नां परस्त्रियं दृष्ट्वा दिनमेकं व्रतौ भवेत् ॥ ५०  
 चिक्षाग्नावशुचि द्रव्यं तद्वदभिसि मानवः ।  
 मासमेकं व्रतं कुर्यादपक्रुध्य तथा गुरुम् ॥ ५१  
 तथा विशेषजं पोत्वा पानौयं ब्राह्मणस्तथा ।  
 त्रिराचन्तु व्रतं कुर्याद्दामहस्तेन वा पुनः ॥ ५२  
 एकपङ्क्त्यपविष्टेषु विषमं यः प्रयच्छति ।  
 स च तावदसौ पक्षं प्रकुर्याद् ब्राह्मणो व्रतम् ॥ ५३  
 धारयित्वा तुलाच्चैव विषमं यजिजस्तथा ।  
 सरालवणपात्रेषु भुक्त्वा क्षीरं व्रतं चरेत् ॥ ५४  
 विक्रोय पाणिना सद्यस्त्रिलानि च तथाचरेत् ॥ ५५  
 हृङ्गारं ब्राह्मणस्योक्त्वा हृङ्गारञ्च गरीयसः ।  
 दिनमेकं व्रतं कुर्यात् प्रयतः सुसमाहितः ॥ ५६  
 प्रेतस्य प्रेतकार्याणि कृत्वा वै धनहारकः ।  
 वर्णानां यद्व्रतं प्राक्तं तद्व्रतं प्रयतश्चरेत् ॥ ५७  
 कृत्वा पापं न गूहेन गुह्यमानं हि वर्धते ।  
 कृत्वा पापं बुधः कुर्यात् पण्डितानुमतं व्रतम् ॥ ५८  
 स्थित्वा च श्वापदाकोणे बहुव्याधमृगी वने ।  
 न ब्राह्मणो व्रतं कुर्यात् प्राणवाधभयात् सदा ॥ ५९



सतो हि जीवतो जीवं सर्वपापमपोहति ।  
 ज्ञतेः लक्ष्मिस्तथा दानैरित्याह भगवान् यमः ॥ ६०  
 शरीरं धर्मसर्वस्वं रक्षणीयं प्रयत्नतः ।  
 शरीराच्चरते धर्मः पर्वतात् सलिलं यथा ॥ ६१  
 आलोक्य सर्वशास्त्राणि समेत्य ब्राह्मणेः सह ।  
 प्रायश्चित्तं हिजो दद्यात् स्नेच्छया न कदाचन ॥ ६२  
 इति शङ्खोये धर्मशास्त्रे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

### अष्टादशोऽध्यायः ।

ब्रह्मं त्रिषवणस्नाने प्रकुर्यादघमर्षणम् ।  
 निमज्ज्य नक्तं सरिति न भुञ्जीत दिनत्रयम् ॥ १  
 वोरासनं सदा तिष्ठेद्वाञ्छ दद्यात् पयस्त्रिणौम् ।  
 अघमर्षणमित्येतत् कृतं सर्वाघनाशनम् ॥ २  
 ब्रह्मं सायं ब्रह्मं प्रातस्त्यहमद्यादयार्चितम् ।  
 परं ब्रह्म नाश्रूयात् प्राजापत्यं चरन् ब्रतम् ॥ ३  
 ब्रह्ममुष्णं पिवेदापस्त्यहमुष्णं घृतं पिवेत् ।  
 ब्रह्ममुष्णं पयः पौत्वा वायुमक्षौ दिनत्रयम् ॥ ४  
 तप्तकृच्छ्रं विजानीयादेतदुक्तं सदा ब्रतम् ।  
 द्वादशेनोपवासेन पराकः परिकीर्तितः ॥ ५  
 विधिनादकसिद्धानि समश्रूयात् प्रयत्नतः ।  
 शक्तून् हि सोदकान् मासं कृच्छ्रं वारुणमुच्यते ॥ ६  
 बिल्वैरामलकैर्वापि कपित्थैरथवा शुभैः ।  
 मासेन लोकेऽतिकृच्छ्रः कथ्यते द्विजसत्तमैः ॥ ७

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।  
 एकरात्रोपवासन्तु तच्छुभं सान्तपनं स्मृतम् ॥ ८  
 ब्रतैस्तु ब्रह्ममध्यस्तैर्महासान्तपनं स्मृतम् ।  
 पादहयं तथा त्यक्त्वा शक्तूनां परिवासनात् ।  
 उपवासान्तराभ्यासात् तुलापुरुष उच्यते ॥ ९  
 गोपुरौषाशनो भूत्वा मासं नित्यं समाहितः ।  
 ब्रतन्तु वार्द्धिकं कुर्यात् सर्वपापापनुत्तये ॥ १०  
 आसं चन्द्रकलावृद्ध्या प्राञ्चोयाद्वर्द्धयन् सदा ।  
 क्रासयंस्तु कलाहानौ ब्रतं चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ ११  
 मन्त्रं विद्वान् जपेद्भक्त्या जुहुयाच्छैव शक्तितः ।  
 अयं विधिस्तु विज्ञेयः सुधौभिर्विमलात्मभिः ।  
 पापात्मनस्तु पापेभ्यो नात्र कार्या विचीरणा ॥ १२  
 शङ्खप्रोक्तमिदं शास्त्रं योऽधीते प्रयतः सुधौः ।  
 सर्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्गलोके महीयते ॥ १३  
 इति शङ्खीये धर्मशास्त्रेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १४



## गौतमसंहिता ।

प्रथमोऽध्यायः ।

वेदो धर्ममूलं तद्विदाञ्च स्मृतिशीले, दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः  
साहसञ्च महतां, न तु दृष्टोऽर्थो वरदीर्घत्वात्, तुल्यबलविरोधे  
विकल्पः । उपनयनं ब्राह्मणस्याष्टमे नवमे, पञ्चमे वा  
कास्यं, गर्भादिः सङ्ख्या वर्षाणां, तद्वितीयं जन्म । तद्यस्मात्  
स आचार्यो वेदानुवचनाञ्च । एकादशद्वादशयोः क्षत्रिय-  
वैश्ययोः । आपोऽष्टादशब्राह्मणस्यापतिता सावित्री, द्वाविंशते  
राजन्यस्य, द्वात्रिंशतिकाया वैश्यस्य । मौञ्जीज्यामौर्वीसौत्रो  
मेखलाः, क्रमेण कृष्णरूक्मस्ताजिनानि वासांसि, श्राणक्षौम-  
चोरकृतपाः, सर्वेषां कार्पासञ्चाविकृतम् । काषायमप्येके ।  
वार्चं ब्राह्मणस्य, माञ्जिष्ठहारिद्रे इतरयोः । वैश्वपालशौ  
ब्राह्मणस्य दण्डावश्वत्थपैलवौ शेषे, यज्ञिया वा सर्वेषामपीरिता  
यूपचक्राः सवल्कला (सशल्कला) मूर्ध्वललाटनासाग्रप्रमाणाः ।  
मुण्डजटिलशिखाजटाश्च । द्रव्यहस्त उच्छिष्टोऽनिधायामेद-  
द्रव्यशुद्धिः, परिमार्जनप्रदाहतक्षणनिर्णजनानि तैजसमार्त्तिक-  
दारवतान्तवानां, तैजसवदुपलमणिशंखशुक्तीनां, टारुवदस्थ-  
भूम्योरावपनञ्च, भूमेस्त्रेलवद्रज्जुविदलचर्मणामुत्सर्गो वात्यन्तो-  
पहतानाम् । प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा शीचमारमेत् । शुचौ  
देशे आसोनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा यज्ञोपवीत्या  
मणिबन्धनात् पाणौ प्रक्षाल्य वाग्यतोः हृदयसृग्निश्चतुर्विप

आचामेहिः प्रमृज्यात् पादौ, चाभ्युक्षेत् खानि, चोपसृष्टे-  
च्छोर्षण्यानि मूर्धनि च दद्यात् । सुप्ता भुक्त्वा क्षुत्त्वा च पुनः ।  
दन्तश्लिष्टेषु दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्षणात् । प्राक्-च्युतेरित्येके ।  
चुतेष्वस्त्राववहिद्यान्निगिरन्नेव तच्छुचिः । न सुख्या विप्रुष-  
उच्छिष्टं कुर्वन्ति ताद्येदङ्गे निपतन्ति । लेपगन्धापकर्षणे शौच-  
ममेध्यस्य । तदङ्गिः पूर्वं मृदा च मूत्रपुरीषरेतोविम्रंसनाभ्य-  
बहारसंयोगेषु च यत्र चान्द्रायो विदध्यात् । पणिना सव्यमुप-  
संगृह्य ङ्गुष्ठमधोहि भो इत्यामन्वयेत गुरुः । तत्र चक्षुर्मनः-  
प्राणोपस्पर्शनं दर्भैः ; प्राणायामास्त्रयः पञ्चदशमाचाः । प्राक्तने-  
न्नासनञ्च ॐपूर्वा व्याहृतयः पञ्चसप्तान्ताः । गुरोः पादोपसंग्रहणं  
प्रातर्ब्रह्मानुवचने च द्यन्तयोरनुज्ञात् उपविशेत् । प्राङ्मुखो  
दक्षिणतः शिथ्य उदङ्मुखो वा सावित्रीञ्चनुवचनमादितो ब्रह्मण  
आदाने ॐकारस्याऽन्यत्रापि । अन्तरागमने पुनरुपसदनं  
श्वनकुलसर्पमण्डूकमार्जाराणां ब्रह्मसुपवासो विप्रवासश्च ;  
प्राणायाम् घृतप्राशनञ्चेतरेषाम् । श्मशानाध्ययने चैवं चैवम् ।

इति गौतमीये धर्मशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

## द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रागुपनयनात् कामचारवादभक्तोऽहुतोऽब्रह्मचारौ यथोप-  
वाद्मूत्रपुरीषो भवति ; नास्याचमनकल्पो विद्यतेऽन्यत्रापि-  
माज्जनप्रधावनावोक्षणेभ्यो । न तदुपस्पर्शनाशौचं न त्वेवैनमग्नि-  
हवनबलिहरणयोर्नियुक्त्यान्न ब्रह्मभिव्याहारयेदन्यत्र स्वधानि-  
नयनात् । उपनयनादिनियमः । इत्तं ब्रह्मचर्यमग्नीन्धन-



भैक्षचरणे सत्यवचनमपाप्मपस्यर्शनम् । एके गोदानादि । बहिः  
 सभ्यार्थञ्चातिष्ठेत् पूर्वमासोत्तरां सज्योतिष्या ज्यातिषो  
 दर्शनाद्वाग्यतः । नादित्यमौचित, वर्जयेन्मधुमांसगन्धमांस-  
 दिवास्वप्नाञ्जनभ्यञ्जनयानोपानच्छत्रकामक्रोध-लोभमाहवाद्य-  
 वादनस्नानदन्तधावनर्षनृत्यगौतपरिवाटभवानि गुरुदर्शने  
 कर्णप्रावृतावसक्थिकायाश्चयणपादप्रसारणानि निष्ठीवितर्हसि-  
 तविजृम्भितास्फाटनानि स्तोत्रेक्षणालम्बने मैथुनशङ्कायां द्यूतं  
 ह्रीनवर्णसेवामदत्तादानं हिंसाम् आचार्यतत्पुत्रस्त्रीदीर्घत-  
 सामानि शुष्कां वाच मद्यं नित्यं ब्राह्मणः । अधःश्याशांयो  
 पूर्वोत्थायो जघन्यसंवेशो वाग्वाङ्मदरभयतः । नामगोत्रे गुरोः  
 समानतो निर्दिशेत् । अर्चिते अयसि चैवम् । शय्यासन-  
 स्थानानि विहाय प्रतिश्रवणमभिक्रमणं वचनादृष्टेनाधःस्थाना-  
 सनस्तिथ्यग्वा तत्सेवायाम् । गुरुदर्शने चोत्तिष्ठेत्, गच्छन्तं-  
 मनुज्जित्, कर्म विज्ञाप्याख्यायाङ्गताध्यायो युक्तः प्रियहितयो-  
 स्तद्भार्यापुत्रेषु चैवम् । नोच्छिष्टाशनस्नपनप्रसादनपादप्रक्षाल-  
 नोन्मर्दनापसंग्रहणानि । विप्रोप्योपसंग्रहणं गुरुभार्याणां तत्-  
 पुत्रस्य च । नैके युवतीनाम् । व्यवहारप्राप्तेन सार्व्वार्णिकं  
 भैक्षचरणमभिग्रस्तपतितवर्जम् । आदिमध्यान्तेषु भवच्छब्दः  
 प्रयोज्या वर्णानुपूर्व्वेण । आचार्यज्ञातगुरुस्त्वेवलाभेऽन्यत्र ।  
 तेषां पूर्वं परिहरन् निवेद्य गुरुवेऽनुज्ञातो भुञ्जात । असन्निधौ  
 तद्भार्यापुत्रसन्नज्ञचारिसङ्गाः । वाग्यतस्तृप्यन्नलालुप्यमानः  
 सन्निधायोदकं स्पृशेत् । शिष्यशिष्टिरवधेनाशक्तो रज्जुवेणुविद-  
 लाभ्यां तनुभ्यामन्येन घ्नन् राज्ञा शास्यः । हादशवर्षाण्येवैक-  
 वेदे ब्रह्मचर्यं चरेत् प्रतिहादशवर्षेषु ग्रहणान्तं वा । विद्यान्ते

गुरुर्था निमन्त्राः ततः कृतानुज्ञानस्य ज्ञानम् । आचार्यः  
अष्टौ गुरुणां मातेत्येके मातेत्येके ।

इति गौतमीये धर्मशास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

### तृतीयोऽध्यायः ।

तस्याश्रमविकल्पमेके ब्रूवते ब्रह्मचारी गृहस्थो भिक्षुर्वै-  
खानस इति तेषां गृहस्था योनिरपजनत्वादितरेषाम् । तथोक्तं  
ब्रह्मचारिण आचार्याधीनत्वमात्रं गुराः कर्मशेषेण जपेत् ।  
गुर्वभावे तदपत्यवृत्तिस्तदवृद्धे सब्रह्मचारिण्यग्नौ वा । एवं-  
वृत्तौ ब्रह्मलोकमवाप्नोति जितेन्द्रियः । उत्तरेषाञ्चैतदविरोधौ ।  
अनिचया भिक्षुरुर्द्ध्वरेता ध्रुवशोला वर्षासु भिक्षार्थी ग्राम-  
मियात् । जघन्यमनिवृत्तं चरेत् । निवृत्ताशोर्वाक्चक्षुःकर्म-  
संयतः । कौपीनाच्छादनार्थं वासो विभृयात् । प्रह्नीणमेके  
निर्णेजनाविप्रयुक्तम् । ओषधिवनस्पतीनामङ्गमुपाददौत । न  
द्वितीयामुपहर्तुं रात्रिं ग्रामे वसेत् । मुण्डः शिखी वा वर्ज्ये-  
ज्जावबधम् । समा मूतेषु हिंसानुग्रहयोरनारब्धौ । वैखानसो  
वने मूनफलाशो तपःशीलः श्रावणकेनाग्निमाधायाग्रास्यभोजो  
देवपितृनुयुभूतर्षिपूजकः सर्वार्तिथिः प्रतिसिद्धवर्जं भैक्षम-  
प्यप्रयुञ्जीत, न फालकृष्टमधितिष्ठेद्, ग्रामञ्च न प्रविशेज्जटिल-  
क्षौराजिनवासा नातिशयं भुञ्जीत । एकाश्रमं त्वाचार्याः  
प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्य गार्हस्थ्यस्य ।

इति गौतमीये धर्मशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥



## चतुर्थोऽध्यायः ।

गृहस्थः सदृशीं भार्यां विन्देतानन्यपूर्वां यवोयसीत ।  
 असमानप्रवरैर्विबाह ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृवन्मुभ्य धीजिनश्च  
 मातृवन्मुभ्यः पञ्चमात् । ब्राह्मो विद्याचारित्रवन्, शीलसम्पन्नाय  
 दद्यादाच्छाद्यालङ्कृतम् [१] । संयोगमन्त्रः प्रजापत्ये सहधर्म्यं  
 चरतामिति [२] । आर्षे गोमिथुनं कन्यावते दद्यात् [३] ।  
 अन्तर्वैद्यत्वजि दानं देवः [४] । अलङ्कृत्येच्छन्त्या स्वयं संयोगो  
 गान्धर्वः [५] । वित्तेनानतिस्त्रोमतामासुरः [६] । प्रहृष्टादाना-  
 द्राक्षसः [७] । असंविज्ञानोपसङ्गमनां पैशाचः [८] । चत्वारो  
 धर्म्याः प्रथमाः षडित्येके । अनुलोमानन्तरैकान्तरह्यन्तरासु  
 जाताः सवर्णास्वहाग्रनिषाददौषन्तपारशवाः । प्रतिलोमासु  
 सुतमागधायोगवच्चतृवैदेहकचाण्डालाः । ब्राह्मण्यजीजनत्  
 पुत्रान् नर्णेभ्य आनुपुष्याद् ब्राह्मणसुतमागधचण्डालान् तेभ्य एव  
 क्षत्रिया । मूढोवसिक्तक्षत्रियधौवरपुकाशान्, तेभ्य एव वैश्या  
 शूज्यकण्ठकमाहिष्यवैश्यवेदेहान् तेभ्य एव पारशवयवनकरण-  
 शूद्रान् शूद्रेत्येके । वर्णान्तरगमनमुत्कर्षाभ्यां सप्तमेन पञ्चमेन  
 चाचार्याः । सृष्टान्तरजातानाञ्च प्रतिलोमस्तु धर्म्यद्वौनाः  
 शूद्रायाञ्च असमानायाञ्च शूद्रात् प्रतितर्हत्तिरन्त्यः पापिष्ठः ।  
 पुनान्त साधवः पुत्रास्त्रिपौरुषानार्षाद्दश, दैवादशैव, प्राजा-  
 पत्याद्दश, पूर्वाणि दश वरानात्रानञ्च ब्राह्मोपुत्राः बाह्योपुत्राः ।

इति गौतमोथे धर्मशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

## पञ्चमोऽध्यायः ।

ऋतानुपेयात् सधत्त वा प्रतिषिद्धवर्जम् । देवपितृमनुष्य-  
 भूतर्षिपूजको नित्यस्वाध्यायः । पितृभ्यश्चादकदानं यथोत्साह-  
 मन्यदकार्यदिरग्निर्दायादिर्वा । तस्मिन् गृह्यानि देवपितृ-  
 मनुष्ययज्ञाः स्वाध्यायश्च । वलिकर्माग्नावग्निरध्वन्तरिर्विश्वेदेवाः  
 प्रजापतिः सृष्टिकर्तृदिहोमः । दिग्देवताभ्यश्च यथास्वं हारेषु  
 मरुदुभ्यो गृहतेवताभ्यो प्रविश्य ब्रह्मणे मध्ये अङ्गा उदकूम्भे  
 आकाशयेत्यन्तरिक्षेऽनन्तरिक्षेभ्यश्च सायम् । स्वस्तिवाच्य भिक्षा-  
 दानप्रश्नपूर्वन्तु ददातिषु चैवं धर्मेषु समद्विगुणसाहस्रानन्त्यानि  
 फलान्यब्राह्मणब्राह्मणश्रोत्रियवेदपारगेभ्यः । गुर्वर्थनिवेशौषधार्थं-  
 हवित्क्षीणयक्ष्यमाणध्वयनाध्वसंयोगवैश्वजितेषु द्रव्यसंविभागो  
 बहिर्वेदि भिक्षमाणेषु कतान्नमितरेषु । प्रातश्चुत्याप्यधर्म-  
 संयुक्ताय न दद्यात् । ऋद्धहृष्टभौतार्तलुब्धबालस्थविरमूढ-  
 मत्तोन्मत्तवाक्यान्यन्तान्यपातकानि । भोजयेत् पूर्वमतिथि-  
 कुमारव्याधितगर्भिणोसुवासिनोस्थविरान् जघन्यांश्च । आचार्य-  
 पितृसखोनान्तु निवेद्य वचनक्रिया ऋत्विगाचार्यश्चशुरपितृव्य-  
 मातुलानामुपस्थाने मधुपर्कः संवत्सरे पुनः पूजिता यज्ञ-  
 विवाहयारवाक् राज्ञश्च श्रोत्रियश्च । अश्रोत्रियस्यासनोदके  
 श्रोत्रियश्च तु पाद्यमार्घ्यमन्नविशेषांश्च प्रकारयेन्नित्यं वा संस्कार-  
 विशिष्टं मध्यतोऽन्नदानमवेद्यसाधुवृत्ते विपरीते तु तृणोदक-  
 भूमिः स्नागतमन्ततः पूज्यानत्याशश्च शय्यासनवासयानुब्रज्यो-  
 पासनानि सदृक्श्रेयसोः समान्यल्पगोऽपि हौने असमानग्रामो-  
 ऽतिथिरेकरात्रिकोऽधिवृत्तसूर्यापिस्थायौ कुशलानामयारोग्या-



णामनुप्रस्रोत्यं शूद्रस्यात्राह्मणस्यानतिथिरत्राह्मणो यज्ञे संवृत-  
श्चेत् भोजनन्तु क्षत्रियस्योर्द्धं ब्राह्मणेभ्योऽन्यान् भृत्यैः सहानृश-  
सार्थमानृशंसार्थम् ।

इति गौतमौये धर्मशास्त्रे पञ्चमोऽध्यायः ॥ २ ॥

### षष्ठोऽध्यायः ।

पादोपसंग्रहणं गुरुसमवायेऽन्वहम् । अभिगम्य तु विप्रोष्ण  
मातृपितृवन्धुनां पूर्वजानां विद्यागुरुणां तत्तद्गुरुणाञ्च  
सन्निपाते परस्य । नाम प्रोच्याहमयामित्वभिवादोऽज्ञसमवाये  
स्त्रोपयोगेऽभिवादतोऽनियमेके नाविप्रोष्ण स्त्रीणाममातृपितृव्य-  
भार्याभगिनीनां नोपसंग्रहणं भ्रातृभार्याणां श्वश्रूणाञ्च ।  
ऋत्विक्श्वशुरपितृव्यमातुलानान्तु यवीयसां प्रत्युत्तानमनभि-  
वाद्यान्तथान्यः पूर्वं पौरोऽशौतिकारयः शूद्रोऽप्यपत्यसमेना-  
वराऽपार्यः शूद्रेण नाम चास्य वर्ज्येद्राज्ञसाजपः प्रेथो भो  
भवान्निति वयस्यः समानेऽहनि जातो दशवर्षवृद्धः पौरः पञ्चभिः  
कलाभरः श्राव्यस्वारणस्त्रिभिः राजन्यो वैश्वकर्मविद्याहीनो  
दीक्षितस्य प्राक् क्रयात् । वित्तवन्धु कर्मजातिविद्यावयांसि  
मान्यानि परबलीयांसि श्रुतस्तु सर्वेभ्यो गरीयस्तन्मूलत्वाद्धर्मस्य  
श्रुतेश्च । चक्रिदशमौस्थानुग्राह्यवधृत्तातकराजभ्यः पथो दानं  
राज्ञो तु श्रावियाय श्रावियाय ।

इति गौतमौये धर्मशास्त्रे षष्ठोऽध्यायः ॥ ३ ॥

## सप्तमोऽध्यायः ।

आपत्कल्पो ब्राह्मणस्याब्राह्मणाद्विद्यापयोगोऽनुगमनं शुश्रूषा-  
समामेब्राह्मणा गुरुयंजनाध्यापनप्रतिग्रहाः सर्वेषां पूर्वः पूर्वे  
गुरुस्तदलाभे चतुर्वाविस्तदलाभे वैश्यवृत्तिः । तस्यापण्यं गन्ध-  
रसकृतान्नतिलशाणचीमाजिनानि रक्तनिर्णिक्ते वाससौ क्षीरञ्च  
सविकारं मूलफलपुष्पोषधमधुमांसतृणोदकापय्यानि पशवश्च  
हिंसासंयागे पुरुषवमाकुमारौष्ठेयश्च नित्यं भूमिब्रोह्मिण्या-  
जाव्यश्च ऋषभधेन्वनडहृद्येके । विनिमयस्तु रसानां रसैः  
पशूनाञ्च न खवणाकृतान्नयास्तिलानाञ्च समेनामेन तुपक्कण्य  
सम्पत्त्यर्थे सर्वधातुवृत्तिरशक्तावशूद्रेण तदप्येके प्राणसंग्रहे तदर्थ-  
सङ्करोऽभक्ष्यतायमस्तु । प्राणसंग्रहे ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददौत  
राजन्यो वैश्यकर्म वैश्यकर्म ।

इति गौतमीये धर्मशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

## अष्टमोऽध्यायः ।

द्वौ लोके धृतव्रतौ राजा ब्राह्मणश्च बहुश्रुतस्तयो । सतुर्विधस्य  
मनुष्यजातस्यान्तः संज्ञानां चलनतपनसर्पणानामायत्तं जीवनं  
प्रसूतिरक्षणमसङ्करो धर्मः । स एष बहुश्रुतो भवति लोकवेद-  
वेदाङ्गविहाकावाक्येतिहाम-पुराण-कुशलस्तदपेक्षस्तर्हत्तसत्वा-  
रिंशता संस्कारैः संस्कृतस्त्रिषु कर्मस्वभिरतः षट्सु वासामय-  
चारिकेष्वभिविनीतः षड्भिः परिहार्यो राज्ञा बध्यस्याबध्यस्या-  
दण्डायावहिष्कार्यस्यापरिवाद्यस्यापरिहार्यश्चाति । गर्भाधान-



पं, सवनस्रोमन्तोन्नयनजतिकर्म नामकरणान्नप्राशनचौड़ोपनयनं  
चत्वारि वेदव्रतानि स्नानं सहधर्मचारिणोसंयोगः पञ्चानां  
यज्ञानामनुष्ठानं देव-पितृ मनुष्य भूत ब्रह्मणामेतेषाञ्चाष्टका-  
पावेण श्राद्धश्रावण्यग्रहायणोच्चैत्राश्वयुजोति सप्त पाकयज्ञसंस्था  
अग्न्यध्वेयमग्निहात्रदर्शपौर्णमासावग्रहणं चातुर्मास्यनिरुदपशु-  
बन्धवौत्रामणोति सप्त द्रव्ययज्ञसंस्था आग्निष्टोमोऽत्यग्नियोम  
उक्त्यः षोडशिव्राजपेयाऽतिरात्रोऽस्तार्थ्याम इति सप्त सोम-  
संस्था इत्येते चत्वारिंशत् संस्काराः । अथाष्टावात्मगुणाः दद्या  
सर्वभूतेषु चातिरनसूया । शीचमनायासो मङ्गलमकार्षस्वम-  
स्यहेति यस्यैते न चत्वारिंशत् संस्कारा न वाष्टावात्मगुणा न  
स ब्राह्मणः सायुज्यं सालोक्यञ्च गच्छति । यस्य तु खलु  
संस्काराणामेकदेशोऽप्यष्टावात्मगुणा अथ स ब्रह्मणः सायुज्यं  
सालोक्यञ्च गच्छति गच्छति ।

इति गौतमीये धर्मशास्त्रे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

### नवमोऽध्यायः ।

स विधिपूर्वं स्नात्वा भार्यामभिगम्य यथोक्तान् गृहस्थ-  
धर्मान् प्रयुञ्जान इमानि व्रतान्यनुकर्षेत् । स्नातको नित्यं शुचिः  
सुगन्धः स्नानशौलः सति विभवे न जीर्णमलवहासाः स्यान्  
रक्तमलवदन्यधृतं वा वासो विभूयान्न सगुपानहौ निर्णक्तम-  
शक्तौ न रुदश्मश्रुकस्मान्नाग्निमपश्च युगपद्धारयेन्नाज्जालना  
प्रिवेन्न तिष्ठन्नइतोदकोनाचामेन्न शूद्राशुच्येकपाण्यावार्ज्ज्जतेन न  
वायुग्निविप्रादित्यापो देवता गाश्च प्रतिपश्यन् वा मूत्रपुरीषा-

मैथ्यान्मुदस्येन्नैव देवताः प्रति पादौ प्रसारयेन्न पर्णलोङ्गाश्ममि-  
मूत्रपुरोषापाकर्षणं कुर्यान्न भस्मकेशतृषकपालान्याधितठेन्न  
नलेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह सम्भाषेत सम्भाष्य पुण्यकृतो मनसा  
ध्यायेद्ब्राह्मणेन वा सहः सम्भाषितः । अधेनं धेनुमव्येत  
ब्रूयादभद्रं भद्रमिति । कपालं भगालमिति मणिधनुरितौन्द्र-  
धनुः । गां धयन्तीं परस्मै नाचक्षीत न चैनां वारयेन्न मिथुनी-  
भूत्वा शौचं प्रति विलम्बेत न च तस्मिन् शयने स्वाध्यायम-  
धोयौत नचापररात्रमधौत्य पुनः प्रतिसंविशेन्नाकल्यां नारौ-  
मभिरमयेन्न रजस्वलां न चैनां क्षिप्येन्न कन्यामग्निमुखोपधमन-  
विष्टह्यशद-बहिर्गन्धमात्य-धारण पापीयसावलेखनभार्यासह-  
भोजनाञ्जन्यश्रेष्ठणकुद्धारप्रवेशनपादधावनासन्दिग्धस्यभोजन-  
दौषाहुतरण वृक्षविषमारोहणावरोहणप्राणव्यवस्थानानि च  
वर्ज्येन्न सन्दिग्धां नावमधिरोहेत् । सर्वत एवात्मानां गोपायेन्न  
प्रावृत्य शिरोऽहनि पर्यटेत् प्रावृत्य तु रात्रौ । मूत्रोच्चारे च न  
भूमावनन्तर्द्वय नाराञ्चावसथान्न भस्मकरीषकृच्छायापथि-  
काम्येषु उभे मूत्रपुरोषे दिवा कुर्यादुदङ्मुखः सम्ययोश्च रात्रौ  
तु दक्षिणामुखः पालाशवासनं पादुके दन्तधावनमिति वर्जयेत् ।  
सोपानत्कञ्चाशनासनशयनाभिवादननमस्कारान् वर्जयेत् । न  
पूर्वाह्णमध्यन्दिनापराह्णानफलान् कुर्यार्थद्वयथाशक्ति धर्म्मार्थं  
कामेभ्यस्तेषु च धर्म्मांतरः स्यान्न नग्नां परयोषितमौक्षेत न पदा-  
सनमाकर्षेन्न शिञ्जादरपानिपाटवाक्चक्षुषापलानि कुर्याच्छेदन  
मेदनबिलिखनविमर्दनावस्फोटनानि नाकस्मात् कुर्यान्नापरि-  
वत्तमन्त्रां गच्छेन्न कुलस्कूलः स्यान्न यज्ञमवृतो गच्छेद्दर्शनाय  
तु कामं न भक्ष्यानुत्सङ्गे भक्षयेन्न रात्रौ प्रेष्याहृतमुद्धृतस्नेह-



बिलपनपिण्याकमथितप्रभृतौनि चातुर्वीर्याणि नाश्रियात् ।  
 सायं प्रातस्त्वन्नमभिपूजितमनिन्दन् भुञ्जीत न कदाचिद्रात्रौ नग्नः  
 स्वपेत् स्त्रायाद्वा । यच्चात्मवन्ताः ब्रह्माः सम्यग्विनौता दम्भलाभ-  
 मोहवियुक्ता वेदविद आचक्षते तत् समाचरेदुद्योगक्षेमार्थमौ-  
 श्वरमधिगच्छेन्नान्यमन्यत्र देवगुरुधार्मिकेभ्यः प्रभूतैर्घोदकयव-  
 सकृगमाल्यापनिष्क्रमणमार्थ्यजनभूयिष्ठमनलममृद्धं धार्मिका-  
 धिष्ठितं निकेतनमावभितुं यतेत । प्रशस्तमङ्गल्यदेवतायतनचतु-  
 ष्पथादीन् प्रदर्शयमावर्त्तेत । मनसा वा तत्समग्रमाचारमनु-  
 पालयेदापत्कल्पः । सत्यधर्मा आर्यवृत्तः शिष्टाध्यापकशौच-  
 शिष्टः श्रुतिनिरतः स्यान्नित्यमहिंस्तो मृदुः दृढकारो दमदान-  
 शील एवमाचारो मातापितरौ पूर्वापरान् सम्बन्धान् दुरितेभ्यो  
 मोक्षयिष्यन् स्नातकः शश्वदुब्रह्मलोकात्र च्यवते न च्यवते ।

इति गौतमौये धर्म्मशास्त्रे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

## दशमोऽध्यायः ।

हिजातौनामध्ययनमिज्या दानं ब्राह्मणस्याधिकाः पवचन-  
 याजनप्रतिग्रहाः पूर्वेषु नियमस्त्वाचार्यज्ञातिप्रियगुरुधनविद्या-  
 विनिमयेषु ब्रह्मणः सम्प्रदानमन्यत्र यथोक्तात् कृषिवाणिज्ये  
 चास्त्रयं कृते कुमीदृश । राज्ञोऽधिकं रक्षणं सर्वभूतानां न्याय्य-  
 दण्डत्वं विभ्रयाद् ब्राह्मणान् श्रोत्रियान् निरुत्माहंस्त्राब्राह्मणा-  
 नकरांश्चोपकुर्वाणांश्च योगश्च विजये भये विशेषेण चर्या च  
 रथधनुर्भ्यां मंग्रामे संस्थानमनिवृत्तिश्च न दोषो हिंसायामाहवे-  
 ऽन्यत्र व्यश्वसारथ्यायुधकृताञ्जलिप्रकीर्णकेश-पराङ्मुखोपविष्ट-

स्थल-वृक्षादृ-दूतगोब्राह्मण-वादिभ्यः चतुर्थस्य दन्त्यस्मिन्पजीवेत्  
 नदवृत्तिः स्यात् जीता लभेत सांघात्मिकं वित्तं बाह्यनन्तु राज्ञ  
 उद्धारशायुष्यगजयेऽन्यत् तु यथाहं भाजयेद्राजा राज्ञे बलिदानं  
 कर्षकेर्दशममष्टमं षष्ठं वा पशुहिरण्ययोरप्येके पञ्चाशद्भागात्  
 विंशतिभागः शुल्कः पण्यं मूलफलपुष्पोषधमधुमांसदण्यनानां  
 षष्ठं तद्रक्षणधर्मात्वात् तेषु तु नित्ययुक्तः स्यादधिकेन वृत्तिः  
 शिल्पिना मासि मास्येकैकं कर्म कुर्युरेतेनात्मोपजीविनो  
 व्याख्याता नौचक्रौवन्तश्च भक्त तेभ्यो दद्यात् पण्यं वणिग्भिर-  
 र्घापचये न देयं प्रनष्टमस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रब्रूयुर्विख्याप्य  
 संवत्सरं राज्ञो रक्ष्यमूर्द्धमधिगन्तुश्चतुर्थं राज्ञः शेषः स्वामो  
 ऋकथकथसंविभागपरिग्रहाधगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं  
 चतुर्थस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोर्निध्यधिगमो राजधनं न  
 ब्राह्मणस्याभिरूपस्याब्राह्मणा व्याख्यातः षष्ठं लभेतेत्येके चौरहृ-  
 तमुपजित्य यथास्थानं गमयेत् कोशाद्वा दद्याद्रक्ष्यं बालधनमा-  
 व्यवहारप्रापणात् समावृत्तेर्वा । वैश्यस्याधिकं कृषिवाणकप्राशु-  
 पात्यकुसौदम् । शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिस्तस्यापि सत्यम-  
 क्राधः शौचमाचमणार्थं पाणिपादप्रक्षालनमेवेके आहकर्म  
 श्रुत्यभरणं स्वदारवृत्तिः परिचर्या च तरेषां तेभ्यो वृत्तिं लिप्से त  
 जीर्णान्पानच्छत्रवासःकूर्चान्युच्छिष्टाशनं शिल्पवृत्तिश्च यस्याया-  
 श्रितो भर्तव्यस्तन जीर्णोऽपि तेन चोत्तरस्तदर्शोऽस्य निचयः  
 स्यादनुज्ञातोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः पाकयज्ञैः स्वयं यजेतेत्येके ।  
 सर्वे चोत्तरोत्तरं परिचरयुरार्थानार्थयोर्यतिक्षेपे कर्माणः साम्यं  
 साम्यम् ।

इति गौतमीये धर्मशास्त्रे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥



## एकादशोऽध्यायः-।

राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जं, साधुकारी स्यात् साधुवादी  
 लख्यामान्वोच्छिख्याच्चाभिविनीतः शुचिर्जितेन्द्रियो गुणवत्-  
 सहायोऽपायमन्त्रः समः प्रजासु स्याद्वित्तवासां कुर्वीत । तसु-  
 पर्याप्तो नमधस्या उपासौरवन्त्ये ब्राह्मणेभ्यस्तोऽप्येनं मन्येरन् ।  
 वर्णानाम्भमांश्च न्यायतोऽभिरक्षेच्चलतश्चैनान् स्वधर्मं स्थापयेद्-  
 र्मास्थोऽष्टांशभागभवतीति विज्ञायते । ब्राह्मणश्च पुरो दधीत  
 विश्वाभिजन-वायुपवयःक्षीलसम्पन्नं न्वायव्रतं तपस्विनं, तत्-  
 प्रसूतः कर्माणि कुर्वीत । ब्रह्मप्रसूतं हि क्षत्रमृध्यते न व्यथत इति  
 च विज्ञायते । यानि च देवोत्पातचिन्तकाः प्रब्रूयस्तान्याश्रयेत्,  
 तदधीनमपि ह्येके योगक्षेमं प्रतिजानते । शान्तिपुण्याहस्वस्थय-  
 नः युष्यप्रङ्गलसंयुक्तान्याभ्युदयिकानि विद्वेद्विषां सम्बलनमभिचा-  
 रद्विषद्वाराधिसंयुक्तानि च शालाग्नौ कुर्यादयथोक्तमृत्विजोऽन्या-  
 नित्यं व्यवहारो वेदो धर्मशास्त्राण्यङ्गान्युपवेदाः पुराणं देश-  
 जातिकुलधर्माश्चान्नायैरविरुद्धाः प्रमाण । कृषिवणिक्पाशुपाल्य-  
 कुसौदकारवः स्वे स्वे वर्गे । तेभ्यो यथाधिकारमर्थान् प्रत्यवहृत्य  
 धर्मव्यवस्थान्यायाविगमे तर्कोऽभ्युपायस्तेनाभ्यूह्य यथास्थानं  
 गमयेद्विप्रतिपत्तौ त्रयीविद्यावृद्धेभ्यः प्रत्यवहृत्य निष्ठां गमये-  
 दथाहास्य निःश्रेयसं भवति । ब्रह्मक्षत्रेण सम्प्रवृत्तं देवपितृ-  
 मनुष्यान् धारयतीति विज्ञायते । दण्डो दमनादित्वाहुस्तेना-  
 दान्तान् दमयेद्वर्णाश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय  
 ततः श्रेष्ठेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो

जन्म प्रतिपद्यन्ते विद्याञ्च । विपरीता नश्यन्ति । तानाचार्याप-  
देशोदण्डश्च पालयते तस्माद्राजाचार्यावनिन्द्यावनिन्द्यौ ।

इति गौतमीये धर्मशास्त्रे एकादशोऽध्यायः ॥ ११

### द्वादशोऽध्यायः ।

शूद्रो द्विजातीनभिसन्ध्यायाभिऽहृत्य च वाग्दण्डपाकृष्या-  
भ्यामङ्गं मोच्यो येनोपहृत्यादार्यस्त्रभिगमने लिङ्गोच्चारः ।  
स्वहरणञ्च गोप्ता चेदधोऽधिकोऽथाहास्य । वेदमुपशृण्वतस्त-  
पुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणमुदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीर-  
भेद आसनशयनवाक्पथिषु समप्रेष, दण्डः शतम् । क्षत्रियो  
ब्राह्मणाक्रोशे दण्डपाकृष्ये द्विगुणमध्यर्द्धं, वैश्यो ब्राह्मणस्तु  
क्षत्रिये पञ्चाशत्तदर्द्धं, वैश्ये न शूद्रे क्षत्रिये ब्राह्मणराजन्यवत्  
क्षत्रियवैश्यावष्टापायं । स्तेयकिल्बिषं शूद्रस्य द्विगुणोत्तराणो-  
तरेषां प्रतिवर्णं विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वं । फलहरितधान्य-  
शाकादाने पञ्चकृष्णलमल्पे । पशुपीडिते स्वामिदोष, पालसं-  
युक्ते तु तस्मिन् । पथि चेत्तेऽनाहृते पालक्षेत्रिकयोः । पञ्च माषा  
गवि षडङ्गे खरेऽश्वमहिषोर्दृशाजाविषु द्वौ द्वौ सर्व्वविनाशे शतं,  
शिष्टाकरणे प्रतिषिद्धसेवायाञ्च, नित्यं चेलपिण्डादूर्द्ध्वं स्वहरणञ्च ।  
गोऽग्न्यर्थे तृणमेधान् वौरूढनस्यतीनाञ्च पुष्पाणि स्वदाददीत  
फलानि चापरिवृतानाम् । कुसीदवृद्धिर्धर्म्या विंशतिः, पञ्च-  
माषको मासं नातिसावत्सरोमेके, चिरस्थाने द्वेगुणं प्रयोगस्य ।  
मुक्ताधिर्न वर्द्धते दित्सतोऽवरूढस्य च । चक्रकालवृद्धिः कारिता-  
कारिकाशिक्षाधिभोगाञ्च कुसीदं । पशूपजलोमचेत्रशतवाह्येषु



जातिपञ्चगुणम् । जडापोगण्डधनं दशवर्षभुक्तं परैः सन्निधौ भोक्तु-  
रश्रान्तिप्रव्रजितराजन्यधर्मापुरुषैः । पशुभूमिस्त्रीणामनतिभोग  
ऋक्थभाजि ऋणं प्रतिकुर्षुः, प्रातिभाव्यवणिक्शुल्कमद्यद्युत-  
दण्डान् पुत्रानध्याभवेयुर्निध्यन्नादियाचितावक्रोताधेया नष्टाः  
सर्वा न निन्दिता न पुरुषापराधेन । स्तेनः प्रकीर्णकेशो मुपली  
राजानमियात् कर्माचक्षाणः पूतो वधमोक्षाभ्यामग्नन्नेनस्त्री  
राजा । न शारौरो ब्राह्मणदण्डः कर्मवियोगविख्यापनविवा-  
सनाङ्गकरणान्यप्रवृत्तौ प्रायश्चित्ती स चौरसमः सचिवो मति-  
पूर्वं प्रतिग्रहीताप्यधर्मसंयुक्ते । पुरुषशक्त्यपराधानुबन्धविज्ञा-  
नादण्डनियोगोऽनुज्ञानं वा वेदवित् समवायवचनाद् वेदवित्-  
समवायवचनात् ।

इति गौतमोये धर्मशास्त्रे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

### त्रयोदशोऽध्यायः ।

विप्रतिपत्तौ साक्षिणि मिथ्यासत्यव्यवस्था बहवः स्युर-  
निन्दिताः स्वकर्मसु प्रात्ययिका राज्ञाञ्च निष्पौत्यनभिता-  
पाश्चान्यतरस्मिन्नपि शूद्रा । ब्राह्मणस्त्वब्राह्मणवचनादनुरोधो-  
ऽनिबन्धाश्चेन्नासन्नवेताः पृष्टाः प्रब्रूयुरवचने च दोषिणः स्युः स्वर्गः  
सत्यवचने विपर्यये नरकः । अनिवन्धैरपि वक्तव्यं षोडशकृते  
निबन्धः प्रमत्तोक्ते च साक्षिसभ्यराजकर्तृषु दोषो धर्मतन्त्र-  
षोडशायां । शपथैर्नैके सत्यकर्मणां तद्देवराजब्राह्मणसंसदि स्याद्-  
ब्राह्मणानां । क्षुद्रपश्ववृते साक्षी दश हन्ति, गोऽश्वपुरुषभूमिषु  
दशगुणोत्तरान्, सर्वं वा भूमौ हरणे नरको, भूमिवदप्सु, मैथुन-

संयोगे च पशुवन्मधुसर्पिको, गौवहस्तद्विरण्यधान्यव्रजसु, याने-  
 प्वश्ववन्निस्थावचने । याप्यो दण्डश्च साची, नानृतवचने दोषो  
 जीवनचेत्तदधीनं, न तु पापीयसो जीवनं । राजा प्राङ्बिवाको  
 ब्राह्मणो वा शास्त्रवित्, प्राङ्बिवाको मध्यो भवेत् । संवत्सरं  
 प्रतीचेत प्रतिभायां धेन्वनडुहस्त्रीप्रजनसंयुक्तेषु । शीघ्रमात्ययिके  
 च । सर्वधर्मोभ्यो गरीयः प्राङ्बिवाके सत्यवचनं सत्यवचनम् ।  
 इति गौतमीये धर्मशास्त्रे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १० ॥

### चतुर्दशोऽध्यायः ।

श्रावमाशौचं दशरात्रमृत्विग्दीक्षितव्रजचारिणां सपिण्डा-  
 नामेकादशरात्रं । चक्षियस्य द्वादशरात्रं, वैश्यस्वार्धमासमेकं  
 मासं शूद्रस्य । तच्चेदन्तःपुनरापतेत् तच्छेषेण शुध्येरन्, रात्रिशेषे  
 द्वाभ्यां, प्रभाते तिसृभिर्गोत्रैश्चणहतानामन्वचं राजक्रोधाच्च  
 युद्धे प्रायोनाशकशस्त्राग्निविषोदकोदबन्धनप्रपतनैश्चेच्छतां ।  
 पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा जननेऽप्येवं । मातापित्रोस्तन्मा-  
 तुर्वागर्भमाससमा रात्रिः संसने गर्भस्य । त्र्यहंवा श्रुत्वा चोदं  
 दशम्याः पक्षिण्यसपिण्डयोनिस्त्वन्धे सहाध्यायिनि च सत्रह्य-  
 चारिण्येकाहं श्रोत्रिये चोपसम्यक्ने प्रेतोपसम्यग्ने । दशरात्रमा-  
 शौचमभिसन्धाय चेदुक्तं वैश्यशूद्रयोरात्तंबौर्वापूर्वयोश्च । त्र्यहं  
 वाचार्थतत्पुत्रस्त्रीयाज्यशिशेषु चैवमवरसेक्षणः पूर्वं वर्णमुप-  
 सृजेत् पूर्वं वावरं तत्र शवोक्तमाशौचं । पतितचण्डालसूतिको-  
 दक्याश्वसृष्टितत्सृष्ट्युपसम्यग्ने सचेलोदकोपसम्यग्नाच्छुध्येच्छ-  
 वानुगमे च । शुनश्च यदुपहन्यादित्येके उदकदानं सपिण्डैः



कृतचङ्गस्य तत्स्त्रीणाञ्चानतिभोग एकेऽप्रदत्तानामधःशय्या-  
सनिनो ब्रह्मचारिणः सर्वे न मार्जयेन्न मासं भक्षयेयुरा-  
प्रदानात् । प्रथमतःतीयपञ्चमसप्तमनवमेष्टकक्रिया वाससाञ्च  
त्यागः अन्ये त्वन्त्यानां दन्तजन्मादि मातापितृभ्यां तूष्णीं माता  
बालदेशान्तरितप्रव्रजितासपिण्डानां सद्यःशोचं । सजाञ्च  
कार्यविरोधाद्ब्राह्मणस्य च स्वाध्यायानिवृत्त्यर्थं स्वाध्याया-  
निवृत्त्यर्थम् ।

इति गौतमीये धर्मशास्त्रे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

### पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथ आहममावस्यायां पितृभ्यो दद्यात् । पञ्चमीप्रभृति  
वापरपक्षस्य यथाश्राद्धं सर्वस्मिन् वा द्रव्यदेशत्राह्मणसन्निधाने  
वा कालनियमः ; शक्तितः प्रकर्षेद्गुणसंस्कारविधिरन्नस्य ।  
नवावरान् भोजयेदरुजो यथोत्साहं वा ब्राह्मणान् श्रोत्रियान्  
वाग्रूप वयःशीलसम्पन्नान् । युवेभ्यो दानं प्रथममेके पितृवन्न च  
तेन मित्रकर्म कुर्यात् । पुत्राभावे सपिण्डा मातृसपिण्डाः  
शिष्याश्च दद्यात् स्तदभावे ऋत्विगाचार्यौ । तिलमाषत्रौह्रियवोद-  
कदानैर्मासं पितरः प्रीणन्ति, मत्स्यहरिणरुक्मशकूर्मवराहमेष-  
मांसैः संवत्सराणि, गव्यपयःपायसैर्द्वादशवर्षाणि, बार्हीणसेन  
मांसेन कालशाकच्छागलौहखड्गमांसैर्मधुमिश्रैश्चानन्यम् ।  
न भोजयेत् स्तेनहोवपतितनास्तिकतद्वृत्तिवीरहायेदिधि-  
षुपतिषुपतिस्त्री-ग्रामयाजकाजपालोत्सृष्टाग्निमद्यप-कुचरकूट-  
साक्षिप्रतिहारिकानुपपत्तिर्यस्य च कुण्डाशी सोमक्रिये-

गारदाहो गरदावकीर्णगणप्रेष्यागम्यागामिहिंसुपरिवित्तिपरि-  
वेत्तपथ्याहृतपथ्याधातव्यक्तात्मदुर्वलाः कुनखिष्यावदन्तः श्वित्रि-  
घौनर्भवकितवाजप्रेष्यप्रातिरूपकशूद्रापतिनिराकृतिकलासी कु-  
सीदो वणिकशिल्पोपजीविज्यावादित्तालनृत्यगीतशौलान्,  
पित्रा चाकामेन विभक्तान्, शिष्यांश्चैके सगोत्रांश्च । भोजयेदूर्ध्वं  
त्रिभ्यो गुणवन्तम् । सद्यःश्राद्धोः शूद्रातत्पगस्तत्पुरीषे मांसं  
नयति पितृस्तस्मात् तदहर्ब्रह्मचारी स्यात् । श्वपचचाण्डाल-  
पतितावेक्षणे दुष्टं तस्मात् परिश्रुते दद्यात् तिलैर्वा क्रिरेत्,  
पङ्क्तिपावनी वा शमयेत् । पङ्क्तिपावनाः षडङ्गविज्जेष्टसामि-  
कस्त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णः पञ्चाग्निः स्नानको मन्त्र-  
ब्राह्मणविद्वर्माज्ञो ब्रह्मदेयानुसन्दान् इति हविःषु चैवं दुर्वला-  
दीन् श्राद्ध एवैके श्राद्ध एवैके ।

इति गौतमीये धर्मशास्त्रे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

### षोडशोऽध्यायः ।

श्रवणादि वार्षिकं प्रोष्ठपदीं वोपाकृत्याधीयीत च्छन्दांस्यर्द्ध-  
पञ्चममासान् पञ्चदक्षिणायनं वा ब्रह्मचार्युत्सृष्टलोमा । न मांसं  
भुञ्जीत हैमास्थो वा नियमी नाधीयीत वायौ दिवा पांशुहरे  
कर्णश्राविणि नक्तं वाणमेरोमृदङ्गगर्जार्त्तशब्देषु च श्वशृगाल-  
गर्हभसंक्रादे लाहितेन्द्रधनुनौहारेष्वभ्रदर्शने चापत्तो मूत्रित  
उच्चरिते निशासन्ध्योदकेषु वर्षति चैके वल्मीकसन्तानमाचार्य-  
परिवेषणे ज्योतिषोश्च भीतो यानस्यः शयानः प्रोढ़पादः  
श्मशानग्रामान्तमहापथाशौचेषु पूतिगन्धान्तः शवदिवाकीर्त्ति-



शूद्रधन्निधाने सूतके चोद्गारे ऋग्यजुषश्च सामशब्दे यावदा-  
कालिका निर्घातभूमिकम्पराहुं दर्शनोल्कास्तनयितनुवर्षविद्युतः  
प्रादुष्कृताग्निष्ववृत्तौ विद्यति नक्तञ्चापररात्रात् त्रिभागादि-  
प्रवृत्तौ सर्वम् । उल्का विद्यत्समेत्येकेषां । स्तनयितनूरपरा-  
ङ्गेऽपि प्रदीपे सर्वं नक्तमर्द्धरात्रादहश्चेत् सज्योतिर्विषयस्थे च  
रात्रिं प्रेते विप्रोष्य चान्योऽन्येन सह सङ्गुलोपाहितवेदसमाप्ति-  
च्छर्द्दिश्राद्धमनुष्ययज्ञभोजनेष्वहोरात्रममावास्यायाश्च द्वाहं वा  
कार्तिकौ फाल्गुन्याषाढौ पौर्णमासौ तिस्रोऽष्टकास्त्रिरात्र-  
मन्यामेके अभितां वार्षिकं सर्वे वर्षविद्युत्स्तनयितनूसन्निपाते  
प्रस्यन्दिन्यूढं भोजनाद्यनुस्रवे प्राधीतस्य च निशायां चतुर्महर्त्तं  
नित्यमेके नगरे मानसमप्यशुचि श्राद्धिनामाकालिकमकृताक्ष-  
श्राद्धिकसंयोगे च प्रतिविद्यश्च यावत् स्मरन्ति प्रतिविद्यश्च  
यावत् स्मरन्ति ।

इति गीतमीये धर्मशास्त्रे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

### सप्तदशोऽध्यायः ।

प्रशस्तानां स्वकर्मसु द्विजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत प्रति-  
गृह्णीयाच्चैधोदकयवसमूल-फलमध्वभयाभ्युद्यतशय्यासनयान-  
पयोदधिधानाशफरिप्रियङ्गुसृङ्गार्गशाकान्यप्रनोद्यानि । सर्वेषां  
पितृदेवगुरुभृत्यभरणे चान्यवृत्तिश्चेन्नान्तरेण शूद्रात् पशुपाल-  
क्षेत्रकर्षककुलसङ्गतकारपितृपरिचारका भोज्याद्या वणिक्  
चाशिल्पो नित्यमभोज्यं केशकोटावपन्नं रजस्रलाकृष्टशकुनि-  
पदोपहतं भ्रूणप्रेक्षितं गवोपघ्नातं भावदुष्टं शुक्लं केवलमदधि

बुनःसिद्धं पथ्युषितमशाकभक्ष्यजेहमांसमधुन्युत्कृष्टं पञ्चल्यभि-  
 शप्तानपदेश्यदन्तिकतक्षकदर्थ्यवन्धनिकाचिकित्सकमृगयु-काक्ष-  
 च्छिष्टभोजिगण-विहिषाणामपाङ्क्तानां । प्रागदुर्वलादवृथा-  
 न्नाचमनोत्थानव्यपेतानि । समासमाभ्यां विषमसमे पूजान्त-  
 रानर्हितञ्च । गोश्च द्यौरमनिर्द्वायाः सूतके चाजामहिष्योश्च  
 नित्यमाविकमपेयमौद्गमैकशफञ्च । स्यन्दिनौयमसूयसन्धनी  
 नाञ्च याश्च व्यपेतवत्साः । पञ्चनखाश्चाशल्यकशशशाविदु-  
 गोधाखड्गकच्छपा । उभयतोदत्केशलोमेकशफकलविङ्कल्प-  
 लवचक्रवाकहंसाः काककङ्कटघ्नश्रेणा जलजा रक्तपादतुण्डा  
 ग्राम्यकुक्कुटशूकरौ धेन्वनडुहौ, चापन्नदावसन्नवृथामांसानि  
 किसलयक्वाकुलशुननिर्यासलोहित--व्रश्चनाश्वनिचिदारुवक-  
 लाकटिद्रिभमाग्धातनक्तचूरा अभक्ष्याः । भक्ष्याः प्रतुदा  
 विष्किरा जालपादा मत्स्याद्याविक्रता बध्नाश्च धर्मार्थं व्याल-  
 हता दृष्टदोषवाकप्रशस्तान्यभुक्ष्योपयुञ्जीतोपयुञ्जीत ।

इति गौतमीये धर्मशास्त्रे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

### अष्टोदशोऽध्यायः ।

अस्वतन्त्रा धर्मो स्त्री नातिचरेद्भर्तारं । वाक्चक्षुःकर्मा-  
 संयता पतिरपत्यलिप्तसुहृद्वराद् गुरुप्रसूता नर्तुमतीयात् पिण्ड-  
 गोचरं नृषिसम्बन्धिभ्यो यानिमात्राह्व । नादेवरादित्येके ।  
 नातिद्वितीयं जनयितुरपत्यं समयादन्यत्र जीवतश्च क्षेत्रे  
 परस्मात् तस्य द्वयोर्वा रक्षणाङ्गत्तुरेव नष्टे भर्तारि षाड्वार्षिकं  
 जपणं श्रूयमाणेऽभिगमनं प्रव्रजिते तु निवृत्तिः प्रसङ्गात् तस्य



द्वादशवर्षाणि ब्राह्मणस्य विद्यासम्बन्धे भ्रातरि चैवं ज्ञायस्त्रि-  
यवौयान् कन्याग्न्यपषमेषु षडित्येके त्रीन् कुमार्युतूनतौत्य स्वयं  
युज्येतानिन्दितेनोत्सृज्य पितृगानलङ्कारान् प्रदानं प्रागृतोर-  
प्रयच्छन् दोषो प्राग्वाससः प्रतिपत्तेरित्येक द्रव्यादानं  
विवाहसिद्धयर्थं धर्मतन्त्रसंयोगे च शूद्रादन्यत्रापि शूद्राद्वडु-  
पशोर्हीनकर्मणः शतगोरनाहिताग्नेः सहस्रगोश्च सोमपात्  
सप्तमौच्चासुक्ता निचयायाप्यहीनकर्मभ्य आचचीत राज्ञा  
पृष्टस्तेन हि भर्त्तव्यः श्रुतशीलसम्पन्नश्चधर्मतन्त्रपौडायां तस्या-  
करणे दोषो दोषः ।

इति गौतमीये धर्मशास्त्रेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

### एकोनविंशोऽध्यायः ।

उक्ती वर्णधर्मस्याश्रमधर्मस्याथ षड्वयं पुरुषो येन कर्मणा  
लिप्यतेऽथैतदयाज्ययाजनमभ्यभक्षणमवयवदनं शिष्टस्याक्रिया  
प्रतिषिद्धसेवनमिति च तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यान्न कुर्यादिति  
मौमांसन्ते न कुर्यादित्याहुर्नहि कर्म क्षीयत इति कुर्यादित्य-  
परे पुनः स्तोमेनेष्टा पुनः सवनमायातीति विज्ञायते ब्राह्म-  
स्तोमेनेष्टा तरति सर्वं पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन  
यजतेऽग्निष्टुताभिश्च्यमानं याजयेदिति च । तस्य निष्कृत्य-  
णानि जपस्तपो होम उपवासो दानमुपनिषदो वेदान्ताः  
सर्व्यच्छन्दःसु संहिता मधून्यधमर्षमथर्वशिरोरुद्राः पुरुष-  
सूक्तां राजनरौहिणे सामनी बृहद्रथन्तरे पुरुषगतिर्महानाम्नागो  
महावैराजं महादिवाकीर्त्यं ज्येष्ठसाम्नामन्यतमहहिषवमानं

कुष्माण्डानि पावमान्यः सावित्री चेति पावनानि । पयोव्रतता  
 शाकभक्षता फलभक्षता प्रसृतयावको हिरण्यप्राशनं घृतप्राशनं  
 स्तोमपानमिति च मेध्यानि । सर्वे शिलोच्चयाः सर्वाः स्रवज्यः  
 पुण्या ऋदास्तीर्थानि ऋषिनिवासगोष्ठपरिस्कन्दा इति देशाः ।  
 ब्रह्मचर्यं सत्यवचनं सवनेषूदकोपस्पर्शनमार्द्रवस्त्रताधःशायिता-  
 नाशक इति तपांसि । हिरण्यं गौर्वीसोऽश्वो भूमिस्तिला  
 घृतमन्नमिति देयानि । संवत्सरः षण्मासाश्चत्वारस्त्रयो द्वावे-  
 कश्चतुर्विंशत्यहो द्वादशाहः षडहस्त्रयोऽहोरात्र इति कालाः ।  
 एतान्येवानादेशे विकल्पेन क्रियेरन् एनःसु गुरुषु गुरुणि  
 लघुषु लघुनि कच्छातिहच्छं चान्द्रायणमिति सर्वप्रायश्चित्तं  
 सर्वप्रायश्चित्तम् ।

इति गौतमीये धर्मशास्त्रे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

### विंशोऽध्यायः ।

अथ चतुःषष्टिषु यातनास्थानेषु दुःखान्यनुभूय तत्रेमानि  
 लक्षणानि भवन्ति । ब्रह्महार्द्रकुष्ठो, सुरापः श्यावदन्तो, गुरु-  
 तल्पगः पङ्गन्धः, स्वर्णहारो कुनखो, श्वितो वस्त्रापहारी  
 हिरण्यहारो दहृरी, तेजोऽपहारी मण्डली, स्नेहापहारी क्षयी,  
 तथाजौर्णवानन्नापहारी, ज्ञानापहारी भूकः, प्रातिहन्ता गुरोर-  
 पक्ष्मारी, गोघ्नो जात्यन्धः, पिशुनः पूतिनासः, पूतिवक्त्रस्तु  
 सूचकः, शूद्रोपाध्यायः श्वपाकस्तपुसौसचामरविक्रयी मद्यपः,  
 एकशफविक्रयी मृगव्याधः, कुण्डाशो भृतकश्चेलिको वा नक्षत्रो  
 चार्बुदो, नास्तिको रङ्गोघजीव्यभक्ष्यभक्षो गण्डरी, ब्रह्मपुरुष-



तस्कराणां देशिकः पिण्डितः षण्डो महापथिक गण्डिक-  
श्चण्डालो पुकसी गोश्ववकीर्णी मध्वामेहो, धर्मपत्नीषु स्थान्मे-  
थुनप्रवर्त्तकः खल्वाटसगोत्रसमयस्यभिगामी पितृमातृभगिनी-  
स्यभिगाम्यावौजितस्तेषां कुजदुण्डुमण्डव्याधितव्यङ्गदरिद्राल्या-  
युषोऽल्पबुद्धयश्चण्ड पण्डशैलूष-तस्कार परपुरुष-प्रेषपरकर्मकराः  
खल्वाटचक्राङ्गसङ्कीर्णाः क्रूरकर्मणः क्रमशश्चान्याश्चोपपद्यन्ते  
तस्मात् कर्त्तव्यमेवेह प्रायश्चित्तं विशुद्धैर्लक्षणेर्जायन्ते धर्मस्य  
धारणादिति धर्मस्य धारणादिति ।

इति गौतमोद्ये धर्मशास्त्रे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

### एकविंशोऽध्यायः ।

त्यज्येत् पितरं राजघातकं शूद्रायाजकं वेदविष्ठावकं  
भ्रूणहनं यश्चान्यावसायिभिः सह संवसेदन्त्यावसायिन्या वा  
तस्य विद्यागुरन् योनिसम्बन्धांश्च सन्निपात्य सर्वाण्युदका-  
दौनि प्रेतकर्मणि कुर्युः पात्रञ्चास्य विपर्ययेयुः । दासः  
कर्मकरो वावकरादमेध्यपात्रमानोय दासो घटान् पूरयित्वा  
दक्षिणामुखः पदा विपर्ययेदमनुदकं करोमिति नामग्राहस्तं  
सर्वेऽन्यालभेरन् प्राचीनादौतिनो मुक्तशिखा विद्यागुरवो  
योनिसम्बन्धाश्च वीक्षेरन्नप उपस्पृश्य ग्रामं प्रविशन्ति । अत  
ऊर्ध्वं तेन सम्भाष्य तिष्ठेदेकरात्रं जपन् सावित्रीमन्त्रानपूर्वं  
ज्ञानपूर्वञ्चेत् त्रिरात्रम् । यस्तु प्रायश्चित्तेन शुध्येत् तस्मिन्  
शुद्धे शतकुशमयं पात्रं पुण्यतमाङ्गदात् पूरयित्वा स्रवन्तीभ्यो  
वा त इनमप उपस्पृश्युः । अथास्मै तत्पात्रं दद्युस्तत्

सम्प्रतिगृह्य जपेच्छान्ता द्यौः शान्ता पृथिवी शान्तं शिक-  
मन्तरोचं यो रोचनस्तमिह गृह्णामीत्येतैर्यजुभिः पावमानीभि-  
स्तरत्समन्दीभिः कुष्माण्डैश्चान्यं जुहुयाद्विरण्यं ब्राह्मणाय वा  
दद्याद्ब्रह्माचार्याय । यस्य तु प्राणान्तिकं प्रार्थयित्तं स मृतः  
शयेत् । तस्य सर्वाण्युदकादीनि प्रेतकर्माणिकुर्युरेतदेव  
शान्त्युदकं सर्वेषूपपातकेषूपपातकेषु ।

इति गौतमीये धर्मशास्त्रे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

### द्वाविंशोऽध्यायः ।

ब्रह्महःसुराप-गुरुतल्पग-मातृपितृयोनिस्त्वन्धगस्तेनना-  
स्तिक-निन्दितकर्माभ्यासि-पतितात्वाग्यपतितत्वाग्निः पातक-  
संयोजकाश्च तैश्चादं समाचरन् । द्विजातिकर्माभ्यो हानिः  
पतनं परत्र चासिद्धिस्तामेकै नरकं । ज्ञीणि प्रथमान्यनिहे श्यानि  
मनुर्न स्त्रीष्वगुरुतल्पगः पततोत्येके भ्रूणहनि हौनवर्णसेवायाञ्च  
स्त्री पतति कौटसाच्च राजगामिपैशुनं गुरोरनृताभिग्रंसनं  
महापातकसमानि । अपाङ्क्त्यानां प्राग्दुर्वलाङ्गोहन्तब्रह्मो-  
ज्भ्यतत्त्वन्तकदवकीर्णपतितसावित्रीकेषूपपातकं, याजनाध्य-  
पनाद्वत्विगाचार्यो पतनीयसेवाया च्छेयावन्यत्र हानात् पतति ।  
तस्य च प्रतिग्रहीतेत्येके । न कर्हिचिन्मातापितरवृत्तिदायन्तु  
न भजिरन् । ब्राह्मणाभिग्रंसने दोषस्तावान् हिरनेनसि दुर्वल-  
हिंसायामपि मोचने शक्तयेत् । अभिक्रध्यावगोरणं ब्राह्मणस्य  
वर्षशतमस्वर्ग्यं, निर्घाते सहस्रं, लोहितदर्शने यावतस्तत्प्रस्कन्ध  
पांशून् संगृह्णीयात् ।

इति गौतमिye धर्मशास्त्रे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥



## त्रयोविंशोऽध्यायः ।

प्रायश्चित्तमग्नौ शक्तिर्ब्रह्मस्त्रिरवच्छादितस्य लक्ष्यं वा  
 प्लाज्ज्ये शस्त्रभृताम् । खट्वाङ्गकपालपाणिर्व्या हादश  
 संवत्सरान् ब्रह्मचारी भैक्षाय ग्रामं प्रविशेत् स्वकर्माचक्षाणः,  
 पथोपक्रामेत् सन्दर्शनादार्थ्यस्य । स्नानासनाभ्यां विहरन् सवर्णेषु  
 दक्षोपस्पर्शी शुध्येत् । प्राणलाभे वा तन्निमित्ते ब्राह्मणस्य  
 द्रव्यापचये वा तत्रारं प्रति राज्ञोऽश्वमेधावभृथे वान्ययज्ञेऽ-  
 प्यग्निष्टुदन्तस्रोत्सृष्टयेद्ब्राह्मणवधे । हत्वापि चार्थेय्याश्चैवं  
 गर्भे चाविज्जाते वा । ब्राह्मणस्य राजन्यवधे षड्वार्षिकं  
 प्राक्तनं ब्रह्मचर्यं ऋषभैकसहस्राक्षं गादद्यात् । वैश्ये त्रैवार्षिकं  
 ऋषभैकशताक्षं गा दद्यात् । शूद्रे संवत्सरसृषभैकदशाक्षं  
 गा दद्यादनाचेय्याश्चैवं गाक्ष । वैश्यइन्द्रमण्डूकनकुलकाकविवर-  
 चरमूषिकाश्च । हिंसासु चास्थिमतां सहस्रं हत्वानस्थि-  
 मतामनडुङ्गारे च । अपि वास्थिमतामेकैकस्मिन् किञ्चि-  
 दद्यात् । षण्डे च पलालभारः सौसमाषष्ठ, वराहे घृतघटः,  
 सर्पे लोहदण्डो, ब्रह्मवन्धाश्च ललनायां जीवोवैशिकेन  
 किञ्चित्तत्पान्नधनलाभवधेषु पृथग्वर्षाणि द्वे, परदारे त्रीणि ।  
 ओन्नियस्य द्रव्यलाभे चोत्सर्गो यथास्थानं वा गमयेत् । प्रतिसिद्ध-  
 मन्त्रसंयोगे सहस्रवाक् चेदग्न्युत्सादिनिराकृत्युपपातकेषु, चैवं  
 स्त्री चातिचारिणौ गुप्ता पिण्डन्तु लभेत । अमानुषौषु गोवर्ज-  
 स्त्रीकृते कुष्माण्डैर्घृतहोमो घृतहोमः ।

इति गौतमोये धर्मशास्त्रे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

## चतुर्विंशोऽध्यायः ।

सुरापस्य ब्राह्मणस्योष्णामासिच्युः सुरामास्ये मृतः  
 शुध्यदमत्या पाने पयोदृतमुदकं वायुं प्रतिब्रूहं तप्तानि  
 सकच्छस्ततोऽस्य संस्कारः । मूत्रपुरीषरेतसाञ्च प्राशने  
 श्वापदोद्वस्त्राणाञ्चाङ्गस्य ग्राम्यकुक्कुटशूकरयोश्च गन्धाघ्राणे  
 सुरापस्य प्राणायामो व्रतप्राशनञ्च पूर्व्वञ्च दष्टस्य (दृष्टस्य) ।  
 तल्पे लोहशयने गुरुतल्पगः शयीत सूक्ष्मीं वा ज्वलन्तीं श्लिष्टीं-  
 जिह्वं वा सवृषणमुत्कृत्याञ्जलावाधाय दक्षिणाप्रतीचीं व्रजिद-  
 जिह्वमा शरीरनिपाताकृतः शुध्येत । सखीसयोनिमगोत्रा-  
 शिष्यभार्यासु स्नुषायां गवि च तल्पसमोऽवकर इत्येके  
 श्वभिषादायेद्राजा निहीनवर्णगमने स्त्रियं प्रकाशं पुमांसं  
 खादयेद्यथोक्तं वा गर्हभेनावकीर्णीं निऋतिं चतुष्पथे यजते  
 तस्याजिन मूर्ध्निवालं परिधाय लोहितपात्रः सप्त गृहान् भैक्षं  
 चरेत् कर्माचक्षाणः संवत्सरेण शुध्येत् । रेतस्कन्दने भये  
 रोगे सुप्तेऽग्नौन्धनभैक्षचरणाणि सप्तरात्रं कृत्वाज्यहोमः  
 साभिसन्धेर्व्वा रेतस्याभ्यां सूर्याभ्युदिते ब्रह्मचारौ तिष्ठेदह  
 रहर्भुञ्जानोऽभ्यस्तमिते च रात्रिं जपन् सावित्रीमशुचिं  
 दृष्ट्वादित्यमीवेत प्राणायामं कृत्वाभोज्यभोजनेऽमेध्यप्राशने वा  
 निष्पुत्रीषोभावस्त्रिरात्रावरमभोजनं सप्तरात्रं वा स्वयं शौर्णा-  
 न्युपयुञ्जानः फलान्यनतिक्रामन् प्राक्पञ्चनखेभ्यश्छर्द्दिनो  
 दृतप्राशनञ्चाक्रोशानृतहिंसासु त्रिरात्रं परमन्तपः सत्यवाक्ये  
 चेद्धारुणीपावमानीभिर्हीमो विवाहमैथुननिर्मातृसंयोगेष्वदोष-



भेकेऽनृतं न तु खलु गुर्वर्थेषु यतः सप्त पुरुषानितश्च परतश्च  
हन्ति मनसापि गुरोरनृतं वदन्नल्पेष्वर्थेष्वन्त्यावसायिनौगमने  
कच्छाद्दोऽमत्या द्वादशरात्रमुदक्वागमने त्रिरात्रं त्रिरात्रम् ।

इति गौतमीये धर्मशास्त्रे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

### पञ्चविंशोऽध्यायः ।

रहस्यं प्रायश्चित्तमविख्यातदोषस्य चतुर्द्धं च तरत्समन्दौ-  
त्यप्सु जपेदप्रतिग्राह्यं प्रतिजिघृक्षन् प्रतिगृह्य वाभोज्यं  
बुभुक्षमाणः पृथिवीमावपेद्वन्तरारमण उदकोपम्यर्शनाच्छुद्धि-  
मेके स्त्रीषु पयोव्रतो वा दशरात्रं घृतेन द्वितीयमङ्गिस्तृतीयं  
दिवादिष्वेकभक्तको जलह्लिन्नवासा लोमानि नखानि त्वचं  
भांसं शोणितं स्नायुस्थिमज्जानमिति होम आत्मनो मुखे  
ऋत्योरास्ये जुहोमौत्थन्ततः । सर्वेषामेतत् प्रायश्चित्तं भ्रूणं  
हत्यायाः । तथान्य उक्तो नियमोऽग्ने त्वं वारयेति महा-  
व्याहृतिभिर्जुहुयात् कुष्माण्डैश्चाज्यं तद्व्रत एव वा ब्रह्महत्या-  
सुरापानस्त्रोयगुरुतल्पेषु प्राणायामैः स्नातोऽधमर्षणं जपेत्  
सममश्वमेधावष्टयेन सावित्रीं वा सहस्रकृत्व आवर्त्तयन्  
पुनरीतेहैवात्मानमन्तर्जले वाधमर्षणं त्रिरावर्त्तयन् पापेभ्यो  
मुच्यते मुच्यते ।

इति गौतमीये धर्मशास्त्रे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

## षड्विंशोऽध्यायः ।

तदाहुः कतिधावकीर्णो प्रविशतीति मरुतः प्राणेनैन्द्रं  
धलेन वृहस्यति ब्रह्मवर्चसेनाग्निमेवेतरेण सर्व्येति सोऽमावा-  
स्यायां निश्यग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्जुहोति  
कामावकीर्णोऽस्मावकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा कामाति-  
सुग्धोऽस्माभिसुग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहेति समिधमाधाया-  
नुपर्थ्यस्य यज्ञवास्तु कृत्वोपस्थाय सन्मासिञ्चत्वित्येतया त्रिरु-  
पतिष्ठेत चय इमे लोका एषां लोकानामभिलिख्या अभिक्रान्त्या  
इत्येतदेवैकेषां कर्माधिकृत्ययोः पूत इव स्यात् स इत्यं  
जुहुयादित्यमनुमन्त्रयेदरो दक्षिणेति । प्रायश्चित्तामविशेषाद्-  
नार्जवपैशुन-प्रतिषिद्धाचारानास्य प्राशनेषु । शूद्रायाश्च रेतः  
सिक्ता योनी च दोषवति कर्मण्यभिसन्धिपूर्वेष्वविद्धाभिरप  
उपस्पृशेद्दारुणोभिरन्यैर्वा पवित्रैः प्रतिषिद्धवाङ्मनसयोरपचारे  
व्याहृतयः सङ्गाताः पञ्च सर्वास्वपो वाचामेदहस्य आदित्यस्य  
पुनातु स्वाहेति प्रातः रात्रिश्च मा वरुणश्च पुनात्विति  
सायमष्टौ वा समिधमादध्याहेवकृतस्येति हुत्वेवं सर्वस्मादेनसो  
मुच्यते मुच्यते ।

इति गौतमौथे धर्मशास्त्रे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

## सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथातः कच्छान् व्याख्यास्यामो । हविष्यान् प्रातराशान्  
भुक्त्वा तिस्रो रात्रौर्नाश्रियादथापरं त्रग्रहं नक्तं भुञ्जीत  
अथापरं त्रग्रहं न कश्च न याचेदथापरं त्रग्रहमुपवसेत् तिष्ठे-



दहनि, रात्रावासौत । क्षिप्रकामः सत्यं वदेदनार्यैर्न संभाषित,  
 रौरवयोधाजिने नित्यं प्रयुञ्जीतानुसवनमुदकोपस्पर्शनमापो-  
 हिष्ठेति तिसृभिः पवित्रवतोभिर्मूर्ध्निर्जयेत् हिरण्यवर्णाः शुचयः  
 पावका इत्यष्टाभिः । अथोदकतर्पणं । ॐ नमो हमाय मोहमाय  
 महमाय धुन्वते तापसाय पुनर्वसवे नमो नमो, मोक्षरा-  
 योर्मराय वसुविन्दाय सर्वविन्दाय नमो नमः, पाराय सुपाराय  
 महापाराय पारविष्णवे नमो नमो, रुद्राय पशुपतये महते  
 देवाय त्र्यम्बायैकचराधिपतये हवाय शर्व्याशिशानायोत्राय  
 वाञ्छणे वृणिनि कपर्दिने नमो नमः, सूर्यायादित्याय नमो  
 नमो, नैलग्रीवाय शितिकण्ठाय नमो नमः, कृष्णाय पिङ्गलाय  
 नमो नमो, ज्येष्ठाय अष्ठाय वृद्धायेन्द्राय हरिकेशयोर्द्वैतसे  
 नमो नमः, सत्याय पावकाय पावकवर्णाय कामरूपिणे नमो  
 नमो, दौष्टाय दौष्टरूपिणे नमो नमस्तौष्णरूपिणे नमोनमः,  
 सौम्याय सुपुरुषाय महापुरुषाय मध्यमपुरुषायोत्तमपुरुषाय  
 ब्रह्मचारिणे नमो नमश्चन्द्रललाटाय कर्त्तवाससे पिनाकहस्ताय  
 नमो नम इति । एतदेवादित्योपस्थानमिता एवाण्यहुतयो ;  
 द्वादशरात्रस्यान्ते चरुं अपयित्वेताभ्यो देवताभ्यो जुहुयात्  
 अग्नये स्वाहा, सामाय स्वाहाग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यामिन्द्राय  
 विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतये अग्नये स्निष्टिकत इति ।  
 तता ब्राह्मणतपणम् । एतेनैवातिकृच्छ्रा व्याख्याता यावत् ।  
 सकृदाददौत तावदश्रोयादवभक्षस्तृतीयः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः ।  
 प्रथमं चरित्वा शुचिः पूतः कर्मण्या भवति । द्वितीयं चरित्वा  
 यत्किञ्चिदन्यद्वापातकेभ्यः पापं कुरुते तस्मात् प्रमुच्यते ।  
 तृतीयं चरित्वा तद्वत्तदेवसा मुच्यते । अथेतांस्तान् कृच्छ्रान्

धरित्वा सर्वेषु वेदेषु स्नाता भवति । सर्वदेवैर्ज्ञातो भवति यस्यैवं  
वेद यच्चैवं वेद ।

इति गौतमोये धर्मशास्त्रे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

### अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथातश्चान्द्रायणं । तस्योक्तो विधिः ; कच्छेः वपनं व्रतं चरैत्  
श्लोभूनां पौर्णमासौमुपवसेदाप्यायस्व सन्ते पयांसि नवो नव  
इति चैताभिस्तर्पणमाज्यहामाहावषष्ठानुमन्त्रणमुपस्थानं चन्द्र-  
मसा यह वा देवहेलनमिति चतसृभिराज्यं जुहुयाद्देवकृतस्येति  
चान्ते समिद्धिरो भूर्भुवः स्वस्तपः सत्यं यशः श्रौ रूपं गिरौज-  
स्तेजः पुरुषा धर्मः शिवः शिव इत्येतैर्गामानुमन्त्रणं । प्रतिमन्त्रं  
मनसा नमः स्वाहेति वा । सर्वग्रासप्रमाणमास्याविकारेण चरु-  
भैक्षशक्तृकणयावकशाकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि हवींषि ।  
उत्तरात्तरं प्रशस्तानि । पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासान् भुक्तैका-  
पचयेन परपक्षमश्रूयादमावास्यायामुपोष्यैकोपचयेन पूर्वपक्षं  
विपरोतमेकेषाम् । एष चान्द्रायणो मासो । मासमेतमाष्टा  
विपाया विपाया सर्वमनो हन्ति । द्वितीयमाष्टा दश पूर्वान्  
दशावरानात्मानश्चैकविंशं पङ्क्तौ च पुनाति । संवत्सरश्चाष्टा  
चन्द्रमसः सलोकतामाप्नोति सलोकतामाप्नोति ।

इति गौतमोये धर्मशास्त्रेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥



## एकोनविंशोऽध्यायः ।

ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा ऋक्थं भजेरन् । निवृत्ते रजसि मातृर्जीवति  
 चैच्छति सर्वं वा पूर्वजस्येतरान् विभृयात् । पूर्ववद्विभागे  
 तु धर्मवृद्धिः । विंशतिभागो ज्येष्ठस्य मिथुनमुभयतोदयुक्तो रथा  
 गोवृषः । काणखोरकूटषण्डा मध्यमस्य । अनेकश्वेद्विधान्यायसी  
 ऋहमनोयुक्तं चतुष्पदाश्चैकैकं यवौयसः । समश्चेतरत् सर्वं द्वांशौ  
 वा पूर्वजः स्यादेकैकमितरेषामेकैकं वा धनरूपं कास्यं पूर्वः  
 पूर्वो लभेत । दशतः पशूनां नैकशफः नैकशफानां वृषभोऽधिको  
 ज्येष्ठस्य । वृषभघोडश ज्येष्ठिनेयस्य समं वा ज्येष्ठिनेयेन  
 यवौयसां । प्रालिमाह वा स्वर्गं भागविशेषः । पितातृसृजत्  
 पुत्रिकामनपत्येऽग्निं प्रजापतिश्चेद्वास्मदर्थमपत्यमिति संवाद्या-  
 भिसन्धिमात्रात् पुत्रिकेत्येकेषां । तत्संशयाक्षोपयच्छेदभ्रातृकाम् ।  
 पिण्डगोत्रऋषिसम्बन्धा ऋक्थं भजेरन्, स्त्री चानपत्यस्य । वीजं  
 वा लिप्सेत देवरवत्यन्यतो जातमभागम् । स्त्रीधनं दुहितृ-  
 णामप्रदानामप्रतिष्ठितानाञ्च । भगिनीशुल्कं सोदार्यणामूर्ध्वं  
 मातुः पूर्वचैके । संसृष्टविभागः प्रेतानां ज्येष्ठस्य संसृष्टिनि  
 प्रेते असंसृष्टौ ऋक्थभाक्, विभक्तजः पितृमेव । स्वमार्जितं  
 वेद्याऽवेद्येभ्यः कामं भजेरन् । पुत्रा श्रीरसक्षेत्रजदत्तकृत्तिम-  
 गूढोत्पन्नापविद्धा ऋक्थभाजः । कानीनसहोदधौनर्भवपुत्रिका-  
 पुत्रस्वयन्दत्तक्रोता गोत्रभाजश्चतुर्थांशभागिनश्चौरसाद्यभावे ।  
 ब्राह्मणस्य राजन्यापुत्रो ज्येष्ठो गुणसम्पन्नस्तुत्यांशभाक् ज्येष्ठा-  
 शहीनमन्यत्; राजन्यावेश्यापुत्रसमवाये स यथा ब्राह्मणीपुत्रेण ।

चतुर्विंशत् शूद्रापुत्रोऽप्यनपत्यश्च शश्वेषुषेजमेत वृत्तिभूत-  
मन्तेवासविधिना । सवर्णापुत्रोऽप्यन्यायवृत्ता न लभेतैकेषां ।  
श्रोत्रियो ब्राह्मणस्यानपत्यश्च ऋक्यं भजेरन्, राजतरिषां । जड़-  
क्लोवौ भर्त्तव्यावपत्यं जड़स्य भागाहं शूद्रापुत्रवत् । प्रतिलोमा-  
सूदकयोगक्षेमकृताक्षेपविभागः, स्त्रीषु च । संयुक्तास्वनाज्ञाति  
दशवरैः शिष्टेक्ष्वर्गैरनुव्यः प्रसस्तं कार्यम् । चत्वारश्चतुर्णां  
पारगा वेदानां, प्रागुक्तमाख्य आश्रमिणः, पृथग्धर्मीविदस्त्वय,  
एतान् दशवरान् परिषदित्याचक्षते । अतस्तत्रैवं त्वेतेषाम् श्रोत्रियो  
वेदविष्णिष्टा विप्रतिपत्तौ यदाह, यतोऽयमप्रभवो भूतानां  
हिंसानुग्रहयोगेषु । धर्म्मिणां विशेषेण स्वर्गं लोकं धर्म्माविदाप्नोति  
ज्ञानाभितिवेशाभ्यामिति धर्म्मो धर्म्मः ।

इति गौतमोये धर्म्मशास्त्रे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥



## आपस्तम्बसंहिता ।

प्रथमाऽध्यायः ।

आपस्तम्बं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविनिर्णयम् ।  
दूषितानां द्वितार्थाय वर्णानामनुपूर्वशः ॥ १  
परेषां परिशदेषु निवृत्तस्य क्षमत्तमम् ।  
त्रिविक्तदेश मत्सोनमात्मविद्यापरायणम् ॥ २  
अनन्यमनसं शान्तं सत्त्वस्थं यागवित्तमम् ।  
आपस्तम्बमृषिं सर्व्वं ममेत्य मुनयोऽब्रुवन् ॥ ३  
भगवन् मानवा सर्व्वे असन्मार्गे स्थिता यदा ।  
चरेयुर्दुर्मकार्याणां तेषां ब्रूहि विनिष्कृतिम् ॥ ४  
यतोऽवश्यं गृहस्थेन गवादिपरिपालनम् ।  
क्षत्रिकर्मादि चाप्यसु द्विजामन्त्रणमेव च ॥ ५  
देयश्चानाथकेऽवश्यं विप्रादौनाञ्च भेषजम् ।  
बालानां स्नान्यपानादिकार्य्यञ्च परिपालनम् ॥ ६  
एवं कृते कथञ्चित् स्यात् प्रमादो यद्यकामतः ।  
गवादीनां ततोऽस्माकं भगवन् ब्रूहि निष्कृतिम् ॥ ७  
एवमुक्तः क्षणं ध्यात्वा प्रणिपातादधोमुखः ।  
दृष्ट्वा ऋषीनुवाचेदमापस्तम्बः सुनिश्चितम् ॥ ८  
स्नानानां स्नान्यपानादिकार्य्यं दोषो न विद्यते ।  
विपत्तावपि विप्राणामामन्त्रणचिकित्सने ॥ ९  
गवादीनां प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तं रुजादिषु ।  
को वदाहृतं दाषऽत्र देहकारणभेषजे ॥ १०

श्रीषधं लवणञ्चैव स्नेहपुष्ट्यान्मभोजनम् ।  
 प्राशिनं प्राणवृत्त्यर्थं प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ११  
 अतिरिक्तं न दातव्यं काले स्नप्यन्तु दापयेत् ।  
 अतिरिक्ते विपन्नानां कच्छमेव विधीयते ॥ १२  
 ब्रह्म निश्श्रुनात् पादः पादस्यायाचितं ब्रह्मम् ।  
 पादः सायं ब्रह्म पादः प्रातर्भोज्यं तथा ब्रह्मम् ॥ १३  
 प्रातः सायं दिनाद्वैद्य पादानं सायवर्जितम् ॥ १४  
 प्रातः पादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्यस्य दापयेत् ।  
 अयाचितन्तु राजन्ये ब्रह्मरात्रं ब्राह्मणस्य च ॥ १५  
 पादमेकं चरेद्गोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ।  
 योजने पादद्वौनञ्च चरेत् सर्वं निपातने ॥ १६  
 घण्टाभरणदोषेण गोस्तु यत्र विपद्यते ।  
 चरेद्वैत्रतं तत्र भूषणार्थं कृतं हि तत् ॥ १७  
 दमने वा निरोधे वा सङ्घाते चैव योजने ।  
 स्तम्भशृङ्खलपाशैश्च मृते पादोनञ्च चरेत् ॥ १८  
 पाषाणैर्लगुडैर्वापि शस्त्रेणान्येन वा बलात् ।  
 निपातयन्ति ये गास्तु तेषां सर्व्वं विधीयते ॥ १९  
 प्राजापत्यं चरेद्विप्रः पादोनं क्षत्रियश्चरेत् ।  
 कच्छार्द्धन्तु चरेद्वैश्यः पादं शूद्रस्य दापयेत् ॥ २०  
 द्वौ मासौ दापयेद्दत्सं द्वौ मासौ द्वौ स्तने दुहेत् ।  
 द्वौ मासावैकवेलायां शेषकाले यथारुचि ॥ २१  
 दमतामश्वेमासेन गोस्तु यत्र विपद्यते ।  
 सशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ २२



हलमष्टगवं धर्म्मं षड्गवं जौविंतार्थिनाम् ।  
 चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवश्च जिघांसिनाम् ॥ २३  
 अतिवाहातिदोहाभ्यां नासिकामेदनै तथा ।  
 नदौपर्व्वतसंरोधे सृते पादोनमाचरेत् ॥ २४  
 न नारिकेलवालाभ्यां न मुञ्जेन न चर्मणा ।  
 एभिर्गास्तु न बध्नोयाद्ववङ्गा परवशो भवेत् ॥ २५  
 कुशैः काशैश्च बध्नोयाद्ववषभं दक्षिणामुखम् ।  
 पादलग्नाग्निंदाषेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ २६  
 व्यापन्नानां बह्वनान्तु रोधने बन्धनेऽपि च ।  
 भिषङ्मिथ्योपचारे च द्विगुणं गोव्रतं चरेत् ॥ २७  
 शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च लाङ्गुलस्य च कर्त्तने ।  
 सप्तरात्रं पिबेद्दुग्धं यावत् स्वस्था पुनर्भवेत् ॥ २८  
 गोमूर्खेण तु सम्मिश्रं यावत् भक्षयेद्विजः ।  
 एतद्विमिश्रितञ्चैवमुक्तञ्चाशनसा स्वयम् ॥ २९  
 देवद्रोण्यां विहारेषु कूपेष्वायतनेषु च ।  
 एषु गोषु विपक्षेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ३०  
 एका पादात्तवहुभिर्द्वाद्वापादिता क्वचित् ।  
 पादं पादन्तु हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥ ३१  
 यन्त्रणे गोश्चिकित्सार्थे मूढगर्भविमोचने ।  
 यत्ने कृते विपत्तिश्चेत् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ३२  
 सराम प्रथमे पादे द्वितीये श्लशुकर्त्तनम् ।  
 तृतीये तु शिखा धार्या सशिखन्तु निपातने ॥ ३३

सर्वान् केशान् समुद्धृत्य च्छेदयेदङ्गुलिद्वयम् ।

एवमेव तु नारोणां शिरसो मण्डनं कृतम् ॥ ३४

इत्यापस्तम्बोये धर्मशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

### द्वितीयोऽध्यायः ।

काकहस्तगतं पुण्यं यच्च ग्रामाद्वनिःसृतम् ।

स्त्रीवालवृद्धाचरितं प्रत्यक्षादृष्टमेव च ॥ १ ॥

पपास्त्ररण्येषु जलेऽथ सौरे

द्रोण्यां जलं यच्च विनिःसृतम्भवेत् ।

श्वपाकचाण्डालपरिग्रहेषु

पौत्वा जलं पञ्चगव्येन शुद्धिः ॥ २

न दुष्येत् सन्तता धारा वातोद्धताश्च रेणवः ।

स्त्रिया वृद्धाश्च वालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन ॥ ३

आत्मगत्या च वस्त्रञ्च जायापत्यं कमण्डलुः ।

आत्मनः शुचिरेतानि परेषामशुचीनि तु ॥ ४

अन्यस्तु खानिताः कूपास्तडागानि तथैव च ।

एषु स्नात्वा च पौत्वा च पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ५

उच्छिष्टमशुचित्वञ्च यच्च विष्टानुलेपनम् ।

सर्वं शुध्यति तायेन तत्तायं केन शुध्यति ॥ ६

सूर्यरश्मिनिपातेन मारुतस्पर्शनेन च ।

गवां मूत्रपुरौषेण तत्तोयं तेन शुध्यति ॥ ७

अस्थवर्मादियुक्तान्तु खराश्वाङ्गापदूषितम् ।

ऊर्ध्वरेदुदकं सर्वं शोधनं परिमार्जनम् ॥ ८



कूपो मूत्रपुरीषेण जीवनेनापि दूषितः ।  
 श्वशृगालखरोद्वेष्ट क्रव्यादैश्च जुगुप्सितः ॥ ८ ॥  
 उद्धृत्येव च तत्तोयं सप्त पिण्डान् समुद्धरेत् ।  
 पञ्चगव्यं मृदा पूतं कूपे तच्छोधनं स्मृतम् ॥ ९ ॥  
 बापीकूपपङ्कतागानां दूषितानाञ्च शोधनम् ।  
 कुम्भानां शतमुद्धृत्य पञ्चगव्यं ततः क्षिपेत् ॥ ११ ॥  
 यश्च कूपात् पिवेत्तोयं ब्राह्मणः श्वदूषितात् ।  
 कथं तत्र विशुद्धिः स्यादिति मे संशयो भवेत् ॥ १२ ॥  
 अक्षिन्नेनाप्यभिन्नेन श्वेन परिदूषिते ।  
 पौ ॥ कूपे ह्यहोरात्रं पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ १३ ॥  
 क्षिन्ने भिन्ने श्वे चैव तत्रस्थं यदि तत् पिवेत् ।  
 शुद्धिश्चान्द्रायणं तस्य तप्तकच्छमथापि वा ॥ १४ ॥  
 इत्यापस्तम्बीये धर्मशास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

### तृतीयोऽध्यायः ।

अन्यजातेरविज्ञातो निवसेद्यश्च वेश्मनि ।  
 सम्यग् ज्ञात्वा तु कालेन द्विजाः कुर्वन्त्यनुग्रहम् ॥ १ ॥  
 चान्द्रायणं पराको वा द्विजातीनां विशोधनम् ।  
 प्राजापत्यन्तु शूद्रस्य शेषं तदनुसारतः ॥ २ ॥  
 यैर्भुक्तं तत्र पक्वान्नं कच्छं तेषां प्रदापयेत् ।  
 तेषामपि च यैर्भुक्तं कच्छपादं प्रदापयेत् ॥ ३ ॥  
 कूपेकपानैर्दुष्टानां स्पर्शेन श्वदूषिणाम् ।  
 तेषामेकोपवासेन पञ्चगव्येन शोधनम् ॥ ४ ॥

बालो वृद्धस्तथा रोगी गर्भिणी वापि पौडिता ।  
 तेषां नक्तं प्रदातव्यं बालानां प्रहरद्वयम् ॥ ५  
 अशौतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यनघोडशः ।  
 प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो व्याधित एव च ॥ ६  
 न्यूनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षाधिकस्य च ।  
 चरेद्गुरुः सुदृढापि प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥ ७  
 अथवा क्रियमाणे येषामात्तिः प्रदृश्यते ।  
 शेषसम्पादनच्छूद्धिर्विपत्तिर्न भवेदुद्यथा ॥ ८  
 क्षुधा व्याधितकायानां प्राणो येषां विपद्यते ।  
 ये न रक्षन्ति भक्तेन तेषां तत् किल्बिषं भवेत् ॥ ९  
 पूर्णेऽपि कालनियमे न शुद्धिर्ब्राह्मणैर्विना ।  
 अपूर्णेष्वपि कालेषु शोधयन्ति द्विजोत्तमाः ॥ १०  
 समाप्तमिति नो वाच्यं त्रिषु वर्णेषु कर्हिचित् ।  
 विप्रसम्पादनं कार्यमुत्पन्ने प्राणसंशये ॥ ११  
 सम्पादयन्ति यद्विप्राः स्नानतौर्यं फलञ्च तत् ।  
 सम्यक् कर्तुरपायं स्याद्ब्रती च फलमाप्नुयात् ॥ १२  
 इत्यापस्तम्बोये धर्मशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

### चतुर्थोऽध्यायः ।

चाण्डालकूपभाग्णेषु योऽज्ञानात् पिवते जलम् ।  
 प्रायश्चित्तं कथं तस्य वर्णं वर्णं विधीयते ॥ १  
 चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यन्तु भूमिपः ।  
 तदर्हन्तु चरेद्वैश्यः पादं शूद्रस्य दापयेत् ॥ २



भुक्तोच्छिष्टस्वनाचान्तश्चाण्डालैः श्वपचेन वा ।  
 प्रमादात् स्पर्शनं गच्छेत्तत्र कुर्याद्विशोधनम् ॥ ३  
 गायत्र्यष्टसहस्रन्तु द्रुपदां वा शतं जपेत् ।  
 जपंस्त्रिरात्रमश्रूलं पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ४  
 चाण्डालेन यदा स्पृष्टो विण्मूत्रे च कृते द्विजः ।  
 प्रायश्चित्तं त्रिरात्रं स्याद्भुक्तोच्छिष्टः षडाचरेत् ॥ ५  
 पानमैथुनसम्पर्कं तथा मूत्रपुरीषयोः ।  
 सम्पर्कं यदि गच्छेत्तु उदक्या चान्यजैस्तथा ॥ ६  
 एतैरेव यदा स्पृष्टः प्रायश्चित्तं कथम्भवेत् ।  
 भोजने च त्रिरात्रं स्यात् पाने तु त्रयमेव च ॥ ७  
 मैथुने पादकृच्छ्रं स्यात्तथा मूत्रपुरीषयोः ।  
 दिनमेकं तथा मूत्रे पुरीषे तु दिनत्रयम् ॥ ८  
 एकाहं तत्र निर्दिष्टं दन्तधावनभक्षणे ॥ ९  
 वृक्षारुढे तु चाण्डाले द्विजस्तत्रैव तिष्ठति ।  
 फलानि भक्षयेत्तस्य कथं शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥ १०  
 ब्राह्मणान् समनुज्ञाप्य सवासाः स्नानमाचरेत् ।  
 एकरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ११  
 येन केनचिदुच्छिष्टः अमेध्यं स्पृशते द्विजः ।  
 अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ १२  
 इत्यापस्तम्बीये धर्मशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

## पञ्चमोऽध्यायः ।

चाण्डालेन यदा स्पृष्टो द्विजवर्णः कदाचन ।  
अनभ्युक्ष्य पिवेत्तोयं प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ १  
ब्राह्मणस्तु द्विरात्रेण पञ्चगव्येन शुध्यति ।  
क्षत्रियस्तु द्विरात्रेण गण्डगव्येन शुध्यति ॥ २  
चतुर्थस्य तु वर्णस्य प्रायश्चित्तं न वै भवेत् ।  
व्रतं नास्ति तपो नास्ति होमो नैव च विद्यते ॥ ३  
पञ्चगव्यं न दातव्यं तस्य मन्त्रविवर्जनात् ।  
स्यापयित्वा द्विजानान्तु शूद्रो दानेन शुध्यति ॥ ४  
ब्राह्मणस्य यदोच्छिष्टमग्न्यात्यज्ञानतो द्विजः ।  
अहोरात्रन्तु गायत्र्या जपं कृत्वा विशुध्यति ॥ ५  
उच्छिष्टं वैश्यजातीनां भुङ्क्तेऽज्ञानाद्विजो यदि ।  
शङ्खपुष्पीपयः पौत्व । चिरात्रेणैव शुध्यति ॥ ६  
ब्राह्मण्या सह योऽग्नौयादुच्छिष्टं वा कदाचन ।  
न तत्र दोषं मन्यन्ते नित्यमेव मनोषिणः ॥ ७  
उच्छिष्टमितरस्त्रीणामग्नौयात् पिवतेऽपि वा ।  
प्राजापत्येन शुद्धिः स्याद्भगवानङ्गिराब्रवीत् ॥ ८  
अन्यानां भुक्तशेषन्तु भक्षयित्वा द्विजातयः ।  
चान्द्रायणं तदर्द्धाङ्गं ब्रह्मक्षत्रविशं बिधिः ॥ ९  
विण्मूत्रभक्षणे विप्रस्तसकच्छं समाचरेत् ।  
अकाकोच्छिष्टभोगे च प्राजापत्यविधिः स्मृतः ॥ १०



उच्छिष्टः स्पृशते विप्रो येदि कश्चिदकामतः ।  
 शुनः कुक्कुटशूद्रांश्च मद्यभाण्डं तथैव च ॥ ११  
 पक्षिणाधिष्ठितं यश्च यदमेध्यं कदाचन ।  
 अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ १२  
 वेश्येन च यदा स्पृष्ट उच्छिष्टेन कदाचन ।  
 स्नानं जपञ्च त्रैकाल्यं दिनस्यान्ते विशुध्यति ॥ १३  
 विप्रो विप्रेण संस्पृष्ट उच्छिष्टेन कदाचन ।  
 स्नात्वाचम्य विशुद्धः स्वादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥ १४  
 इत्यापस्तम्बोयै धर्मशास्त्रे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

### षष्ठोऽध्यायः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नीलीवस्तस्य यो विधिः ।  
 स्त्रीणां क्रीडार्थसम्भोगे शयनीये न दुष्यति ॥ १  
 पालने विक्रये चैव तद्वृत्तेरूपजौवने ।  
 पतितस्तु भवेद्विप्रस्त्रिभिः कच्छैर्विशुध्यति ॥ २  
 स्नानं दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम्  
 पञ्चयज्ञा वृथा तस्य नीलीवस्तस्य धारणात् ॥ ३  
 नीलीरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् ।  
 अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ४  
 रोमकूपेयंदा गच्छेद्रसो नील्यास्तु कर्हिचित् ।  
 पतितस्तु भवेद्विप्रस्त्रिभिः कच्छैर्विशुध्यति ॥ ५  
 नीलोदारु यदा भिन्यादब्राह्मणस्य शरीरकम् ।  
 शोणितं दृश्यते तत्र द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ ६

नौलोमध्ये यदा गच्छेत् प्रमादाद्ब्राह्मणः क्वचित् ।  
 अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ७  
 नौलोर्क्तेन वस्त्रेण यदन्नमुपनौयते ।  
 अभोज्यं तद्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ८  
 भक्षयेद्यश्च नौलोन्तु प्रमादाद्ब्राह्मणः क्वचित् ।  
 चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥ ९  
 यावत्यां वापिता नौली तावती चाशुचिर्भूतौ ।  
 प्रमाणं द्वादशाब्दानि अत ऊर्ध्वं शुचिर्भवेत् ॥ १०  
 इत्यापस्तम्बोऽयं धर्मशास्त्रे यष्टोऽध्यायः ॥ ३

### सप्तमोऽध्यायः ।

स्नानं रजस्वलायास्तु चतुर्थेऽहनि शस्यते ।  
 वृत्ते रजसि गम्या स्त्रौ नानिवृत्ते कथञ्चन ॥ १  
 रोगेण यद्रजः स्त्रीणामत्यर्थं हि प्रवर्त्तते ।  
 अशुद्धास्तु न तेनेह तासां वैकारिकं हि तत् ॥ २  
 साध्वाचारा न सा तावद्रजो यावत् प्रवर्त्तते ।  
 वृत्ते रजसि साध्वी स्याद्गृहकर्मणि चैन्द्रिये ॥ ३  
 प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।  
 तृतीये रजकौ प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥ ४  
 अन्यजातिश्चपाकेन संस्पृष्टा वै रजस्वला ।  
 अहानि तान्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ ५  
 त्रिरात्रमुपवासः स्यात् पञ्चगव्यं विशोधनम् ।  
 निशां प्राप्य तु तां योनिं प्रजाकारश्च कारयेत् ॥ ६



रजस्वलां त्यजेत् स्पृष्टां शुना च श्वपचेन च ।  
 त्रिरात्रोपोषिता भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ७  
 प्रथमेऽहनि षड्रात्रं द्वितीये तु ब्राह्मन्तथा ।  
 तृतीये चोपवासस्तु चतुर्थे बह्निदर्शनात् ॥ ८  
 विवाहे वितते यज्ञे संस्कारे च कृते तथा ।  
 रजस्वला भवेत् कन्या संस्कारस्तु कथञ्चन ॥ ९  
 स्नापयित्वा तदा कन्यामन्यैर्वस्त्रैरलङ्कृताम् ।  
 पुनः प्रत्याहुतिं हुत्वा शेषं कर्म समाचरेत् ॥ १०  
 रजस्वला तु संस्पृष्टा प्लवकुक्कुटवायसैः ।  
 सा त्रिरात्रोपवासेन पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ११  
 उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टा कदाचित् स्त्री रजस्वला ।  
 कच्छ्रेण शुध्यते विप्रस्तथा दानेन शुध्यति ॥ १२  
 एकशाखासमारुढा चाण्डाली वा रजस्वला ।  
 ब्राह्मणेन समं तत्र सवासाः स्नानमाचरेत् ॥ १३  
 रजस्वलायाः संस्पर्शः कथञ्चिज्जायते शुना ।  
 रजोदिनात्तु यच्छेषस्तदुपोष्य विशुध्यति ॥ १४  
 अशक्ता चोपवासे तु स्नानं पश्चात् समाचरेत् ।  
 तत्राप्यशक्ता चैकेन पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥ १५  
 उच्छिष्टस्तु यदा विप्रः स्पृशेन्मयं रजस्वलाम् ।  
 मयं स्पृष्टा चरेत् कच्छ्रं तदर्हन्तु रजस्वलाम् ॥ १  
 उदक्यां सूतिकां विप्र उच्छिष्टः स्पृशते यदि ।  
 कच्छ्रार्हन्तु चरेद्विप्र प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥ १७  
 चाण्डालैः श्वपचैर्वापि आत्रेयी स्पृशते यदि ।  
 शेषाहात् फालकृष्टेन पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ १८

उदक्या ब्राह्मणी शुद्रामुदक्यां सृशते यदि ।  
 अहोरात्रोषिता भूत्वा पञ्चगव्येनः शुध्यति ॥ १८  
 एवञ्च क्षत्रियां वैश्यां ब्राह्मणी चेद्रजस्वलाम् ।  
 सचेलप्लवनं कृत्वा दिनस्यान्ते घृतं पिबेत् ॥ २०  
 स्ववर्णेषु तु नारौणां सद्यः स्नानं विधीयते ।  
 एवेमव विशुद्धिः स्यादापस्तम्बोऽत्रबौद्धिनिः ॥ २१  
 इत्यापस्तम्बोये धर्मीशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

### अष्टमोऽध्यायः ।

भस्मना शुध्यते कांस्थं सुरया यन्न लिप्यते ।  
 सुराविवमूत्रभंसृष्टं शुध्यते तापलेखनैः ॥ १  
 गवात्रातानि कांस्थानि शुद्रोच्छिष्टानि यानि तु ।  
 दशभिः क्षारैः शुध्यन्ति श्वकाकोपहतानि च ॥ २  
 शौचं सुवर्णनारौणां वायुसूर्येन्दुरग्निभिः ॥ ३  
 रेतःसृष्टं श्वस्पर्शमाविकन्तुं प्रदुष्यति ।  
 अङ्गिर्मृदा च तन्मात्रं प्रक्षाल्य च विशुध्यति ॥ ४  
 शुद्धमन्नमविप्रस्य पञ्चरात्रेण जीर्यति ।  
 अन्नं व्यञ्जनसंयुक्तमर्द्धमासेन जीर्यति ॥ ५  
 पयस्तु दधि मासेन षण्मासेन घृतं तथा ।  
 संवत्सरेण तैलन्तु कोष्ठे जीर्यति वा नवा ॥ ६  
 भुञ्जते ये तु शुद्रान्नं मासमेकं निरन्तरम् ।  
 इह जन्मनि शुद्रत्वं जायन्ते ते मृताः शुनि ॥ ७



शूद्रानं शूद्रवर्णकं शूद्रेणैव सहासनम् ।  
 शूद्राज् ज्ञानागमः कश्चिज्जलन्तमपि पातयेत् ॥ ८  
 आहिताग्निस्तु यो विप्रः शूद्राज्ञानं निवर्त्तते ।  
 तथा तस्य प्रणश्यन्ति आत्मा ब्रह्म त्रयोऽग्नयः ॥ ९  
 शूद्राज्ञेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति ।  
 यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नः च्छुक्रस्य सर्वावः । १०  
 शूद्राज्ञेनोदरस्थेन यः कश्चिन्मृत्यते द्विजः ।  
 स भवेच्छुक्रो ग्राम्यो मृतः श्वा वाय जायते ॥ ११  
 ब्राह्मणस्य सदा भुङ्क्ते क्षत्रियस्य तु पर्वणि ।  
 वैश्यस्य यज्ञदीक्षायां शूद्रस्य न कदाचन ॥ १२  
 अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियस्य पयः स्मृतम् ।  
 वैश्याप्यन्नमेवान्नं शूद्रस्य रुधिरं स्मृतम् ॥ १३  
 वैश्वदेवेन होमेन देवताभ्यर्चनैर्जपैः ।  
 अमृतं तेन विप्रान्नमृग्यजुःसामसंस्कृतम् ॥ १४  
 व्यवहारानुरूपेण धर्मेण ऋतवर्जितम् ।  
 क्षत्रियस्य पयस्तेन भूतानां यच्च पालनम् ॥ १५  
 स्वकर्मणा च वृषभैरनुसृत्यात्मशक्तिः ।  
 खलयज्ञातिधित्वेन वैश्यान्नं तेन संस्कृतम् ॥ १६  
 अन्नानतिमिरान्धस्य मद्यपानरतस्य च ।  
 रुधिरं तेन शूद्रान्नं विधिमन्त्रविधर्जितम् ॥ १७  
 आममांसं मधु घृतं धानाः क्षीरं तथैव च ।  
 शुङ्गं तक्रं समं ग्राह्यं निवृत्तेनापि शूद्रतः ॥ १८  
 शाकं मांसं मृणालानि तुम्बुरुः शक्तवस्तिलाः ।  
 एसाः फलानि पिष्ट्वाकं प्रतिग्राह्या हि सर्वतः ॥ १९

आपत्काली तु विप्रेण भुक्तं शूद्रदृष्टे यदि ।

मनस्तापेण शुध्येत द्रुपदां वा शतं जपेत् ॥ २० ॥

द्वेयपाणिश्च शूद्रेण स्पृष्ट्वाच्छिष्टेन कर्हिचित् ।

तद्विजेन न भोक्तव्यमापस्तम्बोऽब्रवीन्मनिः ॥ २१ ॥

इत्यापस्तम्बोऽयं धर्मशास्त्रेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

### नवमोऽध्यायः ।

भुज्जानस्य तु विप्रस्य कदाचित् सवते गुदम् ।

उच्छिष्टस्याशुचेस्तस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ १ ॥

पूर्वं शौचन्तु विवर्त्य ततः पश्चादुपस्पृशेत् ।

अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यात् ॥ २ ॥

अशित्वा सर्वमेवाक्षमं कृत्वा शौचमात्मनः ।

मोहाद्भुक्त्वा त्रिरात्रन्तु यषान् पीत्वा विशुध्यति ॥ ३ ॥

प्रसृतं यवशस्येन पलमेकन्तु सर्पिषा ।

पलानि पञ्च गोमूत्रं नातिरिक्तवदाशयेत् ॥ ४ ॥

अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणाञ्च भक्षण ।

रेतोमूत्रपुरीषाणां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ ५ ॥

पश्चादुम्बरवित्वाश्च कुशाश्वत्थपलाशकाः ।

एतेषामुदकं पीत्वा यद्वात्रात्रेण विशुध्यति ॥ ६ ॥

ये प्रत्यवसिता विप्राः प्रव्रज्याग्निजलादिषु ।

अनाशकनिवृत्ताश्च गृहस्थत्वं चिकीर्षतः ॥ ७ ॥

चरेयुस्त्रीणि कच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि वा ।

जातकर्मादिभिः सर्वैः पुनः संस्कारभागिनः ।

तेषां सान्तपनं कच्छ्रं चान्द्रायणमथापि वा ॥ ८ ॥



यदेष्टितं काकबलाकचिह्ने  
रमेध्यलिसञ्च भवेच्छरीरम् ।  
योत्रे मुखे च प्रविशेच्च सम्यक्  
स्नानेन लेपोपहतस्य शुचिः ॥ ८

ऊर्ध्वं नाभिः करौ मुक्ता यदङ्गमुपहन्यते ।  
ऊर्ध्वं स्नानमधः शीघ्रं भार्जनेनैव शुध्यति ॥ १०  
उपानहावर्धेभ्यं वा यच्च संस्पृश्यते सुखम् ।  
मृत्तिकाशोधनं स्नानं पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥ ११  
दशाङ्गच्छुध्यते विप्रो जन्महानी स्वयोनिषु ।  
षड्भिस्त्रिभिरथैकेन क्षत्रविदशूद्रयोनिषु ॥ १२  
उपनीतं यदा स्नानं भोक्तारं समुपस्थितम् ।  
अपीतवत् समुत्सृष्टं न दद्यान्नैव होमयेत् ॥ १३  
अन्ने भोजनसम्पन्ने मल्लिकाक्षशूद्रप्रिते ।  
अनन्तरं स्पृशेदापस्तञ्चाक्षं भस्मना स्पृशेत् ॥ १४  
शुष्कमांसमयश्चाक्षं शूद्राक्षं वाप्यकामतः ।  
मुक्ता कृच्छ्रं चरेद्दिप्रो ज्ञानात् कृच्छ्रत्रयं परित् ॥ १५  
अभुक्ते मुच्यते यच्च भुञ्जन यद्यापि मुच्यते ।  
भोक्ता च भोजकश्चैव पङ्क्त्यः गच्छति दुष्कृतम् ॥ १६  
यच्च भुङ्क्ते तु भुक्तां वा दुष्टं वापि विशेषतः ।  
अहोरात्राणितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ १७  
उदके चोदकस्थस्तु स्थलस्थस्य स्थले शुचिः ।  
प्रादौ स्थाप्योभयत्रैव आचम्योभयतः शुचिः ॥ १८  
उत्तोर्यश्चम्य उदकादवतोर्य उपस्पृशेत् ।  
एतन्मन्त्रेण युक्तो वरुणेनाभिपूज्यते ॥ १९

अग्न्यागारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानाञ्च सन्निधौ ।  
 स्वाध्याये भोजने चैव पादुकानां विसर्जनम् ॥ २०  
 जन्मप्रभृति-संस्कारे श्मशानान्ते च भोजनम् ।  
 असपिण्डेन कर्त्तव्यं चूडाकार्ये विशेषतः ॥ २१  
 याजकान्नं नवश्राद्धं संश्लेषे चैव भोजनम् ।  
 स्त्रीणां प्रथमगर्भे च भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ २२  
 ब्रह्मौदने च श्राद्धे सीमन्तोन्नयने तथा ।  
 अन्नश्राद्धे मृतश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ २३  
 अप्रजाता तु नारौ स्थान्नाग्नीयादेव तद्गृहे ।  
 अथ भुञ्जीत मोहाद् यः पूयसं नरकं व्रजेत् ॥ २४  
 अल्पेनापि हि शुक्लेन पिता कन्यां ददाति यः ।  
 रौरवे बहुवर्षाणि पुरौषं मूलमश्नुते ॥ २५  
 क्षीधनानि च ये मोहादुपजौवन्ति बान्धवाः ।  
 स्वर्णं यानानि वस्त्राणि ते पापा यान्यधोगतिम् ॥ २६  
 राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।  
 असंस्कृतन्तु यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलम् ॥ २७  
 मृतके सूतके चैव गृहीते अग्निभास्करे ।  
 हस्तिव्यायान्तु यो भुङ्क्ते पापः स पुरुषो भवेत् ॥ २८  
 पुनर्भूः पुनरेता च रेतोधाः कामचारिणौ ।  
 आसां प्रथमगर्भेषु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ २९  
 मातृघ्नश्च पितृघ्नश्च ब्रह्मघ्नो गुरुतल्पगः ।  
 विशेषाद्भक्तमेतेषां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ३०  
 रजकव्याधशैलूपवेणुचर्मोपजौविनाम् ।  
 भुञ्जीषां ब्राह्मणश्चान्नं शुद्धिं चान्द्रायणेन तु ॥ ३१



उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टं शुना शूद्रेण वा द्विजः ।  
 उपोष्य रजनौमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ३२  
 ब्राह्मणस्य सदाकालं शूद्रप्रेषणकारिणः ।  
 भूमावन्नं प्रदातव्यं यथैव श्वा तथैव सः ॥ ३३  
 अनुदकेष्वरणेषु चौरव्याघ्राकुले पथि ।  
 कृत्वा मूत्रं पुरीषञ्च द्रव्यहस्ताः कथं शुचिः ॥ ३४  
 भूमावन्नं प्रतिष्ठाप्य कृत्वा शौचं यथार्हतः ।  
 उत्सृजे गृह्य पक्वान्नमुपस्पृश्य ततः शुचिः ॥ ३५  
 मूत्रोच्चारं द्विजः कृत्वा अकृत्वा शौचमात्मनः ।  
 मोहाद्भक्ता त्रिरात्रन्तु गव्यं पीत्वा विशुध्यति ॥ ३६  
 उदक्यां यदि गच्छेत्तु ब्राह्मणो मदमोहितः ।  
 चान्द्रायणेन शुध्येत ब्राह्मणानाञ्च भोजनैः ॥ ३७  
 मुक्तोच्छिष्टस्त्वनान्ताश्चाण्डालैः स्त्रपचेन वा ।  
 प्रमादाद्यदि संस्पृष्टो ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः ॥ ३८  
 स्नात्वा त्रिषवणं नित्यं ब्रह्मचारी धराश्रयः ।  
 स त्रिरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ३९  
 चण्डालेन तु संस्पृष्टो यश्चापः पिवति द्विजः ।  
 अहोरात्रोषितो भूत्वा त्रिषवणेन शुध्यति ॥ ४०  
 सायं प्रातस्त्वहोरात्रं पादं कच्छस्य तं विदुः ।  
 सायं प्रातस्तथैवैकं दिनद्वयमयाचितम् ॥ ४१  
 दिनद्वयञ्च नाश्रीयत् कच्छार्द्धं तद्विधीयते ।  
 प्रायश्चित्तं लघु द्योतयायेषु तु यथार्हतः ॥ ४२

क्षणाजिनतिलग्राही हस्त्यश्वानाञ्च विक्रयी ।  
 क्रेतनिर्यातकश्चैव न भूयः पुरुषो भवेत् ॥ ४३  
 इत्यपस्तम्बीये धर्मशास्त्रे नवमोऽध्यायः । ८

### दशमोऽध्यायः ।

आचान्तोऽप्यश्विस्तावदयावन्नोद्वियते जलम् ।  
 उद्धृतेऽप्यश्विस्तावदयावद्भूमिर्न लिप्यते ॥ १  
 भूमावपि च लिप्तायां तावत् स्यादश्विः पुमान् ।  
 आसनादुत्थितस्तस्माद् यावन्नाक्रमते महीम् ॥ २  
 न यमं यममित्याहुरात्मा वै यम उच्यते ।  
 आत्मा संयमितो येन तं यम किं करिष्यति ॥ ३  
 न तथासिस्तथा तीक्ष्णं सपौ वा दुरधिष्ठितः ।  
 यथा क्रधो हि जन्तूनां शरीरस्यो विनाशकः ॥ ४  
 क्षमा गुणो हि जन्तूनामिहामूलं सुखप्रदः ।  
 एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।  
 कदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥ ५

न शक्तिशालाभिरतस्य मोक्षो  
 न चैव रम्यावसथप्रियस्य ।  
 न भोजनाच्छादनतत्परस्य  
 एकान्तशीलस्य दृढव्रतस्य ॥ ६  
 न चो भवेत् प्रीतिनिवर्त्तकस्य  
 अध्यत्मयोगैकरतस्य सम्यक् ।



श्रीक्षी भवेन्नित्यन्निहंसकस्य

स्वाध्याययोगागतमानसस्य ॥ ७

श्लोथयुक्तो यद्वयजते यज्जुहोति यदञ्चति ।

सर्वं हरति तत् तस्य आसक्तुम् इवोदकम् ॥ ८

अपमानात्तपोवृद्धिः सम्मानात्तपसः क्षयः ।

अर्चितः पूजितो विप्रो दुग्धा गौरिव सौदति ॥ ९

आप्यायते यथा धेनुस्तणैरमृतसम्भवैः ।

एवं जपैश्च होमैश्च पुण्यैराप्यायते द्विजः ॥ १०

आलवत् परदारस्य परद्रव्याणि लोष्ट्रवत् ।

आत्मवत् सर्वभूतानि यः पश्यति स पश्यति ॥ ११

रजकव्याधशैलूषवेणुचर्मोपजीविनाम् ।

यो भुङ्क्ते भक्तमेतेषां प्राजापत्यं विशोधनम् ॥ १२

अगम्यागमनं कृत्वा अभक्षस्य च भक्षणम् ।

शुद्धिं चान्द्रायणं कृत्वा अथवोक्तं यथैव च ॥ १३

अग्निहोत्रं त्यजेद्यस्तु स नरो वीरहा भवेत् ।

तस्य शुद्धिर्विधातव्या नान्या चान्द्रायणादृते ॥ १४

विवाहीतृप्तः यज्ञेषु अन्तरामृतसूतके ।

सक्तः शुद्धिं विजानीयात् पूर्वं सङ्कल्पितं चरेत् ॥ १५

देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रततेषु च ।

कल्पितं सिद्धमन्त्राद्यं नाशीचं मृतसूतके ॥ १६

हस्तापस्तम्बायै धर्मशास्त्रे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥





## वसिष्ठसंहिता ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातः पुरुषनिःश्रेयसार्थं धर्मजिज्ञासा । ज्ञात्वा चानु-  
त्तिष्ठन् धार्मिकः प्रशस्यतमो भवति लोके प्रेक्ष्य वा, विहितो  
धर्मः । तदलाभि श्रिष्टाचारः प्रमाणम् । दक्षिणेन हिमवत  
उत्तरेण बिन्ध्यस्य ये धर्मा ये चाचारास्ते सर्वे प्रत्येतव्या, न  
त्वन्ये, प्रतिलोमकल्पधर्माः । एतदार्यावर्त्तमित्याचक्षते ।  
गङ्गायमुनयोरन्तराप्येके । यावद्वा कृष्णमृगो विचरित तावद्-  
ब्रह्म वर्त्तसमिति । अद्यापि भ्रातृविनो निदाने गाथामुदा-  
हरन्ति ।

पश्चात् सिन्धुविहरिणो सूर्यस्योदयनं पुरा ।

यावत् कृष्णोऽभिधावति तावद् वै ब्रह्मवर्त्तसम् ॥

त्रैविद्यवृद्धा यं ब्रुयुर्धर्मं धर्मविदो जनाः ।

पवने पावने चैव स धर्मा नात्र संशयः ॥ इति

देशधर्मजातिधर्मकुलधर्मान् श्रुत्यभावादब्रवीन्मनुः ।  
धृष्ट्याभ्युदितः सूर्याभिनिर्मुक्तः कुनखो श्लावदन्तः परिवित्तिः  
परिवित्ता अग्नेदिधिषुः दिधिषुः पतिर्वीजहा ब्रह्मज्ञ इत्येतं  
एनस्त्रिनः । पञ्च महापातकान्याचक्षते गुरुतल्पं सुरापानं  
भ्रूणहत्यां ब्राह्मणसुवर्णहरणं पतितसम्प्रयोगश्च ब्राह्मेण वा  
यौनेन वा ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

थाजनाध्यापनाद् यौनादन्नपानासनादपि ॥

अथाप्यदाहरन्ति ।

विद्याविनाशे पुनरभ्युपैति

जाति प्रणाशे त्विह सर्वनाशः ।

कुलापदेशेन हयोऽपि पूज्य-

स्वस्मात् कुलीनां स्त्रियमुद्वहन्ति । इति

तयो वर्णा ब्राह्मणस्य वशे वर्तन्, तेषां ब्राह्मणो धर्मं  
यदब्रूयात् तत् राजा चानुतिष्ठेत् । राजा तु धर्मोऽनुशासन्  
षष्ठं षष्ठं धनस्य हरेदन्यत्र ब्राह्मणात् । दृष्टापूर्तस्य तु षष्ठ-  
मंशं भजति । इति ह ब्राह्मणा वेदमाद्यं करोति, ब्राह्मण  
आपद उद्वरति, तस्माद्ब्राह्मणाऽनाद्यः, सामोऽस्य राजा  
भवतौतोह प्रेत्य चाभ्युदयिकमिति ह विज्ञायते ॥

इति वसिष्ठे धर्मशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

## द्वितीयोऽध्यायः ।

चचारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः । तयो वर्णा  
द्विजातयो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः । तेषां मातुरग्रेऽधिजननं,  
द्वितीयं मौञ्जिवन्धने । तत्रास्य माता मावित्री पिता त्वाचार्य्य  
उच्यते । वेदप्रदानात् पितृत्याचार्य्यामाचक्षते ।

अथाप्यदाहरन्ति ।

इयमिह वै पुरुषस्य रेतो ब्राह्मणस्योर्द्धं नामेरर्वाचीनं  
मन्यत । तद्वयदूर्द्धं नामेस्तेनास्यानौरसो प्रजा जायते  
यदपनयति यत् साधु करोति । अथ यदर्वाचीनं नामेस्तेना-  
स्थौरसो प्रजा जायते, जनन्यां जनयति, तस्माच्छ्रोत्रियमनचान-  
मपूतोऽसौति न वदन्तीति



हारीता अथाप्यदाहरन्ति ।

न त्वस्य विद्यते कर्म किञ्चिदा मौञ्जिवन्धनात् ।  
वृत्त्या शूद्रसंमो ज्ञेयो यावद्देहे न जायते । इति  
अन्यत्वादकर्मस्वधापिडसंयुक्तेभ्यः ।

विद्या ह वै ब्रह्मणमजगाम  
गोपाय मां श्रेयधिस्तेऽहमस्मि ।  
अमृतकायानृजवैऽव्रताय  
न मां ब्रूयः वीर्य्येतो तथा स्याम् ॥  
य आह्वणान्यवितथेन कर्मणा  
बहुदुःखं कुञ्जस्त्वमृतं वा संप्रयच्छन् ।  
तन्मन्येत पितर मातरश्च  
तस्मै न दुहेत् कतमच्च नाहम् ॥  
अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते  
विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।  
यथैव ते न गुरोर्भोजनोया  
स्तथैव तान् न युनक्ति श्रुतं तत् ॥  
यमेव विद्याच्छिष्यमप्रमत्तं  
मेधाविनं ब्रह्मचर्य्योपपन्नम् ।  
यस्त्वेतद्गृह्येत कतमच्च नाहं  
तस्मै मां ब्रूयान्निधिपाय ब्रह्मन् ॥ इति

दहत्यग्निर्यथा कर्त्तुं ब्रह्म त्वद्धमनादृतम् ।

न ब्रह्म तस्मै प्रब्रूयाच्छिष्यमानमकृन्तत ॥ इति

षट् कर्मणि ब्रह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यजनं दानं  
प्रतिग्रहश्चेत । त्रीणि राजन्यस्याध्ययनं यजनं दानं आस्त्येण

च प्रजापालनं स्वधर्मस्तेन जीवेत् । एतान्येव त्रीणि वैश्यस्य  
 क्षत्रियाणि ज्येष्ठाशुपाल्यकुसौदृश्व । एतेषां परिचर्या शूद्रस्य ।  
 अनियता वृत्तिरनियतकेश-वेशाः सर्वेषां मुक्तशिखावर्जम् ।  
 अजोक्तः स्वधर्मणान्यतरामपापोयसीं वृत्तिमातिष्ठेरन्, न  
 तु कदाचित् पापीयसौम् । वैश्यजीविकामास्थाय पण्येन  
 जीवतोऽश्मलवणमपण्यं पाषाणकीषक्षौमाजिनानि च तान्तवच्च  
 रत्नं सर्वञ्च कृतान्नं पुष्पमूलफलानि च गन्धरसा उदकक्षी  
 षधीनां रसः सोमश्च शस्त्रं विषं मांसञ्च चौरं सविकारं अपस्तपु  
 जतु सीसञ्च ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

सद्यः पतति मांसेन लाक्ष्या लवणेन च ।

ब्रह्मेण शूद्रौ भवति ब्राह्मणः क्षौरविक्रयात् ॥

आम्यप्रशूनामेकशफाः, केशिनश्च सर्वे, चारण्याः पशवो  
 मयांसि दंष्ट्रिणश्च । धान्यानां तिलानाम्बुः ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

भोजनाभ्यञ्जनाहानादयद्वान्यत् कुरुते तिलैः ।

कमिभूतः स विष्टायां पिष्टाभिः सह मज्जति ॥

कामं वा स्वयं कथोत्पाद्य तिलान् विक्रीणीरन् अन्यत्  
 धान्यविक्रयात् । रसारसेः समतो हानतो वा निमातव्या न  
 त्वेव लवणं रसैस्ति लतण्डूलपक्वान् विद्यान्ममुष्णश्च विहिताः ॥  
 परिवर्त्तकेन ब्राह्मणराजन्यौ वार्द्धुषान्नं नाद्याताम् ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

समर्घं धान्यमुद्धृत्य महाघं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्द्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥



हृदि च भ्रूणहत्याश्च तेजया समतोलयन् ।  
 अतिष्ठदुभ्रूणह । क. व्यां बार्ह, विन्य कृपात ह ॥ इति  
 कामं वा परिलुप्तकृत्याय पापीयसे दद्याद् द्विगुणं त्रिरस्यं  
 त्रिगुणं धान्यं, धान्येनैव रसा व्याख्याताः, पुष्पमूलाफलानि च ।  
 तुलावृतमष्टगुणम् ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

राजानुमतभावेन द्रव्यद्विं विनाशयेत् ।  
 पुन राजाभिषेकेण द्रव्यद्विंश्च वर्जयेत् ॥  
 द्विकं त्रिकं चतुष्कञ्च पञ्चकञ्च शतं स्मृतम् ।  
 मासस्य द्विं गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः ॥  
 बसिष्ठवदनप्रोक्तां द्विं बार्ह, षिके शृणु ।  
 यष्टमाषांस्तु विंशत्या एवं धर्मा न ह्येत ॥ इति  
 इति त्रिभिष्टे धर्मा ग स्ते द्वितायाऽध्ययः ॥ २ ॥

### तृतीयोऽध्यायः ।

अश्रोत्रियाननुवाका अनग्नयः दूद्रधर्माणो भवन्ति ॥  
 नानृग्राह्यणो भवति । मानवश्चात्र श्लोकमुदाहरन्ति ।  
 योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते अमम् ।  
 स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥  
 न वणिक् न कुसोदजीवी । ये च शूद्रप्रेषणं कुर्वन्ति ॥  
 न स्तेनो न चिकित्सकः ।  
 अन्नता ह्यनधीयाना यत्र भैक्षचरा द्विजाः ।  
 तं ग्रामं दण्डयेदुराजा वीरभुक्तप्रदो हि सः ॥

चत्वारोऽपि त्रयो वापि यं ब्रूयन्तेऽपारगाः ।  
 स धर्म इति विज्ञेयो नेतरथा सहस्रशः ॥  
 अत्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रापजौविनाम् ।  
 सहस्रशः समेतानां पर्यत्त्वं नैव विद्यते ॥  
 यददन्त्यन्यथा भूत्वा मूर्खा धर्ममतद्विदः ।  
 तत्पापं शतधा भूत्वा तदवक्तृष्वनुगच्छति ॥  
 आत्रियाथैव देयानि हव्यकथ्यानि नित्यशः ।  
 आत्रियाय दत्तानि त्वं नारायान्ति देवताः ॥  
 यस्य चैव गृहे मूर्खो दूरे चैव बहुश्रुतः ।  
 बहुश्रुताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः ॥  
 ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विप्रे वेदविवर्जिते ।  
 ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मानि ह्रियते ॥  
 यस्य काष्ठमयां हस्तौ यस्य चर्ममयो मृगः ।  
 यस्य विप्रोऽनधौयानस्त्रयस्ते नामधारकाः ॥  
 विद्वद्भोज्यानि चात्रानि मूर्खा राष्ट्रेषु भुञ्जते ।  
 तदन्नं नाशमायाति महद्वा जायते भयम् ॥

अप्रज्ञायमानवृत्तं योऽधिगच्छेदुराजा तद्वरेत् अधिगच्छे  
 षष्ठमं प्रदाय । ब्राह्मणश्चेदधिगच्छेत् षट्कर्मसु वर्त्तमानो  
 न राजा हरेत् । आततायिनं हत्वा नात्र त्राणमिच्छेः  
 किञ्चित् किल्बिषमाहुः । षड्विधास्त्वाततायिनः ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्राणिधनापहः ।  
 क्षेपदारहरश्चैव षडेते आततायिनः ॥



ज्ञाततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।

जिघांसन्तं जिघांसियान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥

स्वाध्यायिनं कुले जातं या हन्यादाततायिनम् ।

न तेन भूणहा स स्यान्नन्यस्तन्नन्यमृच्छति ॥

त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिपुण्वान् चतुर्भेदा वाजसनेयी  
षडङ्गविद् ब्रह्मदेशानुसन्तानश्छदागो ज्येष्ठसामगो मन्त्र-  
ब्राह्मणविद् यस्य धर्मानधीते यस्य च पुरुषमाहपितृवंशः  
यात्रिशो विज्ञायते विद्वांसः स्नातकोच्चेति पङ्क्तिपावनाः ।

चातुर्विद्यो विकल्पो च अङ्गविद्वर्म्मपाठकः ॥

आश्रमस्थास्तयो मुख्या परिषत् स्याद्दशावराः ॥

ऊपनीय तु यः कृतश्च वेदमध्यापयेत् स आचार्यो,  
यस्त्वेकदेशं स उपाध्यायो यस्य वेदाङ्गानि । आत्मब्राह्मे वरुण-  
संस्कारे वा ब्राह्मण-वैशी शस्त्रमाददीयाताम् । क्षत्रियस्य तु  
तत्रिचमेव रक्षणाधिकारात् । प्राग्वोदग्वासीनः प्रक्षाल्य  
पादौ पाणी चामणिवन्धनात् । अङ्गुष्ठमूनस्योत्तरतो रेखा  
ब्राह्म तौर्धं तेन त्रिराचामेदशब्दवत् । द्विः परिमृज्यात्  
खान्यद्भिः संस्पृशेत् मूर्धन्यपो निनयेत् । सव्ये च पाणी ।  
ब्रजंस्तिष्ठन् शयानः प्रणतो वा नाचामेत् । हृदयङ्गमाभिरङ्गिर-  
बुदबुदाभिरफेनाभिर्ब्राह्मणः, कण्ठगाभिः क्षत्रियः शुचिः ।  
वैश्याङ्गि प्राशिताभिस्तु, स्त्रीशूद्रौ स्पृष्टाभिरेव च । पुत्रद्वारापि  
यागास्तपणानि स्युः । न वर्णगन्धरसदुष्टाभिः । याश्च स्युर-  
शुभागमाः । न मुख्या विप्रस उच्छिष्टं कुर्वन्त्यनङ्गस्निष्टाः ।  
सुप्ता भुक्ता पीत्वा स्नात्वा वाचान्तः पुनराचामेत् ।

वासश्च परिधाय चोष्ठो संस्पृश्य यावलोमकौ न श्मश्रुगता-

लैः दन्तवदन्तवत्तेषु यच्चान्तर्भूतं भवेदाचान्तस्यावशिष्टं  
आग्निगिरन्नेव तच्छुचिः ॥

पशानयाचामयनः परदौ या विप्रयः गताः ।

भूम्यं तास्तु ममः प्राक्तास्ताभिर्नोच्छिष्टभाग् भवेत् ॥

प्रचरन्नभ्यवहार्येषु उच्छिष्टं यदि संस्पृशेत् ।

भूमौ निक्षेप्य यदद्रव्यमाचान्तः प्रचरेत् पुनः ॥

यद्यन्मोमांस्त्वं स्यात् तत्तदग्निस्तु संस्पृशेत् ।

श्वहताश्च मृगा वन्या घातितश्च खगैः पलम् ॥

बालैरनुपविष्टान्त स्त्रीभिराचारितश्च यत् ।

परिमङ्गय त्वान् सर्वान् शुचीनाह प्रजापतिः ॥

प्रचारितश्च यत् पशुं न दोषाः स्त्रीमुखानि च ।

मशकैर्मक्षिकाभिश्च विलीनो नोपहन्यते ॥

क्षितिस्थाश्चैव या आपो गवां प्रीतिकराश्च याः ।

परिमङ्गय तान् सर्वान् शुचीनाह प्रजापतिरिति ॥

लेपगन्धापकर्षणं शौचममेध्यक्षितस्याग्निमृदा च ।

तेजसमृन्मयदारवतान्तवानां भस्मपरिमार्जनप्रदाहृतक्षणनिर्ण-  
जनानि । तेजसवदुपलमणौनां मणिवच्छङ्कुशुक्तीनां दारु-  
वदस्यां रज्जुबिडलचर्मणां चैलवच्छीचम् । गौवालैः फलचम-  
सानां गौरमर्षपक्त्वेन क्षीमजानाम् । भूम्यास्तु सम्यार्जन-  
प्रक्षणोपलेपनोक्ते स्वनैर्यथास्थाने दोषविशेषात् प्राजापत्यमुपैति ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

श्वननाह्वनाह्वर्षाङ्गाभिराक्रमणादपि ।

चतुर्भिः शुध्यते भूमिः पञ्चमाङ्गापलेपनात् ॥



रजसा शुध्यते नारी नदी वेगेन शुध्यति ।  
 भस्मना शुध्यते कांक्षं ताम्नाग्नेन च शुध्यति ॥  
 सद्यैर्भूतैः पुरौषैर्वा श्लेष्मपूयाशुशोणितैः ।  
 संस्पृष्टं नैव शुध्येत पुनःपाकेन नृणामयम् ॥  
 अङ्गिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति ।  
 विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति ॥

अङ्गिरेव काञ्चनं पूयेत् तथा रजतम् । अङ्गुलिकनिष्ठिका-  
 स्मूले देवं तीर्थम् । अङ्गुल्यग्रे मानुषम् । पाणिमध्य आग्नेयम् ।  
 प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा पितृणाम् । रीचन्त इति सायं प्रातर-  
 न्नानान्यभिपूजयेत् । स्वदितमिति पित्रेषु । सम्पन्नमित्या-  
 भ्युदयिकेषु ।

इति वसिष्ठे धर्मशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

### चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रकृतिविशिष्टं चातुर्वर्ण्यं संस्कारविशेषाच्च । ब्राह्मणोऽथ  
 सुखमासोदाह राजन्यः कृतः । जह तदस्य यद्वैश्यः, पद्भ्यां  
 शूद्रा अजायतेति । गायत्र्या कन्दसा ब्राह्मणमसृजत्, त्रिष्टुभा  
 राजन्यं, जगत्या वैश्यं, न केनचिच्छन्दसा शूद्रमित्यसंस्कार्यो  
 विज्ञायते । त्रिष्वेव निवासः स्यात् सर्वेषां सत्यमक्रोधो  
 दानमहिंसा प्रजननञ्च । पितृदेवतातिथिपूजायां पशुं  
 हिंस्यात् ।

मधुपर्कं च यज्ञे च पितृदेवतकर्मणि ।

एतैश्च च पशुं हिंस्यान्नान्यमित्यज्ञोऽभ्युदयः ॥

नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुपपद्यते कश्चित् ।

न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मादुद्योगे बधोऽवबः ॥

अथापि ब्राह्मणाय राजन्दाय वा अश्विभगताय वा महीक्षं  
वा महाजं वा पचेदेवमस्यातिथ्यं कुर्वन्तीति । उदकक्रिया-  
मशौचञ्च द्विवर्षात् प्रभृति मृत उभयं कुर्यात् । दन्तजन-  
नादित्येके शरीरमग्निना संयोज्यानवेक्षमाणा आपोऽभ्यवर्यन्ति ।

ततस्त्वस्या एव सव्यान्तराभ्यां पाणिभ्यामुदकक्रियां  
कुर्वन्ति । अयुग्मा दक्षिणामुखाः । पितृणां वा एषा दिग्  
या दक्षिणा । गृहान् व्रजित्वा स्वस्तरे त्राहमनश्नन्त आसीरन् ।  
अशक्तौ क्रीतात्पन्नेन वर्त्तेरन् ।

दशाहं मरणाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।

मरणात् प्रभृति दिवसगणना । सपिण्डता सप्तपुरुषं  
विज्ञायते । अप्रत्तानां स्त्रीणां त्रिपुरुषं त्रिदिनं विज्ञायते ।  
प्रत्तानामितरे कुर्वीरन् । ताश्च तेषां जननेऽप्येवमेव निपुणां  
शुद्धिमिच्छतां मातापित्रोर्बीजनिमित्तत्वात् ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

नाशौचं सूतके पुंसः संसर्गञ्चेन्न गच्छति ।

रजस्तत्राशुचि ज्ञेयं यच्च पुंसि न विद्यते ॥

ब्राह्मणो दशरात्रेण पञ्चदशरात्रेण भूमिपः ।

विंशतिरात्रेण वैश्यः शूद्रो मासेन शुध्यति ॥

अशौचे यस्तु शूद्रश्च सूतके वापि भुक्तवान् ।

स गच्छेन्नरकं घोरं तिर्यग्योनिषु जायते ॥

अनिर्द्देशाद्देहपक्वान्नं नियोगाद् यस्तु भुक्तवान् ।

क्षमिभूर्त्वा स देहान्ते तद्विद्यामुपजीवति ॥



द्वादश मासान् द्वादशार्द्धमासान् वा अनग्नन् संहिता-  
मधीयानः पूतो भवतीति विज्ञायते । जनद्विवर्षे प्रेते गर्भ-  
पतने वा सपिण्डानां त्विरात्मशौचं सद्यःशौचमिति ग्रीतम् ।  
देशान्तरस्थे प्रेते ऊर्द्धं दशाहाच्चैकरात्रमशौचम् । आहिताग्नि-  
स्येत् प्रवसन् म्रियते, पुनःसंस्कारं कृत्वा शवश्च्छौचमिति  
ग्रीतम् । यूपयतिश्मशानरजस्वलासूतिकाशुचीनुपस्पृश्य सशिरसि  
अभ्युपेयादापः ।

इति वसिष्ठे धर्मशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४

### पञ्चमोऽध्यायः ।

अस्त्रतन्त्रा स्त्री पुरुषप्रधाना अनग्निरुदक्या च अदृतमिति  
विज्ञायते ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

पिता रक्षति कौमारं भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्राश्च स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

तस्या भर्तुरभिचार उक्तः प्रायश्चित्तरहस्येषु ।

मासि मासि रजो ह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥

त्निरात्रं रजस्वलाशुचिर्भवति, सा नाञ्जयात्, नाप्सु स्नायात्,  
अधः शयीत, दिवा न स्वप्यात्, नाग्निं स्मृशेत्, न रज्जुं प्रमृजेत्,  
न दन्तान् धावयेत्, न मांसमश्नीयात्, न अहान् निरीचेत्, न  
हसेत्, न किञ्चिदाचरेत्, नाञ्जलिना जलं पिबेत्, न खर्व्वेण  
न लोहितायसेन वा । विज्ञायते ह्यौन्द्रस्त्रिशौर्षाणं तादृ-  
कृत्य पाप्मना गृहीतो मन्यत इति । तं सर्वाणि भूतान्य-

भ्याकोशन् भ्रूणहन् भ्रूणहन्निति । स स्त्रिय उपाधावत् ।  
 अख्ये मे ब्रह्महत्यायै तृतीयं भागं गृह्णीतेति गत्वैवमुवाच ।  
 ता अब्रुवन् किं नो भूदिति । सोऽब्रवीद्वरं वृणीध्वमिति ।  
 ता अब्रुवन्तौ प्रजां विन्दामह इति, कामं मा विजानीमोऽ-  
 लम्भवाम इति, यथेच्छया आ-प्रसवकालात् पुरुषेण सह  
 मैथुनभावेन सम्भवाम इति चैषोऽस्माकं वरस्तथिन्द्रेणोक्तास्ताः  
 प्रतिजगृहुस्तृतीयं भ्रूणहत्यायाः । सैषा भ्रूणहत्या मासि  
 मास्याविर्भवति । तस्माद्भजस्वलात् न आश्रीयताम् । अतश्च  
 भ्रूणहत्याया एवैतद्रूपं प्रतिमास्यान्ते कञ्चुकमिव । तदाहुर्ब्रह्म-  
 वादिनः । अज्ञानाभ्यञ्जनमेवास्या न प्रतिग्राह्यं तद्वि स्त्रियोऽज्ञ-  
 मिति, तस्मात् तस्यास्तत्र न च मन्यन्ते आचारा याश्च योषित-  
 इति । सेयमुपयाति ।

उदक्यास्वासते तेषां ये च केचिदनग्नयः ।

गृहस्थाः श्रौत्रियाः पापाः सर्वे ते शूद्रधर्म्मिणः ।

इति वासिष्ठे धर्म्मशास्त्रे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

### षष्ठोऽध्यायः ।

आचारः परमो धर्म्मः सर्वेषामिति निश्चयः ।

हीनाचारपरीतात्मा प्रेत्य चेह विनश्यति ॥

नैनं तपांसि न ब्रह्म नाग्निहोत्रं न दक्षिणा ।

हीनाचाराम्यितं भ्रष्टं तारयन्ति कथञ्चन ॥

आचारहीनं न पुनन्ति वेदा

यद्यप्यधीताः सह षड्भिरङ्गैः ।



छन्दांस्थेन मृत्युकाले त्यजन्ति  
 नौडं शकुन्ता इव जातपक्षाः ॥  
 आचारहीनस्य तु ब्राह्मणस्य  
 वेदाः षडङ्गा अखिलाः सपक्षाः ।  
 कां प्रीतिमुत्थापयितुं समर्था  
 अन्धस्य दारा इव दर्शनीयाः ॥  
 नैनं छन्दांसि वृजिनात् तारयन्ति  
 मायाविनं मायया वर्तमानम् ।  
 तत्राचरे सम्यग्धीयमाने  
 पुजाति तद्ब्रह्म यथाक्लिष्टम् ॥

दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।  
 दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेक च ॥  
 आचारात् फलते धर्ममाचारात् फलते धनम् ।  
 आचाराच्छ्रियमाप्नोति आचारो हन्यलक्षणम् ॥  
 सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान् नरः ।  
 अहधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥

अह्नारनिर्हारविहारयोगाः  
 सुसंवृता धर्मविदा तु कार्याः ।  
 वाग्बुद्धिवीर्याणि तपस्तथैव  
 धनायुषौ गुप्ततमे च कार्यम् ॥

उभे मूत्रपुरीषे ते दिवा कुर्यादुदन्नखः ।  
 रात्रौ कुर्यादक्षिणास्य एवं ह्यायुर्न रिच्यते ॥  
 प्रत्यग्निं प्रतिसूर्यश्च प्रतिगां प्रति च द्विजम् ।  
 प्रति सोमोदकं सन्ध्यां प्रज्ञा नश्यति मेहतः ॥

न नद्यां मेहनं कार्यं न पथि न च भस्मनि ।  
 न गोमये न वा कृष्टे नोप्ते चैत्रे न शादले ॥  
 कृयायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।  
 यथासुखमुखः कुर्यात् प्राणवाधभयैषु च ॥  
 उद्धृताभिरद्विः कार्यं कुर्यान्न स्नानमनुद्धृताभिरपि ।  
 आहरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात् ससिकतां तथा ॥  
 अन्तर्जले देवगृहे बल्लौके सूषिकस्थले ।  
 कतशौचावशिष्टे च न ग्राह्याः पञ्च मृत्तिकाः ॥  
 एका लिङ्गे करे तिस्र उभाभ्यां द्वे तु मृत्तिके ।  
 पञ्चापाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्तमृत्तिकाः ॥  
 एतच्छीचं गृहस्थस्य द्विगुणं ब्रह्मचारिणः ।  
 वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनान्तु चतुर्गुणम् ॥  
 अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्तं वानप्रस्थस्य षोडश ।  
 द्वात्रिंशत् तु गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः ॥  
 अनङ्गान् ब्रह्मचारौ च आहिताग्निश्च ते त्रयः ।  
 भुञ्जाना एव विध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्नताम् ॥  
 तपोदानोपहारेषु व्रतेषु नियमेषु च ।  
 इज्याध्ययनधर्मेषु या नासक्तः स निष्क्रियः ॥  
 योगस्तपो दमो दानं सत्त्वं शौचं दया श्रुतम् ।  
 विद्या विज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥  
 सर्वत्र दान्ताः श्रुतपूर्णकर्णा  
 जितेन्द्रियाः प्राणिवधे निवृत्ताः ।  
 प्रतिगृहे शङ्कुचिताग्रहस्ता-  
 स्तेब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः ॥



अमूयकः पिशुनश्चैव कृतघ्नो दीर्घरोषकः ।  
 चत्वारः कर्मचाण्डाला जन्मतश्चापि पञ्चमः ॥  
 दीर्घवेरममूयाञ्च असत्यं ब्रह्मदूषणम् ।  
 पैशुन्यं निर्दयत्वञ्च जानीयाच्छूद्रलक्षणम् ॥  
 किञ्चिद्देमयं पात्रं किञ्चित् पात्रं तपामयम् ।  
 धात्राणामपि तत् पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे ॥  
 शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गो ह्यधौयानोऽपि नित्यशः ।  
 जुह्वित्वरपि यजित्वापि गतिमूर्द्धां न विन्दति ॥  
 शूद्रान्नेनोदरस्थेन यः कश्चिन्स्त्रियते द्विजः ।  
 स भवेच्छूकरो ग्राम्यस्तस्य वा जायते कुले ॥  
 शूद्रान्नेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति ।  
 यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा न च स्वर्गादङ्को भवेत् ॥  
 स्वाध्यायाख्य योनिमित्रं प्रशान्तं  
 चैतन्यस्थं पापभीरुं बहुज्ञम् ।  
 स्त्रोयुक्तान्नं धार्मिकं गोशरण्य  
 व्रतैः क्षान्तं तादृशं पात्रभाटुः ॥  
 आमपात्रे यथा न्यस्तं क्षीरं दाधेष्टं मधु ।  
 विनश्येत् पात्रदीर्घव्यात्तच्च पात्रं रसाश्च ते ॥  
 एवं गाञ्च हिरण्यञ्च वस्त्रमश्व महीं तिलान् ।  
 अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मोभवति दाहवत् ॥  
 नाङ्गं नखञ्च वादित्वां कुर्यात् । न वापोऽञ्जलिना  
 पिबेत् । न पादेन पाणिना वा राजानमपि हन्यात्, न जलेन  
 जलम् । नेष्टकाभिः फलानि पातयेत्, न फलेन फलम् । न  
 कल्कपुटको भवेत् । न जलेच्छभाषां शिचेत् ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो भवेत् ।  
 न चाङ्गचपलो विप्र इति शिष्टस्य गोचरः ॥  
 धारम्य श्यागता येषां वेदः सपरिवृंहणः ।  
 ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥  
 खन्न भन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् ।  
 न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित् स ब्रह्मण इति ॥  
 इति वसिष्ठे धर्मशास्त्रे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

चत्वार आश्रमा ब्रह्मचारिण्यहस्यवानप्रस्थपरिव्राजकाः ।  
 तेषां वेदमधीत्य वेदी वा वेदान् वा अविशीर्णं ब्रह्मचर्योऽपनि-  
 क्षेप्नुमाचरेत् । ब्रह्मचर्याचार्यं परिचरेद्वा शरीर-विमोक्षात् ।  
 आचार्यं प्रसीतेऽग्निं परिचरेत् विज्ञायते हि चाहवःग्निरा-  
 चार्य इति । संयतवाक् चतुर्थषष्ठाष्टमकालभोजी भैक्षमा-  
 चरेत् । गुर्वधीनो जटिलः शिखाजटो वा गुरुं गच्छन्तमनु-  
 गच्छेदासीनश्चानुतिष्ठेत् शयानश्चासीन उपवसेदाहताध्यायी  
 सर्वभैक्षं निवेद्य तदनुज्ञया भुञ्जीत । खट्वाशयनदन्तप्रक्षालना-  
 भ्यञ्जनवर्जी तिष्ठेद्दहनि रात्रावासीत । त्रिः कृत्वोऽभ्यु-  
 पेयादापः ।

इति वसिष्ठे धर्मशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥



## अष्टमोऽध्यायः ।

गृहस्थो विनोतक्रीधहर्षो गुरुणानुज्ञातः स्नात्वा अममाना-  
थीमसृष्टमैथुनां यवोयसीं सदृशीं भार्यां विन्देत् । पञ्चमीं  
मातृदन्धुभ्यः सप्तमीं पितृदन्धुभ्यः । वैवाह्यमग्निमिम्यात् ।  
सर्वयमागतमतिथिं नावबुध्यात् । नास्यानश्वन् गृहे वसेत् ।

यस्य नाश्वान्ति वासार्थी ब्राह्मणो गृहमागतः ।  
सुक्तं तस्य यत् किञ्चित् सर्वमादाय गच्छति ॥  
एकरात्रन्तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।  
अनित्यं हि स्थितिर्यस्मात् तस्मादतिथिरुच्यते ॥  
नैकग्रामौणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।  
काले प्राप्ते अकाले वा नास्यानश्वन् गृहे वसेत् ॥

अक्षाशीलोऽस्यृहयालुः अलमग्न्याधेयाय नानाहिताग्निः  
स्यादलच्च सोमपानाय नासोमप्राजो स्यात् । उक्तः स्वाध्याये  
प्रजनने यज्ञे च गृहेष्वभ्यागतं प्रत्युत्थानासनशयनवाक्सुनृता-  
भिर्मानयेत् । यथाशक्ति चाग्नेन सर्वभूतानि ।

गृहस्थे एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः ।  
चतुर्णामाश्रमाणान्तु गृहस्थस्तु विशिष्यते ॥  
यथा नदीनदाः सर्वे समुद्रे यान्ति संस्थितिम् ।  
एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥  
यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।  
एवं गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षुकाः ॥

नित्योदकोनित्ययज्ञोपवीर्तो नित्यस्वाध्यायीपतितोऽवजर्ही ।

ऋतौ गच्छन् विधिवच्च जुह्वन्

न ब्राह्मणश्चरते ब्रह्मलोकात् ॥ इति ॥

इति वसिष्ठं धर्मशास्त्रेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

### नवमोऽध्यायः ।

वानप्रस्थो जटिलस्यौराजिनवासा ग्रामश्च न प्रविशेत् ।  
न फालकष्टमधितिष्ठेत् । अकष्टं मूलफलं सञ्चिन्वीत । ऊर्ध्व-  
रेताः क्षमाशयः । मूलफलभैक्षेणाश्रमागतमतिथिमर्चयेत् ।  
दद्याद्देव न प्रतिगृह्णीयात् । त्रिषवणमुदकमुपस्पृशेत् ।  
आवणकेनाग्निमाध्याहिताग्निः स्याद् वृक्षमूलिकः ऊर्ध्वं  
षड्भ्यो मासेभ्योऽनग्निरनिकेतः । दद्याद्देवपितृमनुष्येभ्यः ।  
स गच्छेत् स्वर्गमानन्त्यम् ।

इति वसिष्ठं धर्मशास्त्रे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

### दशमोऽध्यायः ।

परित्राजकः सर्वभूताभयदाक्षिणां दत्त्वा प्रतिष्ठेत् ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा चरति यो हिजः ।

तस्यापि सर्वभूतेभ्यो न भयं जातु विद्यते ॥

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यद्भुवि वसन्ते ।

इन्ति जातानजातांस्य प्रतिगृह्णाति यस्य च ॥



सत्रमेत् सर्वकर्माणि वेदमेवं न सत्रमेत् ।

वेदसंन्यासतः शूद्रस्तस्माद्देवं न संन्यसेत् ॥

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परन्तपः ।

उपवासात् परं भैक्षं दया दानाद्विशिष्यते ॥

मुण्डोऽममत्वपरिग्रहः सप्तागाराण्यसङ्कल्पितानि चरेद्भैक्षं  
विधूमे सन्नमुषले एकशाटोपरिहृतोऽजिनेन वा गोप्रलुनेस्तृणैः  
वीष्टतशरीरः स्थण्डिलशय्यनित्यावसतिं वसेत् ग्रामान्तं  
देवगृहे शून्यागारे वृक्षमूले वा मनसा ज्ञानमधीयानः ।  
अरण्यनित्यो न ग्राम्यपशूनां सन्दर्शने विहरेत् ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

अरण्यनित्यस्य जितेन्द्रियस्य सर्वेन्द्रियप्रौतिनिवर्त्तकस्य ।

अध्यात्मचिन्तागतमानसस्य ध्रुवा ह्यनाहत्यरूपेण कस्य ॥

अव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्ताचारोऽनुन्नत उन्नतवेशः ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

न शब्दशास्त्राभिरतस्य मोक्षो

न चापि लोके ग्रहणे रतस्य ।

न भोजनाच्छादनतत्परस्य

न चापि रम्यावसथप्रियस्य ॥

न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।

अनुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥

अलाभे न विषादो स्यात्लाभे चैव न हर्षयेत् ।

प्राणमात्रिकमत्तः स्यान्मात्रासङ्गाद्दिनगतः ॥

न कूट्यां नोदके सङ्गे न चैले न त्रिपुष्करे ।

नागारे नासने नास्ते यस्य वै मोक्षवित्तमः ॥

ब्राह्मणकुले वा यत्नमेत् तद्भुञ्जीत सायं मधुमांससर्पि-  
वर्जम् । यतीन् साधून् वा गृहस्थान् सायं प्रातश्च तृप्येत् ।  
श्रमे वसेदजिह्वोऽशरणोऽङ्गसुकः । न चैन्द्रियसंयोगं कुर्वीत  
केनचित्, उपेक्षकः सर्वभूतानां हिंसानुग्रहपरिहारेण । पैशुन्य-  
मत्सराभिमानाहङ्काराश्चानाजं वात्सस्तद-परगर्हादभ-लोभ-  
मोहक्रोधास्याविवर्जनं सर्वाश्रमिणां, धर्मिणी यज्ञोपवी-  
त्युदककमण्डलुहस्तः शुचिर्ब्राह्मणो वृषलान्नपानवर्जो न  
हीयते ब्रह्मलोकात् ॥

इति वासिष्ठे धर्मशास्त्रे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

### एकादशोऽध्यायः ।

षट्कर्मा गृहदेवताभ्यो बलिं हरेत् । ओत्रियायान्नं  
दत्त्वा ब्रह्मचारिणः वानन्तरं पितृभ्यो दद्यात्, ततोऽतिथिं  
भोजयेत् श्रेष्ठसमानुपूर्वण स्नग्दद्यात् कुमारैर्बालवृद्धतरुण-  
प्रभृतींस्ततोऽपरान् गृह्यान्, श्वचाण्डालपतितवायसेभ्यो भूमौ  
निर्वपेत् । शूद्रेभ्य उच्छिष्टं वा दद्याच्छेषं यती भुञ्जीत,  
सर्वोपयोगेन पुनःपाको यदि निरुक्ते वैश्वदेवोऽतिथिरागच्छे  
द्विशेषेणास्मा अन्नं कारयेद्विजायतेऽङ्गि वैश्वानरः प्रविशत्यतिथि-  
र्ब्राह्मणो गृहम् । तस्मादपयानमन्यन्न वर्षाभ्यस्तां हि शान्ति-  
जनाविद्भिरिति तं भोजयित्वापासीता सौमान्तादनुव्रजेदनु-  
ज्ञाताद्वा । परपक्ष ऊर्ध्वं चतुर्थ्यां पितृभ्यो दद्यात्, पूर्वद्यु-  
र्ब्राह्मणान् सन्निपात्य यतीन् गृहस्थान् साधून् वा परिणत-  
वयसोऽविकर्मस्थान् ओत्रियान् शिष्यान्क्षेत्रवासिनः शिष्यान्पि  
गुणवतो भोजयेद्विलग्नशुक्लविगृधिष्यावदन्तकुष्ठिकुनखिवर्जम् ।



अथाप्युदाहरन्ति ।

अथ चेन्नन्तविद्युक्तः शारीरैः पंक्तिदूषणैः ।  
 अदूष्यन्तं यमः प्राह पंक्तिपावन एव सः ॥  
 आह्वेनीहासनौयानि उच्छिष्टान्या दिनचर्यात् ।  
 खे पतन्ति हि या धारास्ताः पिबन्त्यक्तोदकैः ॥  
 उच्छिष्टेन प्रपुष्टास्ते यावन्नास्तमितो रविः ।  
 क्षीरधारास्ततो यान्त्यक्षयाः सञ्चरभागिनः ॥  
 प्राक्संस्कारप्रमीतानां प्रवेशनमिति श्रुतिः ।  
 भागधेयं मनुः प्राह उच्छिष्टोच्छेषणे उभे ॥  
 उच्छेषणं भूमिगतं विकरेल्लेपसीदकम् ।  
 अनुप्रेतेषु विसृजेः प्रजानामनायुषाम् ॥  
 उभयोः शाखयोर्युक्तं पितृभ्योऽन्नं निवेदितम् ।  
 तदन्तरं प्रतीक्षन्ते ह्यसुरा दुष्टचेतसः ॥  
 तस्मादशून्यहस्तेन कुर्यादन्नमुपागतम् ।  
 भोजनं वा समालभ्य तिष्ठताच्छेषणे उभे ॥  
 द्वौ देवे पितृकृत्ये त्रोन्नेकैकमुभयत्र वा ।  
 भोजयेत् सुसमृद्धाऽपि न प्रसज्येत विस्तरे ॥  
 सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मण-सम्पदः ।  
 यच्चैतान् विस्तरो हन्ति तस्मात् तं परिवर्जयेत् ॥  
 अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।  
 शुभशीलीपसम्पन्नं सर्वालक्षणं वर्जितम् ॥  
 यद्येकं भोजयेच्छास्त्रे देवं तत्र कथं भवेत् ।  
 अन्नं पात्रे समञ्जस्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु ॥

देवतायतने कृत्वा ततः शुद्धं प्रवर्त्तते ।  
 प्राश्येदग्नौ तदन्नं तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥  
 यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदश्नन्ति वाग्यताः ।  
 तावन्नि पितरोऽश्नन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥  
 हविर्गुणा न वक्तव्याः पितरो भावतर्पिताः ।  
 पितृभिस्तर्पितैः पञ्चाहृतव्यं शोभनं हविः ॥  
 नियुक्तस्तु यदा आह्ने देवे तन्तु समुत्सृजेत् ।  
 यावन्ति पशुरोमानि तावन्नरकमृच्छति ॥  
 ब्रौणि आह्ने पवित्राणि दौहितः कुतपस्त्रिणः ।  
 ब्रौणि चान्नं प्रशंसन्ति शीचमक्रोधमत्वराम् ॥  
 दिवसस्याष्टमे भागे मन्दोभवति भास्करः ।  
 स कालः कुतपो नाम पितॄणां दत्तमन्नयम् ॥  
 आह्णं दत्त्वा च भुक्त्वा च भैथुनं याऽधिगच्छति ।  
 भवन्ति पितरस्तस्य तन्मांसं रेतसो भुजः ॥  
 यतस्ततो जायते च दत्त्वा भुक्त्वा च पैतृकम् ।  
 न स विद्यामवाप्नोति चौणायुश्चैव जायते ॥  
 पिता पितामहश्चैव तथैव त्रिपितामह ।  
 उपासते सुतं जातं शकुन्ता इव पिप्पलम् ॥  
 मधुमांसैश्च शकैश्च पयसा पायसेन वा ।  
 अधनो दास्यति आह्णं वर्षासु च मघासु च ॥  
 सन्तानवर्द्धनं पुत्रं तृप्यन्तं पितृकर्मणि ।  
 देवब्राह्मणसम्पन्नमभिनन्दन्ति पूर्वजाः ॥  
 नन्दन्ति पितरस्तस्य सुवष्टैरिव कर्षकाः ।  
 यद्वयास्यो ददात्यन्नं पितरस्तेन पुत्रिणः ॥

आवर्ण्यग्रहायण्योश्चान्वष्टकायाश्च पितृभ्यो दद्यादद्रव्य-  
देशब्राह्मणसन्निधाने वा कालनियमोऽवश्यम् । यो ब्राह्मणो-  
ऽग्निमादधौत, दशपूर्णमासाग्रयणेष्टिचातुर्मास्यपशुसोमैश्च  
यजते । नैयमिकं ह्येतद्वृणं संस्तृतञ्च विज्ञायते हि त्रिभिर्ऋणै-  
र्ऋणवान् ब्राह्मणो जायते ; यज्ञेन देवैभ्यः, प्रजायाः पितृभ्यो,  
ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः इत्येष वा अनृणो यज्व यः पुत्री ब्रह्मचर्य-  
वानिति । गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयौत, गर्भकादशेषु राजन्सं,  
गर्भवाद्दशेषु वैश्यम् । पालाशो दण्डो बैल्वो वा ब्राह्मणस्य,  
नैयग्राधः क्षत्रियस्य वा, श्रौङ्गस्वरो वा वैश्यस्य । कृष्णाजिन-  
मुत्तरोयं ब्राह्मणस्य, रौरवं क्षत्रियस्य, मय्यं वस्ताजिनं वैश्यस्य ।  
शुक्लमाहतं वासा ब्राह्मणस्य, माज्जिष्ठं क्षत्रियस्य, हारिद्रं  
कौश्रेयं वैश्यस्य, सर्वेषां वा तान्तवमरक्तम् । भवत्पूर्वां ब्राह्मणां  
भिक्षां याचेत, भवन्मध्यां राजन्यो, भवदन्त्यां वैश्यश्च । आ  
घोडशादुब्राह्मणस्यानतौतः काल, आ द्वाविंशत् क्षत्रियस्या  
चतुर्विंशद्वैश्यस्यात ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति । नैनानु-  
पनयेन्नः पयैन्न याजयेन्नैभिर्विवाहयेयुः । पतितसावित्रीक  
उद्दालकव्रतं चरेत् ।

द्वौ मासौ यावकेन वर्त्तयेन्मासं मात्तिकेणाष्टरात्रं घृतेन  
षड् रात्रमयाचितं त्रिरात्रमम्भक्षोऽहारात्रमेवोपवसेत् । अश्व-  
मेधावभृथं गच्छेद्ब्राह्मणस्तोमेन वा यजेत् ।

इति वसिष्ठे धर्मशास्त्रे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥



## द्वादशोऽध्यायः ।

अथातः स्नातकव्रतानि । स न कश्चिदयाचेतान्येस्तं  
राजान्तेवासिभ्यः क्षुधापरोतस्तु किञ्चिदेव याचेत स्नातमङ्गत्वं  
वा चेत्तं गामजाविकं सन्ततं हिरण्यं धान्यमन्नं वा, न  
तु स्नातकः क्षुधावगौर्ददित्युपदेशो । न नद्यायाम् सहसा  
संविशेन्न रजस्वलायामथोग्यायाम् । न कुलं-कुलं स्यादसन्तीं  
वितनां नातिक्रमेन्नोद्यन्तमादित्यं पश्येन्नादित्यं तपन्तं नास्ति,  
मूत्रपुरीषे कुर्यान्न निष्ठीवित्, परिवेष्टितशिरा भूमिमयन्निर्यै-  
स्तथैरन्नाद्याय मूत्रपुरीषे कुर्यादुदङ्मुखस्याहनि नक्तं दक्षिणा-  
सुखः सन्ध्यामासौतोत्तरासुदाहरन्ति ।

स्नातकानास्तु नित्यं स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम् ।

यज्ञोपवीते हे यष्टिः सोदकश्च कमण्डलुः ॥

अम्बु, पाणी च काष्ठे च कथितं पावकं शुचि ।

तस्मादुदकपाणिभ्यां परिमृज्यात् कमण्डलुम् ॥

पर्यग्निकरणं ह्येतन्मनुराह प्रजापतिः ।

कृत्वा चावश्यकार्याणि आचामेच्छीचवित्ततः ॥ इति

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत, तुष्णीं साङ्गुष्ठं कृश्यासं ग्रसेत, न  
च मुखगन्धं कुर्याद्वतुकालाभिगामो स्यात् पर्ववज्रं स्वदारे वा ।  
तीर्थसुपेयात् ।

अथाप्युदं हरन्ति ।

यस्तु पाणिगृहीताया आस्ये कुर्वीत मेथुनम् ।

भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं रेतसो भुजः ॥

था स्यादनतिचारेण रतिसाधर्म्यसंश्रिता ॥

अपिच पावकोऽपि ज्ञायते । अथ स्त्री वा विजनिष्यमाणाः  
प्रतिभिः सह शयन्त इति स्त्रीणामिन्द्रदत्तो वरः । उन्नतवृक्षमा-  
रोहेन कूपमवरोहेनाग्निं सुखेनापधमेनाग्निं ब्राह्मणञ्चान्तरेण  
व्यपेयान्नाग्न्योर्ब्राह्मणयोरनुज्ञाप्य वा । भार्यया सह नाश्रो-  
यादबोध्यवदपत्यं भवतीति वाजसनेयके विज्ञायते । नेन्द्र-  
धनुर्नान्ना निर्दिशेन्मणिधनुरिति ब्रूयात् । पालाशमासनपादुके  
दन्तधावनमिति वर्जयेत् । नीलसङ्गे भक्षयेदङ्गौ न भुञ्जीत  
वैणवं दण्डं धारयेद्वक्त्रकुण्डले च । न बहिर्भालां धारये-  
दन्यत्र रुक्ममय्याः सभासमवायांश्च वर्जयेत् ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

अप्रामाण्यञ्च वेदानामार्षाणाञ्चैव दर्शनम् ।

अव्यवस्था च सर्वत्र एतन्नाशनमात्मनः ॥ इति

नानाहृती यज्ञं गच्छेद्, यदि व्रजेदधिवृक्षसूर्यमध्वानं न  
प्रतिपद्येत, नावञ्च सांशयिकीम् । बाहुभ्यां न नदीन्तरेदुत्याया-  
पररात्रमधीत्य न पुनः प्रतिसंविशेत् । प्राजापत्ये मुहूर्ते  
ब्राह्मणः स्वनियमाननुतिष्ठेदिति ।

इति वसिष्ठे धर्मशास्त्रे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातः स्वाध्यायश्चोपाकर्म आवण्यां पूर्णिमास्यां प्रौष्ठपद्यां  
वाग्निमुपसमाधाय कृताधानी जुहोति देवेभ्यश्छन्दीभ्यश्चेति ।  
ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य दधि प्राश्य तत उपांशु कुर्वीत  
अर्हपञ्चममासानर्द्धषष्ठानत ऊर्ध्वं शुक्लपक्षेष्वधीयीत । कामन्तु

वेदाङ्गानि । तस्यानध्यायाः सम्यास्तमिते स्युस्तत्र शबै  
दिवाकीर्त्ये नगरेषु कामं गोमयपर्ण्याजते परिलिखिते वा  
श्मशानान्ते शयानस्य आदिकस्य ।

मानवञ्चात्र श्लोकमुदाहरन्ति ।

फलान्यापस्तिलान् भक्ष्यमथान्यच्छ्राद्धिकं भवेत् ।

प्रतिगृह्णाप्यनध्यायः पाण्यास्या ब्राह्मणाः स्मृता इति ॥

धावतः, पूतिगन्धिप्रसृतेरितवृक्षमारुदस्य, नावि, सेनायाञ्च,  
भुक्ता, चाघेन्नाणे, वाणशब्दे, चतुर्दशममावास्यायामष्टम्या-  
मष्टकासु, प्रसारितपादोपस्थस्योपाश्रितस्य गुरुसमौपे, मिथुन-  
व्यपेतया वाससा, मिथुनव्यपेतेनानिर्मुक्ते । न ग्रामान्ते,  
च्छादितस्य, मूर्तितत्त्वोच्चरितस्य यजुषाञ्च, सामशब्दे, वाजौर्णे,  
निघातभूमौ च । न चन्द्र-सूर्यापरागेषु, दिङ्नादपर्वतनाद-  
कम्पप्रघातेषूपलरुधिर-पांशुवर्षेष्वाकालिकम् । उल्काविद्युत्-  
सन्धोतिषमपस्त्राकालिकं वा । आचार्य्यं च प्रेते तिरास्त्र-  
माचार्य्यं पुत्रशिशुभार्य्यास्वहोरात्रम् । ऋत्विग्योनिसम्बन्धेषु  
च । गुरोः पादोपसंश्रवणं कार्य्यं, ऋत्विक्श्वशुरपितृव्यमातु-  
लानवरवयसः प्रत्यत्यायाभिवदेद्, ये चैव पादग्राह्यास्तेषां  
भार्य्या गुरोश्च मातापितरौ । यो विद्यादभिवन्दितुमहमयन्धो  
इतिब्रूयाद्, यश्च न विद्यात् प्रत्याभिवादं नाभिवदेत् । पतितः  
पिता परित्याज्यो, माता तु पुत्रे न पतति ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

उपाध्यायाद्दशार्य्य आचार्य्याणां शतं पिता ।

पितुर्दशशतं माता गौरवेणातिरिच्यते ॥



भार्याः पुत्राश्च शिष्याश्च संस्पृष्टाः पापकर्माभिः ।

परिभाष्य परित्याज्याः पतितौ योऽन्यथा भवेत् ॥

ऋत्विगाचार्यावयाजकानध्यापकौ हेयावन्यत्र हानान्  
पतितौ नान्यत्र पतितौ भवौत्याहुरन्यत्र स्त्रियाः, का हि  
परगमिना, तद्भिन्नामक्षुण्णामुपेयात् ।

गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिरिष्यते ।

गुरुवद्गुरुपुत्रस्य वर्त्तितव्यमिति श्रुतिः ॥

शास्त्रं वस्त्रं तथान्नानि प्रतिश्राद्धाणि ब्राह्मणस्य । विद्या  
वित्तं वयः सम्बन्धः कर्म च मान्यं पूर्वं पूर्णं गरौघान् ।  
स्थविरबालातुरभारिकचक्रवर्ता पत्न्याः समागमे परस्मै देयो,  
राजस्नातकयो समागमे राज्ञा स्नातकाय देयः, सर्वैरेव वा  
उच्चतमाय । तृणभूमाग्न्युदकवाक्सृष्टतानसूयाः सप्त गृहे  
नोच्छिद्यन्ते कदाचनेति ॥

इति वासिष्ठे धर्मशास्त्रे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

## चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातो भोज्याभोज्यञ्च वर्णयिष्यामः । चिजितसकृद्वृणु-  
षुंश्चलौदण्डिकस्तेनाभिश्चस्तपण्डपतितानामभोज्य, कट्योत्त-  
वद्धातुर-सोमविक्रायि-तक्षक-रजकशौण्डिक-सूचकवार्द्धाषकच-  
र्मावक्तृत्तानां, शूद्रस्य, चायज्ञस्योपयज्ञे, यज्ञोपपत्तिं मन्यते यश्च  
गृहीततद्वेतुर्यश्च वधाहं नापह्न्यात्, कौ बन्धमाक्षौ इति  
चाभिक्रुशेत्, गणाच्च गणिकाश्चमयाप्यदाहरन्ति ।

नाश्रन्ति श्वपतेर्द्वा नाश्रन्ति वृषलीपतेः ।

भार्याजितस्य नाश्रन्ति यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ इति

एवोदकसर्वसकुशलाजाभ्युद्यतपानावसथशफरिप्रियङ्गु-  
स्तरजमधुमांसानि नैतेषां प्रतिगृह्णीयादथाप्युदाहरन्ति ।

गुर्वर्थदारमुज्जिहीर्षन्नर्चिष्यन् देवतातिथौन् ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्न तु दृष्येत् स्वयं ततः ॥ इति

न मृगयोरिषुच्चारिणः परिवर्जमन्नं विज्ञायते ह्यगस्त्यो  
वर्षसाहस्रिके सत्रे मृगयां चकार, तस्यासंस्तुरसमयाः पुरे-  
डाशा मृगपक्षिणां प्रशस्तानामपि ह्यन्नम् । प्राजापत्यान्  
श्लोकानुदाहरन्ति ।

उद्यतामाहतां भिक्षां पुरस्तादप्रचोदिताम् ।

भोज्यां प्रजापतिर्मेने अपि दुष्कृतकारिणः ॥

अहधानैर्न भोक्तव्यं चौरस्यापि विशेषतः ।

न त्वेव बहुधा तस्य या वानपहता भवेत् ॥

न तस्य पितरोऽश्रन्ति दश वर्षाणि पञ्च च ।

न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते ॥

चिकित्सकस्य मृगयोः शल्यहस्तस्य पाणिनः ।

षण्डस्य कुलटायाश्च उद्यतापि न गृह्यते ॥ इति

उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं, स्वमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतञ्च । यदशनं  
केशकीटोपहतञ्च, कामन्तु केशकीटानुद्धृत्याग्निः प्रोक्ष्य भस्म-  
नावकार्यं वाचा च प्रशस्तमुपयुज्योतापि ह्यन्नम् ।

प्राजापत्यान् श्लोकानुदाहरन्ति ।

त्रौणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।

अदृष्टमग्निनिर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥

देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।

काकैः श्वभिश्च संस्पृष्टमन्नं तन्न विसर्जयेत् ॥

तस्मात् तदन्नमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति ।

द्रवाणां प्लावनेनैव घनानां क्षरणेन तु ॥

पाकेन सुखसंस्पृष्टं शुचिरेव हि तद्विवेत् ॥

अन्नं पर्युषितं भावदुष्टं हृत्तेखं पुनःसिद्धमामृतजीवकञ्च,  
कामन्तु दध्यादृष्टेन चाभिधारितमुपयुञ्जीतापि ह्यन्नम् ।

प्राजापत्यान् स्त्रीकानुदाहरन्ति ।

हस्तदत्तास्तु ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च ।

दातारं नोपतिष्ठन्ते भीक्ता भुङ्क्ते च किल्बिषम् ॥ इति

लशुनपलाण्डुकेमूकगृज्जनस्येष्मातवचनिर्यासलोहिताव्रश्चना-  
श्वशकाकावलौढशूद्राच्छिष्टभोजनेषु कृच्छातिक्लृच्छ इतरेऽ-  
प्यन्यत्र मधुमांसफलविकर्षेष्वास्यपश्वविषयः सन्धिनीचौरम-  
वत्साक्षोरं गोमहिष्यजातरामानिर्दशाहानामनामन्त्रा नाव्यद-  
कमपूपधाना करम्भयन्तु चरकतैलपायसशकानिलशुक्तानि वर्ज-  
येदन्यांश्च क्षीरयवपिष्टवौरान् । श्वाविच्छिन्नकशकच्छपगोधाः  
पञ्चनखा नाभक्ष्याः, अनुद्धाः पशूनामन्यतोदतश्च मत्स्यानां वा  
वेहगवयशिशुमारनक्रकुलोरा विकृतरूपाः सर्पशीर्षाश्च, गौर्वय-  
शलभाखानुदिष्टास्तथा धेन्वनडाही मेथी वाजसनेयने ।  
खड्गे तु विवदन्यग्रामशूकरे च, शकुनानाञ्च विशुविवाष्कर-  
जालपादाः कलविकृष्टवहंसचक्रवाकभासमद्गुर्गुर्गुर्गुर्गुर्गुर्गु-  
नक्तश्चरा दावघाटाश्चटकवैलातकहारितखञ्जरोटग्रामकुक्कुट-  
शुकसारिकाकाकिलक्रव्यादा ग्रासाचारिणश्च ।

इति वसिष्ठे धर्मशास्त्रे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥



## पञ्चदशोऽध्यायः ।

शोणितशुक्रसम्भवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकः । तस्य  
प्रदानविक्रयत्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः न त्वेकं पुत्रं दद्यात्  
प्रतिगृह्णीयाद्वा, स हि सन्तानाय पूर्वेषाम् । न स्त्री दद्यात्  
प्रतिगृह्णीयाद्वा न्यत्रानुज्ञानाङ्गत्वं । पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धू-  
नाह्वय राजानि चावेद्य निवेदनस्य मध्ये व्याहृतीर्हत्वा दूरे-  
वान्धवसन्निकृष्टमेव । सन्देहे चोत्पन्ने दूरेवान्धवं शूद्रमिव  
स्थापयेत् । विज्ञायते ह्येकेन बहु जायत इति । तस्मिंश्चेत्  
प्रतिगृह्णीते औरसः पुत्र उत्पद्यते, चतुर्थभागभागो स्यात् ।  
यदि नाभ्युदयिके युक्तः स्याद्देवविप्लविनः सव्येन पादेन प्रवृत्ता-  
ग्रान् दर्भान् लोहितान् वोपस्तीर्थं पूर्णं पात्रमस्मै निनयेन्निने-  
तारच्चास्य प्रकीर्त्य केशान् ज्ञातयेऽन्वारभेरन्नपसव्यं कृत्वा  
गृहेषु स्वर्गमापाद्येरन्नत ऊर्ध्वं तेन सह धर्ममोयुस्तद्धर्मापन्नाः ।  
पतितानान्तु चरितव्रतानां प्रत्युद्गीरः ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

अग्न्यभ्युद्धरतां गच्छेत् क्रीडन्ति च हसन्ति च । यश्चोत्  
पातयतां गच्छेच्छोचन्नित्याचार्य-मातृपितृहन्तारस्तत्प्रमादाङ्ग-  
याद्वा एवा प्रत्यापत्तिः पूर्णाब्दात् प्रवृत्ताद्वा काश्चनं पात्रं  
माहेयं वा पुरयित्वापो हिष्ठभिरिव षडङ्गं गृभिः सर्वत्र व्यति-  
रिक्तस्य प्रत्युद्गीरपुत्रजन्मना व्याख्यातः ।

इति वामिष्ठे धर्मशास्त्रे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

## षोडशोऽध्यायः ।

अथ व्यवहाराः । राजमन्त्री सदःकार्याणि कुर्याद्द्वयो-  
र्विवदमानयोरत्र पक्षान्तरं न गच्छेद् । यथासनमपराधो ह्यन्ते  
नापराधः । समः सर्वेषु भूतेषु यथासनमपराधो ह्यारब्धवर्ण-  
ोर्विधानतः सम्पन्नतामाचरेत् । राजा बालानामप्राप्तव्यव-  
हाराणां प्राप्तकाले तु तद्वत् ।

लिखितं मन्त्रिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम् ।

धनस्त्रौकरणं पूर्वं धनौ धनमवाप्नुयात् ॥ इति

मार्गचेतयोर्विसर्गे तथा परिवर्त्तनेन ऋणशैष्वर्थान्तरेषु  
त्रिपादमात्रम् । गृहचेतविरोधे सामन्तविरोधेऽपि लेख-  
प्रत्ययः, प्रत्यभिलेख्यविरोधे ग्रामनगरवृक्षश्रीणिप्रत्ययः ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

य एकं क्रौत्स धेयमन्वाधेयं प्रतिश्रुतम् ।

यज्ञादुपगमोवोणैस्तथा धूमशिखा ह्यमौ ॥ इति

तत्र भुक्ते दशवर्षमेवोदाहरन्ति ।

आधिः सीमाधिकञ्चैव निक्षेपोपनिधिः स्थितः ।

राजस्वं श्रोत्रियद्रव्यं न राजा दातुमर्हतीति ॥

तच्च सम्भोगी न ग्रहीतव्यम् । गृहिणां द्रव्याणि राज-  
णामीनि भवन्ति, तथा राजा मन्त्रिभिः सह नागरेष्व कार्याणि  
कुर्यादसौ वा राजा श्रेयान् वसुपरिवारः स्याद्गृध्रं परिवारं  
वा राजा श्रेयान्गृध्रपरिवारः स्यान्न गृध्रो गृध्रपरिवारः स्यान्न,  
परिवाराद्दोषाः प्रादुर्भवन्ति स्तेयहारविनाशनं, तस्मात् पूर्वमेव  
परिवारं पृच्छेत् ।

अथ साक्षिणः ।

आत्रियो रूपवान् शौलवान् पुण्यवान् सत्यवान् साक्षिणः  
भवं एव वा, स्त्रीणान्तु साक्षिणः स्त्रियः कुर्यात्, द्विजानां  
सदृशाः द्विजाः, शूद्राणां मन्तः शूद्राश्च, अन्त्यानामन्त्याः ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

प्रातिभाष्यं ह्यथादानसाक्षिकं सौरिकञ्च यत् ।

दण्डमुक्त्वावशिष्टञ्च न पुत्री दातुमर्हतीति ॥

ब्रूहि साक्षिन् यथातत्त्वं लम्बन्ते पितरस्तथा ।

तव वाक्यमुदीर्यन्तमुत्पतन्ति पतन्ति च ॥

नग्ना मुण्डः कपालो च भिक्षायं क्षुत्पिपासितः ।

अन्ध गन्धकुले गच्छेद्यस्तु साक्ष्यनृत्नं वदेत् ॥

पञ्च कन्यानृत्नं हन्ति दश हन्ति भवानृते ।

शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥

उदाहका ले रतिमम्भयागे प्राणाल्यये भव्यनापहारे ।

विप्रस्य चार्थे अनृतं वदेयुः पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥

स्वजनस्य अर्थे यदिवायं हेतोः

पलाययेणैवं वदन्ति कार्यम् ।

वैशब्दवादं स्वकुलानपूर्वान्

स्वर्गस्थितांस्तानपि पातयन्ति ॥

इति धर्मशास्त्रे धर्मशास्त्रे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

जटणमस्मिन् सन्नयति अमृतत्वञ्च गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्च जीवती मुग्धम् ॥



अनन्ताः पुत्रिणां लोका, नापुत्रस्य लोकोऽस्त्येति श्रुयते,  
प्रजाः सन्त्वंपुत्रिण इत्यपि शापः । प्रजाभिरग्नेस्त्वमृतत्व-  
मस्यामित्यपि नियमो भवति ।

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्रुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्मस्याप्रीति पिष्टपमिति ॥

क्षेत्रिणः पुत्रो जनयितुः पुत्र इति विवक्ष्यन्ते ।

तद्वीभयथाप्युदाहरन्ति ।

श्रद्धां गीषु वृषभो वत्सान् जनयते सुतान् ।

गीमिनामेव ते वत्सा मोघं चन्दनमोक्षणमिति ॥

अप्रमत्ता रक्षन्तु वै न मां च क्षेत्रे परे बोजानि वासौ  
जनयितुः पुत्रो भवति । सम्परायो मोघं रेतोऽकुरुत तन्तु-  
मेतमिति ।

बह्वनामेकजातानामेकस्येत् पुत्रवान् नरः ।

सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रवन्त इति श्रुतिः ॥

वक्षीनः द्वादश ह्येव पुत्राः पुराणदृष्टाः स्वयमुत्पादितः  
स्वक्षेत्रे संस्कृतायां प्रथमः, तदलाभे नियुक्तायां क्षेत्रजोऽद्वितीयः,  
तृतीयः पुत्रिका विज्ञायते, अभ्राष्टका पुंसः पिष्टलभ्येति  
प्रतिचीनं गच्छति पुत्रत्वम् । श्लोकः ।

अभ्राष्टकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्घिताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥

पौनर्भवश्चतुर्थः पुनर्नृः कौमारं भर्तारमुत्सृज्यान्वैः सह  
क्षरित्वा तस्यैव कुटुम्बमाश्रयति सा पुनर्भू भवति या च  
क्षीव पतितमुन्मत्तं वा भर्तारमुत्सृज्यान्वं पतिं विन्दते श्रुते

वा सा पुनर्भू भवति । कानौणः पञ्चमी, या पितृगृहेऽसंस्कृता  
कामादुत्पादयेन्मातामहस्य पुत्री भवतीत्याहुः ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

अप्रप्ता दुहिता यस्य पुत्रं विन्दति तुल्यतः ।

पुत्रौ मातामहस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेद्वनमिति ॥

गूढे च गूढोत्पन्नः षष्ठ इत्येते दायादा बान्धवास्त्रातारो  
महती भयादित्याहुः । अथादायादास्तत्र सहीद एव प्रथमो  
या गर्भिणी संस्क्रियते तस्यां जातः सहीदः पुत्रो भवति ।  
दत्तको द्वितीयो यं मातापितरौ दद्याताम् । क्रौतस्तृतीय-  
स्तच्छुनःशेफेन व्याख्यातं हरिश्चन्द्रो ह वै राजा मीऽजौगर्तस्थ  
सोपवत्सैः पुत्रं विक्राय्य स्वयं क्रौतवान् । स्वयमुपागत-  
श्चतुर्थस्तच्छुनःशेफेन व्याख्यातं शुनःशेफो ह वै यूप्ते नियुक्तो  
देवतास्तुष्टाव तस्येह देवताः पाशं विमुमुचुस्तस्त्विति  
जचुर्ममैवायं पुत्रोऽस्त्विति तानाह न सम्पदे ते सम्पादया-  
मासुरेष एव यं कामयेत तस्य पुत्रोऽस्त्विति तस्येह विश्वा-  
मित्रो होतामौत् तस्य पुत्रत्वमियाय । अपविहः पञ्चमो यं  
मातापितृभ्यामपास्तं प्रतिगृह्णीयात् । शूद्रापुत्र एव षष्ठो  
भवतीत्याहुः इत्येतेऽदायादा बान्धवाः ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

यस्य पूर्वेषां वर्णानां न कश्चिदायादः स्यादेते तस्यापहरन्ति ।  
अथ भातृणां दार्याविभागो ह्यंशं जेष्टो हरेद्वशाखस्य चानु-  
सदृशमजावयो गृहञ्च कनिष्ठस्य काष्ठं गां यवसं गृहीपकरणाणि  
च मध्यमस्य मातुः पारिण्यं स्त्रियो विभजेरन् । यद्वि ब्राह्मणस्य  
ब्राह्मणीचत्रियावैश्यासु पुत्राः स्युस्तंशं ब्राह्मण्याः पुत्री

हरेद्द्वंशं राजन्यायाः पुनः सममितरे विभजेरन्नन्येन चैषा  
स्वयमूत्पादितः स्यात् द्वंशमेव हरेदन्येषान्वाश्रमान्तरगताः  
क्लौबोन्मत्तपतिताश्च भरणम् । क्लौबोन्मत्तान्यं प्रेतपत्नी षण्मासं  
व्रतचारिण्यचारलवणं भुञ्जाना शयौतोर्ध्वं षड्भ्यो मासेभ्योः  
स्नात्वा श्राद्धञ्च पत्ये दत्त्वा विद्याकर्मगुरुर्योनिस्सम्बन्धान्  
सन्निपात्य पिता भ्राता वा नियोगं कारयेत् तपसे वोन्मत्ताम-  
वशं व्याधितां वा नियुञ्जात् ज्यायसिमपि षोडशवर्षां  
नचेदामयाविनी स्यात् प्राजापत्ये मुहूर्त्ते पाणिन ग्रहणवदु-  
पचारोऽन्यत्र संस्थाप्य वाकपाकृष्यादण्डपाकृष्याच्च आसाच्छाद-  
नस्नानलेपनेषु प्राग्यामिनी स्यादनियुक्तायामुत्पन्न उत्पाद-  
यियतुः पुत्रो भवतोत्पादुः स्याच्चेन्नियोगिनो दृष्ट्वा लोभनास्ति  
नियोगः । प्रायश्चित्तं वाप्युपनियुज्यादित्येके । कुमार्यृतुमती  
त्रिवर्षाण्युपासीतोर्ध्वं त्रिभ्यो वर्षेभ्यः पतिं विन्देत् तुल्यम् ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

पितु प्रदानात् तु यदा हि पूर्वं  
कन्यावयो यः समतीत्य दीयते ।  
सा हन्ति दातारमपौचमाणा  
कालातिरिक्ता गुरुदक्षिणे च ॥  
प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यामृतुकालभयात् पिता ।  
मृतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दीपः पितरमृच्छति ॥  
यावच्च कन्यामृतवः स्पृशन्ति  
तुल्यैः सकामामभियाच्यमानाम् ।  
भ्रूणानि तावन्ति हतानि ताभ्याम्  
मातापितृभ्यामिति धर्मवादः ॥



अङ्घ्रिर्वाचा च दत्तायां म्रियेताथो वरो यदि ।

न च मन्त्रीपनीता स्यात् कुमारौ पितुरेव सा ॥

यावच्चेदाहता कन्या मन्त्रैर्यदि नसंस्कृता ।

अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥

पाणिग्रहे मृते बाला केवलं मन्त्रसंस्कृता ।

सा च त्वच्चतयोनिः स्यात् पुनः संस्कारमर्हतीति ॥

प्रापितपत्नी पञ्चवर्षा प्रवसेदयद्यकामा यथा प्रेतस्य एवञ्च  
वर्तितव्यं स्यात्, एवं पञ्च ब्राह्मणो प्रजाता, चत्वारि राजन्या  
प्रजाता, त्रौणि वैश्या प्रजाता, द्वे शूद्रा प्रजाता, अत ऊर्ध्वं  
समानोदकपिण्डजन्मर्षिगोत्राणां पूर्वः पूर्वो गरौयान् नखलु  
कुलीने विद्यमाने परगामिनौ स्यात् । यस्य पूर्वेषां षष्ठां न  
कश्चिदायदः स्यात् सपिण्डाः पुत्रस्थानीया वा तस्य धनं विभेजे-  
रंस्तेषामलाभे आचार्यान्तेवासिनीं हरेयातां, तयोरलाभे राजा  
हरेत्, न तु ब्राह्मणस्य राजा हरेद् ब्रह्मस्त्रन्तु विषं धीरम् ।

न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्त्रं विषमुच्यते ।

विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्त्रं पुत्रपौत्रकामिति ॥

त्रैविद्यसाधुभ्यः संप्रयच्छेदिति ।

इति वसिष्ठे धर्मशास्त्रे समदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

### अष्टादशोऽध्यायः ।

शूद्रेण ब्राह्मण्यामुत्पन्नश्चाण्डालो भवतीत्याहुः, राजन्यायां  
वैश्यायामन्यावसायी । वैश्येन ब्राह्मण्यामुत्पन्नो रामको  
भवति इत्याहुः, राजन्यायां पुक्त्रः, राजन्येन ब्राह्मण्यामुत्पन्न  
सूतो भवतीत्याहुः ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

किञ्चोत्पन्नास्तु ये केचित् प्रातिलोभ्यगुणाश्रिताः ।

गुणाचारपरिभ्रंशात् कर्मभिस्तान् विजानीयुरिति ॥

एकान्तरद्वान्तरद्वान्तरानुजाता ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैर-  
वच्छिन्ना निषादा भवन्ति । शूद्रायां पारश्रवः पारयन्नेव  
जोवन्नव शवो भवतीत्याहुः शव इति स्मृताख्या । एतच्छावं  
यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे तु नाध्येतव्यम् ।

अथापि यमगीतान् श्लोकानुदाहरन्ति ।

श्मशानमेतत् प्रत्यक्षं ये शूद्राः पापचारिणः ।

तस्माच्छूद्रसमीपे च नाध्येतव्यं कदाचन ॥

न शूद्राय मतिं दद्यात्क्षीच्छिष्टं न हविस्तृप्तम् ।

न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥

यस्यास्योपदिशेद्धर्मं यस्यास्य व्रतमादिशेत् ।

सोऽसंवृतं तमो घोरं सह तेन प्रपद्यत इति ॥

व्रणद्वारे कर्मिर्यस्य सन्भवेत कदाचन ।

प्राजापत्येन शुध्येत हिरण्यं गौर्वासो दक्षिणेति ॥

नाग्निचित् शूद्रासुपेयात्, कृष्णवर्णा सा सरमा इव, न  
धर्मायेति ।

इति वासिष्ठे धर्मशास्त्रेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

धर्मो राज्ञः पालनं भूतानां तस्मानुष्ठानात् सिद्धिः ।  
भयकारणं ह्यपालनं वै एतत् सूत्रमाहुर्विद्वांसस्तस्मादुगार्हस्य-

नैयमिकेषु । पुरोहिते दद्याद विज्ञयिते ब्राह्मणः पुरोहितो  
 राष्ट्रं दधातीति । तस्य भयमपालनादसामर्थ्याच्च । देशधर्म-  
 जातिधर्मकुलधर्मान् सर्वान् वैताननुप्रविश्य राजा चतुरो  
 वर्णान् स्वधर्मं स्थापयेत् तेष्वधर्मपरेषु दण्डन्तु देशकाल-  
 धर्माधर्मवयोविद्यास्थानविशेषैर्दिशेत् । आगमादुष्टाभावत्  
 पुष्पफलोपगान्यदेयानि हिंस्यात्, कर्षणकरणार्थञ्चोपहृत्या  
 गार्हस्थ्यं गाञ्च मानोन्माने रक्षिते स्यातां, अधिष्ठानान्नो  
 नोहारसार्थानामस्मान्न मूल्यमात्रं नैहारिकं स्यान्महामहस्यः  
 स्यात्, सम्मानयेदवाहवाहनौयद्विगुणकारिणौ स्यात् प्रत्येकं  
 प्रयासः पुमान् । शतं वा राष्ट्रं वा तदेतत्पथ्याः स्त्रियः  
 कराष्टौ मानधारमध्यमाः पादः कार्यापणस्य निरक्तोऽन्तरो  
 मानाकरः श्रोत्रियो राजमानस्य प्रव्रजितवालवृद्धतरुण-  
 प्रदाता प्रागामिकाः कुमार्यां मृतापत्यश्च बाहुभ्यामुत्तरं  
 शतगुणं दद्यान्नदीकचवन शैलोपमाङ्गा निष्कराः स्युस्तदुप-  
 जीवितो वा दद्युः प्रतिमासमुद्वाहकरैस्त्वागमयेद्राजानि च प्रेते-  
 दद्यात् । प्रासङ्गिकं तेन मातृवृत्तिर्व्याख्याता राजमहिष्याः  
 पितृव्यमातुलांशजा पितृव्यान् राजा विभृयात् तदन्धु-  
 सान्यांश्च राजपत्न्यो आसाच्छादनं लभेरन् । अनिच्छन्तो वा  
 प्रव्रजेरन् क्लौषोन्मत्तांश्च वापि । मानवं श्लोकमुदाहरन्ति ।

न रिक्तकार्पापणमस्ति शुल्कं

न शिल्पवृत्तौ न शिशौ न धर्मौ

न भैक्षवृत्तौ न हतवशे

न श्रोत्रि प्रव्रजिते न यज्ञे ॥ इति

स्तेनाभिगस्तदुष्टशस्त्रधारिसहोद्वेषसम्पन्नव्यपदेष्टेषु केषां



दण्डोत्सर्गे राजैकरात्रमुपवसेत् विरात्रं पुरोहितः कच्छ-  
मदण्डादण्डने पुरोहितस्त्रिरात्रं वा ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

अन्नादे भ्रूणहा मार्षि पती भार्यापचारिणी ।  
गुरौ शिष्यस्तु याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम् ॥  
राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।  
निर्मन्त्राः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥  
एनोराजानमृच्छत्यप्युत्सृजन्तं सकिल्बिषम् ।  
तच्च न घातयेद्राजा राजधर्मेण दुष्यतीति ॥  
राज्ञामन्येषु कार्येषु सद्यःशीघ्रं विधीयते ।  
तथा तान्यपि नित्यानि काल एवात्र कारणमिति ॥

यमगौतमात्र श्लोकमुदाहरन्ति ।

नान दीषोऽस्ति राज्ञां वै व्रतिनां न च मन्त्रिणाम् ।  
ऐन्द्रस्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदेति ॥

इति वासिष्ठे धर्मशास्त्रे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अनभिमन्त्रिके प्रायश्चित्तमपराधे मविकृतेऽप्येके ।  
गुरुरात्मवतां शास्ता राजा शास्ता दुरात्मनाम् ।  
इह प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यम ॥ इति  
तत्र च सूर्याभ्युदयिकः सप्तहस्तिष्ठेत् सावित्रीञ्च जपेदेवं  
सूर्याभ्यनिर्मुक्तो रात्रौवासीत् । कुनक्षो श्यावदन्तस्तु कच्छं  
द्वादशरात्रं चरित्वा पुनर्निर्विशेत् । अथ दिधिषुपतिः कच्छं

हादशरात्रं चरित्वा निर्विशेत् । ताञ्चैवोपयच्छेद्दिधिषूपतिः  
 कच्छंतिक्कच्छी चरित्वा निर्विशेत् । चरणमंहरहस्त वक्ष्यामो  
 ब्रह्माज्ञः कच्छं हादशरात्रं चरित्वा पुनरुपनीतो वेदमा-  
 चार्यात् । गुरुतर्पणः सवृषणं शिश्नमुत्कृत्याञ्जलावाधाय  
 दक्षिणामुखी गच्छेद् यत्रैव प्रतिहन्यात् तत्र तिष्ठेद्वा  
 प्रलयाग्निष्कालको वा घृतांस्तस्तप्तां सूर्मिं परिष्वजन्मरणान्मुक्ती  
 भवतीति विज्ञायते । आचार्यपुत्रशिष्यभार्यासु चैवं योनिषु  
 च गुर्वीं सखीं गुरुसखीञ्च गत्वा कच्छाब्दं चरेत् । एतदेव  
 चाण्डालपतितान्नभोजनेषु ततः पुनरुपनयनं वपनादीनान्तुं  
 निवृत्तिः ।

मानवञ्चात्र श्लोकानुदाहरन्ति ।

वपनं मेखला दण्डो भैक्षचर्या व्रतानि च ।

निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनसंस्कारकर्मणीति ॥

मद्यपाने क्लौवश्चवहारेषु चैवम् । मद्यभाण्डे स्थितां आर्णो  
 वेदि कश्चिद् द्विजाऽर्थवत् । पद्मोद्गुस्वरविल्लपलाशानामुदकं  
 पोत्वा विरात्रेणैव शुध्यति । अभ्यासे सुराया अग्निवर्णां तां  
 द्विजः पिवेत् । भ्रूणहनञ्च वक्ष्यामो बाह्यगं हत्वा भ्रूणहा  
 भवत्यविज्ञातञ्च गभंम् । अविज्ञाता हि गर्भाः पुमांसो  
 भवन्ति तस्मात् पंस्कृत्य जुहुयात् लोमानि मृत्योर्जुहोमि  
 लोमभिर्मृत्यं वासय इति पथमां त्वचं मृतोर्जुहोमि त्वचा मृत्यं  
 वासय इति द्वितीयां । । हितं मृत्योर्जुहोमि लोहितेन वासय  
 इति तृतीयां त्वचं मृत्योर्जुहोमि तावति मृत्यं वासय इति  
 चतुर्थीं मांसानि मृत्योर्जुहोमि मांसेर्मृत्यं वासय इति पञ्चमौ  
 मेदेन मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्यं वासय इति षष्ठीम् अस्थोनि

ऋत्योर्जुहोमि अस्थिभिर्मृत्युं वासय इति सप्तमीं मज्जानं  
ऋत्योर्जुहोमि मज्जभिर्मृत्युं वासय इति अष्टमीं राजार्थं  
ब्राह्मणार्थं वा संश्रामेऽभिमुखमात्मानं घातयेत् त्रिरञ्जितो  
बापराहः पूतो भवतीति विज्ञायते । द्दिरुक्तं क्षतः कनौयी  
भवतीति ।

तदप्युदाहरन्ति ।

पतितं पतितं त्यक्त्वा चौरं चौरिति वा पुनः ।

वचसा तुल्यदोषः स्यान्मथ्यादिदोषतां ब्रजेदिति ॥

एवं राजन्यं हत्वा ह्यौ वर्षाणि चरेत् षड्वैश्यं त्रीणि शूद्रं  
ब्राह्मणौच्चात्रेयीं हत्वा सवनगतौ च राजन्यं वैश्यौ चात्रेयीं  
अत्र्यभो रजस्वलाश्चतुस्त्रातामात्रेय्याहुः । अत्रेतो यामपत्न्यं  
भवतीति चात्रेयी । राजन्यहिंसायां वैश्यहिंसायां शूद्रं हत्वा  
संवत्सरम् । ब्राह्मणसुवर्णहरात् प्रकीर्य केशान् राजानमभि-  
धावेत् स्तेनोऽस्मि भोः शास्तु भवानिति तस्मै राजौदुस्वरं  
अश्वं दध्यात् तेनात्मानं प्रस्मपयेन्मरणात् पूतो भवतीति  
विज्ञायते । निष्कालको वा घृताक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृत्याः  
आनमतिदाहयेन्मरणात् पूतो भवतीति विज्ञायते ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

पुराकालात् प्रमौतानामानाकविधिकर्मणाम् ।

पुनारापन्नदेहानामङ्गं भवति तच्छृणु ॥

स्तेनः कुनखी भवति श्वित्री भवति ब्रह्महा ।

सुरापः श्यावदन्तस्तु दुश्कर्मा गुरुतल्पगः ॥ इति

व्रतितैः सम्प्रयोगे च ब्राह्मेण यौनेन वा तेभ्यो सकाशा-



आत्मा उपलब्धास्तासां परित्यागस्तैश्च न संवसेदुदीचीं दिग्  
गत्वानश्नन् संहिताध्ययनमधौयानः पूतो भवतीति विज्ञायते ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

शरीरपातनाच्चेव तपसाध्ययनेन च । मुच्यते पापकृत्  
पापाद्वाजाच्चापि प्रमुच्यते ॥ इति विज्ञायते ।

इति वसिष्ठे धर्मशास्त्रे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

### एकविंशोऽध्यायः ।

शूद्रश्चेद् ब्राह्मणोमभिमच्छेदो रणैर्वैष्टयित्वा शूद्रमग्नी  
प्रास्येद्ब्राह्मण्याः शिरसि वापनं कारयित्वा सर्पिषाभ्यज्य  
नग्नां खरमारोप्य महापथमनुब्राजयेत् पूता भवतीति  
विज्ञायते । वैश्यश्चेद् ब्राह्मणोमभिमच्छेत्क्षोहितदर्भैर्वैष्टयित्वा  
वैश्यमग्नी प्रास्येद्ब्राह्मण्याः शिरसि वापनं कारयित्वा  
सर्पिषाभ्यज्य नग्नां गोरथमारोप्य महापथमनुसंब्राजयेत् पूता  
भवतीति विज्ञायते । राजन्यश्चेद् ब्राह्मणोमभिमच्छेत्क्षर-  
पत्रैर्वैष्टयित्वा राजन्यमग्नी प्रास्येद्ब्राह्मण्याः शिरोवापनं  
कारयित्वा सर्पिषाभ्यज्य नग्नां रक्तखरमारोप्य महापथमनु-  
ब्राजयेत् । एवं वैश्ये राजन्यायां शूद्रश्च राजन्यावैश्वयोर्मनसा  
भर्तुरतिचारे त्रिरात्रं यावकं क्षीरं भुञ्जानाधःशयाना त्रिरात्र-  
मपु निम्नगायाः सावित्रप्रष्टयतेन शिरोभिर्वाजुहुयात् पूता  
भवतीति विज्ञायते ।

इति वसिष्ठे धर्मशास्त्रे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

वसिष्ठसंहिता सम्पूर्णा ।









## NEW RELEASES FROM E. B. L.

प्राचीन भारतीय राजनीतिक विचारक —डॉ० किरण टण्डन (1987)	120.00
जैन संस्कृत महाकाव्यों में भारतीय समाज —डॉ० मोहन चन्द (1988)	200.00
कुमारिलभट्टकृत तन्त्रवास्तिक का स्मृतिपाद —डॉ० विनीता निगम (1988)	150.00
मध्य हिमालय की महिलाओं का सामाजिक एवं आर्थिक जीवन —कृष्णा भट्ट (1988)	60.00
श्रीहनुमद्भूतम् (सन्देशकाव्यम्) —डॉ० हरिनारायण दीक्षित (1987)	60.00
गोपालबन्धुः (कथाकाव्यम्) —डॉ० हरिनारायण दीक्षित (1988)	50.00
शोधलेखावली —डा० हरिनारायण दीक्षित (1988)	100.00
SĀMKHYASĀRA (Vijñanabhikṣu) (Text with Eng. Translation)—Dr. Shiv Kumar (1988)	100.00
आशाधरभट्ट (संस्कृत साहित्य शास्त्र में) —डॉ० जगदीश प्रसाद मिश्र (1987)	150.00
ĀTMATATTAVAVIVEKA (Text with Eng. Trans.) (Vol I), —Dr. Shiv Kumar (1987)	150.00
PALAEOGRAPHY OF MALAYALAM SCRIPT S. J. Mangalam (1987)	150.00
YOGA-SŪTRA WITH MAṆIPRABHA (Text with Eng. Trans. of Commentary)—J.H. WOODS, Ed. by Dr, Mohan Chand (1987)	100.00
कालिदास-साहित्य एवं सङ्गीत-कला —डॉ० सुपमा कुलश्रेष्ठ (1988)	250.00
शोका जनजाति : एक अध्ययन —डॉ० गिरधर सिंह नेगी (१९८८)	१००.००
THE EARLY CHĀLUKYA OF VĀTĀPI (Lirea A. D. 500-757)—Birendra Kumar Singh (1988)	100.00
INSTITUTIONALIZATION OF FOREST POLITICS : A STUDY OF KUMAUN REGION—Dr. Suprabha, V. Sahai (1988)—	80.00
CONCEPT OF RITI AND GUNA IN SANSKRIT POETICS —P.C. Lahiri (1987)	100.00
THE DHARMA ŚĀSTRA or The Hindu Law Codes (Texts with English an Introduction by Prof. R. C. Pandaya [Yājñavalkya, Hārīta, Uśanās, Aṅgīras, Yama, Atri, Sāmivarta. Kātyāyana, Bṛhaspati, Dakṣa, Śātātapa, Likhīta. Śaṃkha, Gautama, Āpastamba. Vasiṣṭha, Vyāsa, Parāśara, Viṣṇu and Manu Samhitā] —Manmatha Nath Dutta (Two Vols. Set)	550.00

## Eastern Book Linkers

(INDOLOGICAL PUBLISHERS & BOOKSELLERS)  
5825, New Chandrawal, Jawahar Nagar, DELHI-110007

Ph. 2520287